

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

Հարգելի՛ ընթերցող,

«Արցախի երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպությունն իր գործունեության հինգուկես տարիների ընթացքում նախաձեռնել է ավելի քան չորս տասնյակ ծրագրեր, որոնցից հատկանշելի է www.artsakhlib.am հասցեով գործող «Արցախի էլեկտրոնային գրադարան» կայքէջը, որն Արցախի և Հայաստանի կենսագործունեության տարբեր ոլորտների վերաբերյալ գիտական, գեղարվեստական և ճանաչողական նյութերի համահավաք շտեմարան է:

Ներկայումս կայքում առկա նյութերի քանակն անցել է 12.000-ի, իսկ նյութերի հեղինակների թիվը՝ 5.600-ի սահմանագիծը:

Եթե ունեք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տպագրված գիտական աշխատանք և այն նշված կայքէջում տեղադրելու ցանկություն, խնդրում ենք ուղարկել artsakhlib@gmail.com էլեկտրոնային փոստին: Իսկ եթե փնտրում եք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկատվություն, սակայն դեռ չեք գտել, գրե՛ք մեզ նույն հասցեով և մենք կփորձենք օգնել Ձեզ:

Նշենք, որ «Գիտական Արցախ» պարբերականում ընդգրկված գիտական հոդվածների էլեկտրոնային տարբերակները ևս կարող եք ԱՆՎՃԱԲ ներբեռնել Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքից:

Dear reader!

«Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh» (UYSSA) NGO has initiated more than four dozen programs during the five and a half years of its activity, of which the Artsakh E-Library website can be singled out - www.artsakhlib.am, which presents a consolidated repository of scientific, artistic and educational materials reflecting various spheres of life of Artsakh and Armenia.

Currently, the number of materials on the site exceeded 12.000, and the number of authors of materials - 5.600.

If you have published scientific work about Artsakh and Armenia and you wish to make it available on our website, please send it to the following e-mail address: artsakhlib@gmail.com. And if you are looking for the information on Artsakh and Armenia but have not found it yet write to us to the same e-mail and we will try to help you.

It should be noted that you can also download FREE electronic versions of scientific articles published in the journal «Scientific Artsakh» from the Artsakh E-Library website.

Уважаемый читатель!

Общественная организация «Объединение Молодых Учёных и Специалистов Арцах» (ОМУСА) в течение пяти с половиной лет своей деятельности инициировала более четырёх десятков программ. Среди них можно выделить сайт Электронной библиотеки Арцах - www.artsakhlib.am, который является сводным хранилищем научных, художественных и познавательных материалов, отражающих различные сферы жизнедеятельности Арцах и Армении.

На данный момент количество материалов на сайте превысило 12.000, а количество авторов материалов - 5.600.

Если у Вас имеется изданная научная работа об Арцах и Армении и желание опубликовать на нашем сайте, то просим отправить её на следующий адрес электронной почты: artsakhlib@gmail.com. А если Вы ищете сведения об Арцах и Армении, но пока ещё не нашли их, напишите нам по тому же адресу, и мы попробуем помочь Вам.

Отметим, что также можете БЕСПЛАТНО скачать из сайта Электронной библиотеки Арцах электронные варианты научных статей, опубликованных в журнале «Научный Арцах».

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 3(6), 2020

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 3(6), 2020

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ԴԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.y-su.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՍ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 3(6), 2020

«Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է Հայաստանի Հանրապետության Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի (ՀՀ ԲՈԿ) սահմանած դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների ու դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական պարբերականների ցանկում:

«Գիտական Արցախ» պարբերականը գտնվում է www.elibrary.ru կայքում:

The «Scientific Artsakh» journal is included in the list of scientific periodicals acceptable for publication of the main results and provisions of doctoral and candidate theses established by the Higher Attestation Committee of the Republic of Armenia (HAC RA).

The «Scientific Artsakh» journal is posted on www.elibrary.ru website.

Журнал «Научный Арцах» включен в список научных периодических изданий, приемлемых для публикации основных результатов и положений докторских и кандидатских диссертаций, установленных

Высшим аттестационным комитетом Республики Армения (ВАК РА).

Журнал «Научный Арцах» размещен на сайте www.elibrary.ru.

«ԱՐՑԱԽ» հրատ. – «ARTSAKH» Publ. – Изд. «АРЦАХ»
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2020

Տպագրվում է Երևանի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Համարը հրատարակության է երաշխավորել «Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհուրդը

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Լախագահ՝ Արամ ՍԻՄՈՆՅԱՆ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գլխավոր խմբագիր՝ Ավետիք ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Թեմինա ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Անդամներ՝

Լենա ԱՄՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Տառագոնա, Իսպանիա**)
Արծրուն ԱՎԱԳՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հրանտ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Դավիթ ԲԱԲԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խաչիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Զուլիետա ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վլադիսլավ ԳՐՈՒՉԴԵՎ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Կոստորոմա, ՌԴ**)
Գևորգ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Արման ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ալֆրեդ դե ՉԱՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ժնև, Շվեյցարիա**)
Սեյրան ՉԱԶԱՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մարեն ԺԵՅՄՈ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Օլշտին, Լեհաստան**)
Նատալյա ԿՈՎԿԵԼ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Մինսկ, Բելառուս**)
Վալենտինա ԼԱՊԵՎԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Մոսկվա, ՌԴ**)
Օտտո ԼՈՒԻՏԵՐՅԱՆՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Զամբուրգ, Գերմանիա**)
Ռուզաննա ՀԱԿՈԲՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Իրինա ՀԱՅՈՒԿ, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Լվով, Ուկրաինա**)
Նազիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մուշեղ ՀՈՎԱՆԹՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գագիկ ԴԱԶԻՆՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Աշոտ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Էդիկ ՄԻՆԱՍՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Կարեն ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Հայկ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Յուրի ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Մաքսիմ ՎԱՍԿՈՎ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ղոնի Ռոստով, ՌԴ**)
Գարիկ ԶԵՌՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Տիգրան ԶՈՂԱՐՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գիտական Արցախ, № 3(6), 2020, Երևան, «ԱՐՑԱԽ» հրատարակչություն, 2020, 288 էջ:

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 2020թ. 3-րդ (6-րդ) համարի տպագրությանն աջակցել է «SBS» սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերությունը:

The Issue is Recommended for Publication by the Editorial Council of the «Scientific Artsakh» Journal

EDITORIAL COUNCIL

Chairman: **Aram SIMONYAN**, Director of Institute for Armenian Studies of YSU, NAS RA Associate Member,
Doctor of History, Professor

Editor-in-Chief: **Avetik HARUTYUNYAN**, Ph.D in Law, Associate Professor

Deputy Editor-in-Chief: **Tehmina MARUTYAN**, Ph.D in Philology, Associate Professor

Members:

Lena ASRYAN, Doctor of History (**Tarragona, Spain**)
Artsrun AVAGYAN, Doctor of Philology, Professor
Hrant AVANESYAN, Doctor of Psychology, Professor
David BABAYAN, Doctor of History, Associate Professor
Vahram BALAYAN, Doctor of History, Professor
Gevorg DANIELYAN, Doctor of Law, Professor
Khachik GALSTYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Gagik GHAZINYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
Vladislav GRUZDEV, Doctor of Law, Professor (**Kostroma, Russia**)
Julietta GYULAMIRYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Ruzanna HAKOBYAN, Doctor of Law, Associate Professor
Nazik HARUTYUNYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Irina HAYUK, Ph.D in Philosophy, Associate Professor (**Lviv, Ukraine**)
Mushegh HOVSEPYAN, Doctor of Philology, Professor
Garik KERYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Tigran KOCHARYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Natalia KOVKEL, Ph.D in Law, Associate Professor (**Minsk, Belarus**)
Valentina LAPAEVA, Doctor of Law, Professor (**Moscow, Russia**)
Otto LUCHTERHANDT, Doctor of Law, Professor (**Hamburg, Germany**)
Ashot MARKOSYAN, Doctor of Economic Sciences, Professor
Edik MINASYAN, Doctor of History, Professor
Karen NERSISYAN, Ph.D in Economic Sciences, Associate Professor
Hayk SARGSYAN, Doctor of Economic Sciences, Professor
Yuri SUVARYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Economic Sciences, Professor
Maksim VASKOV, Doctor of Sociology, Professor (**Rostov-on-Don, Russia**)
Arman YEGHIAZARYAN, Doctor of History, Professor
Seyran ZAKARYAN, Doctor of Philosophy, Professor
Alfred de ZAYAS, Doctor of Law, Professor (**Geneva, Switzerland**)
Marek ZEJMO, Doctor of Political Sciences, Professor (**Olsztyn, Poland**)

Scientific Artsakh, № 3(6), 2020, Yerevan, «ARTSAKH» Publishing House, 2020, 288 pages.

The publication of the 3rd (6th) 2020 «Scientific Artsakh» journal was supported by «SBS» LLC.

Номер рекомендован к публикации редакционным советом журнала «Научный Арцах»

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Председатель: Арам СИМОНЯН, директор Института арменоведческих исследований ЕГУ, член-корреспондент НАН Республики Армения, доктор исторических наук, профессор

Главный редактор: Авetik АРУТЮНЯН, кандидат юридических наук, доцент

Заместитель главного редактора: Теймина МАРУТЯН, кандидат филологических наук, доцент

Члены:

Арцрун АВАГЯН, доктор филологических наук, профессор
Грант АВАНЕСЯН, доктор психологических наук, профессор
Рузанна АКОПЯН, доктор юридических наук, доцент
Назик АРУТЮНЯН, доктор педагогических наук, профессор
Лена АСРЯН, доктор исторических наук (Таррагона, Испания)
Давид БАБАЯН, доктор исторических наук, доцент
Ваграм БАЛАЯН, доктор исторических наук, профессор
Максим ВАСЬКОВ, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)
Хачик ГАЛСТЯН, доктор политических наук, профессор
Ирина ГАЮК, кандидат философских наук, доцент (Львов, Украина)
Владислав ГРУЗДЕВ, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)
Джюльетта ГЮЛАМИРЯН, доктор педагогических наук, профессор
Геворг ДАНИЕЛЯН, доктор юридических наук, профессор
Арман ЕГИАЗАРЯН, доктор исторических наук, профессор
Марек ЖЕЙМО, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)
Альфред де ЗАЙАС, доктор юридических наук, профессор (Женева, Швейцария)
Сейран ЗАКАРЯН, доктор философских наук, профессор
Гаяк КАЗИНЯН, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
Гарик КЕРЯН, доктор политических наук, профессор
Наталья КОВКЕЛЬ, кандидат юридических наук, доцент (Минск, Беларусь)
Тигран КОЧАРЯН, доктор политических наук, профессор
Валентина ЛАПАЕВА, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)
Отто ЛЮХТЕРХАНДТ, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)
Ашот МАРКОСЯН, доктор экономических наук, профессор
Эдик МИНАСЯН, доктор исторических наук, профессор
Карен НЕРСИСЯН, кандидат экономических наук, доцент
Мушег ОВСЕПЯН, доктор филологических наук, профессор
Гайк САРГСЯН, доктор экономических наук, профессор
Юрий СУВАРЯН, академик НАН РА, доктор экономических наук, профессор

Научный Арцах, № 3(6), 2020, Ереван, Издательство «АРЦАХ», 2020, 288 страницы.

Номер 3(6) журнала «Научный Арцах» был отпечатан при содействии ООО «SBS».

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

Արմեն Մարուքյան. Սևրի պայմանագիրը որպես պահանջատիրության իրավաբանական հիմքերից մեկը.....9

Armen Marukyan. Treaty of Sevres as One of the Legal-Political Basis of Reparations

Армен Марукян. Севрский договор как одна из правовых и политических основ репараций

Սարգիս Բաղդարյան. Միջերկրածովյան առևտուրն ու Հայրապետ Դի Մարտինի նամակները (նախնական դիտարկումներ)25

Sargis Baldaryan. Mediterranean Trade and Hierapet Di Martin’s Letters (Preliminary Remarks)

Саркис Балдарян. Торговля Средиземноморья и письма Айрапета Ди Мартина (предварительные замечания)

Անի Խաչատրյան. Թեթեյան մշակութային միության ԱՄՆ-ի և Կանադայի մասնաճյուղերի գործունեությունը 1980-ական թվականներին.....32

Ani Khachatryan. Activities of Branches of the Tekeyan Cultural Association in the United States and Canada in the 1980s.

Ани Хачатрян. Деятельность филиалов Культурной Ассоциации Текеян в США и в Канаде в 1980-х гг.

Միքայել Մալխասյան. Մեծ Հայքի թագավորության՝ Մոսքիկյան լեռներով ձգվող հյուսիսարևմտյան սահմանագծի խնդիրը (ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության»).....40

Mikayel Malkhasyan. The Problem of the North-Western Borderline of Greater Armenia along Moschikian Mountains (According to Claudius Ptolemy’s “Geography”)

Микаэл Малхасян. Проблема северо-западной пограничной линии Великой Армении вдоль Мосхикских Гор (по «Географии» Клавдия Птолемея)

Վահե Սարգսյան. Չավախքի հիմնահարցը վրաց հասարակական-քաղաքական մտքի ընկալմամբ (ըստ 1999-2009 թթ. վրացական տպագիր մամուլի նյութերի) (Մաս 1).....54

Vahe Sarkisyan. The Main Issue of Javakhk according to the Perceptions of Georgian Socio-Political Thought (Based on Georgian Print Media in 1999-2009) (Part 1)

Ваз Саркисян. Проблема Джавахка в оценке грузинской общественно-политической мысли (по материалам грузинских печатных изданий 1999-2009 гг.) (Часть 1)

Արեգ Զոչինյան. Տերմինուս ընտրախավերի տեսությունը ամերիկյան անցումային պատմակարգի համատեքստում.....70

Areg Kochinyan. Terminus Elite Theory in the Context of American Transition Formation

Арег Кочинян. Теория элит Терминус в контексте американской переходной формации

**ԲԱՂԱԲԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

Մագդա Արսենյան. ՀՀ խորհրդարանական մշակույթի ժողովրդավարացման հիմնախնդիրները նեոքաղաքականության պայմաններում.....82

Magda Arsenyan. The Issues of Democratization of Parliamentary Culture of the Republic of Armenia in the Context of Neopolitics

Магда Арсенян. Проблемы демократизации парламентской культуры в контексте неополитики в РА

Հովսեփ Բաբայան. Ռուսաստան և Թուրքիա. համագործակցության և մրցակցության միջև.....96

Hovsep Babayan. Russia and Turkey between Cooperation and Rivalry

Овсеп Бабаян. Россия и Турция: между сотрудничеством и соперничеством

Ժաննա Հարությունյան. Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքական ռազմավարությունը հյուսիսային Աֆրիկայի պետությունների նկատմամբ 1970-1991թթ. 105

Zhanna Harutyunyan. The French Foreign Policy in the North African Countries in 1970-1991

Жанна Арутюнян. Французская внешняя политика по отношению к северо-африканским странам в 1970-1991 гг.

Մարինե Սովսիսյան. Ցանցերի դերը Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդավարացման և ինստիտուցիոնալացման գործընթացներում..... 111

Marine Movsisyan. The Role of Networks in the Processes of Democratization and Institutionalization of the Republic of Armenia

Марине Мовсисян. Роль сетей в процессах демократизации и институционализации в Республике Армения

Նորիկ Նորիկյան. Հայաստանի Հանրապետության ռազմական քաղաքականության տնտեսական բաղադրիչի ապահովման հիմնահարցերը..... 124

Norik Norikyan. Main Issues of Ensuring the Economic Component of Military Policy of the Republic of Armenia

Норик Норикян. Основные вопросы обеспечения экономической составляющей военной политики Республики Армения

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Վահե Թորոսյան. Խղճի ազատությունը անտիկ շրջանի իրավաբանական մտքի համատեքստում..... 131

Vahe Torosyan. Freedom of Conscience in the Context of the Legal-Political Thought of the Ancient Period

Ваге Торосян. Свобода совести в контексте право-политической мысли античного периода

Տիգրան Մարկոսյան. Կանխամտածված սնանկության հիմքով քաղաքացիաիրավական պատասխանատվության կիրառման հիմնախնդիրները..... 138

Tigran Markosyan. Problems of the Enforcement of Civil Liability on the Basis of Premeditated Bankruptcy

Тигран Маркосян. Проблемы применения гражданско-правовой ответственности на основе преднамеренного банкротства

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ORIENTAL STUDIES, ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Վահե Հակոբյան. Իբրահիմ Ալ-Հալաբի և «Ծովերի միաձուլում» աշխատությունը..... 149

Vahe Hakobyan. Ibrahim Al-Halabi and «The Confluence of the Seas» Work

Ваге Акоюн. Ибрагим Аль-Халаби и его произведение «Слияние Морей»

Էլինա Միրզոյան. «Թուրք երեխաների առևանգում և բռնի քրիստոնեացում»-ը՝ թրթրական գիտատեղեկատվական զեղծարարություն..... 156
Elina Mirzoyan. «Abduction and Forced Christianization of the Turkish Children» as the Turkish Scientific and Information Falsification
Элина Мирзоян. «Похищение и насильственная христианизация турецких детей» как турецкая научно-информационная фальсификация

Լիանա Պետրոսյան. Մ. Ահմադինեժադի դեմ ուղղված բողոքները. «Կանաչ շարժում»..... 175
Liana Petrosyan. Protests Against M. Ahmadinejad: «The Green Movement»
Лиана Петросян. Протесты против М. Ахмадинежада: «Зеленое движение»

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА

Ազատ Դավթյան. Դիտարկումներ Հայաստանի տնտեսության զորահավաքային ներուժի ընդլայնման վերաբերյալ..... 184
Azat Davtyan. Observations on the Expansion of Mobilizational Potential of the Economy of Armenia
Азат Давтян. Наблюдения по расширению мобилизационного потенциала экономики Армении

Լիանա Իսայան. Սոցիալական կապիտալի գնահատման տարբեր մոտեցումները որպես հարցումների այլընտրանք..... 195
Liana Isayan. Different Approaches to the Valuation of Social Capital as an Alternative to Surveys
Лиана Исаян. Различные подходы к оценке социального капитала как альтернатива опросам

Սոս Խաչիկյան. Կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի ներդրման անհրաժեշտությունը ինքնակազմակերպվող պետական միավորների միջազգայնացման համատեքստում..... 204
Sos Khachikyan. The Need of Electronic Management Systems Implementation in the Context of Internationalization of State Self-Organizing Entities
Сос Хачикян. Необходимость внедрения электронных систем управления в контексте интернационализации государственных самоорганизующихся образований

Լիլիթ Խուրշուդյան. Հայաստանի և հարևան երկրների ռազմական հզորության գնահատում..... 214
Lilit Khurshudyan. Military Power Assessment of Armenia and Neighboring Countries
Лилит Хуршудян. Оценка военной мощи Армении и соседних стран

Հռիփսիմե Հովսեփյան. ՀՀ հանրային հատվածի ներքին աուդիտի հիմնահարցեր..... 222
Hripsime Hovsepyan. Public Sector Internal Audit Issues in Armenia
Рипсиме Овсепян. Вопросы внутреннего аудита общественного сектора Республики Армения

Արմինե Սչանյան. Հանրության պահանջը և սոցիալական բնակարանաշինարարությունը ՀՀ-ում..... 236
Armine Schanyan. Public Demand and Social Housing Construction in the RA
Армине Счанян. Требования общества и социальное жилищное строительство в РА

**ԲԱՂԱԲԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ,
CIVIL DEFENSE, ГРАЖДАНСКАЯ ОБОРОНА**

Վարինե Մանասյան. Առաջնային սիրտ-թոքային վերակենդանացման վերաբերյալ ժամանակակից մեթոդական հանձնարարականները արտահոսպիտալային սրտի կանգի դեպքում.....246

Karine Manasyan. Contemporary Guidance for Basic Cardiopulmonary Resuscitation during Out- of-Hospital Cardiac Arrest

Карине Манасян. Современные методические рекомендации по проведению базовой сердечно-легочной реанимации при внегоспитальной остановке сердца

**ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԴԵՏԱԶՈՏՈՐԻ ԱՍԲԻՈՆ
TRIBUNE OF YOUNG RESEARCHER
ТРИБУНА МОЛОДОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ**

Մարիամ Թոփակյան. Ֆրանսիայի Հանրապետության դիրքորոշումը և բաղաբաղանությունը Ղարաբաղյան հիմնախնդրի շուրջ.....259

Mariam Topakyan. The Position and the Policy of the French Republic in Nagorno-Karabakh Conflict

Мариам Топакян. Позиция и политика Французской Республики в Нагорно-Карабахском конфликте

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Միջազգային առցանց գիտաժողով՝ նվիրված Շուշիի հայ բնակչության ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին.....273

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայում անցկացվեց «Սևրի դաշնագիրը և հայկական հարցը» գիտաժողովը.....280

«Գիտական Արցախ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները.....282

The Requirements for «Scientific Artsakh» Journal.....283

Требования к оформлению статей для журнала «Научный Арцах».....285

ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՅԱՆՁԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ՀԻՄՆԵՐԻՑ ՍԵՎԸ*

ՀՏԴ 941(479.25)

ԱՐՄԵՆ ՍԱՐՈՒԹՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայկական հարցի և հայոց
ցեղասպանության պատմության բաժնի վարիչ,
ԵՊՀ և Հայ-ռուսական (Սլավոնական) համալսարանի պրոֆեսոր,
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mararmts@yahoo.com

Հոդվածի նպատակն է հիմնավորել այն մոտեցումը, որ Հայաստանին անմիջականորեն վերաբերող 88-93-րդ հոդվածներից բացի, որոնցով վերականգնվում էր տեղաբնիկ հայ ժողովրդի իրավունքն իր հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի մի մասի նկատմամբ, Սևրի պայմանագրում տեղ են գտել օսմանահպատակ հայ բնակչության խախտված իրավունքների վերականգնման ու հասցված նյութական վնասների հատուցման, ինչպես նաև մարդկության դեմ կատարած հանցագործությունների, առաջին հերթին՝ հայերի պանզվածային բնաջնջումը ծրագրելու և իրագործելու համար թուրք բարձրաստիճան ու տեղական պաշտոնյաների նկատմամբ քրեական պատասխանատվություն նախատեսող ոչ պակաս կարևոր հոդվածները:

Հետազոտության իրականացման ընթացքում կիրառվել են ինչպես համագիտական (անալիզ, սինթեզ, պատմականության սկզբունք), այնպես էլ հատուկ (ձևական-տրամաբանական, համեմատական) մեթոդներ:

Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ Սևրի պայմանագիրը թեև չի վավերացվել, սակայն դրա որոշ դրույթներ մասակիորեն գործադրվել են այն ստորագրող պետությունների կողմից, և որ տվյալ պայմանագիրը Լոզանի պայմանագրով չի փոխարինվել, քանի որ երկու փաստաթղթերի կողմերը, ինչպես նաև դրանց առարկան նույնական չեն:

Հիմնաբառեր՝ Սևրի պայմանագիր, Հայաստանի Հանրապետություն, Արևմտյան Հայաստան, հայոց ցեղասպանություն, Օսմանյան կայսրություն, «Լբյալ գույքի մասին» ժամանակավոր օրենք, Թուրքիայի Հանրապետություն, խառը միջնորդ հանձնաժողովներ, Լոզանի պայմանագիր:

Ներածություն

Գերմանիայի հետ Վերսալի, Ավստրիայի հետ Սեն-ժերմենի, Հունգարիայի հետ Տրիանոնի և Բուլղարիայի հետ Նեյի պայմանագրերի ստորագրումից հետո Օսմանյան կայսրության հետ կնքված Սևրի պայմանագրով եզրափակվեց Առաջին աշխարհամար-

* Հոդվածը ներկայացվել է 28.08.2020թ., գրախոսվել՝ 07.09.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

տում հաղթանակած ու պարտված տերությունների միջև կնքված պայմանագրերի շարքը:

1920թ.-ի օգոստոսի 10-ին Բրիտանական կայսրությունը, Ֆրանսիան, Իտալիան ու Ճապոնիան՝ որպես գլխավոր դաշնակից տերություններ, և Հայաստանը, Բելգիան, Հունաստանը, Ղեջասը, Լեհաստանը, Պորտուգալիան, Ռումինիան, Սերբա - խորվաթա - Սլովենական պետությունը և Չեխոսլովակիան որպես դաշնակից պետություններ մի կողմից և համաշխարհային պատերազմում պարտված Օսմանյան կայսրությունը՝ մյուս կողմից, ստորագրեցին 13 մասից և 433 հոդվածներից բաղկացած Սևրի հաշտության պայմանագիրը:

Հայ պատմագիտական միտքը տասնամյակներ շարունակ Սևրի պայմանագիրը գերազանցապես քննարկել է Հայաստանին ուղղակիորեն վերաբերող 88-93-րդ հոդվածների շրջանակներում¹, ինչը բնական պետք է համարել, քանզի դրանցով վերականգնվում էր հայ ժողովրդի իրավունքն իր հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի մի մասի նկատմամբ:

Պայմանագրի 88-րդ հոդվածով Թուրքիան Հայաստանը ճանաչում էր որպես ազատ ու անկախ պետություն, ինչն արդեն արել էին՝ դաշնակից պետությունները²: Հոդվածի վերջին ձևակերպմամբ փաստորեն արձանագրվում էր, որ պատերազմում պարտված թուրքական պետությունից բացի, Հայաստանի անկախ պետականությունն արդեն իսկ ճանաչված է Սևրի պայմանագիրը ստորագրող, հաղթանակած տասներկու պետությունների կողմից:

89-րդ հոդվածով Թուրքիան ու Հայաստանը, ինչպես և մյուս Բարձր պայմանավորվող կողմերը, համաձայնվում էին ԱՄՆ-ին թողնել Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի ու Բիթլիսի նահանգներում Թուրքիայի ու Հայաստանի միջև սահմանը որոշելու հարցը և ընդունել նրա կայացրած որոշումը, ինչպես նաև այն բոլոր պայմանները, որոնք նա կարող է սահմանել ինչպես Հայաստանին դեպի ծով ելք ապահովելու, այնպես էլ հիշյալ սահմանագծին հարող թուրքական բոլոր տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ³: Հատկանշական է, որ Հայաստանին դեպի Սև ծով ելք ապահովելուց բացի, տվյալ հոդվածով նախատեսվում էր նաև Հայաստանին փոխանցվելիք Արևմտյան Հայաստանի տարածքներիև հարող թուրքական իշխանության տակ մնացած

¹ Տե՛ս Ադոնց Ն., Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Ե., ԵՊՀ հրատ., 1989, Ահարոնեան Ա., Սարդարապատից մինչև Սեւր եւ Լոզան, (Զաղաքական օրագիր), Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի կեդր. Կոմիտե, Պոսթըն, 1943; Ղորղանեան Գ., Հայաստանի հանրապետությունը եւ պետութիւնները Սեւրից Լոզան», Փարիզ, 1934; Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1917), խմբ. Չ. Կիրակոսյան, Ե., 1972; Барсегов Ю. Г., Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе (политический и международно-правовой комментарий), Центр русско-армянских инициатив, Е., 1995; Հարությունյան Ա., Սևրի պայմանագիրը և հայ հասարակական-քաղաքական միտքը, «Գիտություն» հրատ., 2004; Կարապետյան Հ., Սևրի պայմանագիրը հայոց ճակատագրում, Ե., 2004; Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմքերը (հոդվածների ժողովածու), Ե., 2007, Հայրենատիրություն. Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները և հարակից հարցեր (հոդվածների ժողովածու), Ե., «Ատոդիկ» հրատ., 2012, Ղազարյան Հ., Սևրի պայմանագիրը և Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, Ե., «Էդիտ պրինտ», 2012 և ուրիշներ:

* Սևրի պայմանագիրը ստորագրած պետությունների կողմից Հայաստանի Հանրապետության ճանաչումն ըստ եւրոպան կատարվել էր 1919թ.-ի փետրվար-մարտին, երբ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությանը հաղթանակած պետությունների շարքում թույլ տրվեց մասնակցել Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի աշխատանքներին:

² Տե՛ս Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 676:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

տարածքների ապառազմականացումը: Պայմանագրի տեքստում տվյալ դրույթի ներառումը առավել քան կարևոր էր, քանի որ Թուրքիայում բեմալական շարժման ակտիվացումն ուղղակի ապառնալիք էր հայկական պետության գոյության համար:

Պայմանագրի 90-րդ հոդվածի երկրորդ պարբերությամբ սահմանվում էր, որ Թուրքիայի ֆինանսական պարտավորությունների չափին և դրանց բնույթին վերաբերող պայմանագրի այն դրույթները, որոնք կիրառվելու են Թուրքիայից անջատվող տարածքների հանդեպ, կգործադրվեն նաև Հայաստանին փոխանցվող տարածքների նկատմամբ՝ վկայակոչելով պայմանագրի VIII մասի (Ֆինանսական դրույթներ) 241-244-րդ^{**} հոդվածները⁴: Փաստորեն, Արևմտյան Հայաստանի Երզրումի, Վանի ու Բիթլիսի նահանգների և Տրապիզոնի նահանգի 1/3-ի փոխանցումը Հայաստանի Հանրապետությանն արդեն իսկ վճռված հարց համարելով՝ պայմանագիրը ստորագրող հաղթանակած պետությունները այդ տարածքների մասով Օսմանյան կայսրության նախկին պարտավորությունների կատարումը, ինչպես նաև իրավունքների հետ կապված հարցերը փոխանցում էին Հայաստանի Հանրապետությանը:

Պայմանագրի 91-րդ հոդվածի համաձայն՝ Արևմտյան Հայաստանի նշված նահանգների տարածքների որևէ մասի Հայաստանին փոխանցելու որոշման ընդունումից եռամսյա ժամկետում պետք է ձևավորվեր Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանագիծը տեղում անցկացնող Սահմանային հանձնաժողով⁵: Սակայն քանի որ Սևրի պայմանագիրը հետագայում ուժի մեջ չմտավ, ապա նման հանձնաժողով չձևավորվեց և սահմանի գծանշման աշխատանքներ այդպես էլ չկատարվեցին:

Փաստաթղթի 93-րդ հոդվածով էլ Հայաստանը պարտավորվում էր պաշտպանել հիմնական ազգաբնակչությունից ռասայի, լեզվի ու կրոնի առումով տարբերվող բնակիչների շահերը, ինչը նախատեսվում էր ամրագրել նաև Հայաստանի և գլխավոր տերությունների միջև կնքվելիք պայմանագրերում⁶: Այս հոդվածով Հայաստանի վրա պարտավորություն էր դրվում առաջին հերթին պաշտպանել Երզրումի, Վանի, Բիթլիսի նահանգների և Տրապիզոնի նահանգի՝ իրեն միացվելիք տարածքներում բնակվող մահմեդական բնակչության՝ թուրքերի, քրդերի, ինչպես նաև թուրքական իշխանությունների կողմից Բալկաններից ու Հյուսիսային Կովկասից այդ տարածքներում վերաբնակեցված մուսուլման ժողովուրդների անվտանգությունը: Քաջատեղյակ լինելով, որ պատերազմի տարիներին այդ տարածքներում բնակվող մահմեդականներն ակտիվ մասնակցություն են ունեցել հայերի զանգվածային բնաջնջման գործում, դաշնակից տերությունները սույն հոդվածով Հայաստանի իշխանությունների վրա պարտավորություն էին դնում՝ կանխել ու բացառել նրանց նկատմամբ վերապրողների ու զոհերի ծառանգների կողմից վրեժխնդրության հնարավոր դրսևորումները:

Պայմանագրի 92-րդ հոդվածի համաձայն՝ Ադրբեջանի ու Վրաստանի հետ Հայաստանի սահմանների հարցը պետք է որոշվեր շահագրգիռ պետությունների ընդհանուր համաձայնությամբ, իսկ եթե նրանց չհաջողվեր համաձայնության գալ, ապա հարցը պետք է որոշվեր գլխավոր դաշնակից տերությունները, որոնք պետք է հոգ տանեին այդ երկրների միջև սահմանագատումը տեղում գծանշելու մասին⁷: Հաշվի առնելով, որ Ադրբեջանը հավակնություններ ուներ Արցախի, Չանգեզուրի ու Նախիջևանի հանդեպ, որոնք որակվում էին որպես վիճելի տարածքներ, իսկ Վրաստանը՝ Լոռիի նկատմամբ, որը «չեզոք գոտու» կարգավիճակ էր ստացել, ապա

^{**} Հիշյալ հոդվածները վերաբերում էին նախկին Օսմանյան կայսրության պարտքի մարման ժամանակացույցին և մեխանիզմներին:

⁴ St' u Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920., <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>.

⁵ St' u Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 677:

⁶ St' u նույն տեղում:

⁷ St' u նույն տեղում:

ակնհայտ է, որ շահագրգիռ կողմերին սահմանային հարցերում չէր հաջողվելու համաձայնության գալ, և այդ հարցը նույնպես թողնվելու էր գլխավոր դաշնակից տերությունների որոշմանը:

Հայաստանի Հանրապետությանը դեպի Սև ծով ելք ապահովելու դրույթն ավելի էր հստակեցվում 352-րդ հոդվածով, որով նրան Տրապիզոնի նավահանգստի վրայով Սև ծով ազատ մուտք ունենալու իրավունք էր տրվում: Ավելին, Ազգերի լիգայի որոշմամբ Տրապիզոնի նավահանգստում Հայաստանին առհավետ վարձակալության էր հանձնվելու մի տեղամաս, որի շահագործման պայմանները՝ ներառյալ վարձավճարի չափը որոշվելու էր Հայաստանի, Թուրքիայի մեկական անդամներից և Ազգերի լիգայի կողմից նշանակված ներկայացուցչից բաղկացած խառը հանձնաժողովի կողմից⁸: Բացի այդ, 351-րդ հոդվածով Վրաստանի, Ադրբեջանի ու Պարսկաստանի հետ մեկտեղ Հայաստանին դեպի Սև ծով ազատ մուտքի իրավունք էր տրվում նաև Բաթումի նավահանգստից⁹: Այսինքն՝ Հայաստանը Տրապիզոնի և Բաթումի երկու նավահանգիստներով ելք էր ստանում դեպի Սև ծով, իսկ պայմանագրի 349-րդ հոդվածով այդ նավահանգիստներից ազատ տարանցիկության իրավունք էր տրվում դեպի Էգեյան և Միջերկրական ծովեր¹⁰: Ակնհայտ է, որ սևծովյան երկու նավահանգիստներից օգտվելու և Միջերկրական ծով ազատ դուրս գալու իրավունքը լուրջ հնարավորություններ կստեղծեին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ծանր դրությունը մեղմելու համար:

Սևրի պայմանագրի այս հոդվածների վերաբերյալ բավական ուշագրավ էին **Նիկոդայոս Ադոնցի** 1920թ.-ի նոյեմբերի 20-ին Լոնդոնում հրատարակված հոդվածում տեղ գտած դիտարկումներն ու մեկնաբանությունները, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել արդիականությունը: Նա դրական էր համարում, որ պայմանագրի 88-րդ հոդվածով փաստացի ճանաչվում էր Հայաստանի անկախությունը, 89-րդ հոդվածով հստակեցվում էին ապագա հայ-թուրքական սահմանները, սակայն, ըստ պատմաբանի, գերադասելի կլիներ, որ հստակորեն մատնանշվեր, որ ամենից առաջ Թուրքիան պետք է ճանաչի ինդոռ առարկա հայկական վիլայեթների զիջումը¹¹:

Անշուշտ, Ադոնցը չէր կարող չիմանալ, որ Սևրի պայմանագրի 90-րդ հոդվածով Թուրքիան պարտավորվել էր ճանաչել ապագա հայ-թուրքական սահմանը և հիշյալ վիլայեթների ամբողջ տարածքը կամ դրա որևէ մասը Հայաստանին փոխանցելու որոշման օրից հրաժարվելու էր հանձնված տարածքների նկատմամբ իր բոլոր իրավունքներից և իրավահիմունքներից¹²: Ուրեմն պատմաբանն ըստ Էության նկատի ուներ այն, որ Սևրի պայմանագրի տեքստում բացակայում էին Արևմտյան Հայաստանի նահանգների տարածքները Հայաստանի Հանրապետությանն անարգելի փոխանցելու երաշխիքներին վերաբերող դրույթներ: Ադոնցը փաստորեն մտահոգություն էր հայտնում, որ պայմանագրում հստակեցված չէ, **թե հաղթանակած տերություններն ի՞նչ միջոցների են պատրաստ դիմել, եթե համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրած թուրքական կողմը չկատարեր իր ստանձնած պարտավորությունները կամ փորձեր խոչընդոտել այդ դրույթների իրագործմանը:** Պատմաբանի այդ մտահոգություններն ամենևին էլ հիմնազուրկ չէին, քանի որ Թուրքիայում իշխանությունն իր ձեռքը վերցնող ազգայնական շարժման առաջնորդ Մուստաֆա Զեմալը արդեն իսկ հայտարարում էր, որ չի ճանաչում սուլթանական կառավարության կողմից ստորագրված Սևրի պայմանագիրը և դրանով թուրքական պետության ստանձնած պարտավորությունները:

⁸ Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, пер. с фр., изд. Литиздата НКВД, М., 1927. С. 112.

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ **Ադոնց Ն.**, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Ե., 1989, էջ 16:

¹² Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. С. 31.

Մեծ տերությունները, թերևս, նման երաշխիք էին համարում այն, որ դեռ 1920թ.-ի ապրիլի 26-ին Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդը հայ-թուրքական սահմանի սահմանազման հարցում իրավարար դառնալու՝ ԱՄՆ-ի նախագահին ուղղված առաջարկը զուգորդել էր ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի մանդատը ստանձնելու առաջարկին: Չույգ առաջարկների տրամաբանությունն այն էր, որ այն պետությունը, որի նախագահը կստանձնի Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև սահմանի որոշումը, պետք է ապահովի միացված տարածքներով հանդերձ Հայաստանի անվտանգությունը, ինչը դրսևորվելու էր տվյալ երկրի կողմից միացյալ տարածքներով Հայաստանի մանդատի ստանձման ճանապարհով: Այսպիսով՝ Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդը խնդիրը փորձում էր փոխանցել ԱՄՆ-ին, սակայն տվյալ առաջարկը հաղթանակած տերությունների կողմից արվում էր այն ժամանակ, երբ ԱՄՆ-ի վերաբերմունքն այդ հարցի նկատմամբ արդեն որոշակի էր:

Դեռևս 1919թ.-ի աշնանը ԱՄՆ-ի նախագահի հանձնարարությամբ գեներալ Յ. Հարբորդը, տեղում ուսումնասիրելով իրավիճակը և բանակցելով անգամ թեմալականների հետ, Հայաստանի մանդատը ստանձնելու հարցում ելել էր այն եզրակացության, որ ԱՄՆ-ի համար միայն Հայաստանի մանդատը ստանձնելը չափազանց ծախսատար է և տեսակետ էր արտահայտել, որ եթե ԱՄՆ-ը, այնուամենայնիվ, որոշել է այդ տարածաշրջանում կառավարման մանդատ ստանձնել, ապա այն պետք է տարածվի ոչ միայն Հայաստանի, այլև ամբողջ Թուրքիայի ու Այսրկովկասի վրա¹³: Անուշտ, տվյալ տեսակետը տրամագծորեն հակասում էր եվրոպական տերությունների շահերին, որոնք չէին կարող թույլ տալ ԱՄՆ-ի այդչափ հզորացումը տարածաշրջանում, ուստի նման առաջարկ անելիս Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդը թերևս պատկերացնում էր, որ ամենայն հավանականությամբ, ԱՄՆ-ը մերժելու է միայն Հայաստանի մանդատի ստանձնումը:

Եվ իսկապես, 1920 թվականի հունիսի 1-ին ԱՄՆ-ի Սենատը 52 «դեմ», 23 «կողմ» ձայների հարաբերակցությամբ մերժեց Հայաստանի մանդատի ստանձնումը, որից հետո Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդը պարտավոր էր մտածել նոր երաշխիքների մասին, ինչը կարող էր դրսևորվել Սևրի պայմանագրում հատուկ երաշխիքային հոդվածի կամ հոդվածների նախատեսումով: Ոչինչ չէր խանգարում նրանց նման հոդված կամ դրույթներ նախատեսել պայմանագրի տեքստում: Խնդիրը պարզապես այդ երկրների քաղաքական կամքն էր, ինչը նրանք, օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներից ելնելով, չցանկացան դրսևորել: Այդ հանգամանքն է՛լ ավելի կարևոր էր, եթե հաշվի առնենք եվրոպական դիվանագիտության՝ ավանդական դարձած խարդավանքներն ու Թուրքիայում ստեղծված նոր իրավիճակը, երբ փաստացի իշխանությունն անցել էր թեմալականների ձեռքը, որոնք հրաժարվում էին ճանաչել Թուրքիայի օրինական իշխանության կողմից ստորագրած Սևրի պայմանագիրը և հատկապես տարածքային գիշումները:

Սևրի պայմանագիրը հատկանշական էր նաև նրանով, որ տվյալ փաստաթղթի 62-64-րդ հոդվածներով առաջին անգամ միջազգային մակարդակով արձարծվում էր քրդական հարցը: Պայմանագրի 62-րդ հոդվածի համաձայն՝ փաստաթղթի ուժի մեջ մտնելուց հետո վեցամյա ժամկետում Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կառավարությունների ներկայացուցիչներից ձևավորված հանձնաժողովի կողմից Եփրատից արևելք՝ Հայաստանի հարավային սահմաններից հարավ՝ Սիրիայի ու Միջագետքի հետ Թուրքիայի սահմանից հյուսիս ընկած տարածքների վրա թուրքական պետության կազմում պետք է ստեղծվեր քրդական ինքնավարություն¹⁴: Տվյալ հոդվածում կարևոր էր այն արձանագրումը, որ քրդական ինքնավարությունը պետք է

¹³ Ст'ю Барсегов Ю. Г., Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе (политический и международно-правовой комментарий), Е., 1995, С. 10–11.

¹⁴ Ст'ю Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920., <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>.

ստեղծվել «Եփրատից արևելք» և «Չայաստանի հարավային սահմաններից հարավ», այսինքն՝ Չայաստանին միացվելիք Վանի և Բիթլիսի նահանգների տարածքներից հարավ-արևելք և հարավ ընկած տարածքներում:

Պայմանագրի 63-րդ հոդվածը թուրքական կառավարությանը պարտավորեցնում էր համակերպվել այդ իրողության հետ և որոշման կայացումից եռամսյա ժամկետում նշված տարածքներում ստեղծել Զրդական ինքնավարություն: 64-րդ հոդվածով էլ ինքնավարության ստեղծումից մեկ տարի անց Ազգերի Լիգայի խորհրդի հովանավորությամբ քրդերին հնարավորություն էր տրվում հանրաքվեի միջոցով անկախանալ Թուրքիայից, որը պետք է համակերպվեր այդ որոշման հետ և հրաժարվեր այդ տարածքների նկատմամբ բոլոր իրավունքներից ու իրավահիմունքներից¹⁵: Այսպիսով՝ ըստ Սևրի պայմանագրի՝ Չայաստանի Չանրապետությանը միացվելիք Արևմտյան Չայաստանի Բիթլիսի ու Վանի նահանգների տարածքները հարավ-արևելքից ու հարավից սահմանակից էին լինելու սկզբում Զրդական ինքնավարության, իսկ հետագայում՝ նաև քրդական հավանական անկախ պետության հետ:

Այդ կապակցությամբ Ն. Ադոնցը հիմնավոր կերպով մտահոգություն էր արտահայտում, որ Դերսիմի ու Խարբերդի սանջակները, որոնք իրականում և՛ աշխարհագրական, և՛ էթնիկ առումներով Չայկական բարձրավանդակի անբաժան մասն էին կազմում, փոխանցվում էին Զրդստանին¹⁶: Այսպիսով՝ ապագա քրդական պետությունը ստեղծվելու էր մասամբ նաև հայ ժողովրդի հայրենիքի հաշվին:

Նման որոշման հիմք Ադոնցը տեսնում էր դեռևս պատերազմի ընթացքում 1916 թ.-ին կնքված ֆրանս-ռուսական գաղտնի համաձայնագիրը, որին նախորդել էր Սայքս-Պիկոյի անգլո-ֆրանսիական գաղտնի համաձայնությունը, որոնցով Արևմտյան Չայաստանը մասնատվում էր ճիշտ և ճիշտ Խարբերդի գծի երկայնքով¹⁷: Տվյալ պարագայում այդ գաղտնի համաձայնագրի կողմ Ռուսաստանի՝ իբրև հակակշիռ պետության՝ այդ գործընթացից ինքնամեկուսացման պայմաններում հայկական պատվիրակություններին չէր մնում ոչինչ, քան համակերպվել ոչ միայն տվյալ հատվածի, այլև Կիլիկիայի կորստի հետ՝ միաթարվելով նրանով, որ պատմական հայրենիքի մի զգալի հատված միացվում էր Չայաստանին:

Զրդական հարցը, Զրդստանի ստեղծումը և հայ-քրդական հարաբերությունների հետ կապված խնդիրները խիստ արդիական են նաև մեր օրերում: Ներկայումս ընթացող աշխարհաբաղադրական գործընթացների պայմաններում, երբ կրկին ազդեցիկ տերությունները սկսում են օգտագործել քրդական խաղաքարտը, բոլորը հասկանում են, որ միջազգային իրավունքի տեսակետից Սևրի պայմանագիրը միակ փաստաթուղթն է, որը պետականության իրավական հիմքեր է նախատեսել քրդերի համար: Այս տեսակետից նույնպես հնարավոր է համարվում Սևրի պայմանագրի վերաբարձրումը, ինչն անխուսափելիորեն հանգեցնելու է հայ-քրդական հարաբերությունների, մասնավորապես տարածքների ու սահմանների հարցի քննարկմանը: Անշուշտ, կարելի է միանալ Ադոնցի վրդովմունքին, որ որոշ հայկական տարածքներ Սևրի պայմանագրով նախատեսվում էր հանձնել քրդերին, որոնք անմիջական մասնակցություն էին ունեցել հայոց ցեղասպանության իրականացման գործում, սակայն կարծում ենք, որ հնարավոր բարդություններից խուսափելու նպատակով միակ խելամիտ ելքը հայ-քրդական հարաբերությունների բոլոր խնդիրները Սևրի պայմանագրի շրջանակներում կարգավորելն է:

Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք բնակչության և առաջին հերթին հայերի իրավունքների պաշտպանության տեսակետից կարևորություն են ներկայացնում Սևրի պայմանագրի 125 և 142-րդ հոդվածները:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁶ **Ադոնց Ն.**, Չայկական հարցի լուծման շուրջ, էջ 19:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

Պայմանագրի 125-րդ հոդվածով կայսրությունից անջատված տարածքներում հաստատված ոչ թուրք բնակչությանը պայմանագիրն ուժի մեջ մտնելու պահից մեկ տարվա ընթացքում ազատ իրավունք էր տրվում իր ազգային պատկանելությանը համապատասխան պետության քաղաքացիություն ընդունելու¹⁸: Այս հոդվածով փաստորեն հաստատվում էր ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնից ակնկալվող Իրավարար վճռով Օսմանյան կայսրությունից անջատվելիք Արևմտյան Յայաստանի Էրզրումի, Վանի ու Բիթլիսի նահանգներում դեռևս ողջ մնացած, ինչպես նաև կայսրությունից անջատված արաբական երկրներում ապաստանած նախկին օսմանահպատակ հայերի՝ Յայաստանի Յանրապետության քաղաքացիությունը ընդունելու իրավունքը:

Ուշագրավ է, որ պայմանագրի 142-րդ հոդվածով 1914թ.-ի նոյեմբերի 1-ից, այսինքն՝ Օսմանյան կայսրության Առաջին աշխարհամարտի մեջ մտնելու պահից, այդ երկրում հաստատված վարչակարգը ահաբեկչական էր որակվում: Երիտթուրքերի վարչակարգին տրված այս քաղաքական գնահատականից ելնելով՝ նույն հոդվածում նշվում էր, որ հիշյալ ամսաթվից հետո կայսրությունում քրիստոնյաների դավանափոխությունները եղել են բռնության հետևանք, ուստի դրանից առաջ քրիստոնյա եղածներին իրավունք է տրվում ազատ վերադառնալ իրենց կրոնին¹⁹: Այս կետով փաստորեն արձանագրվում էր պատերազմի ընթացքում թուրքական իշխանությունների կողմից կայսրության ոչ մահմեդական բնակչությանը, այդ թվում՝ հայերին ոչ միայն ցեղասպանության ենթարկելու, այլև բռնի իսլամացնելու քաղաքականությունը՝ ընդգծելով բռնի իսլամացված հայերի, հույների և ասորիների՝ իրենց հավատքին ազատ վերադառնալու իրավունքը:

Նույն հոդվածով դատապարտվում են պատերազմի ժամանակ կայսրության բնակչության նկատմամբ գործադրած վայրագությունները և օսմանյան կառավարության վրա պարտավորություն է դրվում որոնել և ազատ արձակել 1914թ.-ի նոյեմբերի 1-ից հետո անհետացած, առևանգված, ներկայված և ազատագրված ամեն ռասայի ու կրոնի անձանց²⁰: Ակնհայտ է, որ այս դեպքում նույնպես խոսքը թուրքական իշխանությունների կողմից զանգվածային բնաջնջման ու բռնագաղթի ենթարկված կայսրության ոչ մահմեդական, ոչ թուրք բնակչության և առաջին հերթին հայերի մասին է: Ինչպես հայտնի է, ցեղասպանության ընթացքում առևանգվել էին տասնյակ հազարավոր հայ աղջիկներ ու կանայք, որոնք հարժի կարգավիճակում պահվում և սեռական բռնությունների էին ենթարկվում ինչպես մահմեդականների տներում, այնպես էլ հարեմներում: Բացի այդ, տասնյակ հազարավոր որբացած հայ մանուկներ պահվում էին թուրքական պետական որբանոցներում և դաստիարակվում էին որպես թուրք, իսկ նրանց մի մասն էլ ստրուկի կարգավիճակում պահվում ու շահագործվում էր թուրքական կամ քրդական ընտանիքներում: Սևրի պայմանագրի 142-րդ հոդվածի տվյալ դրույթով փաստորեն հնարավորություն էր ընձեռնվում իրենց կամքին հակառակ գերեվարված հայ կանանց, աղջիկներին ու որբերին փրկել անխուսափելի ուժացումից և ազատ արձակել: Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդին հասցված հսկայական ժողովրդագրական կորուստները ինչ-որ չափով մեղմելու տեսակետից պատերազմում պարտված հանցավոր թուրքական պետության հետ խաղաղության պայմանագրում այս դրույթի ամրագրումը առավել քան կարևոր էր:

Միանգամայն բնական է, որ նման կարևոր ու պատասխանատու գործը չէր կարող վստահվել այդ ամենի համար պատասխանատու թուրքական իշխանություններին, ուստի նախատեսվում էր Ազգերի Լիգայի Խորհրդի կողմից ստեղծել **խառը հանձնաժողով**, որը տուժածների, նրանց ընտանիքի անդամների ու մերձավորների բողոքների

¹⁸ Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. С. 38.

¹⁹ Там же, С. 41.

²⁰ Նույն տեղում:

հիման վրա հետաքննություններ էր իրականացնելու՝ նշված խմբերի անձանց հայտնաբերելու և ազատ արձակելու նպատակով: Իր հերթին օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր ամեն կերպ աջակցել այդ հանձնաժողովի գործունեությանը, ապահովել նրա որոշումների կատարումը, երաշխավորել տուժածների իրավունքների վերականգնումը և նրանց անվտանգությունը²¹: Պայմանագրի 142-րդ հոդվածում այս դրույթի ներառումը վկայում է այն մասին, որ հաղթանակած տերությունները հիմնավոր կասկածներ ունեին առ այն, որ թուրքական իշխանությունները կարող էին փորձել արհեստական խոչընդոտներ ստեղծել տվյալ գործընթացի համար, այդ պատճառով էլ թուրքական կողմի վրա նման պարտավորություններ էին դրվում:

Ձևագվածային բնաջնջման ու բռնագաղթի ենթարկված օսմանահայատակ ոչ թուրք բնակչության և առաջին հերթին հայերի խախտված իրավունքների վերականգնման վերաբերյալ հոդվածներից բացի, Սևրի պայմանագրում տեղ են գտել նաև վերջիններիս ունեցվածքի բռնագավթումը դատապարտող և նրանց հասցված նյութական վնասների դիմաց հատուցում նախատեսող հոդվածներ:

Սևրի պայմանագրի 144-րդ հոդվածը օսմանյան կառավարությանը պարտավորեցնում էր ոչ միայն ուժը կորցրած ճանաչել իր կողմից ընդունված «Լբյալ գույթի մասին» 1915 թ.-ի ժամանակավոր օրենքն ու դրա լրացումները, որոնցով «օրինականացվել» էր ցեղասպանության ենթարկված արևմտահայության զանգվածային ունեզրկման քաղաքականությունը, այլև արգելում էր նման օրենքների ընդունումն ապագայում²²: Այս հոդվածի նշանակությունը չափազանց կարևոր էր ցեղասպանության զոհ դարձած հայերի իրավունքները վերականգնելու տեսակետից: Տվյալ հոդվածում սահմանվում էին նաև կոնկրետ մեխանիզմներ, որոնցով վերականգնվելու էին արևմտահայության սեփականության իրավունքները իրենց ունեցվածքի նկատմամբ:

Հիշյալ հոդվածով թուրքական կառավարությունը հնարավորության սահմաններում պարտավորվում էր նպաստել կայսրության այլազգի այն քաղաքացիների վերադարձին իրենց բնակավայրերը, որոնք աթուրվել կամ 1914թ.-ի հունվարի 1-ից հետո գաղթել էին զազանությունների հանդեպ ունեցած վախի պատճառով²³: Տվյալ դեպքում խոսքը Թալեթ փաշայի նախաձեռնությամբ 1915թ.-ի մայիսի 30-ին երիտթուրքական կառավարության կողմից ընդունված «Տեղահանության մասին» ժամանակավոր օրենքով «օրինականացված» բռնագաղթի ենթարկված և դեռևս հրաշքով ողջ մնացած հայերի չնչին հատվածին իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու մասին էր: Ավագ, նրանց մեծ մասն արդեն իսկ ոչնչացվել էր «մահվան քարավաններում»՝ գաղթի ճանապարհների կամ էլ Սիրիայի ու Միջագետքի համակենտրոնացման ճամբարներում:

Դրանից բացի, նույն հոդվածով թուրքական կառավարությունն ընդունում էր, որ կայսրության հիշյալ քաղաքացիներին կամ նրանց համայնքներին պատկանող անշարժ կամ շարժական գույքը հայտնաբերվելու դեպքում, ում ձեռքում էլ այն գտնվի, որքան հնարավոր է շուտ պետք է վերադարձվի օրինական տերերին: Ընդ որում, վերադարձվող գույքը պետք է ազատված լինի պարտքերից, որոնցով կարող էր ծանրաբեռնված լինել նոր տերերի կողմից և վերադարձվելու էր առանց նոր սեփականատերերին և օգտագործողներին որևէ հատուցում տրամադրելու²⁴: Այս պնդումն ուղղակիորեն բխում էր 144-րդ հոդվածի առաջին իսկ պարբերությամբ «Լբյալ գույթի մասին» ժամանակավոր օրենքը չեղյալ հայտարարելու դրույթից՝ անօրինական համարելով նաև այդ օրենքից ածանցվող «Լբյալ գույթի հանձնաժողովների» որոշումներով ու կեղծ աճուրդների միջոցով օրինական սեփականատերերին, տվյալ դեպքում՝ հայերին իրենց անշարժ գույթից

²¹ Նույն տեղում, էջ 42:

²² Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. С. 42.

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Նույն տեղում:

գրկելու բոլոր գործողությունները: Այսպիսով՝ հայերի գույքին ցեղասպանության և ապօրինիությունների հետևանքով տիրացած թուրքերը, քրդերը կամ մահմեդական վերաբնակիչները՝ մուհաջիրները, այդ գույքի օրինական սեփականատերեր չէին ճանաչվում, հետևաբար նրանց որևէ հատուցում չտրամադրելու որոշումը միանգամայն իրավաչափ էր:

Ոչ թուրք բնակչության և առաջին հերթին հայերի սեփականության իրավունքների վերականգնման դրույթներ սահմանելուց բացի, 144-րդ հոդվածով նախատեսվում էին նաև տվյալ գործընթացի վերահսկման մեխանիզմները: Օսմանյան կառավարությունը համաձայնվում էր, որ Ազգերի Լիգայի Խորհրդի կողմից ստեղծվեն միջևորդ հանձնաժողովներ թուրքական կառավարության և տուժած համայնքի մեկական ներկայացուցիչներին և Ազգերի Լիգայի Խորհրդի կողմից նշանակված նախագահի կազմով՝ սեփականության հետ կապված հարցերն ու վեճերը քննելու և լուծելու համար: Այդ հանձնաժողովները օժտվում էին լայն լիազորություններով՝ իրավասու լինելով որոշումներ կայացնել՝

ա) գույքի վերանորոգման ու վերականգնողական աշխատանքներ կատարելու հետ կապված,

բ) վայրագությունների կամ տեղահանությունների մեղավորներին մեկուսացնելու և այդ անձանց գույքի նկատմամբ միջոցներ ձեռնարկելու հարցերում,

գ) 1914թ. հունվարի 1-ից հետո տուժած համայնքի մահացած կամ անհետացած անդամներին պատկանող գույքի և ամեն տեսակ սեփականության վերադարձնելու հարցերում,

դ) 1914թ. հունվարի 1-ից հետո անշարժ գույքի վաճառքի կամ դրա նկատմամբ սեփականության իրավունքների հաստատման ակտերի չեղյալ հայտարարելու հարցերի հետ կապված:

Հատկանշական է, որ այն դեպքերում, երբ հանձնաժողովը գույքի նկատմամբ չեղյալ կհամարեր նոր տերերի իրավունքները, վերջիններիս փոխհատուցում տրամադրելու պարտականությունը դրվում էր թուրքական կառավարության վրա, ինչը առիթ չպետք է դառնար այդ գույքի օրինական տերերի իրավունքների վերականգնումը ուղացնելու համար²⁵: Հայերի անշարժ ու շարժական գույքին ցեղասպանության ու զանգվածային ունեզրկման հետևանքով ապօրինաբար տիրացած մահմեդականներին փոխհատուցելու պարտավորությունը թուրքական կառավարության վրա դնելու դրույթն առավել քան օրինաչափ էր, քանզի այդ բոլոր ապօրինությունների պատասխանատուն հենց թուրքական պետությունն էր՝ իր վարած հանցավոր քաղաքականությամբ:

Հայերի բռնազավթված գույքի վերադարձի գործընթացում թուրքական կողմի հնարավոր հակազդեցությունները կանխելու նպատակով Նույն հոդվածում ամրագրված էր, որ օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է հնարավորության սահմաններում նպաստել հանձնաժողովի որոշումների կատարմանը, որոնք անբեկանելի են և դրանց չի կարող հակադրվել օսմանյան դատական կամ վարչական իշխանությունների կողմից ընդունված որևէ որոշում²⁶:

Այսպիսով՝ ցեղասպանության հետևանքով հայերի կրած նյութական կորուստների վերականգնման և դրանց հետևանքների հաղթահարման առումով Սևրի պայմանագրի 144-րդ հոդվածում առաջ էին քաշվում բավականին իրատեսական միջոցներ ու մեխանիզմներ, որոնք չեն կորցրել արդիականությունը և լիարժեք կերպով կարող են դրվել հայոց ցեղասպանության նյութական հետևանքների վերացման գործընթացի հիմքում²⁷: Միայն որպես ճշտում թերևս կարելի հավելել այն, որ գույքային իրավունքների

²⁵ Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. С. 43.

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ **Մարության Ա.**, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատ., Ե., 2014, էջ 104:

վերականգնման հարցերով զբաղվող միջևորդ հանձնաժողովի նախագահ արդեն պետք է նշանակվի ոչ թե Ազգերի Լիգայի Խորհրդի, այլ այդ կառույցի ժառանգորդ ՄԱԿ-ի համապատասխան մարմնի՝ Անվտանգության Խորհրդի կողմից առաջարկված անձը:

Սևրի պայմանագրի 144-րդ հոդվածին լրացնելու էին գալիս 285 և 288 հոդվածները, որոնցով նախատեսվում էր, որ դաշնակից երկրի կամ նոր պետության հպատակություն *ipso facto** ձեռք բերած նախկին թուրքահպատակների՝ Թուրքիայում մնացած ունեցվածքը, իրավունքներն ու շահերը ներկա կամ մեկ այլ պայմանագրով Թուրքիայից անջատված տարածքներում պետք է նրանց վերադարձվեն իրենց ներկա վիճակով²⁸: Սա նշանակում էր, որ թուրքական իշխանությունների կողմից հայերին այդ երկրի քաղաքացիությունից զրկելը կամ նրանց կողմից նոր պետության հպատակություն ձեռք բերելը չէր կարող իրավական հիմք հանդիսանալ վերջիններիս ունեցվածքից կամ գույքային իրավունքներից զրկելու համար:

Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում հանցագործություններ կատարած պետական պաշտոնյաների նկատմամբ պատժամիջոցներ նախատեսող հոդվածների ամրագրումը ոչ միայն Սևրի, այլ նաև դրան նախորդած Վերսալի, Սեն-ժերմենի, Տրիանոնի, Նեյի պայմանագրերում պայմանավորված էր Փարիզի կոնֆերանսում դեռևս 1919թ.-ի հունվարի 25-ից կազմավորված «Պատերազմ սանձազերծելու պատասխանատվության և պատիժների» հանձնաժողովի գործունեությամբ: Հանձնաժողովը կազմված էր տարբեր երկրներ ներկայացնող 15 անդամներից, որոնց թվում կային նաև իրավաբան-միջազգայնագետներ: Հունաստանի արտաքին գործերի նախարար Նիկոլաս Պոլիտիսի նախաձեռնությամբ «Տասնհինգի հանձնաժողովը» 1919թ.-ի մարտի 5-ին ընդունեց առաջին զեկույցը, որով համաշխարհային պատերազմի տարիներին կատարված հանցագործություններից առանձնացվեցին ոչ միայն Հաագայի կոնվենցիան խախտող «պատերազմական հանցագործությունները», այլև մասնավորապես Օսմանյան կայսրությունում «մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունները» ոչ թուրք խմբին պատկանող մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացումը²⁹: «Տասնհինգի հանձնաժողովի» այդ զեկույցը փաստորեն հիմնված էր ոչ միայն Հաագայի 1899թ.-ի և 1907թ.-ի կոնվենցիաների նախաբանում ամրագրված «Մարտենսի վերապահման»*, այլև Անտանտի տերությունների կողմից ընդունված 1915թ.-ի մայիսի 24-ի հռչակագրի վրա, որում նրանք Օսմանյան կայսրությունում հայերի զանգվածային բնաջնջումն անվանում էին «հանցագործություն մարդկության և քաղաքակրթության դեմ»³⁰:

* Լատ. «փաստի ուժով»:

²⁸ Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920, p. 66. <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>

²⁹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, документы и комментарий. Составитель, отв. ред., автор предисловия и комментария д.и.н., профессор Ю.Г.Барсегов, т. 2, ч. 2, М., 2005, С. 258.

* Ականավոր իրավաբան-միջազգայնագետ Ֆ. Մարտենսի առաջարկով սկզբում Հաագայի 1899թ. «Պատերազմի վարման օրենքների և սովորույթների մասին», իսկ այնուհետև 1907թ. «Ցամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին» կոնվենցիաների նախաբանում ամրագրվեց, որ «մինչև պատերազմի վերաբերյալ օրենքների ավելի լիակատար օրենսգրքի հրապարակումը պայմանավորվող Բարձր կողմերը տեղին են համարում հաստատել, որ իրենց կողմից ընդունված կանոնակարգերով չնախատեսված դեպքերում բնակչությունը և պատերազմող կողմերը շարունակում են գտնվել միջազգային իրավունքի սկզբունքների պաշտպանության և գործողության ներքո, որոնք բխում են քաղաքակրթւթ ազգերի միջև հաստատված սովորույթներից, մարդկայնության օրենքներից և հասարակական գիտակցության պահանջներից»: Տե՛ս Международное право. Ведение военных действий. Сборник Гаагских конвенций и иных международных документов, М., 2001, С. 19.

³⁰ Տե՛ս Международные отношения в эпоху империализма, Документы из архивов Царского и Временного правительства. 1878–1917, М.–Л., 1931–1940, серия III, т. 7, ч. 2, С. 252.

Հայաստանի Հանրապետության և Ազգային պատվիրակությունների Հունաստանի ներկայացուցիչ Պոլիտիսի միջոցով 1919թ.-ի մարտի 14-ին «Տասնհինգի հանձնաժողովին» ներկայացվեց մի հուշագիր, որում մասնավորապես ասվում էր. «...հանցագործությունը քաղաքական բնույթ ուներ, ծրագրված է եղել քաղաքական կազմակերպության կողմից, որը ստացել էր օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորների ավելի քան երկու երրորդի ձայնը: Այն կազմակերպվել է կառավարության կողմից, ղեկավարվել պետական, զինվորական պաշտոնյաների և տեղական իշխանությունների ու ազդեցիկ գործիչների կողմից և իրագործվել է ժանդարմերիայի, զինվորների ու խաժամուժի միջոցով: Հետևաբար մենք լիովին իրավունք ունենք հանցագործության իրական մեղավորներ համարել այն անձանց, որոնք սկսած 1915 թ. ապրիլից գլխավորում էին վերը նշված պաշտոնները»³¹:

Հայկական հուշագրում հիշատակվում էր նաև 1915թ.-ի մայիսի 24-ի Անտանտի տերությունների համատեղ հռչակագիրը. այդպիսով հիշեցվում էր նրանց կողմից «մարդկության դեմ հանցագործություն» կատարողներին պատժելու՝ այդ երկրների ստանձնած պարտավորությունը: Փաստաթղթում հայերի զանգվածային կոտորածների մեջ մեղավորները դասակարգվում էին չորս խմբի՝ կոտորածները ծրագրողների, կազմակերպիչների կամ հրաման տվողների, կոտորածների իրականացումը ղեկավարողների և անմիջական կատարողների: Մատնանշվում էին նաև առաջին խմբերի պատասխանատուների անունները՝ Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ, Նազըմ, Շաքիր, և պահանջվում էր դատական գործ հարուցել նրանց դեմ, ընդ որում, ոչ թե թուրքական դատարաններում, ինչպես փորձում էին անել թուրքական սոր իշխանությունները, այլ դաշնակից կառավարությունների կողմից հիմնված միջազգային դատական ատյաններում³²:

1919թ.-ի մարտի 29-ի եզրափակիչ զեկուցագրում «Տասնհինգի հանձնաժողովը», հաշվի առնելով մի շարք պատվիրակությունների, այդ թվում նաև՝ հայկական պատվիրակության հուշագիրը, որոնցով «մարդկության օրենքների» դեմ կատարված ծանր հանցագործությունների մասին բազում փաստեր ու ապացույցներ էին ներկայացվում, եկավ այն եզրակացության, որ Քառյակ դաշինքի գլխավոր տերություններ, իրենց դաշնակից Թուրքիայի ու Բուլղարիայի հետ «պատերազմ վարել են բարբարոսական և հակաօրինական միջոցներով՝ խախտելով պատերազմ վարելու օրենքներն ու սովորույթները և մարդկության տարրական օրենքները»³³: Այս որոշումից ելնելով՝ առաջարկվում էր տարբեր երկրների ներկայացուցիչներից բաղկացած միջազգային տրիբունալ ստեղծել, որը պետք է իրավասություն ունենար քննելու պատերազմ վարելու օրենքների և սովորույթների, ինչպես նաև մարդկության օրենքների խախտման գործերը՝ պատասխանատվության ենթարկելով նման խախտումներ կատարած պետությունների նախկին ղեկավարներին³⁴:

Միանգամայն բնական է, որ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի շրջանակներում գործող «Տասնհինգի հանձնաժողովի» եզրափակիչ զեկույցի դրույթները պետք է իրենց արտահայտությունը գտնեին հաղթանակած տերությունների և պարտվող երկրների միջև ստորագրված խաղաղության պայմանագրերում՝ մասնավորապես Վերսալի պայմանագրի 227-րդ և Սևրի պայմանագրի 226, 228 և 230-րդ հոդվածներում:

Սևրի պայմանագրի 226-րդ հոդվածով Օսմանյան կառավարությունը ճանաչում էր դաշնակից պետությունների ազատությունը՝ դատական գործ հարուցելու իրենց ռազմական դատարանների առջև պատերազմական սովորույթներին ու օրենքներին հակասող

³¹ Տե՛ս **Gotikian G.**, La question arménienne, de la vielle de la grande guerre au traité de Lausanne d'après les archives françaises, Thèse dactylographiée, Saint-Etienne, 1997, t. 3, p. 74.

³² Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 75:

³³ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 1, М., 2002, С. 700.

³⁴ Նույն տեղում, էջ 700-701:

արարքներ գործած անձանց դեմ: Օրենքներով նախատեսված պատիժներ պետք է կիրառվեին մեղավոր ճանաչված անձանց նկատմամբ՝ անկախ բոլոր դատավարություններից կամ դատական գործերից, որոնք հարուցված էին Թուրքիայի կամ նրա դաշնակիցների դատական ատյանների կողմից³⁵: Սա նշանակում էր, որ դաշնակից տերություններն իրենց իրավունք էին վերապահում դատել պատերազմական հանցագործներին անկախ այն բանից, թե Թուրքիան կամ նրա դաշնակիցներն իրենց դատարաններում կդատեի՞ն այդ հանցագործներին, թե՞ ոչ: Այս հողվածի տրամաբանությունը թերևս բխում էր հենց երիտթուրք պարագլուխների դատավարությունից, որոնցից գլխավոր պատասխանատուներին հաջողվեց խուսափել «թուրքական արդարադատությունից»:

Այնուհետև հողված 226-ում խոսվում էր պատերազմական հանցագործներին հանձնելու մասին. «Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է հանձնել դաշնակից տերություններին կամ նրանցից որևէ մեկին, որը կդիմի նրան այդ պահանջով, բոլոր այն անձանց, ովքեր կմեղադրվեն պատերազմական սովորույթներին և օրենքներին հակասող որևէ արարք գործելու մեջ, կմատնանշվեն անվանաբար, թե ըստ աստիճանի, կատարած պարտականության կամ զբաղեցրած պաշտոնի, որոնք շնորհվել են այդ անձանց օսմանյան իշխանությունների կողմից»³⁶: Այս դրույթները կատարելու գործում, սակայն, դաշնակից տերությունները հետևողական չգտնվեցին:

228-րդ հողվածով Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր մեղսագրվող փաստերին լրիվ ծանոթանալու նպատակով դատաքննությանն ապահովել ցանկացած բնույթի փաստաթղթերով ու տեղեկություններով՝ մեղավորներին որոնելու և պատասխանատվությունների չափը ճշգրիտ որոշելու համար³⁷: Սևրի պայմանագիրն այսպիսով իրավական հիմք էր ստեղծում օսմանյան պետության կողմից իր հպատակ այլ բաղաբացիների դեմ գործած ոճիրների դատական հետապնդման համար: Սակայն այն շարադրվել է այն ժամանակ, երբ 1918–1919 թթ.-ին անգլիացիները ձախողվեցին օսմանյան կառավարությունից այնպիսի փաստաթղթեր ու տեղեկություններ ստանալու հարցում, որոնք նրանց հնարավորություն կտային դատական գործեր հարուցել ենթադրյալ մարդասպանների դեմ³⁸: Սևրի պայմանագրի 226 և 228 հողվածները բխում էին Յազազայի 1899թ.-ին և 1907թ.-ին խմբագրված «Ցամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին» կոնվենցիաների դրույթներից և կրկնում էին պատերազմական հանցագործներին պատժելու մասին Վերսալի և այլ պայմանագրերում տեղ գտած հողվածները:

Ստեղծված իրավիճակում թուրքական նոր իշխանությունները սկսեցին արագացնել թուրքական ռազմական տրիբունալներում երիտթուրք պարագլուխների դատավարության ընթացքը՝ մտավախություն ունենալով, որ հետագայում կարող էին ստեղծվել ինչպես պատերազմական հանցագործություններ, այնպես էլ մարդկության դեմ հանցագործություններ կատարած նախկին բարձրաստիճան պաշտոնյաներին քրեական պատասխանատվության ենթարկող միջազգային տրիբունալ, ինչի մասին պատերազմի ավարտից հետո շատ էր խոսվում: Միջազգային տրիբունալում ակնհայտ կդառնար հայերի զանգվածային բնաջնջման կազմակերպման գործում թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների դերակատարումը՝ թուրքական պետության համար դրանից բխող ծանր հետևանքներով:

³⁵ Барсегов Ю., Геноцид армян – преступление по международному праву, М., «XXI век – Согласие», 2000. С. 184.

³⁶ Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920, <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>.

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁸ Տե՛ս Տերնոն Ի., Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում. հայկական ցեղասպանությունը միջազգային ատյանների առջև, Ե., «Նահապետ», 2003, էջ 10-11:

Սևրի պայմանագրի 230-րդ հոդվածի համաձայն՝ թուրքական կառավարությունը ճանաչում էր դաշնակից տերությունների իրավունքը՝ քրեական պատասխանատվության կանչել ոչ միայն այն անձանց, որոնք մեղադրվում էին պատերազմի օրենքների ու սովորույթների դեմ կատարված հանցագործությունների մեջ, այլև պարտավորվում էր նաև դաշնակից տերություններին հանձնել նրանց կողմից կոտորածների մեջ մեղադրվող անձանց, որոնք պատերազմի ընթացքում հանցագործություններ էին կատարել այն տարածքներում, որոնք 1914թ.-ի օգոստոսի 1-ի դրությամբ հանդիսանում էր Օսմանյան կայսրության մի մասը³⁹:

Հատկանշական է, որ 1948թ.-ի մայիսի 28-ի զեկույցում ՄԱԿ-ի «Պատերազմական հանցագործությունների» հանձնաժողովը առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել հատկապես Սևրի պայմանագրի 230-րդ հոդվածին և մեկնաբանել է այնպես, որ դրանով հաղթանակած տերությունները նպատակ էին հետապնդում ի կատար ածել 1915թ.-ի մայիսի 24-ի Անտանտի տերությունների համատեղ հռչակագրի պարտավորությունն առ այն, որ պատասխանատվության կանչվեն մարդկության դեմ կատարած հանցագործությունների համար մեղավորները, այսինքն՝ այն հանցագործությունների, որոնք թուրքական տարածքում կատարվում էին օսմանյան հպատակություն ունեցող ազգությամբ հայ կամ հույն հպատակների նկատմամբ: Հանձնաժողովի կարծիքով՝ հենց այդ է նախադեպ ծառայել Նյուրնբերգի և Տոկիոյի տրիբունալների կանոնադրությունների համապատասխանաբար 6c և 5c հոդվածների համար, այն է՝ մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ⁴⁰:

Ի տարբերություն 226 և 228 հոդվածների՝ 230 հոդվածը վերաբերում էր ոչ թե պատերազմական հանցագործություններին, այլ 1915թ.-ի մայիսի 24-ի Անտանտի տերությունների համատեղ հայտարարության հետևանքն էր, քանզի դաշնակիցները դեռ այն ժամանակ խոստացել էին պատասխանատվության կանչել հայերի զանգվածային սպանությունների մեջ մեղադրվողներին: Այս դրույթը կարևոր էր նաև այն իմաստով, որ թուրքական նոր իշխանությունները չէին կարող խուսափել Միջազգետքի անապատներում հայերի զանգվածային կոտորածներում մեղադրվող անձանց արտահանձնելուց այն հիմնավորմամբ, թե հանցագործությունները կատարել են այն տարածքներում, որոնք այլևս իրենց չեն պատկանում:

Նույն հոդվածով դաշնակից տերություններն իրենց իրավունք էին վերապահում նշել այն դատարանը, որը պետք է դատեր մեղադրվող անձանց, իսկ օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր ճանաչել այդ դատարանը: Ընդ որում, նշվում էր միջազգային հարաբերությունների պատմության մեջ առաջին անգամ հատուկ միջազգային քրեական դատարանի ստեղծման հնարավորության մասին: Այն դեպքում, եթե Ազգերի լիգան կստեղծեր նշված հանցագործությունները դատապարտող իրավասու դատարան, դաշնակից տերությունները մեղադրյալներին պետք է փոխանցեին այդ դատարանին, իսկ թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր ճանաչել այդ դատարանը⁴¹:

Նշված դրույթները հետագայում արտացոլվեցին ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» 1948 թ.-ի դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի հոդվածներում՝ կապված այդ ծանր հանցագործության մեջ մեղադրվող անձանց հանձնելու և միջազգային տրիբունալ ստեղծելու գաղափարների հետ: Այս նկատառումներից պարզորոշ նկատվում էր, որ միջազգային սովորույթային իրավունքի նորմերն աստիճանաբար արտացոլվում էին նաև միջազգային պայմանագրերում և միջազգային սովորու-

³⁹ Stü Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920, <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>.

⁴⁰ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, М., 2003. С. 651.

⁴¹ Барсегов Ю., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида (о концепции члена «комиссии примирения» Гюндюз Актана), М., «Готика», 2002. С. 32–33.

թային նորմեր լինելուց բացի վերածվում էին նաև միջազգային պայմանագրային իրավունքի նորմերի:

Եզրակացություն

Թեև Սևրի պայմանագիրը չվավերացվեց և ուժի մեջ չմտավ ինչպես Օսմանյան կայսրության ներքաղաքական, այնպես էլ աշխարհաքաղաքական գործընթացների պատճառով, այն միանգամայն օրինական փաստաթուղթ է: Չնայած տվյալ պայմանագրի ստորագրման պահին փաստացի իշխանությունը հիմնականում քեմալականների ձեռքում էր, այդուհանդերձ 1920թ.-ի հուլիսի 22-ին Երկրի օրինական իշխանությունը՝ ի դեմս Կ. Պոլսում գործող սուլթանի խորհրդի, լրիվ կազմով քվեարկեց խաղաղության պայմանագիրը ստորագրելու օգտին և պաշտոնական պատվիրակությանը լիազորեց ստորագրել Սևրի պայմանագիրը⁴²: Ինչպես հայտնի է, անգամ չվավերացված պայմանագիրն այն ստորագրած պետություններին ամբողջությամբ չի ազատում պարտավորություններից, մասնավորապես որ պայմանագիրը ստորագրելիս թուրքական պաշտոնական պատվիրակությունը չի գերազանցել իր իրավասությունները: 1969թ. «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» Վիեննայի կոնվենցիայի 18-րդ հոդվածը պայմանագիրը ստորագրող պետությունների վրա ստորագրումից մինչև վավերացում ընկած ժամանակամիջոցում որոշակի պարտավորություն է դնում ձեռնպահ մնալ այնպիսի գործողություններից, որոնք կարող են ազդել պայմանագրի առարկայի և նպատակի վրա⁴³: Սակայն թուրքական նոր իշխանությունները հետևողական քայլեր էին ձեռնարկում Սևրի պայմանագրի դրույթները չեզոքացնելու ուղղությամբ⁴⁴: Բացի այդ, պետք է արձանագրել, որ անգամ չվավերացված վիճակում Սևրի պայմանագրի դրույթները մասնակիորեն գործադրվեցին արաբական տարածքներն Օսմանյան կայսրությունից անջատելու առումով, ինչը նախատեսված էր Սևրի պայմանագրով և արդեն իսկ տեղի էր ունեցել հաջորդ՝ Լոզանի պայմանագրի ստորագրումից առաջ⁴⁵:

Հատկանշական է, որ չվավերացված և իրավական ուժի մեջ չմտած Սևրի պայմանագրով նախատեսված հայերի գույքային իրավունքների վերականգնումն ամրագրող հոդվածները փաստացի վերահաստատվեցին 1923թ.-ի հուլիսի 24-ին Թուրքիայի կողմից ստորագրված, վավերացված և ներկայումս գործող Լոզանի պայմանագրի համապատասխան հոդվածներով: Այսպես՝ Լոզանի պայմանագրի 33-րդ հոդվածը գրեթե նույնությամբ կրկնում էր Սևրի պայմանագրի 285 և 288-րդ հոդվածների այն դրույթները, որ այլ քաղաքացիություն ընդունած նախկին թուրքահպատակները պահպանելու էին անշարժ գույքի նկատմամբ իրենց այն իրավունքները, որոնք ունեցել են մինչև քաղաքացիության փոփոխությունը, իսկ շարժական գույքն առանց որևէ արտահանման կամ ներմուծման տուրքերի կարող էին տանել իրենց հետ⁴⁶: Ի լրումն 33-րդ հոդվածի՝ նույն պայմանագրի 65 և 66-րդ հոդվածով սահմանվում էր, որ պետք է վերականգնվեն ոչ միայն Թուրքիայի, այլև նրանից անջատված տարածքներում մնացած բոլոր թուրքահպատակների իրավունքներն իրենց գույքերի նկատմամբ⁴⁷:

Այսպիսով՝ հայրենիքի մի մասի նկատմամբ տեղաբնիկ հայ ժողովրդի իրավունքը վերականգնող, Հայաստանին անմիջականորեն վերաբերող հոդվածներից բացի, Սևրի պայմանագրում տեղ են գտել ոչ պակաս կարևոր հոդվածներ, որոնցով կարգավորվում էին օսմանահպատակ ոչ թուրք ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի խախտված

⁴² Барсегов Ю., Геноцид армян – преступление по международному праву, М., «XXI век – Согласие», 2000. С. 184.

⁴³ Международное право в документах. Сост. сборника Н.Т. Блатова, М., 1982, С. 75.

⁴⁴ Տե՛ս Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը եւ միջազգային օրէնքը, Պէտրոպ, 1976, էջ 87:

⁴⁵ **Նույն տեղում, էջ 132:**

⁴⁶ Տե՛ս Treaty of Lausanne, <http://wwi.lib.byu.edu/index.php>

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

իրավունքների վերականգնման ու հասցված նյութական վնասների հատուցման հարցերը, ինչպես նաև քրեական պատասխանատվություն երևախատեսվում թուրք բարձրաստիճան ու տեղական պաշտոնյաների նկատմամբ ոչ միայն պատերազմական հանցագործություններ կատարելու, այլև մարդկության դեմ կատարած հանցագործությունների, առաջին հերթին՝ հայերի զանգվածային բնաջնջումը ծրագրելու և իրագործելու համար: Նշված հոդվածների պատշաճ վերլուծությունը հնարավորություն կտա հստակեցնել հանցավոր թուրքական պետության կողմից Սևրի պայմանագրով ստանձնած միջազգային պարտավորությունները, ինչպես նաև քննարկել տվյալ փաստաթղթում առաջարկվող ցեղասպանության հանցագործության զոհ դարձած տեղաբնիկ ժողովուրդների և առաջին հերթին հայերի խախտված իրավունքներն ու նյութական վնասները վերականգնելու մեխանիզմների իրագործման հնարավորություններն ու հեռանկարները:

TREATY OF SEVRES AS ONE OF THE LEGAL-POLITICAL BASIS OF REPARATIONS

ARMEN MARUKYAN

NAS RA Institute of History, Department of the Armenian Question and Armenian Genocide History, Head; YSU Professor, Armenian-Russian (Slavonic) University, Doctor of History, Professor, Yerevan, Republic of Armenia

The purpose of the article is to substantiate the approach that in addition to articles 88-93 directly related to Armenia, restoring the rights of the indigenous Armenian people to a part of their homeland, Western Armenia, the Treaty of Sevres also contains provisions that restore the violated rights of the Armenian population and provide for compensation for material damage caused, as well as equally important articles on bringing high-ranking and local Turkish officials to criminal responsibility for crimes against humanity, primarily for planning and carrying out the mass destruction of Armenians.

During the research both general symmetrical (analysis, synthesis, historical principle) and special (formal-logical, comparative) methods were applied.

The study concludes that although the Treaty of Sevres was not ratified, some of its provisions were partially implemented by the signatory states, and that the Treaty of Sevres was not replaced by the Treaty of Lausanne, since both the parties to these two documents and their subject matter, are not identical.

In Armenian historiography and socio-political thought, the Treaty of Sevres of August 10, 1920 was mainly discussed in the context of articles 88-93 directly related to Armenia. Meanwhile, in addition to these articles, the Peace Treaty of Sevres also contains a number of important articles on the restoration of violated rights of the non-Turkish population of the Ottoman Empire, including Armenians. Although the words "Armenia" or "Armenians" are omitted in articles 125, 142, 144, 285 and 288 of the Treaty of Sevres, it is clear that these articles are also directly related to the restoration of the violated rights of the Ottoman Armenians and their descendants.

According to articles 226, 228 and 230 of the Treaty, high-ranking Turkish officials were criminalized not only for committing war crimes, but also crimes against humanity, which primarily refers to the genocide committed against the Armenian population of the Ottoman Empire. A comprehensive analysis of these articles will make it possible to clarify the international obligations assumed by the criminal Turkish state under the Treaty of Sevres, as well as to discuss the possibilities and prospects for implementing the mechanisms proposed in the document for restoring violated rights and material damage caused to the Armenian population who were victims of the crime of genocide.

Key words: *Treaty of Sevres, Republic of Armenia, Western Armenia, The Armenian Genocide, Ottoman Empire, Provisional law "On Abandoned Property", Republic of Turkey, mixed mediation commissions, Treaty of Lausanne.*

**СЕВРСКИЙ ДОГОВОР КАК ОДНА ИЗ ПРАВОВЫХ
И ПОЛИТИЧЕСКИХ ОСНОВ РЕПАРАЦИЙ****АРМЕН МАРУКЯН**

*заведующий отделом Истории Армянского вопроса и
Геноцида армян Института истории НАН РА,
профессор ЕГУ и Армяно-Российского (Славянского) университета,
доктор исторических наук, профессор,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью статьи является обоснование такого подхода, по которому следует, что, помимо статей 88-93, непосредственно относящихся к Армении, которые восстанавливали права коренного армянского народа на часть ее родины – Западную Армению, в Севрском договоре содержатся положения, которые восстанавливают нарушенные права армянского населения и предусматривают компенсации за причиненный материальный ущерб, а также не менее важные статьи по привлечению к уголовной ответственности высокопоставленных местных турецких чиновников за преступления против человечества, в первую очередь, за планирование и осуществление массового уничтожения армян.

В ходе исследования использовались как общенаучные (анализ, синтез, принцип историзма), так и специальные (формально-логический, сравнительный) методы.

В исследовании сделан вывод о том, что, несмотря на то, что Севрский договор не был ратифицирован, некоторые из его положений были частично реализованы подписавшими его государствами и что Севрский договор не подменяет Лозаннский договор, поскольку и стороны этих двух документов, и их предмет нетождественны.

В армянской историографии и общественно-политической мысли Севрский договор от 10 августа 1920 года главным образом обсуждался в контексте статей 88-93, непосредственно относящихся к Армении. Между тем, помимо этих статей, Севрский мирный договор содержит также ряд важных статей о восстановлении нарушенных прав нетурецкого населения Османской империи, в том числе и армян. Хотя слова «Армения» или «армяне» в статьях 125, 142, 144, 285 и 288 Севрского договора отсутствуют, очевидно, что эти статьи имеют непосредственное отношение также к восстановлению нарушенных прав османских армян и их потомков.

Согласно статьям 226, 228 и 230 договора была предусмотрена уголовная ответственность в отношении высокопоставленных турецких чиновников не только за совершение военных преступлений, но и преступлений против человечества, под которыми в первую очередь, понимается геноцид, совершенный в отношении армянского населения Османской империи. Всесторонний анализ этих статей позволит уточнить международные обязательства, взятые на себя преступным турецким государством по Севрскому договору, а также обсудить возможности и перспективы реализации предложенных в документе механизмов восстановления нарушенных прав и материального ущерба, причиненного армянскому населению, ставшему жертвой преступления – геноцида.

Ключевые слова: *Севрский договор, Республика Армения, Западная Армения, Геноцид армян, Османская империя, временный закон «Об оставленном имуществе», Республика Турция, смешанные посреднические комиссии, Лозаннский договор.*

MEDITERRANEAN TRADE AND HIERAPET DI MARTIN'S LETTERS (PRELIMINARY REMARKS)*⁴⁸

UDC 94(479.25)

SARGIS BALDARYAN

*Yerevan State University, Chair of Armenian History, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia
sargis.baldaryan@gmail.com*

The essay aims to shed light on how the Mediterranean trade was reflected in Armenian private business correspondence in the early modern period, relying on the unstudied collections of commercial letters sent to and written by Hierapet di Martin residing in Venice at the turn of the eighteenth century. This merchant worked as an agent for the little-studied Julfan Armenian family firm of the Guerak-Mirmans, a Catholic-Armenian family from Isfahan. Based on Hierapet's commercial correspondence predominantly preserved in the Venetian State Archives and British Library, the paper allows us to take a close look at this wealthy family's global network with factors at many important markets. The study ends with the conclusion that this valuable documentation helps us to gain a clear understanding of "secrets of trade" and commercial life of the Mediterranean zone perceived and interpreted by Armenian merchants.

Keywords: *Hierapet di Martin, Venice, New Julfa, Mediterranean Sea, Armenian merchants, Guerak-Mirmans, commercial correspondence.*

Introduction

In the second volume of his *Civilisation and Capitalism, 15th-18th Centuries*, Fernand Braudel, one of the most outstanding scholars in the field of Mediterranean studies, offers a sketchy overview of Armenians' role in the early modern long-distance trade and defines it as a "fabulous success"⁴⁹. Not much has been done to look into the key to Armenians' commercial success and their global trade network even several decades after Braudel's stimulating definition. Moreover, much of the scholarship on Armenian participation in international trade has relied on accounts written by European travellers, merchants, and diplomats, failing to consult rich troves of Armenian commercial documentation.

The systematic and extensive use of Armenian mercantile documents goes back to the publication of Sebouh Aslanian's groundbreaking book, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*⁵⁰. Published in 2011, this study brought to light and popularised the global network of Armenian merchants, drawing on a large number of documents written by merchants themselves in their abstruse dialect. The book provides a comprehensive picture of such

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.07.2020թ., գրախոսվել՝ 14.07.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

⁴⁸ The essay was presented as a paper at the "*Cultural Entanglement, Transfer and Contention in Mediterranean Communities from Antiquity to the Present*" conference at Central European University in Budapest on June 1, 2019.

⁴⁹ **Braudel F.**, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, vol. 2: The Wheels of Commerce, New York: Harper & Row, 1983, p. 158.

⁵⁰ **Aslanian S.**, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, Berkeley: University of California Press, 2011.

documents scattered in over 30 archives across continents, paving the way for future explorations and inspiring a generation of young scholars to engage in this field⁵¹.

While working on Armenian commercial documentation in Archivio di Stato in Venice, a number of “letter books” or ledgers collected in the same archival unit grabbed our entire attention. The further research showed that those ledgers had belonged to Hierapet di Martin or Hayrapet, son of Martiros, an Armenian merchant who lived in Venice throughout almost all his life in the second half of the seventeenth century and the first half of the eighteenth century. A short reference in Aslanian’s above-mentioned book helped me get an idea of where to find other pieces of Hierapet’s correspondence. After digging out all of the information on Hierapet’s epistolary heritage and consulting all the necessary archival fonds in Venice and London, we have found approximately 2000 letters both written by and sent to Hierapet di Martin between the 1680s and 1710s.

The main goal of this presentation is to offer a comprehensive overview of Hierapet di Martin’s unstudied voluminous correspondence in the context of the Mediterranean trade in the early modern period. To do so, the first part of the essay provides a clear portrayal of Hierapet’s life and correspondence in relation to New Julfan Armenians’ global commercial world. Then, we try to consider this invaluable source in the larger framework of the waning influence of the Mediterranean trade. Relying on our own reading of nearly a quarter of letters exchanged between Hierapet in Venice and his correspondents residing from Madrid to Istanbul, we put an emphasis on the importance of this correspondence in understanding and rethinking “the secrets of the trade”⁵² in the Mediterranean zone at the turn of the eighteenth century. In addition, the documentation in question is equally helpful in allowing us to trace the little-studied history of Venice’s Armenian mercantile community and taking a close look at how trade was organized between Armenians and non-Armenians, all of them minorities of the city of dodges.

Hierapet di Martin and His Business Correspondence

“Io Erapiet Figlio di Martiros presi fondo dal Sign. Zaccaria Figlio di Girach Tumani duecento e dieci d’Abbassi, che fà la mettà Tumani cento, e cinque, quell’utile, che concederà il Signore, siano due porzioni del Sig. Zaccaria & una di me Erapiet Figlio di Martiros. Questo seguì in Ispahan l’anno 1122. Mese di 2. Niran questo scritto à Carrattere di mi Erapiet Figlio di Martiros Io affermo L. S.”⁵³

Translation: “I Erapiet son of Martiros took a capital of 200 tumans and 10 abbassis from Mr. Zaccaria son of Girach, half of which is 100 tuman and 5 [abbassi]. Of what Lord will give, two parts belong to Mr. Zaccaria and one part belongs to me, Erapiet son of Martiros. This was signed in Isfahan in the year 1122 [+551=1673] in the month of Niran 2 [February 15]. This is my handwriting, Erapiet son of Martiros. I confirm.”

This commenda contract is taken from a stampa book on the Guerak Mirman Armeno-Italian mercantile family which was preserved in the series of Procuratori di San Marco, Archivio di Stato in Venice. According to the contract signed in 1673, a merchant named Hierapet received some money of more than two hundred Persian tumans from Zaccaria to work for him as a commenda agent or factor. Hierapet was one of hundreds, if not thousands of Armenian commenda agents who were working for their well-to-do compatriots, by travelling as far east as Manila and as far west as London and Amsterdam and putting their capital in motion with the dream of striking it rich one day. Hierapet seems to have belonged to the Veligianian family whose members were among those deported by Safavid Shah Abbas I from their small mercantile

⁵¹ Ibid., 307-313.

⁵² **Markovits C.**, *The Global World of Indian Merchants, 1750–1947: Traders of Sind from Bukhara to Panama*, New York: Cambridge University Press, 2000, p. 25.

⁵³ Archivio di Stato di Venezia (hereafter, ASV), Procuratori di San Marco, b. 180-D, stampa book, p. 172.

township of Old Julfa and resettled in New Julfa on the outskirts of Isfahan, Safavid capital. Martin/Martiros Veligianian, who was arguably Hierapet's father, moved from Armenian suburb of Isfahan to Venice in the mid-17th century. Then he spent his entire life in Venice and was buried in an Italian church *Chiesa di San Moisè* in the neighbourhood of the famous Piazza San Marco in 1686. His tombstone is still visible and legible in the church on which the bilingual inscription reads as follows:

“Martinus Veleianus Mercator origine Persa Vita Venetus caelicola die XIII Maii MDCLXXXVI In hoc Sepulchro quitem mercatur Aetatis SUAE LXXXII.”

“Այս է տապան ջուղայեցի Վելիջանի որդի Սարտիրոսի, որ փոխեցաւ ի Ջրիստոս ի թվին ՌՃԼԵ [1686] մայիսի ԺԴ [14].”

Translation: “This is the tomb of Martiros [Martin] the son of Velijan of Julfa who passed on to Christ in the year 1135 [1686] on 14th of May.”

The Veligianian family lineage continued through Martin's two sons, Hierapet and Giacomo, both born and raised in Venice and engaged in commercial practices throughout their lives. The available evidence concerning the Veligianians paints a picture of an Armeno-Italian mercantile family which epitomized the cosmopolitan worldview of early modern Armenian merchants. The history of the Veligianian family that has yet to be examined is bound to make a significant contribution to the study of cross-cultural interactions in the Eastern Mediterranean.

The second person appeared in the above-mentioned commenda contract was Zaccaria, a member of the affluent, Catholic Armenian family of Guerak-Mirmans with agents at all important markets of that period. By the mid-17th century one branch of the family had migrated from New Julfa to Venice and Livorno, while another branch had settled in India. The founding father of the family's Italian line was Gregorio di Guerak-Mirman, who paid for the building and renovation of Venice's Santa Croce degli Armeni church in 1688 where he was buried. One of the family papers contains a list of twenty-two agents working for the benefit of the Guerak Mirmans.⁵⁴ This list, in which, by the way, Hierapet's name is also included, is an extremely invaluable source that helps reconstruct the global trading network of the Guerak Mirmans. Their representatives were involved in commercial operations in European, Asian and even African port cities and settlements.

The next important aspect of the commenda contract is that it has not been preserved in its original Julfan Armenian version. Like a large number of other financial and legal documents relating to the far-flung network of the Guerak-Mirmans, this contract was translated from the Julfan Armenian dialect into Italian in the eighteenth century because the family members were assimilated enough into Italian identity and lifestyle not to be able to read documents written by their own ancestors hundred or so years ago.

The contract concluded between Zaccaria and Hierapet marked the beginning of the commercial career of the latter in the Mediterranean settlements, extending from 1673 to the 1710s. The information on Hierapet's long-standing commercial operations would have been limited to this single fact, if he had not been involved in various lawsuits and had not been forced to present his business correspondence as evidence in court. Although the court proceedings of his lawsuits have not been discovered yet, the presence of the bulk of his letters in Avogaria di Comun-Civile archival series leaves no room for doubt about what preceded the final stop of the odyssey of his correspondence.

Hierapet's business letters are stored predominantly in two series of Archivio di Stato in Venice, Documenti Armeni and Avogaria di Comun⁵⁵. Another small collection of seventeen letters exchanged between Hierapet in Venice and Amirbek di Vardan in Napoli has been preserved at the British Library⁵⁶. This voluminous correspondence, which amounts to 1000 pieces

⁵⁴ ASV, Procuratori di San Marco, b. 180-D, stampa book, pp. 21-22.

⁵⁵ ASV, Documenti Armeni, bb. 2-3, Avogaria di Comun, bb. 17, 210.

⁵⁶ For this piece of Hierapet's correspondence, see British Library, MS OR 15794.

of letters and has never been studied before, contains all types of economic information that were transmitted via private correspondence in the milieu of early modern European merchants: market-oriented information, political news, and information about agents themselves. The main part of Hierapet's epistolary heritage are draft business letters that he copied in his letter books before sending the originals to their addressees. This was a common practice among merchants engaged in early modern long-distance trade to keep copies of letters they sent. In his most famous and widely imitated commercial manual of early modern Europe, Jacques Savary urged merchants to make copies of their letters, so that they could submit them as evidence in court and could review what they had previously written to their correspondents⁵⁷. Hierapet seems to have been extremely diligent in making copies of his letters in the chronological order which resulted in the emergence of twelve letter books, each containing letters dating back to the period between 1694 and 1715. Apart from these draft commercial letters, the documentation in question includes more than 200 letters that Hierapet received from Amirbek di Vardan and Martiros di Sargis in the years between 1680s and 1710s. Letters he could have certainly received from his other correspondents appear not to have been preserved.

Hierapet's correspondents were agents of the Guerak Mirmans residing in a number of Mediterranean port cities and settlements as representatives of family's trading network in the Mediterranean zone. The language in which Hierapet and his correspondents communicated was the New Julfan dialect of the Armenian language. What is the most important and noteworthy aspect of this dialect is that it was a mixture of Armenian, Persian, Arabic, Turkish, Hindi, French, Italian words, phrases and terms making the process of reading and deciphering them a very strenuous and time-consuming task. The Julfan commercial dialect is so intricate and tremendously different from the standard Armenian language that an Armenian who speaks and understands both eastern and western versions of his native language is sure not to be able to make out Julfan papers. Apart from Julfan Armenian correspondence, almost one hundred pieces of letters Hierapet exchanged in Italian. This was the case with letters sent to agents in Spain named Baldassar di Giaocino and Zuane di Salazaro, who most probably had lost touch with Julfan roots and could no longer understand the language of their compatriots.

Mediterranean Trade in Hierapet's Correspondence

On August 23, 1701 Hierapet di Martin wrote a letter to Davit, an Armenian merchant residing in Livorno, "This city [Venice] is in bondage, may God open the door of charity to make the trade come to life because the city's trade is in a shutdown. May God open the door of charity for the benefit of merchants to make all of them feel happy"⁵⁸. Complaining about the decline in the number of commercial operations, Hierapet could not have been aware of the downturn of Venetian economy, which was at its peak in the late Middle Ages, long before the period he scribbled his letter. Only in the mid-20th century did the scholarship on Venetian economic life conclude that by 1600 Venetian commercial leadership in the Mediterranean area had come to a definitive end⁵⁹. Unconscious of the waning influence of the Eastern Mediterranean trade in the seventeenth and eighteenth centuries, Hierapet and thousands of merchants in Venice and other Mediterranean port cities were sparing no effort to make lucrative transactions with the dream of hitting the jackpot one day. Hierapet appears to have been involved in the gem trade, in particular turquoise, diamonds, and rubies were his stock in trade. He was also engaged in the commerce of

⁵⁷ Savary J., *Le parfait négociant ou Instruction générale pour ce qui regarde le commerce des marchandises de France et des pays étrangers*, Paris: Chez Louis Billaine, 1675, b. 2, ch. 43.

⁵⁸ «Այ պրն, քաղաքըս հենց կապ է ընկել որ տր ածըն մին դուռն բանայ ողորմութեն որ առք և ծախս լինի թե չե քաղաքս ալիշվերիշն կաավել այ տր ածըն բանայ դուռն ողորմութեն բազըկանին որ դիսչ ուրախանան» (ASV, Documenti Armeni, b. 3):

⁵⁹ Jan de Vries, *The Economy of Europe in an Age of Crisis*, New York: Cambridge University Press, 1976, p. 26.

Venetian glass, sending countless crates of glass to his business colleagues to sell them in various European settlements. In exchange, Hierapet received a wide portfolio of commodities from his fellow merchants to put their capital into motion in Venice. All of these commercial transactions were reflected in his letters, allowing us to take a look at what commodities were circulated and how trade was organised in the closing decades of the seventeenth century and at the start of the eighteenth century. What is more significant about this aspect of his correspondence is that it may shed some new light on the fading influence of Venice and nearby cities and illustrate some important features of the downturn of their economies. My reading of some part of Hierapet's copious letters makes me convinced that the study of this documentation is sure to make a considerable contribution to the reassessment of the Eastern Mediterranean trade at the turn of the eighteenth century.

The epistolary heritage in question abounds in information on the prices of a wide of commodities. For instance, in a letter dating back to December 19, 1704 and addressed to Mkrtum in Rome, Hierapet provided the following explanation, "You have written that [rhubarb] is sold for 8 ducats in Venice. Who said that rhubarb [is sold for] 8 ducats in Venice or Livorno? This is inaccurate information. Today it is sold for 12 ducats here, my brother"⁶⁰. So, the abundant economic information exchanged between Hierapet and his correspondents may even be of great interest for the field of price history.

Second, future explorations of Hierapet's letters should concentrate on the rare opportunity to study them in terms of relations between Mediterranean commercial communities. In particular, the correspondence includes a huge amount of information on Armenian merchants' relations with their Jewish competitors. As Francesca Trivellato points out in his famous *The Familiarity of Strangers*, "little is known about business relations between Armenians and non-Armenians." Relying on the extremely rich documentation of the Ergas and Silvera firm, she shows that the representatives of this Jewish family dealt in commodities with Armenians in Livorno and traded on their behalf overseas on a few occasions"⁶¹. The study of Hierapet's correspondence with his fellow merchants is very likely to provide sufficient information on the neglected area of relations between Armenians and Jews in the Mediterranean zone. In his letter addressed to Davut, Hierapet wrote, "I have long looked for this lining, [now] I am about to go to the quarter of Jews, and I will buy if I find it"⁶². This letter, which dates back to 1701, unquestionably alludes to where Venice's Jewish community lived from the sixteenth century onward, which seems to have been frequently visited by Hierapet and his compatriots with the aim of looking for hard-to-find commodities. That Jewish merchants were exceedingly and famously involved in the gem trade was reflected in Hierapet's letters as a reason why Armenians were eager to get inch touch with them. For instance, he wrote these lines to his colleague Mkrtum in 1701, "In a letter dating back to November 12 you asked me to buy one box of diamond from Mr Sarhad and one box from Jews. As I understood, I will not purchase more than you ordered"⁶³. Other interesting evidence can be found in another letter exchanged between the same merchants, "Again, my brother, you have written about diamond, really and truly there is no one I have not asked, there is no go-between I have not demanded... I encountered somewhere a Jew having [diamonds] worth of 600 ducats. I wanted to

⁶⁰ «Գրել աս, թե 8 տուկատ է ծախվում Վենետիկումս, ետ ով է առել 8 տուկատ ըռեվանդ Վենետիկումս կամ Լիվորնայ, 6 մառչիլ է, ետ ռիչ սուտ խօսկ է, էսօր տեղս ժք (12) տուկատ է ծախվում, ախբեր» (ASV, Documenti Armeni, b. 3):

⁶¹ **Trivellato F.**, *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*, New Haven: Yale University Press, 2009, p. 151.

⁶² «Եւ աստառն շատ ամ ման եկել, մին էլ գնամ ջոհուտի մաիլէն տեսնում ընկանի կառում» (ASV, Documenti Armeni, b. 3):

⁶³ «Լմբրի 12 գրումս գրել իր, թե մին մացայ մարգարիթ պարոն Սարհադիցս յիկք առում և մին մացայ ջոհուղէն ավելի չառնեն, բարի է, դր գրել աս, Էսպէս կառեմ» (ASV, Documenti Armeni, b. 3):

buy all of them, [because] there was every type of diamonds. Since that big purchase would require a tax of 100 ducats and diamonds are not sold fast in Napoli where you are, I decided against purchasing them”⁶⁴.

Finally, this collection of Armenian mercantile sources is worth a more detailed examination in terms of delving into the sociological aspect of merchants’ life in the early modern Mediterranean area. In other words, Hierapet’s correspondence is likely to contribute to the study of what is called “the psychology of merchants”, that is their sociological traits as a social group. As Robert Lopez and Irving Raymond claim in their study on Medieval Mediterranean trade, “there is no better key to the psychology of merchants” than business correspondence.⁶⁵ The study of some of Hierapet’s letters shows that he appears to have been markedly informal in the correspondence, making it a very promising tool to dig out information on the psychology of the Eastern Mediterranean merchant. In the letter to Mr Sahak, Hierapet wrote, “What is the truth of the world is that if you are willing to get to know somebody, have dinner with them or trade with them”⁶⁶.

Conclusion

In her study of merchants’ letters across geographical and social boundaries, Trivellato maintained that “private correspondence continued to play a fundamental role in the eighteenth century, that is, long after the appearance and diffusion of printed periodicals containing economic information”⁶⁷. The huge importance of business correspondence for reconstructing the features of early modern economic and historical life is also displayed in her book which draws upon 13,600 letters of Ergas and Silvera, a Jewish commercial firm.⁶⁸ What is of greater interest for this study is that she emphasised that “the function of correspondence can be better tested through commercial diasporas - such as the Sephardic Jews, Huguenots, Quakers, Armenians, and later the Greeks”⁶⁹. In spite of their importance from the perspective of world economic history, most Armenian commercial documents have escaped the scholarly attention and even remained not seen for the last hundreds of years. In this respect, Hierapet’s correspondence is a good example to demonstrate how important this neglected area of early modern documentation can be. This Venice-based merchant’s letters contain an immense amount of economic information on long-distance trade in the Mediterranean zone at the turn of the eighteenth century. A question arises as to whether Venice-based merchants’ other collections of commercial letters have been preserved from the same period. Regardless of whether it is unique or not, this Armenian documentation needs a thoroughgoing examination popularizing its importance and paving the way for its digital edition.

⁶⁴ «Դարձեալ մարգարթի համար ես գրել, ախպեր, աստուած վկայ լինի, որ մարդ չէ մնացել, որ խարցուցել չեմ, դալալ չէ մնացել, որ ասել չեմ ... մին տեղ կեր ջուհուդի 600 տուկատի, ասի, թէ դիչն առնեմ, զամեն բաբաթ կեր, ամայ շատ ապարնք էր, 100 տուկատի ավելի վարց կու գներ, հեփ կու ծախվեր եչափ ապրանքն, տեղըտ դժար են առնում ի Նապոլի, էլ այտպես վախտեցայ չառի» (ASV, Documenti Armeni, b. 3):

⁶⁵ Lopez R. and Raymond I., *Medieval Trade in the Mediterranean World*, New York: Cambridge University Press, 1955, p. 378.

⁶⁶ «Յախ է, որ աշխարհի խօսկն այս է, որ կասեն, թէ ուզես, որ մարդ ճանանչես, խըտուրն հաց կեր, և կամ ալիշվերիշ արայ» (ASV, Documenti Armeni, b. 3):

⁶⁷ Trivellato F., *Merchants’ Letters across Geographical and Social Boundaries*, ed. by F. Bethencourt and F. Egmond, “Cultural Exchange in Early Modern Europe”, vol. III, Correspondence and Cultural Exchange in Europe, New York: Cambridge University Press, 2007, p. 81.

⁶⁸ Trivellato F., *The Familiarity of Strangers*.

⁶⁹ Trivellato F., *Merchants’ Letters across Geographical and Social Boundaries*, p. 93.

ՍԱՐԳԻՍ ԲԱԼԴԱՐՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի
հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Հոդվածը նպատակ ունի լույս սփռելու այն հարցի վրա, թե միջերկրածովյան առևտուրն ինչպես է արտացոլվել հայկական մասնավոր առևտրական նամակագրության մեջ արդի դարաշրջանում՝ հիմնվելով 17-րդ դարավերջին և 18-րդ դարասկզբին Վենետիկում բնակվող հայ վաճառական Հայրապետ դի Մարտինի առևտրական նամակների չուսումնասիրված հավաքածուների վրա: Այս վաճառական աշխատում էր որպես Նոր Ջուղայից/Սպահանից սերող Գերաք Միրմանների՝ քիչ ուսումնասիրված հայ կաթոլիկ ընտանիքի առևտրական ընկերության գործակալ: Հիմնելով գերազանցապես վենետիկյան պետական արխիվներում ու Բրիտանական գրադարանում պահպանված Հայրապետի՝ այլ գործակալների հետ ունեցած նամակագրության վրա՝ հնարավորություն ենք ունեցել հետազոտելու այդ հարուստ ընտանիքի համաշխարհային ցանցը, որը գործակալներ ուներ բազմաթիվ կարևոր շուկաներում: Ըստ ուսումնասիրության եզրակացության՝ այդ արժեքավոր փաստաթղթերը թույլ են տալիս հասկանալու, թե միջերկրածովյան տարածաշրջանի «առևտրի գաղտնիքները» կամ առևտրական կյանքն ինչպես է ընկալվել ու մեկնաբանվել հայ վաճառականների կողմից:

Հիմնաբառեր՝ Հայրապետ դի Մարտին, Վենետիկ, Նոր Ջուղա, Միջերկրածովյան տարածաշրջան, հայ վաճառականներ, Գերաք Միրմաններ, առևտրական նամակագրություն:

ТОРГОВЛЯ СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ И ПИСЬМА АЙРАПЕТА ДИ МАРТИНА (ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ)

САРКИС БАЛДАРЯН

*аспирант кафедры истории Армении
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – основываясь на ранее неизученных собраниях коммерческих писем жившего в Венеции на рубеже 17-18 веков армянского купца Айрапета ди Мартина прояснить вопрос о том, как средиземноморская торговля отразилась в частной армянской коммерческой переписке в ранний период Нового времени. Этот торговец служил агентом в армянской фирме Герак-Мирманов, армянской католической семьи из Новой Джульфы (Исфахана), о которой на сегодняшний день мало что известно. Основываясь преимущественно на хранящейся в Венецианском государственном архиве и Британской библиотеке деловой переписке Айрапета, материалы статьи дает возможность изучить обширные связи этой состоятельной семьи, которая имела своих агентов на многих важных рынках. Исследование заканчивается выводом о том, что эта ценная документация помогает получить четкое представление как армянские купцы понимали и оценивали «коммерческую тайну» и коммерческую жизнь Средиземноморского региона.

Ключевые слова: *Айрапет ди Мартин, Венеция, Новая Джульфа, Средиземноморская зона, армянские купцы, Герак-Мирмани, деловая переписка.*

**ԹԵՔԵՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԱՄՆ-Ի ԵՎ
ԿԱՆԱԴԱՅԻ ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
1980-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ***

ՀՏԴ 94:008

ԱՆԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱԼ

*Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական
համալսարանի պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի
հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ,
Արցախի երիտասարդ գիտնականների և
մասնագետների միավորման (ԱԵԳՄՄ) անդամ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
anixach-94@mail.ru*

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել և լուսաբանել Թեքեյան մշակութային միության իրականացրած գործունեությունն ԱՄՆ-ի ու Կանադայի հայկական համայնքներում 1980-ական թվականներին:

Մեր խնդիրն է պահպանված հարուստ արխիվային փաստաթղթերի, ժամանակին ծավալված նամակագրական տեղեկությունների և այլ նյութերի հիման վրա ուսումնասիրել Թեքեյան մշակութային միության գործունեության հիմնական ուղղությունները, հայապահպանության ուղղությամբ տարված աշխատանքները, մշակութային ու կրթական ձեռնարկները, ցույց տալ դրանց արդյունավետությունը և սփյուռքահայության կյանքում ունեցած նշանակությունը:

Հետազոտության իրականացման ընթացքում կիրառել ենք արխիվային փաստաթղթերի, նամակների, ինչպես նաև այլ գիտական նյութերի համադրման, վերլուծության և պատմականության մեթոդները:

Ուսումնասիրելով թեման՝ եկել ենք այն ելրակացության, որ 1980-ական թվականներին Թեքեյան մշակութային միությունը հաջողությամբ իրականացնում էր իր վրա դրված առաքելությունը, այն է՝ ծառայել հայ ժողովրդին, ամերիկահայության ու կանադահայության շրջանում նպաստել հայ մշակույթի, լեզվի ու սպգային դիմագծի պահպանմանը:

Միությունն իր գործունեությամբ մեծապես նպաստում էր նաև հայրենիք-սփյուռք կապերի ամրապնդմանն ու ամրացմանը:

Հիմնաբառեր՝ *Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտե, հայրենիք-սփյուռք մշակութային փոխհարաբերություններ, Թեքեյան մշակութային միություն, Կանադա, Լոս Անջելես, հայրենիք, սփյուռք, հայապահպանություն:*

Թեքեյան մշակութային միությունը (այսուհետ՝ ԹՄՄ) հիմնվել է 1947թ.-ին Բեյրութում Հրաչյա Սեդրակյանի, Բարունակ Թովմասյանի, Գերսամ Ահարոնյանի, Համբարձում Պերպերյանի, Հովսեփ Յոզղաթյանի, Հայկաշեն Ուզունյանի և Հակոբ Դավիթյանի նախաձեռնությամբ: Միությունը ստացել է անվանումը՝ ի պատիվ արևմտահայ հայտնի բանաստեղծ Վահան Թեքեյանի: Միությունը գործում է Ռամկավար

* Հոդվածը ներկայացվել է 16.07.2020թ., գրախոսվել՝ 24.07.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

ազատական կուսակցության հովանավորությամբ: Միության գլխավոր նպատակն է պահպանել հայ ժողովրդի մշակութային ժառանգությունը, հիմնել դպրոցներ, ուսուցանել հայոց լեզու, հայոց պատմություն, գրականություն, կրոն, արվեստներ ու գիտություն, ինչպես նաև պատրաստել ազգային ու պետական գործիչներ և օժանդակել ուսանողներին, որոնք կնվիրվեն հայագիտությանը: ԹՄՄ-ին են անդամագրվել բազմաթիվ հայ գրողներ, արվեստագետներ, մշակութային գործիչներ, որոնք նյութական ու բարոյական օժանդակություն են բերել կազմակերպությանը, դպրոցներին, ուսուցիչներին, ուսանողներին, մշակութային գործիչներին՝ ստեղծելու տարատեսակ խմբեր, հրատարակելու գրական-գեղարվեստական ու գիտական գործեր:

ԹՄՄ-ն իր մասնաճյուղերն է հիմնել սփյուռքահայ հայաշատ համայնքներում, այդ թվում՝ Լիբանանի, Սիրիայի, Յորդանանի, Ավստրալիայի, Անգլիայի, Արգենտինայի, Կանադայի և ԱՄՆ-ի մի շարք քաղաքներում⁷⁰:

Դեռևս 1968թ.-ին ԱՄՆ-ում, Լոս Անջելոսի հայ երիտասարդաց միության հիման վրա ստեղծվում է ԹՄՄ Ամերիկայի և Կանադայի մասնաճյուղերը, որոնք ունեին ընդհանուր ղեկավար մարմին, որը կոչվում էր Կենտրոնական վարչություն և գտնվում էր Բոստոնում: 1975թ.-ին Կանադայում սկսում է լույս տեսնել միության «Ապագա» շաբաթաթերթը, իսկ Մոնրեալ, Տորոնտո, Դետրոյտ և Մոնտեվիդեո քաղաքներում միությունը հիմնում է «Թեքեյանի ձայն» ռադիո և հեռուստաժամերը: Այդ է պատճառը, որ 1980-ական թվականներին հատկապես մեծ ակտիվությամբ էին գործում ԹՄՄ Մոնրեալի, Բոստոնի, Լոս Անջելեսի, Դետրոյթի մասնաճյուղերը⁷¹:

ԹՄՄ-ն առ այսօր օգտվում է Զյուսիսային Ամերիկայի էջմիածնական առաջնորդարանի հովանավորությունից և հանդիսանում է Ռամկավար ազատական կուսակցության պատգամախոսը: Միության պատվի ատենապետն է Երվանդ Ազատյանը⁷²:

1980-ական թթ.-ին Լոս Անջելեսի ԹՄՄ մասնաճյուղը ծավալում է հասարակական ու մշակութային լայն գործունեություն: Կազմում գործում էին կանանց, երիտասարդական, թատերական, երգի ու պարի հանձնախմբեր⁷³: Ազգային մշակույթի նկատմամբ հայ երիտասարդների հետաքրքրությունն ու կապը պահելու նպատակով ԹՄՄ-ի Լոս Անջելոսի մասնաճյուղը 1980-ական թվականներին կազմակերպում է երգի, արվեստի և ասմունքի մրցույթներ, որոնց մասնակցել են Լուսինե Չաբարյանը, ֆրանսահայ երգչուհի Աստղիկ Դեդյանը, լիբանանահայ երգչուհի ժանեթ Իլանջանյանը ամերիկահայ դաշնակահար Գյուզելիմյանը և այլք: Միության թատերախումբը Լոս Անջելեսում ներկայացնում է մի շարք ներկայացումներ, այդ թվում՝ «Մուսա լեռան քառասուն օրը»:

ԱՄՆ համայնքում ԹՄՄ ջանքերով նշվում են Ե. Չարենցի ծննդյան 75, Զովհաննես Թումանյանի և Կոմիտասի 100, Զակոբ Պարոնյանի 125, Վահան Թեքեյանի ծննդյան 100-ամյակները, Անդրանիկ Անդրեասյանի հոբելյանը, կազմակերպվում է հուշ-երեկո նվիրված Վիլյամ Սարոյանին, Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակի ոգեկոչման արարողությանը⁷⁴, կազմակերպվում են սփյուռքահայ ու հայրենի նկարիչների գործերի մի շարք ցուցահանդեսներ: ԹՄՄ-ի Լոս Անջելոսի մասնաճյուղը լույս է ընծայում Լևոն Չավեն Սյուրմեյանի «Լույս զվարթ» հայերեն բանաստեղծությունների ժողովածուն, Վահան Թեքեյանի «Հատընտիր քերթվածների» ժողովածուն ու նամականիս, Գերսամ Ահարոնյանի «Մեծ երազի ճամբուն վրա» վեպի անգլերեն թարգմանությունը: Միության

⁷⁰ Զյա Սփյուռք հանրագիտարան, Ե., 2003, էջ 663:

⁷¹ **Հայաստանի Ազգային Արխիվ** (այսուհետ ՉԱԱ), ֆ.875, ց. 15, գ. 220, թ. 43:

⁷² **ԶԱԱ**, ֆ. 875, ց. 15, գ. 225 թ. 7:

⁷³ Լույս տեղում, թ.6:

⁷⁴ Լույս տեղում,թ. 4:

կողմից ԱՄՆ Է հրավիրվում ճանաչված գրող Վարդգես Պետրոսյանը, որը հանդիպում է տեղի հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ⁷⁵:

1980-ականներին ԹՄՄ կարևոր ձեռնարկումներից էր հայկական մեկօրյա և ամենօրյա դպրոցների հիմնումը Լոս Անջելեսում: 1981թ.-ին տեղի ունեցավ ամերիկահայ լավագույն ամենօրյա վարժարաններից մեկի բացումը, որը ստացավ բարերար Արշակ Տիգրանյանի անունը: Վերջինս դպրոցի կառուցման համար նվիրաբերել էր անհրաժեշտ հողամասի մեծագույն մասը⁷⁶: Դպրոցի հիմնարկեքի արարողությունը կատարում է թեմակալ առաջնորդ Ս. Վաչե արքեպիսկոպոս Յովսեփյանը⁷⁷: Դպրոցի հիմնադրումը մեծ իրադարձություն էր ԱՄՆ հայ համայնքի կյանքում, որովհետև այն դարձավ ԱՄՆ-ի հայ համայնքի առաջնակարգ ուսումնական հաստատությունը: 1980-ական թվականներին վարժարանն ուներ մոտ 180 աշակերտ⁷⁸:

Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի արխիվում պահպանվել է Թեթեյան մշակութային միության Լոս Անջելեսի մասնաճյուղի հիմնադրման 15-ամյակին նվիրված գրքույկը⁷⁹, որում ներկայացված են միության ծավալած 15-ամյա գործունեության արդյունքները, ինչպես նաև տեղեկություններ կան տարբեր գործիչների՝ ԹՄՄ վերաբերյալ արտահայտած կարծիքների մասին⁸⁰: Գրքույկում ներկայացվում է նաև Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի նախագահ Վարդգես Համազասպյանի կարծիքն այն մասին, որ «Թեթեյան մշակութային միութեան ընդարձակածառալ գործունեությունը մի մեծ խորհուրդ էս ունի. ամրապնդել ու խորացնել հայրենիք-սփյուռք կապերը, դրանով իսկ վառ պահել հայ ժողովրդի նուիրական երազները..... Մենք ըստ արժանույն ենք գնահատում ձեր միութեան հայրենասուեր գործունեությունը եւ սրտանց հրճում ձեր յաջողություններով»⁸¹:

Գրքույկից տեղեկանում ենք, որ 1980-1983 թթ.-ի ընթացքում միությունը իրականացրել է շուրջ 5 տասնյակի հասնող միջոցառումներ, որոնց շարքում նշանավոր էին ՀԲԸՄ ցուցասրահում 1980թ.-ի փետրվարի 6-10-ը Իսկո Լեփեճեանի լուսանկարչական, մարտի 6-15-ը նկարիչ Բյուզանդ Կոճամանյանի նկարչական⁸², մարտի 16-18-ը խորհրդահայ նկարիչ Ռոբերտ Էլիբեկյանի գործերի ցուցահանդեսները, իսկ ապրիլի 11-18-ը իրականացվում է նկարչուհի Նորա Ազատյանի ցուցահանդեսը՝ «Իմ Հայաստան» խորագրով: Նոյեմբերի 9-ին Ուիլյոյր Իպել սրահում հանդիսավորությամբ նշվում է մեծանուն նկարիչ Մարտիրոս Սարյանի ծննդյան 100-ամյակը և կազմակերպվում գեղանկարների ցուցադրությունը: 1981թ.-ի հունվարի 16-ին Հայ Ավետարանական եկեղեցու սրահում տեղի է ունենում համերգ հայրենի արվեստագետներ Չիվան Գասպարյանի, Բելլա Դարբինյանի և Վլոդիա Աբաջյանի մասնակցությամբ: Հունվարի 30-ին խորհրդային Հայաստանի ԳԱ անդամ, պրոֆ. Բաբկեն Առաքելյանը ներկայացնում է դասախոսություն՝ «Հայաստանի հնագիտական պեղումները» թեմայով⁸³:

1981թ.-ի փետրվարի 13-ին տեղի ունեցավ ԹՄՄ-ի կազմակերպած իրապարակային ասուլիսը, որին Ասատուր Տեվեթյանը, Օշին Քեչիշյանը և Լուսինի Թապազյանը ներկայացրին իրենց տպավորությունները հայրենիքում սփյուռքահայ

⁷⁵ Նույն տեղում, թ.5:

⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 15, գ. 225,թ. 10:

⁷⁷ Խմբագրական, Հյուսիսային Ամերիկայի արևմտյան թեմ., «Էջմիածին»1980, ԺԱ., էջ 35-

36:

⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 15, գ. 225,թ. 10:

⁷⁹ Նույն տեղում, թ. 18:

⁸⁰ Նույն տեղում, թ. 20-32, շրջերես:

⁸¹ Նույն տեղում, թ. 20:

⁸² Նույն տեղում, թ. 30:

⁸³ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 15, գ. 225 թ.30, շրջերես:

ներկայացուցիչների համաժողովից: 1981թ.-ի մայիսի 1-3 ՋԲԸ ցուցասրահում կազմակերպվեց քանդակագործ Վարդան Ասատուրյանի քանդակների ցուցահանդեսը, իսկ հուլիսի 30-ին Սթաթիշ Ռայթ սրահում տեղի ունեցավ մեծաուն ներգուծի Լուսինե Չաքարյանի մենահամերգը, որին ներկա էին 1600 հանդիսականներ⁸⁴: Նույն 1981թ.-ին նշվեց նաև «Նոր օր» թերթի նախկին խմբագիր Նուբար Բերբերյանի խմբագրական գործունեության 40-ամյակը⁸⁵:

1982թ.-ի փետրվարի 10-ի նամակով ԹՄՄ-ը Դետրոյթ է հրավիրում արձակագիր, ՅԽՍՀ վաստակավոչ լրագրող Շաքե Վարսյանին՝ մայիսի 21-23-ը մշակութային միության հիմնադրման 35-ամյակին⁸⁶ և պատգամավորական տարեկան ժողովին մասնակցելու համար: Նմանատիպ նամակով միությունը դիմում է նաև Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեին՝ խնդրելով, որ Վ. Համազասպյանն իր ողջույնի խոսքն ուղարկի միության հիմնադրման 35-ամյակի կապակցությամբ⁸⁷: Ցավոք, պատասխան նամակում կոմիտեն տեղեկացնում է, որ Շ. Վարսյանը չի կարողանա այցելել ԱՄՆ, քանի որ նախատեսվում էր նրա այցը Բեյրութ⁸⁸:

ԹՄՄ-ն ազգանվեր գործունեությունը շարունակեց նաև հետագա տարիներին: 1982թ.-ի մարտի 5-ին ՋԲԸ ցուցասրահում ներկայացվեցին հայրենի նկարիչներ Արտաշես Յունանյանի և Ռոբերտ Էլիբեկյանի գործերը: 1982թ.-ի ապրիլի 26-ին Դետրոյտում նշվեց Թեթյան մշակութային միության հիմնադրման 35-ամյակը, իսկ նույն թվականի հուլիսի 28-ին «Արշակ Տիգրանյան Վարժարանի» բակում ԱՄՆ կատարած այցի ընթացքում ելույթ ունեցավ Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպյանը:

1983թ.-ի փետրվարի 6-ին ԹՄՄ-ը կազմակերպվեց երեկո՝ նվիրված խորհրդահայ գրող Սերո Խանգաղյանին, որին ներկա էին շուրջ 600 հանդիսականներ⁸⁹: Նույն թվականի նոյեմբերի 18-ին միությունը հանդիսավորությամբ նշեց Լուս Անջելեսի մասնաճյուղի հիմնադրման 15-ամյակի հոբելյանական տոնակատարությունները՝ Հայոց Եկեղեցու Արևմտյան Թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Վաչե Արթեպիսկոպոս Հովսեփյանի և Ալեք Գլճյանի նախագահությամբ: Բանախոսությամբ հանդես եկավ դոկտոր Սիմոն Սիմոնյանը, իսկ համերգային հատվածում ելույթներ ունեցան երգչուհի Շաքե Գազանճյանը, Սայաթ-Նովա երգչախումբը և Ժիրայր Բանազյանը⁹⁰:

ԹՄՄ Ամերիկայի մասնաճյուղերի գործունեությունը բարձր էր գնահատում Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն: Այսպես միությանն ուղղված իր նամակում կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպյանը գրում է. «Թեթյան մշակութային միության ընդարձակածավալ գործունեությունը մի մեծ խորհուրդ ևս ունի՝ ամրապնդել ու խորացնել հայրենիք-սփյուռք կապերը, դրանով իսկ վառ պահել հայ ժողովրդի նվիրական երազները»⁹¹:

Երբ Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի երկարամյա նախագահի պաշտոնում Վ. Համազասպյանին փոխարինում է Կարլեն Դավլաթյանը: ԹՄՄ ատենապետ Երվանդ Ազատյանը 1986թ.-ի հունվարի 20-ին շնորհավորական նամակ է ուղղում Կոմիտեի նորանշանակ նախագահին՝ հայտնելով համագործակցության պատրաստակամություն⁹²:

⁸⁴ Նույն տեղում, թ. 31:

⁸⁵ Նույն տեղում, թ. 11:

⁸⁶ Նույն տեղում, թ. 49:

⁸⁷ Նույն տեղում, թ. 48:

⁸⁸ Նույն տեղում, թ. 45:

⁸⁹ Նույն տեղում, թ. 31, շրջերես:

⁹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 15, գ. 225 թ. 32, շրջերես:

⁹¹ Նույն տեղում, գ. 220, թ. 44:

⁹² Նույն տեղում, թ. 42:

1986թ.-ի փետրվարի 25-ի պատասխան նամակով Կ. Դալլաթյանը շնորհակալություն է հայտնում շնորհավորանքների համար և տեղեկացնում դեպի ԱՄՆ նախատեսվող իր այցի մասին՝ հույս հայտնելով այնտեղ հանդիպել նաև ԹՄՄ անդամներին ու ղեկավարներին⁹³:

1986թ.-ի ապրիլի 13-ի նամակով ԹՄՄ ղեկավարներն իրենց գոհունակությունն են հայտնում սփյուռքում Կ. Դալլաթյանի ծավալած հայրենասիրական ու մշակութային գործունեությունից՝ միաժամանակ տեղեկացնելով, որ նրա ծրագրած այցն ԱՄՆ համընկնելու է 1986թ.-ի մայիսի 24-ին Եյու-Յորքում նախատեսվող ԹՄՄ մասնաճյուղի 12-րդ պատգամավորական տարեկան համաժողովին, որի աշխատանքներին էլ սիրով հրավիրում են մասնակցելու նաև կոմիտեի նախագահին⁹⁴: Ինչ-ինչ պատճառներով Կ. Դալլաթյանը ներկա չի գտնվում համաժողովի աշխատանքներին, բայց 1986թ.-ի մայիսի 22-ի նամակով ողջույնի խոսք է ուղղում հավաքի մասնակիցներին, որում մասնավորապես նշում է. «Հավատացած ենք, որ ԱՄՆ-ի և Կանադայի Թեթյան միությունը Կենտրոնական վարչության գլխավորությամբ պիտի շարունակի իր նվիրական գործունեությունը հանուն հայապահպանության: Վստահ ենք, որ առաջվա ջերմեանդությամբ կարելին կանեք՝ զորացնելու գաղութի հայրենասիրական ուժերի համագործակցությունը, նպաստելով նրանց համախմբմանը մայր հայրենիքի շուրջ»⁹⁵:

Իր հերթին Թեթյան մշակութային միությունն իր մասնակցությունն է բերում հայրենիքում 1986թ.-ի մայիսի 14-22-ը անցկացված գրողների 9-րդ համագումարին: Այդ մասին տեղեկանում ենք միության վարիչ-քարտուղար Արամ Սեփեթյանի 1986թ.-ի հուլիսի 1-ի նամակից, որում նա արտահայտում է իր ստացած դրական տպավորությունները համագումարից⁹⁶:

Հայրենիք-սփյուռք մշակութային կապերն էլ ավելի ամրապնդելու և փոխադարձ այցելություններն աշխուժացնելու նպատակով ԹՄՄ ատենապետ Ե. Ազատյանն առաջարկում էր, որպեսզի միության հիմնադրման 40-ամյակի և Վ. Թեթյանի ծննդյան 100-ամյակի կապակցությամբ Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի օգնությամբ Երևանի կրթական հաստատություններից մեկը վերակոչվի Վահան Թեթյանի անունով: Այդ մասին իմանում ենք նրա 1986թ.-ի մայիսի 9-ի նամակից⁹⁷: Ի պատասխան դրա՝ Կ. Դալլաթյանն ուրախությամբ հայտնում էր, որ ծանոթացել է նամակի բովանդակությանը և կփորձի միջոցներ ձեռք առնել հարցերին դրական լուծում տալու համար⁹⁸:

Որոշ ժամանակ անց, ինչպես երևում է միության նոյեմբերի 18-ի նամակից, կոմիտեն կյանքի է կոչում այդ ծրագիրը, իսկ Ե. Ազատյանը 1986թ.-ի դեկտեմբերի 23-ի նամակում հայտնում է, որ ԹՄՄ Կանադայի Կենտրոնական վարչությունն իր 1986թ.-ի դեկտեմբերի 7-ի նիստում գոհունակությամբ է ընկալել հայրենի պետության որոշումը Երևանի թիվ 92 դպրոցը անվանակոչել մեծ բանաստեղծ Վահան Թեթյանի անունով⁹⁹: Միությունը պատրաստակամություն էր հայտնում նաև մի շարք հայրենասերների օգնությամբ վարժարանը ապահովել գրենական պիտույքներով ու սարքավորումներով, որի համար նրանք խնդրում էին վարժարանից իրենց ուղարկել նկարներ և որոշակի տեղեկություններ աշակերտների թվաքանակի ու մասնավոր ուսումնական պահանջների վերաբերյալ: Ե. Ազատյանը խնդրում էր նաև ԱՄՆ ուղարկել երեք-չորս արվեստագետների, որոնք պետք է մասնակցեին միության 40-ամյակի տարեդարձին:

⁹³ Նույն տեղում, թ. 41:

⁹⁴ ՀԱԱ, ֆ.875, ց. 15, գ. 220, թ. 34:

⁹⁵ Նույն տեղում, թ. 27:

⁹⁶ Նույն տեղում, թ. 24:

⁹⁷ Նույն տեղում, թ. 12:

⁹⁸ Նույն տեղում, թ. 31:

⁹⁹ ՀԱԱ, ֆ.875, ց. 15, գ. 220, թ. 32:

Այդ նպատակով ԱՄՆ են մեկնում ջութակահար Ռուբեն Ահարոնյանը, երգչուհի Մելանյա Աբովյանը և դաշնակահարուհի Սվետլանա Նավասարդյանը, որոնք ելույթներ են ունենում երկրի մի շարք քաղաքներում¹⁰⁰:

ԹՄՄ-ին օգնելու հարցում անմասն չէր կարող մնալ նաև Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն: Կ. Դավաթյանը տեղեկացնում էր, որ 1987թ.-ին նախատեսվում էր ԹՄՄ-ի «Նոր օր», «Պայքար» ու «Ապագա» թերթերի խմբագրություններին ուղարկել տարաբնույթ գրականություն, մամուլ, լուսանկարային ցուցահանդեսներ և այլն, իսկ ԹՄՄ-ի «Արշակ Տիգրանյան» դպրոցին՝ դասագրքեր, տարատեսակ գրականություն, մեթոդական ու դիդակտիկ բնույթի նյութեր, մանկական երգեր ու նոտաներ, հնարավորության դեպքում նաև՝ տեսագրություններ հայոց լեզվի ուսուցման համար, իսկ ԹՄՄ-ի ռադիոժամերի համար երգի ու պարի ձայնասկաներ, ձայնագրություններ, նոտաներ, երգարաններ, պիեսներ և պարի ուսուցման հատուկ տեսագրություններ: Նախատեսվում էր նաև, որ «Արշակ Տիգրանյան» վարժարանի աշակերտները մասնակից լինեն պիոներական ճամբարներին, իսկ ուսուցիչները՝ երևանյան դասընթացներին¹⁰¹:

1987թ.-ի փետրվարի 20-ի նամակով միության ատենապետ Ե. Ազատյանը շնորհակալություն էր հայտնում Կոմիտեի նախագահ Կ. Դավաթյանին՝ մշակութային գործիչներ Պերճ և Սիրվարդ Ֆազլեաններին հայրենիքում լավ ընդունելության արժանացնելու և նրանց պատվին հանդիսություններ կազմակերպելու համար: Տեղեկացվում էր նաև, որ նախատեսվում է տպագրել ԹՄՄ-ի 40-ամյակի հուշամատյան, որում տեղ պետք է գտներ նաև Կ. Դավաթյանի խոսքը¹⁰²:

ԹՄՄ-ը հատկապես մեծ ոգևորությամբ ու խանդավառությամբ էր նախապատրաստվում Վազգեն Ա կաթողիկոսի արտասահմանյան շրջագայությանը: Այդ մասին 1987թ.-ի հուլիսին միության ատենադպիր Յ. Արզումանյանը տեղեկացնում էր, որ իրենք առժամանակ հետաձգել են ծրագրված բոլոր այցելությունները Մայր Հայաստան, քանի որ սպասում են Ամենայն հայոց հայրապետի այցելությանը Կանդա և ԱՄՆ, և որի կազմակերպչական աշխատանքներին իրենք ցանկանում էին մաս կազմել: Միաժամանակ խնդրում էին արագացնել բալետմեյստեր Ռուդոլֆ Խառատյանի այցը ԱՄՆ, որպեսզի նա օգներ միության «Նաիրի» պարախմբին՝ նախապատրաստվելու Վեհափառի այցին¹⁰³:

Այսպիսով՝ ուսումնասիրելով 1980-ական թվականներին Թեթեյան մշակութային միության Կանդայի և ԱՄՆ մասնաճյուղերի իրականացրած ազգաշատ գործունեությունը, կարող ենք փաստել, որ ԹՄՄ-ն ԱՄՆ-ում հաջողությամբ իրականացնում էր իր ստանձնած առաքելությունը, այն է՝ ծառայել հայ ժողովրդին, պահպանել հայ մշակույթը, լեզուն և ազգային դիմագիծը: Միությունը մեծապես նպաստում էր նաև հայրենիք-սփյուռք կապերի ամրապնդմանն ու աշխուժացմանը: Այդ նպատակով ԹՄՄ-ն ակտիվորեն համագործակցում էր Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հետ:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, թ. 33:

¹⁰¹ Նույն տեղում, թ. 10:

¹⁰² ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 15, գ. 220, թ. 35:

¹⁰³ Նույն տեղում, թ. 8:

ACTIVITIES OF BRANCHES OF THE TEKEYAN CULTURAL ASSOCIATION IN THE UNITED STATES AND CANADA IN THE 1980S.

ANI KHACHATRYAN

*Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan,
Chair of the History of Armenia, Ph.D. Student;
Union of Young Scientists and
Specialists of Artsakh (UYSSA), member,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of this article is to present and illustrate the activities of the USA and Canada Tekeyan Cultural Association's branches in the 1980s.

Our task is to study the main directions of the Tekeyan Cultural Association based on rich archival documents, timely correspondence, and other scientific materials, namely the work, that was done for the preservation of the Armenian identity in the Diaspora during 1980s, the cultural and educational activities, as well as to emphasize their effectiveness and their significance in the life of the Armenian Diaspora.

During the research various methods (analysis, synthesis, the principle of history and juxtapose of archival documents and other materials) were used.

The results of the research allow to conclude that during the period under the research the Tekeyan Cultural Association was successfully carrying out its mission: to serve the Armenian nation in the Diaspora, contribute to the preservation of Armenian culture, language and national identity among Armenian communities in the USA and Canada. Through its activities, the Association greatly contributed to the strengthening and development of Homeland-Diaspora cooperation.

Key words: *The Committee for Cultural Relations with the Diaspora, Homeland-Diaspora cultural relations, the Tekeyan Cultural Association, Canada, Los Angeles, Homeland, Diaspora, preservation of the Armenian identity.*

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ФИЛИАЛОВ КУЛЬТУРНОЙ АССОЦИАЦИИ ТЕКЕЯН В США И В КАНАДЕ В 1980-х гг.

АНИ ХАЧАТРЯН

*аспирантка кафедры армянской истории
Армянского государственного педагогического университета
им. Хачатура Абовяна,
Член Объединения молодых ученых и
специалистов Арцаха (ОМУСА),
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является представить и проиллюстрировать деятельность филиалов Культурной Ассоциации Текеян в США и в Канаде в 1980-ые годы. Наша задача состоит в том, чтобы на основе богатых архивных документов, корреспонденции того времени и других представляющих интерес научных материалов изучить основные направления деятельности Культурной Ассоциации Текеян, в частности, огромную работу, которая была направлена на сохранение армянской идентичности в Диаспоре в 1980-х гг.,

представить культурно-просветительскую деятельность, которая велась усилиями Ассоциации, а также отметить ее прямое влияние на качество отношений между Родиной и Диаспорой.

В ходе исследования мы использовали множество методов, таких, как анализ, синтез, принцип историчности и сопоставление архивных документов и других материалов.

Таким образом, мы можем сделать вывод о том, что в 1980-е годы Культурная Ассоциация Текеян успешно выполняла свою миссию, служила армянскому народу на чужбине, способствовала сохранению армянской культуры, языка и национальной самобытности среди армянских общин США и Канады. Своей деятельностью Ассоциация внесла большой вклад в укрепление и развитие сотрудничества между Родиной и Диаспорой.

Ключевые слова: *Комитет по культурным связям с армянами Диаспоры, филиалы Культурной Ассоциации Текеян, Канада, Лос-Анджелес, культурные отношения между Родиной и Диаспорой, Диаспора, Родина, сохранение армянской идентичности.*

**ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ՝ ՄՈՍՔԻԿՅԱՆ ԼԵՈՆԵՐՈՎ ԶԳՎՈՂ
ՀՅՈՒՍԻՍԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳԾԻ ԽՆԴԻՐԸ (ԸՍՏ ԿԼԱՎԴԻՈՍ
ՊՏՂՈՍԵՈՍԻ «ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ») *¹⁰⁴**

ՀՏԴ 913(3)

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

*ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ,
պատմական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mmalkhasyan@ysu.am*

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում նկարագրված Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիսարևմտյան սահմանների այն հատվածը, որտեղ հիշատակվում են Մոսքիկյան կամ Մոսբական լեռները: Սա կարևոր է ոչ միայն պետական սահմանապատումների մասին պատկերացում կազմելու, այլև Մեծ Հայք - Կողքիս - Վիրք փոխառնչությունների պատմաաշխարհագրական խնդիրներն ուսումնասիրելու տեսանկյունից:

Նշված նպատակին հասնելու համար խնդիր ենք դրել վերհանել Մոսբական լեռներով ձգվող սահմանագծի «պտղոմեոսյան» առանձնահատկությունները, համադրել դրանք Ստրաբոնի և Պլինիոս Ավագի տեղեկությունների հետ, քննել նախընթաց ուսումնասիրություններում սահմանագծի վերաբերյալ արված դիտարկումները և հանգել սեփական եզրակացություններին:

Առաջնորդվելով պատմահամեմատական և պատմաքննական մեթոդներով՝ չենք բավարարվել բնագրական քննությամբ, այլ սկզբնաղբյուրների (Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» և Պլինիոս Ավագի «Բնապատմության») հետ համեմատությամբ, դիտարկել ու վերահաշվարկել ենք Մոսբական լեռների արևմտյան եզրակետի և Կոտարպենե վարչամիավորում հիշատակվող Ասկուրա բնակավայրի աշխարհագրական կոորդինատների տվյալները:

Ի վերջո, հանգել ենք եզրակացության, որ Պտղոմեոսի ներկայացրած քարտեզագրական համակարգում Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանագիծը իսկապես անցնում է Մոսբական լեռներով՝ Մեծ Հայքի մեջ ներառելով դրանցից հարավ ընկած տարածքները՝ Կոտարպենեի հյուսիսային մասը՝ ներառյալ Ասկուրան: Հետևաբար հայագիտության մեջ գերիշխող տեսակետը, թե այդ տարածքները 37 թվականից հետո չեն եղել Մեծ Հայքի կազմում, ճիշտ չէ և այսուհետ պետք է արմատապես վերանայվի:

Հիմնաբառեր՝ Կլավդիոս Պտղոմեոս, Մեծ Հայք, Մոսքիկե (Մոսիսիկե), Մոսբական (Մոսքիկյան) լեռներ, հյուսիսարևմտյան սահման, Ո դար, Ասկուրա, աշխարհագրական կոորդինատներ, Ստրաբոն, Պլինիոս Ավագ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 27.07.2020թ., գրախոսվել՝ 01.08.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

¹⁰⁴ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍԼ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18T-6A357 ծածկագրով «Հայաստանն ըստ անտիկ հեղինակների պատմաաշխարհագրական տեղեկությունների» գիտական թեմայի շրջանակներում:

Մուտք

Ուշ անտիկ շրջանի քարտեզագրական մտքի առանցքային դեմքը նշանավոր աշխարհագետ, աստղագետ ու մաթեմատիկոս Կլավդիոս Պտղոմեոսն (մոտ 100–170 թթ.) է: Նրա գիտական ժառանգության մեջ կարևոր տեղ ունի «Աշխարհագրություն» երկը, որտեղ նա ներկայացնում է այդ ժամանակաշրջանում հունա-հռոմեական գիտական մտքին հայտնի աշխարհը՝ Օյկուսենը, որ ընդգրկում էր Եվրոպայի ու Ասիայի մեծ մասը, ինչպես նաև Աֆրիկայի հյուսիսը՝ ֆիզիկաաշխարհագրական ու տարածաբաղաբական նկարագրությամբ: Նա աշխարհագրական մտքի պատմության մեջ առաջին մարդն է, որ պետությունների սահմանները և նշանավոր բնակավայրերը հիշատակելիս նշում է դրանց աշխարհագրական կոորդինատները, որոնք, բնականաբար, տարբերվում են ներկայիս ճշգրիտ հաշվարկների արդյունքներից:

Պտղոմեոսն Ասիայի երրորդ քարտեզում («Asiae Tabula Tertia»)՝ երկի երկրորդ հատորի հինգերորդ գրքի տասներեքերորդ գլխում, ներկայացնում է Մեծ Հայքի թագավորության նկարագրությունը: Այդտեղ ուշագրավ է ոչ միայն վարչամիավորների և դրանց բնակավայրերի թվարկումը, այլև սահմանների մատնանշումը:

Սույն հոդվածի շրջանակում նպատակ ենք դրել ուսումնասիրել ու ներկայացնել Մեծ Հայքի «պտղոմեոսյան», հյուսիսարևմտյան սահմանների այն հատվածը, որտեղ հիշատակվում են Մոսբական լեռները: Սա կարևոր է ոչ միայն պետական սահմանազատումների մասին պատկերացում կազմելու համար, այլև ուշագրավ է Մեծ Հայք – Կողքիս ու Մեծ Հայք – Վիրք փոխառնչությունների պատմաաշխարհագրական խնդիրների ուսումնասիրման տեսանկյունից: Բանն այն է, որ հայագիտության մեջ արմատացել է այն տեսակետը, թե նշված լեռնաշղթայի հարավային ստորոտները հյուսիսային հարևանին են անցել 37 թ.-ին, մինչդեռ դա հաստատող ուղղակի հիշատակություն չկա:

Սկզբնաղբյուրի ուսումնասիրվածության աստիճանը Մոսբական լեռներով անցնող սահմանագծի ճշգրտման տեսանկյունից

Երկի բնագրի հունարեն, լատիներեն և այլ լեզուներով հրատարակությունները հնարավորություն են ընձեռել հայագետներին՝ ուսումնասիրելու Մեծ Հայքի մասին պտղոմեոսյան տեղեկությունները դեռևս XIX դարում, երբ Ա. Սեն-Մարտենը¹⁰⁵, Բ. Պատկանյանը¹⁰⁶ և Ա. Սուբրյանը¹⁰⁷ «Աշխարհացոյց»-ի բնագրային հրատարակությունների առաջաբաններում ու ծանոթագրություններում համեմատել են երկու սկզբնաղբյուրների ընդհանրություններն ու տարբերությունները: Թեպետ XX դարի երևելի հայագետներից շատերն են անդրադարձել Պտղոմեոսի տեղեկություններին, սակայն նրանցից միայն մի քանիսն են ուսումնասիրել Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանի նկարագրությունը՝ փորձելով ճշգրտել պետական սահմանագիծը:

Խնդրին հանգամանալիորեն անդրադարձել է Ս. Երեմյանը¹⁰⁸, որ «Աշխարհացոյց»-ին նվիրված իր մենագրության մեջ «Աշխարհագրության» հետ պատմահամեմատական

¹⁰⁵ Տե՛ս **Saint-Martin J.**, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, II, Paris, 1819:

¹⁰⁶ Տե՛ս «Армянская география VII века», изд. – К. Патканов, СПб., 1877:

¹⁰⁷ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց» (ընդարձակ խմբագրություն, հայերեն և ֆրանսերեն), հրատ.՝ Ա. Սուբրյան, Վենետիկ, 1881 (ֆր.՝ **Soukry A.**, Géographie de Moïse de Coréne d'après Ptolémée, Venise, 1881):

¹⁰⁸ Տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963: **Նույնի**, Մեծ Հայքի տերիտորիան և վարչական բաժանումը մ. թ. I-III դարերում, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1971, էջ 678-689: **Նույնի**, Մեծ Հայքի պայթարդ անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո, «Հայ ժողովրդի

վերլուծություններ կատարելով՝ վերակազմել է Մեծ Հայք – Կողիթս և Մեծ Հայք – Վիրք սահմանները: Ավելի ուշ պտղովնեոյան նշված սահմանները քարտեզագրել է Բ. Հարությունյանը¹⁰⁹: Այնուհետև տարածքը նկարագրել է Յ. Հարությունյանը¹¹⁰, խնդրին անդրադարձել ենք նաև մենք¹¹¹:

Չարմանալի է, որ ուսումնասիրողների աչքից վրիպել է անտիկ հեղինակ Տակիտոսի (մոտ 56-120 թթ.) «Տարեգրություններ» երկը մեկնաբանելիս Յ. Մանանդյանի՝ խնդրին անուղղակիորեն առջվող կարևոր մի դիտարկում¹¹²: Դեռևս վերջինս էլ հիմք է դարձել մեր այս հոդվածի մտահղացման համար, հետևաբար դրան առավել մանրամասն կանդադառնանք քննարկման մեջ:

Ուսումնասիրության մեթոդաբանությունը

Կիրառելով պատմահամեմատական ու պատմաքննական մեթոդները՝ քննել ենք ժամանակագրորեն մոտ գրված սկզբնաղբյուրների (Ստրաբոնի «Աշխարհագրության»¹¹³ և Պլինիոս Ավագի «Բնապատմության»¹¹⁴) հետ դիտարկվող սահմանագծում ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

Տասնամյակներ շարունակ հայագիտության մեջ գերիշխող է եղել այն տեսակետը, որ Պտղոմեոսի կոորդինատները մտացածին են¹¹⁵, սակայն ինչպես նկատել են ժամանակակից ուսումնասիրողներ Դ. Ռոուլինսը, Լ. Ռուսսոն, Ջ. Բրոթթոնը, Դ. Շչեպովը, Դ. Գուսևը և այլք, ինչպես նաև Մ. Խաչատրյանը¹¹⁶ և մենք¹¹⁷, վերահաշվարկման դեպքում դրանք օգտակար են ներկա ուսումնասիրողների համար:

պատմություն», հ. I, էջ 703-733: **Նույնի**, «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պտղոմեոսի, «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 9, Երևան, 1983, էջ 416-417 (Ներդիրում):

¹⁰⁹ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Հայաստանն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» (II դար). քարտեզ, մասշտաբ՝ 1:4 300 000, տե՛ս «Հայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, Երևան, 2005, էջ 34: **Նույնի**, Հայաստանն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության». քարտեզ, մասշտաբ՝ 1:7 200 000, տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», Երևան, 2008, հ. Բ, էջ 26:

¹¹⁰ Տե՛ս **Арутюнян А.**, Административно-территориальное деление Аршакидской Армении согласно «Географии» Клавдия Птолемея (северные губернии). «Каспийский регион. Политика, экономика, культура», Астрахань, 2014, № 2, С. 14-21:

¹¹¹ Տե՛ս **Մալխասյան Մ.**, Մեծ Հայքը Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում, «Քրիստոնյա Հայաստան», 2016, թիվ 2, էջ 6-7: **Նույնի**, Մեծ Հայքի թագավորության սահմաններն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկի, «ՀՀ և Մերձավոր արտասահմանի երկրների տնտեսության զարգացման և տեղաբաշխման ժամանակակից հիմնախնդիրները (Թ. Հակոբյանին նվիրված գիտաժողովի նյութեր)», Երևան, 2017, էջ 37-44: **Նույնի**, Մեծ Հայքի թագավորության արևմտյան սահմանները՝ ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության», «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, 2020, թիվ 1, էջ 41-48:

¹¹² Տե՛ս **Մանանդյան Յ.**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1945, էջ 117:

¹¹³ Տե՛ս **Ստրաբոն**, Աշխարհագրություն, քաղեց և թարգմանեց՝ Յ. Աճառյան, «Օտար աղբյուրներ հայերի մասին. հունական աղբյուրներ», № 1, Յերեվան, 1940: Հմմտ. **Strabo**, Geography, Vol. 5, Greek text based on Meineke 1852-53, English translation by J. R. S. Sterrett and H. L. Jones, Harvard University Press, 1928:

¹¹⁴ Տե՛ս “The Natural History of Pliny”, translated by J. Bostock and H. Riley, Vol. I, London, 1855, Book V, Chapter 20, p. 441-443; Vol. II, London, 1855, Book VI, Chapter 9-10, p. 17-20 (այսուհետ՝ **Pliny the Elder**):

¹¹⁵ Տե՛ս օրինակ՝ **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 18:

¹¹⁶ Տե՛ս **Խաչատրյան Մ.**, Հայկական լեռնաշխարհն ըստ Պտղոմեոսի քարտեզագրական տվյալների, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1980, թիվ 2, էջ 201-202:

¹¹⁷ Տե՛ս **Մալխասյան Մ.**, Աշխարհագրական կոորդինատների հիմնախնդիրը Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում, «Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություններ», Երևան, 2015, էջ 226-241:

Սույն ուսումնասիրության մեջ առաջնորդվելու ենք բնագրի անգլերեն հրատարակությունների՝ մեր կողմից արված համեմատական թարգմանությամբ¹¹⁸:

Քննարկում և արդյունքներ

Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանը նկարագրելիս անտիկ հեղինակները սովորաբար հիշատակում են քաղաքական դարձած ֆիզիկաաշխարհագրական այն սահմանը, որ անցնում էր Մոսքիկյան կամ Մոսքական (Մոսխական, Մոսխիկյան, Մոսքիկե, Մոսխիկե, այժմ Աճարա-Մեսխական) լեռներով: Այդ մասին առաջինը հիշատակում է Ստրաբոնը (Ք. ա. 64/63 – Ք. հ. 24 թթ.)¹¹⁹: Նրա կողմից Անտիտավրոսի նկարագրության մեջ առկա տեղեկությունը կամրջում է նրա և Պտղոմեոսի տվյալները. «Յեփրատից այն կողմ, Փոքր Հայքի մոտ, իբր շարունակություն Անտիտավրոսի, դեպի հյուսիս ձգվում է մի մեծ և բազմաճյուղ լեռնաշղթա: Սրանցից մին կոչվում է Պարիադրես, մյուսը Մոսքիկյան և մյուսն էլ ուրիշ անուններով: Սրանք բռնում են ամբողջ Հայաստանը մինչև Վրաստան և Աղվանք»¹²⁰: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Պարիադրեսյան (Պոնտական) լեռներից հետո Մոսքիկյան լեռները և դրանցից արևելք ծավալվող լեռնաշղթաները Ստրաբոնի կողմից դիտարկվել են որպես սահմանաբաժան Մեծ Հայքի և հարևան պետությունների միջև:

Ստրաբոնը Մոսքական լեռներին ու Մոսքիկեին անդրադառնում է ևս մի քանի առիթներով: Այսպես՝ կովկասյան տարածաշրջանի մասին գրելիս նա նշում է, որ հենկոխներից հետո կոլխերի երկիրն է՝ Կողքիսը, որ տարածվում է, իր բնորոշմամբ, Կովկասյան կամ Մոսքական լեռների ստորոտներին¹²¹: Ստրաբոնը նույն օրինակով Սև ծովի արևելյան ավազանում հաջորդաբար հիշատակում է մի շարք ցեղեր, որոնց շարքում հենկոխներից և կերկեսներից հետո կոլխերի կողքին թվում է մոսխերին¹²²: Իսկ հաջորդ հիշատակությամբ նա ցույց է տալիս, որ Կովկասյան լեռների ճյուղավորումները (լեռնաբազուկները)՝ Մոսքական, Սկյուդիսես (Արևելապոնտական) և Պարիադրեսյան լեռնաշղթաներով, «Հայաստանի լեռներով», ձգվել են մինչև Մեծ Հայքի հարավային

¹¹⁸ «Աշխարհագրության» ամբողջական բնագիրը հայերեն չի հրատարակվել: Մեծ Հայքին առնչվող XIII գլուխը հայերեն է թարգմանվել Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիտաշխատող Գ. Սուրադյանի կողմից և տեղանունների մի մասով ու առանց դրանց կորոզիանտների ամբողջական ցանկի հրատարակվել է Պ. Հովհաննիսյանի և Ա. Մովսիսյանի կողմից (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության բրեստումատիա», հ. 2, կազմողներ՝ Պ. Հովհաննիսյան, Ա. Մովսիսյան, Երևան, 2011, էջ 10-12): Անգլերեն միակ ամբողջական հրատարակությունը հետևյալն է՝ Geography of **Claudius Ptolemy**, translation by Ed. L. Stevenson, translator introduction by J. Fischer, New York, first published in 1932, current edition published by Cosimo Classics in 2011: Քանի որ այս թարգմանությունը լատիներենից է, տեղանունները ռոմանականացված են (տե՛ս **Diller A.**, Review of E. L. Stevenson's translation of Geography of Claudius Ptolemy, "Isis", University of Chicago Press, 1935, Vol. 22, No. 2, էջ 533-539), հետևաբար դրանք ճշգրտելու համար օգտվել ենք նաև հունարեն բնագրի՝ անգլերեն համեմատական թարգմանությունից՝ **Ptolemaeus**, Geography, translated by J. Kiebling from the Greek texts of K. Nobbe (1843-1845) and K. Muller (1883), the ToposText classics, ինչպես և գերմաներեն հրատարակությունից՝ **Ptolemaios** Handbuch der Geographie (Griechisch-Deutsch), Vol. 2, bear. von Al. Stückelberger, G. Grasshoff, F. Mittenhuber, Schwabe Verlag, 2006: Հոդվածում ներկայացնելու ենք համեմատական ճշտումները (այսուհետ՝ **Claudius Ptolemy**)՝ նկատի ունենալով ինն հունարենի և լատիներենի տառադարձման սկզբունքները, որոնք հստակեցնելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Ֆորդիեմի համալսարանի (ԱՄՆ) ծիսագիտության դոկտոր Տ. Աբրահամ քին. Մալխասյանին:

¹¹⁹ Տե՛ս **Ստրաբոն**, էջ 41-45:

¹²⁰ Նույն տեղում: Հրատարակության մեջ «է» օժանդակ բայը նշված է «ե» գրելաձևով, և հաշվի առնելով ուղղագրական վերափոխումների ժամանակահատվածի այդ դրսևորումը՝ մեջբերման մեջ փոխել ենք ձևակերպումը «է»-ով:

¹²¹ Տե՛ս **Strabo**, Vol. 5, Book XI, Chapter 2, p. 191:

¹²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 207:

սահմանը հանդիսացող Տավրոսի լեռները՝ կազմելով ընդհանուր առմամբ լեռնագրական մեկ միավոր¹²³:

Նկատի ունենալով այն, որ Ստրաբոնը Մոսբական ու Կովկասյան լեռները համարել է լեռնագրական մեկ համակարգի ճյուղավորումներ, նրա այս հիշատակությունները պետք է մեկնաբանել հետևյալ կերպ. Մոսքիկեն ծավալվում էր ժամանակակից Աբխազիայի ու Վրաստանի մերձսևծովյան մի հատվածում բնակվող հենիոխներից մինչև հյուսիսում՝ Կովկասյան, հարավում՝ Մոսբական լեռների ստորոտներ: Անտիկ աշխարհագրական մտքի ամերիկացի հետազոտող Վ. Սմիթը Ստրաբոնի այս հիշատակությունները մեկնաբանում է այնպես, որ հենիոխները, մոսխերը, կոլխերը, զիգերը և կերկեսները ամենայն հավանականությամբ բնակվել են հենց Կողքիսի տարածքում՝ զբաղեցնելով նրա մեծ մասը և ձգվելով մինչև Դիոսկուրիա¹²⁴ (այժմ՝ Սուխում), սակայն չի տեղորոշում նրանցից յուրաքանչյուրին:

Ստրաբոնի հաջորդ հիշատակությունն առավել հետաքրքրական է: Նա ասում է, որ Փասիս (այժմ՝ Ռիոն) գետի ակունքները գտնվում են Հայաստանում¹²⁵, մինչդեռ այն սկիզբ է առնում Կովկասյան լեռներից: Թեև հույն հեղինակը չի նշում Հայաստանում գտնվող աշխարհագրական կոնկրետ օբյեկտը, սակայն մեր կարծիքով՝ նա նկատի ունի Մեծ Հայքի համար սահմանային հանդիսացող Մոսքիկյան լեռներից սկիզբ առնող Ներկայիս Խամիս-Ճիսայի խոշոր վտակը, որն ապահովում է գետի հոսքի մի զգալի հատվածը: Որևէ այլ տարբերակ պարզապես հնարավոր չէ:

Հաջորդ երկու հիշատակությունները ոչ թե լեռնաշղթայի, այլ երկրամասի մասին են: Նախ Ստրաբոնը Կուր գետի վերաբերյալ հիշատակությունից հետո նշում է, որ նրանից վեր (տվյալ դեպքում՝ հյուսիս)՝ Մոսբական երկրում, գտնվում է Լեուկոթեայի (Լևկոֆեայի) տաճարը, որ հիմնադրել է դիցաբանական կերպար Փռիքսոսը (Փրիքսոսը), բայց իր ժամանակներում թալանվել է նախ Փառնակեսի (ըստ երևույթին՝ Փառնակես II Պոնտացու (Ք. ա. 63-47 թթ.) մասին է խոսքը), ապա մի փոքր անց՝ Միհրդատ Պերգամոնցու (խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, Միհրդատ I Բոսպորցու մասին է, որ Հուլիոս Կեսարի կողմից Ք. ա. 47 թ. ստացել է Պոնտոսի, Գալաթիայի մի մասի, Բոսպորի թագավորության նկատմամբ իշխանությունը) կողմից, իսկ երկիրը ամայացել է, կորցրել նախկին հարստությունը¹²⁶: Տաճարի տեղորոշման հարցում կան տարբեր կարծիքներ: Երկար ժամանակ ուսումնասիրողներն այն նույնացրել են Կողքիսի (Ներկայումս՝ Վրաստանի Հանրապետության Իմերեթ տարածաշրջանի) Վանի հնավայրի հետ, քանի որ այդտեղ նույն ժամանակաշրջանի մոնումենտալ շինություններ են հայտնաբերվել, և անտիկ քաղաքը կործանվել է հենց այն նույն ժամանակ, երբ տեղի են ունեցել վերը նշված ավերիչ արշավանքները¹²⁷: Այդուհանդերձ, վրացի ուսումնասիրողների մի մասը, մասնավորապես Օ. Լորդկիպանիձեն պնդում է, որ Վանին չի կարող համապատասխանել այդ տաճարին, քանի որ Ստրաբոնի հիշատակությունից հնարավոր է եզրակացնել, որ գործ ունենք Մեծ Հայքի, Կողքիսի և Վիրքի ընդհանուր սահմանագլխին գտնվող վայրի հետ, իսկ Վանին այդ հատման կետից ավելի հյուսիս է¹²⁸: Այս մեկնաբանությամբ վրացի հեղինակը հաստատում է մեր այն կարծիքը, որ տաճարը չէր գտնվում Վիրքի կազմում, սակայն միաժամանակ պնդում է, որ Մոսքիկեում

¹²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 209: Հմմտ. **Ստրաբոն**, էջ 26-27:

¹²⁴ Տե՛ս “Dictionary of Greek and Roman Geography,” edited by W. Smith, Vol. I, Boston, Little Brown and Company, 1870, p. 642:

¹²⁵ Տե՛ս **Strabo**, p. 213:

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹²⁷ Տե՛ս **Braund D.**, Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC – AD 562, New York: Clarendon Press – Oxford University Press, 1994, p. 147, note 114:

¹²⁸ Տե՛ս **Lordkipanidze O.**, Vani: An Ancient City of Colchis, “Greek, Roman, and Byzantine Studies”, 1991, № 1 (32), p. 151-195: Տե՛ս նաև **Braund D.**, նշվ. աշխ., էջ 148-149, 169-170, 174:

հիշատակվող վայրը պետք է փնտրել ավելի հարավ: Սա մի կողմից փորձ է Կողբիսի սահմաններն ավելի հարավ ներկայացնելու, բայց միաժամանակ հարց է առաջացնում Մոսքիկեի տարածքային ընդգրկման շուրջ:

Շարունակելով խոսել Կողբիսի մասին Պոնտոսում հռոմեական դրածո Պյուլթո-դորիդա Պոնտացի թագուհու (Ք. ա. 8 – Ք. հ. 38 թթ.) օրոք՝ Ստրաբոնը նշում է, որ այդ ժամանակ Մոսքական երկիրը, որտեղ գտնվում էր վերը նշված տաճարը, բաժանվում էր երեք մասի՝ կողբիսցիների, իբերների ու հայերի միջև¹²⁹: Հատկանշական է, որ իր մահվանից (24 թ.) առաջ նա ցույց է տալիս, որ Մոսքիկեի մի մասը հայերին է պատկանում¹³⁰:

Նշյալ սահմանագատմանը I դարում անդրադարձած հաջորդ հեղինակը Պլինիոս Ավագն (23/24-79 թթ.) է: Նա հիշատակում է Մոսքական լեռները և Մոսքիկե երկրամասը նաև «Մոսքի» («Մոսքեր») ձևով: Պլինիոսը կրկնում է Ստրաբոնի այն տվյալը, որ Փասիս գետն սկիզբ է առնում Մոսքիկեից¹³¹: Նա նաև գետը համարում է ամենանշանավորը Պոնտոսում¹³², հետևաբար մենք գործ ունենք այն ժամանակաշրջանի հետ, երբ Կողբիսը հռոմեակապատակ Պոնտոսի վարչական սահմաններում էր: Հատկանշական է, որ Պլինիոսը Տրապիզոնից արևելք և Իբերիայից արևմուտք՝ Սև ծովի ափին, հիշատակում է հենկոխներին¹³³, որոնք, ըստ անտիկ հեղինակի երկի հրատարակիչների, թեպետ նվաճվել էին Հռոմի կողմից, չէին հնազանդվում հռոմեական օրենքներին¹³⁴: Այս ցեղի հիշատակությունը շատ կարևոր է, հետևաբար նրանց տեղորոշման խնդրին կվերադառնանք Մոսքիկեի վերաբերյալ տեղեկություններն ի մի բերելուց հետո:

Պլինիոսի երկի հրատարակիչները՝ Ջ. Սթոքը և Հ. Ռայլին, մեկ այլ ծանոթագրության մեջ անդրադառնում են Մոսքական լեռներին՝ նշելով, որ դրանք Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան և արևմտյան սահմանագիծն են կազմել¹³⁵: Քանի որ նրանք արևմտյան սահմանի դեպքում դեպի հարավ հաջորդը նշում են Անտիտավրոսի լեռները¹³⁶, հետևաբար պարզ է դառնում, որ նրանք Մոսքական լեռների ներքո նկատի են ունեցել ոչ միայն այդ, այլև Սկյուդիսես և Պարիադրես լեռնաշղթաները¹³⁷: Սրանում համոզվում ենք, երբ ուշադրություն ենք դարձնում Պլինիոսի մեկ այլ մեկնաբանությանը: Նա Տավրոսյան լեռների նկարագրության մեջ Պարիադրեսյան ու Մոսքական լեռները հաջորդաբար նշում է որպես Կերաունյան լեռնագրական ընդհանուր միավորի առանձին լեռնաշղթաներ¹³⁸: Հրատարակիչները, հիմք ընդունելով անտիկ պատմական աշխարհագրության բառարանագիր Վ. Սմիթի կարծիքը, կարծում են, որ Պլինիոսը, Կերաունյան լեռներ ասելով, նկատի է ունեցել Կովկասյան լեռները ճիշտ այնպես, ինչպես նրա սկզբնաղբյուրներից հռոմեացի աշխարհագետ Պոմպոնիոս Մելան (մոտ 15-45 թթ.)¹³⁹, մինչդեռ Ստրաբոնը այդպես է անվանում Կովկասյան լեռնաշղթայի միայն

¹²⁹ Տե՛ս **Strabo**, p. 215: Հմմտ. **Ստրաբոն**, էջ 28-29:

¹³⁰ Այս մասին յուրովի մեկնաբանություն տե՛ս **Սովսիսյան Ա.**, Հայ եթևոսի տարածման աշխարհագրությունը մեր թվականության սկզբին (ըստ Ստրաբոնի վկայությունների), «Պատմություն և մշակույթ», 2020, թիվ 1, էջ 38:

¹³¹ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. II, VI, 4, p. 10:

¹³² Տե՛ս նույն տեղում:

¹³³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ծանոթ. 90:

¹³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17, ծանոթ. 62:

¹³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁷ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս՝ **Մայխասյան Մ.**, Մեծ Հայքի թագավորության արևմտյան սահմանները՝ ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության», էջ 41-48:

¹³⁸ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. I, V, 27, p. 454:

¹³⁹ Պոմպոնիոս Մելայի աշխատության մասին տե՛ս **Romer F.**, Pomponius Mela's Description of the World, An Arbor: The University of Michigan Press, 1998:

արևելյան հատվածը¹⁴⁰: Թեպետ Պլինիոսը սխալվում է՝ Կերաունյան լեռները Տավրոսյան համակարգի մասը համարելով, սակայն Նա փաստորեն կրկնում է Ստրաբոնից եկող այն միտքը, որ Կովկասյան լեռներից ճյուղավորվող Մոսբական, Պարիադրեսյան և այլ լեռնաշղթաները տարածվում են դեպի հարավ:

Առավել հետաքրքրական է Պլինիոսի տեղորոշիչ հիշատակությունը Մոսբի երկրի մասին: Նա նշում է, որ Պոնտոսի արևելյան հատվածում գտնվող արմենոխայրաբներից հետո՝ մինչև Կյուրոսի (Կուրի) վտակ Իբերոս գետը, ծավալվում էր Մոսբի երկիրը¹⁴¹: Տվյալ դեպքում Իբերոս գետը երկրամասի արևելյան սահմանն է: Գետի անվանումն իսկ հուշում է, որ գործ ունենք Իբերիայի՝ Վիրքի, մասնավորապես նրա արևմտյան եզրագծի հետ նույնականացվող բնական սահմանի հետ: Գետի տեղորոշման համարձակ փորձ է Ռ. Թալբերտի պատմաաշխարհագրական աշխատության մեջ Փարվանա (հրատարակության մեջ նշված է վրացական ձևով՝ Փարավանի) գետի հետ համապատասխանեցումը¹⁴², սակայն սա ակնհայտորեն Մեծ Հայքի և Կողքիսի կամ Վիրքի միջև սահմանը դեպի հարավ իջեցնելու փորձ է, քանի որ Փարվանա գետը Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանագիծ հանդիսացող Մոսբական լեռներից հարավ է: Թեև չենք կարող հստակ տեղորոշել Իբերոս գետը, սակայն ներկայացված հիշատակությունից ակնհայտ է դառնում, որ Մոսբի երկիրը, ըստ Պլինիոսի, Վիրքի կազմում չէ:

Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանագիծը Մոսբական լեռների երկայնքով ներկայացնող վերջին հեղինակը Պտղոմեոսն է. «[Մեծ Հայքը սահմանակից է – Մ. Մ.] արևմուտքում Եփրատի [երկայնքով – Մ. Մ.] նշված հատվածով Կապադովկիային և Կապադովկիական Պոնտոսի մի մասին՝ մինչև Կողքիս՝ Մոսբական լեռների գծով»¹⁴³: Այսպիսով՝ Մոսբական լեռների երկայնքով ձգվող սահմանը կրկնվում է և՛ Ստրաբոնի, և՛ Պլինիոս Ավագի, և՛ Պտղոմեոսի հիշատակություններում:

Մեծ Հայքի «պտղոմեոսյան» սահմանների վերակազմության ուղղությամբ մեծ է Ս. Երեմյանի ներդրումը: Նա Պտղոմեոսի ներկայացրած տվյալների հիման վրա Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանը վերակազմելիս նշում է, որ սահմանագիծն անցնում էր Եփրատից հյուսիս-արևելք տարածվող Մոսբական լեռներով՝ մինչև Կողքիս¹⁴⁴: Նա կարծում է, որ Պտղոմեոսի «Ասիայի երրորդ քարտեզ»-ում Մեծ Հայքը ներկայացված է ըստ մինչև 37թ.-ն ունեցած սահմանների¹⁴⁵: Նրա կարծիքով՝ Պտղոմեոսի կողմից Մեծ Հայքի հյուսիսում հիշատակվող Գոսարենե (Տոսարենե) նահանգը Գողերձական կուսակալությունն է, որ, ըստ նրա, 37թ.-ին հռոմեա-պարթևական պայմանագրով տրվել է Վիրքի թագավորությանը, ուստի կուսակալության հիշատակումը Մեծ Հայքի կազմում նշանակում է, որ Պտղոմեոսը ներկայացնում է մինչև 37թ.-ը գոյություն ունեցած պետական սահմանները¹⁴⁶: Նրա այս ձևակերպումը հակասություն է ստեղծում իր իսկ կողմից արված մեկ այլ դիտարկման հետ: Ս. Երեմյանը նաև նշում է, որ Եփրատ գետը բաժանում էր Մեծ Հայքը Կապադովկիայի կազմում գտնվող Փոքր Հայքից, քանի որ Պտղոմեոսը, որպես պրովինցիա-վարչամիավոր, հիշատակում է ոչ թե Փոքր Հայքը, այլ Կապադովկիան¹⁴⁷: Իսկ Ս. Երեմյանի նշած ժամանակաշրջանում Փոքր Հայքն ինչպե՞ս կարող էր համարվել Կապադովկիայի մաս:

¹⁴⁰ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. I, p. 454-455, note 4:

¹⁴¹ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. II, VI, 11, p. 21:

¹⁴² Տե՛ս “Map-by-Map Directory to Accompany Barrington Atlas of the Greek and Roman World”, edited by R. Talbert, Princeton University Press, 2000, p. 1260:

¹⁴³ **Claudius Ptolemy**, § 5.13.2.

¹⁴⁴ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 839:

¹⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 721 (ծանոթ. 51):

¹⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 725:

¹⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 839:

Փոքր Յայթի խնդիրը կարող է բացատրվել հետևյալ կերպ. Հռոմի Վեսպասիանոս կայսեր (69-79 թթ.) օրոք՝ 72թ.-ին, Փոքր Յայթը կորցնում է թագավորության կարգավիճակը և վերածվում Հռոմեական կայսրության սովորական երկրամասի՝ ընդգրկվելով Կապարովկիա պրովինցիայի կազմում¹⁴⁸, հետևաբար կարծում ենք, որ տրամաբանական է Պտղոմեոսի կողմից Փոքր Յայթի ուղղակի հիշատակության բացակայությունը Մեծ Յայթի արևմտյան սահմանին, և դժվար է համաձայնվել 37թ.-ի դրությամբ սահմանը թվագրելու մոտեցման հետ: Մի շարք հանգամանքներ խոսում են այն տեսակետի օգտին, որ երկում ներկայացված վարչաքաղաքական կացությունը մոտավորապես մեկ դար անց եղած իրողություններն է արտացոլում:

Նախ և առաջ նույն Ս. Երեմյանը Պտղոմեոսի՝ Ասիայի երրորդ քարտեզի բնույթի մասին խոսելիս նշում է, որ Պտղոմեոսն օգտագործել է Պլինիոս Ավագի կողմից ներկայացված սահմանաբաժանումը. «... ցույց է տալիս Մեծ Յայթը նույն սահմաններում, չնայած, որ նա իր ձեռքի տակ ունեցել է նաև նախքան 37 թվականի համաձայնագիրը Մեծ Յայթի թագավորության քաղաքական սահմաններին վերաբերող նյութեր»¹⁴⁹: Մեջբերված հատվածում հանդիպող «նաև» բառի առկայությունը և Պլինիոսին հղում կատարելը ցույց են տալիս, որ մեծանուն պատմաբանը Պտղոմեոսի երկում Մեծ Յայթի ոչ բոլոր սահմանների նկարագրությունն է համարում մինչև 37թ.-ը եղած դրության արտացոլումը: Նրա այս և Գոսարենե նահանգի առնչությամբ ունեցած տեսակետների համադրությամբ կարելի է եզրակացնել, որ, ըստ նրա, Մեծ Յայթի կոնկրետ հյուսիսարևմտյան սահմանն է տեղորոշված մինչև նշված թվականը:

Ժամանակագրական առումով 37թ.-ից հետո Մեծ Յայթի սահմանները ներկայացրած ամենամոտ հեղինակը Պլինիոս Ավագն է: Թեպետ Ս. Երեմյանը կարծում է, որ Պտղոմեոսի «Ալիսարիա գրության» աղբյուրագիտական հիմքը կառուցվում է Պլինիոսի «Բնական պատմության» վրա, սակայն թեկուզև միայն վարչատարածքային բաժանման համակարգերի տարբերությունը հուշում է, որ գործ ունենք տարբեր ժամանակահատվածների հետ:

Արշակունյաց արքայատոհմի հաստատումից կարճ ժամանակ անց Մեծ Յայթի թագավորության վարչատարածքային բաժանման սկզբունքը փոփոխության է ենթարկվել¹⁵⁰: «Ստրատոնեգիա» կոչվող «պլինիոսյան» 120 պրեֆեկտուրաների¹⁵¹ խոշորացմամբ ի հայտ են եկել «պտղոմեոսյան» 21 նոր վարչամիավորները, այդ թվում՝ 20 աշխարհները (նահանգները) և մեկ տարածք՝ «Ձեռնին իշխանության տունն թագավորի Յայոց» (Յայոց թագավորի ձեռնական իշխանություն, Յայկական Ատրպատական, Ատրպատիճք)¹⁵², այսինքն՝ արքայական ժառանգական տիրույթը: Այս

¹⁴⁸ Տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Տրայանոսի արշավանքը և Յայաստանը, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 768-769: **Բաղայան Գ.**, Յայկական լեռնաշխարհը, «Հայոց պատմություն», դասագիրք բուհերի համար, խմբ.՝ Հ. Սիմոնյանի, Երևան, 2012, էջ 13: Ուշագրավ է, որ Փոքր Յայթի ուսումնասիրությամբ հիմնովին զբաղված Ն. Ադոնցը թագավորության լուծարումը չի թվագրել՝ բավարարվելով միայն Վեսպասիանոսի ժամանակաշրջանը նշելով (տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Յայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում. քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, թարգմ. 1908 թ. ռուսերեն հրատարակությունից՝ Ա. Խոնդկարյանի և Է. Խոնդկարյանի, խմբ.՝ Շ. Սմբատյանի, Երևան, 1987, էջ 81): Նույն կերպ են վարվել նաև Ա. Բոլտոնովան և Գ. Սարգսյանը (տե՛ս **Болтунова А., Саркисян Г.**, Армения Малая, в «Большая советская энциклопедия», т. 2, Москва, 1970, С. 212):

¹⁴⁹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 838-839:

¹⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 839-840:

¹⁵¹ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. II, VI, 10, p. 19-20:

¹⁵² Տե՛ս **Փալստոսի Բիզանդացույ** Պատմութիւն Յայոց, բնագիրը՝ Զ. Պատկանյանի, Երևան, 1987, էջ 194, 214: **Ազաթանգեղայ** Պատմութիւն Յայոց, քնն. բնագիրը՝ Գ. Տեր-Սկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, Երևան, 1983, էջ 468:

Նոր համակարգն առաջին անգամ նկարագրված է հենց Պողոմեոսի երկում, իսկ Պլինիոսին այն անծանոթ է:

Թեև Պլինիոսն իր երկի շարադրումն ավարտել է 77թ.-ին, սակայն իր իսկ հաղորդած տեղեկություններով՝ Մեծ Հայքի թագավորության տարածքն ուսումնասիրել ու քարտեզագրել է Յոնի Կլավդիոս կայսեր (41-54 թթ.) հրամանով¹⁵³: Բացի այդ, նա նշում է, որ ձեռքի տակ է ունեցել Հայաստանի ուղղությամբ արշավանքի ժամանակ Կորբուլոնի կողմից կազմված քարտեզ¹⁵⁴: Դասականության անգլիացի ուսումնասիրող Ջ. Սենդիսն այս առիթով գրում է. «Նա [իմա՝ Պլինիոսը – Մ. Մ.] նշում է Հայաստանի և Կասպից ծովի մերձակայքի քարտեզը, որ Յոնի է ուղարկվել Կորբուլոնի անձնակազմի կողմից մ. թ. 58 թ.»¹⁵⁵: Այստեղից պարզ է, որ Պլինիոսը ներկայացնում է Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները և վարչատարածքային բաժանումը մինչև Արշակունյաց հարստության առաջին արքաների կողմից կատարված վարչաբաղաձայնական վերափոխումները, իսկ Պողոմեոսը, դրանց արդեն ծանոթ լինելով, չէր կարող մի դեպքում ներկայացնել մինչև 37թ.-ը եղած իրողությունները, մեկ այլ դեպքում էլ՝ Արշակունյաց Հայաստանին բնորոշ երևույթները:

Նշյալ թվականի առնչությամբ Ս. Երեմյանի դիտարկման երկիմաստությունը հստակեցնելու համար պարզապես պետք է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ Կասպից ծովի հարավային ափի վերածվել դեռևս 17թ.-ին, իսկ Յոնից կախյալ Պողեմոնական Պոնտոսի թագավորությունը լուծարվել է 64թ.-ին, մինչդեռ Փոքր Հայքը I դարում թագավորություն է եղել մինչև 72 թ.-ը¹⁵⁶: Այս տվյալների համադրությունը ցույց է տալիս, որ Պողոմեոսը, այս բոլոր տարածքները ներկայացնելով Կասպից ծովի հարավային ափի վերջը, նշված թվականներից հետո՝ Արշակունյաց արքայատոհմի գահակալության շրջանում առկա վարչաբաղաձայնական իրավիճակն է ներկայացնում: Ինչ վերաբերում է վրացագիտությունից հայագիտություն ներթափանցած խնդրին՝ 37թ.-ին Վիրքին փոխանցված տարածքների տեղորոշմանը, ապա սա չի հաստատվում որևէ սկզբնաղբյուրի տվյալներով:

Ս. Երեմյանը Պողոմեոսի հիշատակած Գոսարենեն նույնացնում է Ստրաբոնի ներկայացրած Մոսիսկեին՝ դրանք, ինչպես արդեն նշել ենք, հավաքականորեն անվանելով Գողերձական կուսակալություն, որը, նրա կարծիքով, 37թ.-ին անցել է Վիրք-Իբերիային¹⁵⁷: Նախ՝ սկզբնաղբյուրներում նման կուսակալություն չի հիշատակվում, երկրորդը՝ Ստրաբոնը Մոսիսկեն նկարագրում է Կողքիսին և ոչ թե Վիրքին վերաբերող հատվածում, թեպետ նա նաև երեք էթնիկ գոտիներ է նշում: Բացի այդ, Ս. Երեմյանը կարծում է, որ ենթադրյալ կուսակալությունը, որպես առանձին գավառ, գտնվել է Պարիսպի լեռների ստորոտին և Գուգարքի ու Խործյանի հետ Ք. ա. III դարի վերջին անցել Վիրքին, այնուհետև Արտաշես I-ի օրոք (Ք. ա. 189 – մոտ 160 թթ.) վերստին ներառվել է Մեծ Հայքի կազմում¹⁵⁸: Այդուհանդերձ, Մոսիսկեն ոչ թե այդ լեռների ստորոտին է, այլ դրանցից հյուսիս-արևելք՝ նույնանուն լեռների շրջանում, իսկ իր նշած ստորոտի հատվածը հենց Խործյանն է: Համադրելով սկզբնաղբյուրների տվյալները՝ կարծում ենք, որ Պողոմեոսի հիշատակած Գոսարենեն ընդգրկել է ոչ միայն Գուգարք նահանգի տարածքները, այլև ծավալվել է հյուսիս՝ ներառելով նաև Մոսիսկեի այն հատվածը, որ զբաղեցրել է Մոսիսկան լեռներից հարավ և հարավ-արևելք գտնվող տարածքները:

¹⁵³ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 837:

¹⁵⁴ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. II, VI, 15, p. 26:

¹⁵⁵ **Sandys J.**, Pliny, the Elder, in “Encyclopædia Britannica”, Vol. 21, 11th edition, Cambridge University Press, 1911, p. 842:

¹⁵⁶ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորությունը (I-III դդ.), քարտեզ, մասշտաբ՝ 1:3 400 000, «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 837:

¹⁵⁷ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 720, ծանոթ. 47:

¹⁵⁸ Տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 59:

Բացի այդ, արևմտյան ուսումնասիրողները 37թ.-ի հռոմեա-պարթևական պայմանագրով Մեծ Յայթի տարածքային փոփոխություններ չեն առանձնացնում և այդ հարցը առկախված են համարում¹⁵⁹: Նման պարագայում որտեղի՞ց է գալիս 37թ.-ի վարկածը:

Ս. Երեմյանի տեսակետի հիմքում խորհրդային վրացագիտությունից ներմուծված կոնցեպտուալ մոտեցումներն են: Պատահական չէ, որ 37թ.-ի պայմանագրով տարածքային ենթադրյալ փոփոխությունների առիթով Նա Նախ հղում է վրացի հեղինակ Գ. Մամուկյային¹⁶⁰, այնուհետև նշում Ն. Բերձենիշվիլու այն միտքը, որ մինչև նշված թվականը Կուրի ափին գտնվող Դվիրի գյուղի մոտ է իբրև թե եղել Մեծ Յայթի և Վիրթի սահմանը¹⁶¹: Ս. Երեմյանը հավաստի չի համարում անտիկ պատմիչ Տակիտոսի այն տեղեկությունը, որ Մեծ Յայթում պարթևա-հայ-հռոմեական պատերազմում հռոմեական բանակի հաջողությունից հետո՝ մոտ 60 թ.-ին, Մեծ Յայթի՝ Վիրթին սահմանակից շրջանների մի մասը կարճ ժամանակով տրվել է վրաց թագավոր Փարսմանին, այլ հղելով Գ. Մելիքիշվիլուն¹⁶² մեջբերում է. «... տարածքային այս անջատումը Յայաստանից պիտի տեղի ունենար արդեն 37 թվականին (թերևս նույնիսկ մ. թ. I դարի սկզբներին), երբ վրացական արթունիքը ակնկալություն ուներ հայկական գահին: Այս ժամանակաշրջանից պետք է իբերիան՝ վրաց թագավորությունը, ելք ունենար Պոնտական ծովի ափին՝ ճորոխի գետաբերանի շրջանում»¹⁶³: Այն դեպքում, երբ նշված իրադարձությունների վերաբերյալ միակ պատմական սկզբնաղբյուրը Կոռնելիոս Տակիտոսի երկն է, նրա տեղեկությունների նկատմամբ նման անվստահությունը տարորինակ է: Բացի այդ, անտիկ հեղինակներ Ստրաբոնը և Պտղոմեոսը Մոսքիկեում հստակ չեն նշում ինքնուրույն Էթնոսիմ՝ ցեղանուն, ավելին՝ Ստրաբոնը նշում է Էթնիկ երեք գոտիները, որտեղ երկրամասի անվանակիր Էթնոս չկա: Սակայն Ս. Երեմյանը Տակիտոսի տեղեկությունները մեկնաբանելիս նշում է հետևյալը. «Մեսիները այն քարթվելական ցեղն էր, որ 37 թվականի պայմանագրով իբերիա-Վիրթին անցած Գողերձական երկրի հիմնական ազգաբնակչությունն էր»¹⁶⁴: Տակիտոսի նշյալ տեղեկությունը Նա մեջբերում է հետևյալ կերպ. «Հռադամիզդին սպանելուց հետո առաջին անգամ մեր կողմը գրավված մոսիերը հարձակվեցին Յայաստանի հեռավոր վայրերի վրա: Այս ցեղն ուրիշներից ավելի հավատարիմ է հռոմեացիներին»¹⁶⁵: Նշված հատվածը Ս. Երեմյանից առաջ՝ 1941 թ.-ին, գրեթե նույն կերպ է հրատարակվել Տակիտոսի երկի՝ Պ. Սոտնիկյանի կողմից կատարված հայերեն թարգմանության մեջ, որը նույնությամբ տեղ է գտել «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա»-ի 2011 թ. հրատարակության մեջ¹⁶⁶: «Տարեգրության» (XIII, 37) բնագրային ձևակերպման հետքերով շարժվելով՝ մենք հանդիպել ենք մի ուշագրավ կյոթի. Պ. Սոտնիկյանից և Ս. Երեմյանից տարիներ առաջ երկի այդ հատվածը հայերեն առաջինը թարգմանել է ականավոր պատմաբան Յ. Մանանդյանը: Նրա թարգմանության մեջ ստալինյան շրջանում վերափոխված «մոսքեր-մեսիներ» ձևակերպումը բացակայում է: Նա նշում է, որ 58թ.-ին Կարինի կողմից արևելք շարժվող Կորբուլոնը կարգադրում է Մեծ Յայթ ներխուժել Կոմագենեի Անտիոքոս թագավորին,

¹⁵⁹ Տե՛ս **Ziegler K.**, Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich, Wiesbaden, 1964, pp. 48-64 (n. 62):

¹⁶⁰ Տե՛ս **Мамулия Г.**, Предания о Сумбате Бибритиане как источник Леонтия Мровели. «Вопросы древней истории (Кавказско-ближневосточный сборник)», III, Тбилиси, 1970, С. 147-163:

¹⁶¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 720:

¹⁶² Տե՛ս **Меликишвили Г.**, К истории Древней Грузии, Тбилиси, 1959, С. 353-354:

¹⁶³ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 720, ծանոթ. 48:

¹⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 733:

¹⁶⁵ Նույն տեղում:

¹⁶⁶ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. 2, էջ 424: Հմմտ. **Tacitus**, The Annals: The Reigns of Tiberius, Claudius, and Nero, translated by J. Yardley, with an Introduction and Notes by A. Barrett, in the "Oxford World's Classics" Series, New York: Oxford University Press, 2008, p. 289:

Վիրքի Փարասման արթային, հենիոխներին և, հավանորեն, Փոքր Հայքի ու Ծոփքի նոր թագավորներին¹⁶⁷, իսկ Հռոդամիդդի սպանությունից հետո Տակիտոսից մեջբերում է նույն հատվածը հետևյալ կերպ. «Եվ այդ ժամանակ առաջին անգամ մեր կողմը գրավված ինսոքները (insochi) – այս ցեղն ուրիշներից ավելի էր դաշնակից հռոմայեցիներին – ասպատակեցին Հայաստանի հեռավոր անկոխ վայրերը»¹⁶⁸: Նա ցեղանվան այս և ևս մեկ հիշատակությունը ծանոթագրում է. «Տակիտոսի բնագիրն ունի Insochi (ինսոքներ) անճարված ընթերցվածը, որ սովորաբար կարդում են Moschi (մոսքեր): Սակայն M. Carry-ը Classical Review հանդեսում (XXV, 1911, էջ 107) մատնանիշ է արել, որ նույն ժողովրդի անունը հանդիպում է նաև Տակիտոսի այլ հատվածում (II, 68) և վերոհիշյալ Insochi ընթերցվածը պետք է, հավանորեն, կարդալ Heniochi. տե՛ս Cambridge Ancient History, vol. X, էջ 880»¹⁶⁹: Հետևելով մեծանուն պատմաբանի ծանոթագրությանը՝ մենք ընթերցել ենք 1911թ.-ի գրախոսությունը¹⁷⁰, որում իսկապես նշված է սկզբնաղբյուրի տարընթերցման ճշգրտման այն տարբերակը, որ ընդունելի է համարել Հ. Մանանդյանը: Նույնը տեղ է գտել անտիկ ժամանակաշրջանի պատմության քննարկիչի հրատարակության նախորդ խմբագրության մեջ¹⁷¹: Հատկանշական է, որ Բ. Հարությունյանը Պլինիոսի տվյալներով Մեծ Հայքի քարտեզի վերակազմության մեջ ևս նշում է հենիոխներին, այն էլ՝ Պարիադրեսից հյուսիս՝ մինչև Սև ծով¹⁷²: Այս տեղորոշումը տրամաբանական է, եթե նկատի ենք ունենում Տակիտոսի կողմից հիշատակված նրանց հարձակումները Մեծ Հայքի վրա:

Հաշվի առնելով վերը նշված հանգամանքները՝ բացարձակապես անհիմն ենք համարում Մոսքիկեի դուրսբերումը Մեծ Հայքի կազմից 37 թվականով թվագրելը: Այստեղ կա ևս մեկ կարևոր հանգամանք. Գ. Մելիքիշվիլու և Ս. Երեմյանի ենթադրությամբ իբրև թե Վիրքին տրված հայկական տարածքում Պտղոմեոսը հիշատակում է Ասկուրա (Ածողուր) բնակավայրը¹⁷³: Սա միանշանակ փակում է ինդրի շուրջ քննարկումը, քանի որ, ինչպես արդեն նշել ենք, Պտղոմեոսը նկարագրում է Մեծ Հայքը Արշակունյաց ժամանակաշրջանի սկզբնահատվածում: Հատկանշական է, որ Բ. Հարությունյանը «Հայաստանի պատմության ատլաս»-ում այդ տարածքային գոտին գծանշում է և անվանում «Նախկինում Մեծ Հայքին պատկանած տարածքներ»¹⁷⁴, իսկ «Հայաստանի ազգային ատլաս»-ում այդ տարածքը պատկերում է Մեծ Հայքի սահմաններում՝ Ածողուր բնակավայրի տեղորոշմամբ¹⁷⁵: Հյուսիսարևմտյան սահմանագիծը նույն կերպ են ներկայացնում նաև արևմտյան բազմաթիվ հետազոտողներ¹⁷⁶:

¹⁶⁷ Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 328-329:

¹⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 330:

¹⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 329:

¹⁷⁰ Տե՛ս **Caspari M.**, Note on Tacitus, *Annals* XIII.37.4, “The Classical Review”, Vol. 25, Issue 4, June 1911, p. 107-108:

¹⁷¹ Տե՛ս “The Cambridge Ancient History”, Vol. X: The Augustan Empire 44 B.C. – A.D. 70, edited by S. Cook, F. Adcock, M. Charlesworth, Cambridge: Cambridge University Press, 1934, p. 761: Բացատրությունը տե՛ս **Anderson J.**, Two Points of Armenian Topography, in “The Cambridge Ancient History”, Vol. X, Note 5, p. 880:

¹⁷² Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Հայաստանն ըստ Պլինիոս Ավագի «Բնապատմության». քարտեզ, մասշտաբ՝ 1:7 200 000, «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 26:

¹⁷³ Տե՛ս **Claudius Ptolemy**, § 5.13.10:

¹⁷⁴ **Հարությունյան Բ.**, Հայաստանն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» (II դար). քարտեզ, «Հայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, էջ 34:

¹⁷⁵ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Հայաստանն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության». քարտեզ, «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 26:

¹⁷⁶ Տե՛ս **Bauer S.**, The History of the Ancient World: from the Earliest Accounts to the Fall of Rome, New York – London, W. W. Norton & Company Inc., 2007, p. 719, 752; **Scarre Ch.**, The Penguin Historical

Պտղոմեոսի երկում Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանի անչլոթյամբ տեղեկության ենթ հանդիպում ենք Կապադովկիայի մասին հատվածում, որում նշվում է, թե սահմանագիծը Մոսքիկոս լեռների երկայնքով ձգվում էր դեպի 73°00' 44'30' եզրակետը, որտեղից շարժվում է դեպի ճորոխի գետաբերանը¹⁷⁷: Նշված կորոդինատները վերահաշվարկելով Պտղոմեոսի աշխարհագրական երկի ռուս հետազոտող Դ. Շչեգլովի մաթեմատիկական մոդելավորման ժամանակակից մեթոդներով, դիտարկելով Հայաստանի հարևանությամբ գտնվող մի քանի քաղաքների աշխարհագրական երկայնությունների վերահաշվարկները¹⁷⁸, մենք կարծում ենք, որ հյուսիսարևմտյան սահմանը Մոսքական լեռների երկայնքով արևմուտքում հասել է մինչև մոտավորապես 41,71°, այսինքն՝ ներկայիս Բաթում քաղաքից (41,781°) մի քանի (8-10) կիլոմետր հեռավորության վրա՝ ճորոխի ստորին հոսանքի շրջանը: Բանն այն է, որ, օրինակ, Փասիս (Ռինո) գետի գետաբերանի երկայնությունը Պտղոմեոսի մոտ 72,5° է, իսկ իրականում՝ 41,636°, այսինքն՝ շեղումը 1,7413 անգամ է¹⁷⁹: Նրանից զգալիորեն հարավ-արևմուտք գտնվող Մծբինի (ռուս հեղինակի աշխատանքում՝ Նիսիբիս) երկայնությունը Պտղոմեոսի մոտ 75,17° է, իսկ իրականում՝ 41,217°, այսինքն՝ շեղումը 1,8238 անգամ է¹⁸⁰: Արևելք-արևմուտք աշխարհագրական հարաբերակցության տեսանկյունից նրանց միջև գտնվող Տրապիզոնի դեպքում շեղումը 1,7806 անգամ է¹⁸¹: Բերված օրինակներից ակնհայտ է, որ արևմուտքից արևելք ուղղությամբ շեղումը նվազում է: Օգտագործելով մոդելավորման ներկայացված մոտեցումները և Պտղոմեոսի կորոդինատների տվյալները՝ ստացել ենք 1,75 շեղման գործակիցը:

Նույն մոտեցումը կիրառելով Ասկուրայի պարագայում վերահաշվարկել ենք Պտղոմեոսի հիշատակած 74°00' 44'10' կորոդինատները¹⁸²: Այստեղ շեղումը ներկայիս Ախալցխայի շրջանի Ածղուր գյուղի տեղադրությունից (43°09') 1,715 անգամ է, ինչը հաստատում է Բ. Հարությունյանի կողմից կատարված տեղորոշման ճշրտությունը:

Պտղոմեոսի երկում Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանի վերաբերյալ տեղեկություն ենք հանդիպում նաև Կողքիսի մասին հատվածում: Այստեղ Կապադովկիական Պոնտոսի հետ սահմանը, ելնելով Կապադովկիա պրովինցիայի հյուսիսարևմտյան սահմանագծի և տարածքների վերաբերյալ նկարագրությունից, անցնում էր Ապսարոսի (ճորոխի) գետաբերանից մինչև Մոսքիկան լեռներ՝ մինչև 73° 44'30' տեղադրությամբ եզրակետը, այնուհետև՝ Սկոդիսես լեռներով մինչև Եփրատի հունն այն հատվածից, որտեղից դեպի արևմուտք ճյուղավորվում է Անտիտավրոսի լեռնաշղթան¹⁸³: Այստեղ, փաստորեն, կրկնվում է Կապադովկիային վերաբերող հատվածում տրված նկարագրությունը:

Այսպիսով՝ Մեծ Հայքի՝ Ստրաբոնի, Պլինիոսի և Պտղոմեոսի երկերում հիշատակվող հյուսիսարևմտյան սահմանները նույնությամբ կրկնում են միմյանց:

Atlas of Ancient Rome, London: The Penguin Group, Swanson Publishing Limited, 1995, p. 61; **Galichian R.**, A Glance into The History of Armenia: through Cartographic Records, London: Bennet and Bloom, 2015, p. 21.

¹⁷⁷ Տե՛ս **Claudius Ptolemy**, § 5.6.1:

¹⁷⁸ Տե՛ս **Scheglov D.**, The Error in Longitude in Ptolemy's *Geography* Revisited, "The Cartographic Journal". Published by The British Cartographic Society, March 2014, DOI: 10.1179/1743277414Y.0000000098, p. 10-12:

¹⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:

¹⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12:

¹⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:

¹⁸² Տե՛ս **Claudius Ptolemy**, § 5.13.10:

¹⁸³ Տե՛ս **Claudius Ptolemy**, § 5.10.3:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում Մոսխիկեի՝ առնվազն կենտրոնական և հարավային հատվածները, որոնք հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում եզերվում էին Մոսքական (Մոսքիկյան) լեռներով, ներառված էին Մեծ Հայքի պետական սահմաններում: Դա հաստատվում է ոչ միայն նրանով, որ Պտղոմեոսի և անտիկ մյուս հեղինակների տվյալներով պետական սահմանագիծը եզերվում էր Մոսքիկյան լեռներով, այլև նրա ներկայացրած աշխարհագրական կոորդինատների վերահաշվարկներով: Բացի այդ, պարզվեց, որ հայագիտության մեջ գերիշխող այն տեսակետը, թե 37թ.-ից հետո նշված տարածքները երբևէ չեն եղել Մեծ Հայքի կազմում և եղել են Վիրքի մասը, ներթափանցել է խորհրդային վրացագիտությունից և չի համապատասխանում նրանում հղված անտիկ հեղինակներ Ստրաբոնի ու Տակիտոսի երկերում եղած հիշատակություններին: Ի դ. առաջին կեսին գրված երկում շատ հստակ նշված է, որ քննարկվող տարածքներում գտնված Ասկուրա բնակավայրը եղել է Մեծ Հայքի Կոտարզենե նահանգի կազմում, հետևաբար սա ևս մեկ անգամ ուղղակիորեն հաստատում է այն փաստը, որ Պտղոմեոսի ժամանակաշրջանում Մոսքիկեի կենտրոնական ու հարավային շրջանները եղել են Մեծ Հայքի կազմում:

**THE PROBLEM OF THE NORTH-WESTERN BORDERLINE OF
GREATER ARMENIA ALONG MOSCHIKIAN MOUNTAINS
(ACCORDING TO CLAUDIUS PTOLEMY'S "GEOGRAPHY")**

MIKAYEL MALKHASYAN

*Yerevan State University, Faculty of History, Chair of History of Armenia, Ph.D. in
History, Associate Professor, Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of this article is to investigate the part of the north-western borderline of Greater Armenia along the Moschikian Mountains, presented in Claudius Ptolemy's "Geography" (volume II, book V, chapter XIII). This investigation is important not only for clarifying the state borders of the kingdom in the first half of the 2nd century, but also for displaying some points of the historical-geographic relations between Greater Armenia, Colchida, and Iberia.

For the mentioned purpose of the investigation, the following objectives were put forward: clarification of the Ptolemaic representation characteristics of the borderline along the Moschikian Mountains; their comparison with the data presented by Strabo and Pliny the Elder; the analysis of the observation of the borderline in the prior investigations; drawing own final conclusions.

Using the method of historical-comparative analysis, Ptolemy's data was compared with other primary sources such as Strabo's "Geography" and Pliny the Elder's "Natural History." In addition, the geographic coordinates of the western limit of the Moschikian Mountains and Askoura, a settlement in Kotarzene province presented by Ptolemy were calculated.

The research resulted in conclusion that the north-western borderline of Greater Armenia did really cross along the Moschikian Mountains in Ptolemy's cartographic system. Thus, the kingdom included territories south to the mountains mentioned. The region was a part of Kotarzene province, and the city of Askoura was allocated in its northern part. Therefore, the dominant viewpoint in the Armenian studies that the mentioned territories were excluded from the borders of Greater Armenia after 37 AD, does not match the reality and must be radically revised.

Keywords: *Claudius Ptolemy, Greater Armenia (Armenia Maior), north-western border, Moschike, Moschikian (Moschian) Mountains, the 2nd century, Askoura, geographic coordinates, Strabo, Pliny the Elder.*

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՅԱԽ SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ № 3(6), 2020

**ПРОБЛЕМА СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ПОГРАНИЧНОЙ ЛИНИИ
ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ ВДОЛЬ МОСХИКСКИХ ГОР
(ПО «ГЕОГРАФИИ» КЛАВДИЯ ПТОЛЕМЕЯ)**

МИКАЭЛ МАЛХАСЯН

*доцент кафедры истории армянского народа
исторического факультета
Ереванского государственного университета,
кандидат исторических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является исследование проходящей по Мосхикским горам части северо-западной границы Царства Великой Армении, представленной в «Географии» Клавдия Птолемея (том II, книга V, глава XIII). Это исследование важно для уточнения государственной границы царства в первой половине II в., а также для выяснения историко-географических взаимодействий между Великой Арменией, Колхидой и Иберией.

Для достижения указанной цели мы поставили задачу выявить птолемеевские особенности представления пограничной линии по Мосхикским горам, сопоставить их с данными Страбона и Плиния Старшего, проанализировать наблюдения пограничной линии в предыдущих исследованиях и прийти к собственным выводам.

Руководствуясь методами исторического сравнения и анализа, мы не только сравнили данные с другими первоисточниками (с «Географией» Страбона и «Натуральной историей» Плиния Старшего), но и пересчитали данные географических координат западного предела Мосхикских гор и населенного пункта Аскура в области Котарзене, представленные Птолемеем.

В заключении мы пришли к выводу о том, что в представленной Птолемеем картографической системе северо-западная пограничная линия Великой Армении действительно проходила по Мосхикским горам, включая таким образом в состав царства территории, находящиеся южнее этих гор. Этот район входил в состав области Котарзене, на севере которого Птолемей отмечает город Аскура. Таким образом, доминирующая в арменологии точка зрения, что эти территории не входили в состав Великой Армении после 37 г., не соответствует действительности и должна быть кардинально пересмотрена.

Ключевые слова: *Клавдий Птолемей, Великая Армения, северо-западная граница, Мосхике, Мосхикские горы, II век, Аскура, географические координаты, Страбон, Плиний Старший.*

ՋԱՎԱԽՔԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ԿՐԱՑ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԸՆԿԱԼՄԱՍԲ (ԸՍՏ 1999-2009 ԹԹ. ԿՐԱՑԱԿԱՆ ՏՊԱԳԻՐ ՄԱՍՈՒԼԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ)* (ՄԱՍ 1)

ՎԱՐՅԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱՎ պատմության ինստիտուտի սփյուռքի և հայկական գաղթօջախների պատմության բաժնի գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն Vsarqsyvan83@gmail.com

Հոդվածի նպատակն է շուրջ մեկ տասնամյա ժամանակահատվածի (1999-2009թթ.) վրաց տպագիր մամուլի նյութերի միջոցով ներկայացնել Ջավախքի հիմնահարցը՝ վրաց հասարակական-քաղաքական մտքի ընկալմամբ: Հոդվածի առաջին մասի խնդիրն է համակարգված կերպով, մատնանշել ներքին ու արտաքին բոլոր այն գործոնները, որոնք ազդել են Ջավախքի հիմնահարցի վրացական ընկալումների վրա:

Հետազոտության տեքստը շարադրվել է 1999-2009թթ.-ին վրացական տպագիր մամուլում հրատարակված, ինչպես նաև թեմային առնչվող այլևայլ նյութերի և՛ առանձնաբար, և՛ համադրմամբ ուսումնասիրելու հենքի վրա:

Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ Ջավախքի հիմնահարցի վրացական ընկալումների վրա խորը և հիմնական ազդեցություն են գործել մի խումբ ներքին ու արտաքին գործոններ: Նշյալ գործոններով ձևավորված ընկալումներն ու կարծրատիպերը մեծապես պայմանավորում են այն քաղաքական ուղեգիծը, որը վարել ու վարում են վրացական իշխանությունները ջավախահայրության հանդեպ:

Հիմնաբառեր՝ Ջավախք, վրաց հասարակական-քաղաքական միտք, վրաց տպագիր մամուլ, վրացական միջավայր, ընկալումներ, ներքին ու արտաքին գործոններ, քաղաքական ուղեգիծ, միջպետական հարաբերություններ:

Վրաստանի պետական քաղաքականությունը երկրի հարավում ձևավորված Սամցխե-Ջավախք նահանգի և Զվեմո Քարթլի նահանգի՝ Սամցխե-Ջավախքին սահմանակցող Ծալկայի շրջանի (այսուհետ՝ Սամցխե-Ջավախք-Ծալկա կամ Ջավախք) հայության հանդեպ պայմանավորված է ներքին (ժողովրդագրական, հոգեբանական) և արտաքին գործոններով: Ըստ այդմ, 2014թ.-ի պաշտոնական մարդահամարի տվյալներով՝ 88.500(49,3 %) ¹⁸⁴, իսկ փաստացի, տարբեր հաշվարկներով 120-150 հազար հայ ազգաբնակչությամբ Սամցխե-Ջավախք-Ծալկա (Ջավախք) երկրամասի հիմնահարցի վրաց հասարակական-քաղաքական շրջանակների ընկալումները լավագույնս ըմբռնելու համար հարկ է որոշակի խմբավորման միջոցով անդրադառնալ վերոհիշյալ գործոններին: Դժվար է ասելը, թե դրանցից որն ինչ չափով է ազդել և

* Հոդվածը ներկայացվել է 08.07.2020թ., գրախոսվել՝ 13.07.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

¹⁸⁴ Սամցխե-Ջավախք-Ծալկա տարածաշրջանի ընդհանուր բնակչության թիվը 2014 թ.-ին Վրաստանում անցկացված մարդահամարի տվյալներով կազմել է 179.353, որից 86.300-ը՝ վրացիներ (48,1 %), 88.500-ը՝ հայ (49,3 %), 1,300-ը՝ ադրբեջանցի (0,7 %), 3,100-ը՝ այլ (1,7 %):

շարունակում է ներգործել այդ ընկալումների վրա, միաժամանակ պետք է փաստել, որ տարբեր ժամանակաշրջաններում դրաց ազդեցության չափաբաժինը ենթարկվել է փոփոխման:

Չավախքի հիմնահարցի վրացական ընկալումների վրա ազդող **ներքին գործոններն** են.

- *Վրացական միջավայրում հայության հանդեպ ձևավորված «ավանդական», գերակշիռ մասով՝ բացասական վերաբերմունքը:* Այստեղ Չավախքն ու ջավախահայությունը լիարժեքորեն դիտարկվում են որպես հայկական միջավայր՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

- *Վրաստանի բավերթնիկ լինելու իրողությունը և, հակառակ դրան, տվյալ երկրում մշտապես կիրառվող մոնոթեոկրատիայի (միաթեոկրատիայի ձևավորման) քաղաքականության առկայությունը:* Խոշոր հաշվով **աբխազական և օսական հակամարտությունների** հիմքերում հենց այս քաղաքականությունն էր, որը, ի վերջո, հանգեցրեց այդ երկրամասերի՝ Վրաստանից փաստացի անջատմանը և, 2008թ.-ից սկսած, անկախության ճանաչման գործընթացի սկզբնավորմանը¹⁸⁵: Սույն կետի տակ հարկ է հիշատակել նաև **Վրաստանի փաստացի տարածքում էթնոժողովրդագրական հողի վրա տեղի ունեցող հետևյալ գործընթացները**¹⁸⁶.

ա) Ադրբեջանական գործոնը կամ Վրաստանի հարավային ու հոծ ադրբեջանաբնակ Զվեմո Զարթի նահանգում ապրող շուրջ 180 հազար ադրբեջանցիների¹⁸⁷ խնդիրները: Դրանք իրենց սուր բնույթով հանդիսացել են մշտական օրակարգային հարց, և նահանգի մեջ մտնող նախկին խորհրդային 4 շրջանների՝ Դմանխի, Բուխխի, Մառնեուլի և Գարդաբանի հանդեպ ադրբեջանական պատմական նկրտումների, այնտեղ գործող կազմակերպությունների, տեղի ունեցող խմորումների ու պահանջների վերաբերյալ վրացական մամուլը բավիցս է անդրադարձել: Փաստվել է, որ այնտեղ պարբերաբար ի հայտ եկող թերթերը¹⁸⁸, կազմակերպությունները¹⁸⁹ և գործիչներն այդ տարածքը կոչում են «Բորչալու»՝ պահանջելով ազգային-լեզվական արտոնություններ, մշակութային, վարչական լայն ինքնավարություն, առանձին դեպքերում՝ ընդհուպ մինչև անկախություն կամ միացում Ադրբեջանին և այլն¹⁹⁰:

¹⁸⁵ **Սարգսյան Վ.**, Հարավօսական հիմնահարցի մասին, «21-րդ ԴԱՐ», N 4, 2018, էջ 27-39:

¹⁸⁶ Էթնոժողովրդագրական փոփոխություններն Անդրկովկասում. Վրաստան, 08.05.2017թ. (<http://armenian-community.ge/News/2444>):

¹⁸⁷ 2014թ.-ին Վրաստանում անցկացված մարդահամարի տվյալներով՝ Վրաստանում շուրջ 230 հազար ադրբեջանցի է ապրում: Նրանց ճնշող մեծամասնությունը՝ 180 հազարը, բնակվում է հարավային Զվեմո Զարթի նահանգում:

¹⁸⁸ 1996 թվականից թիֆլիսում խորհրդային շրջանում Բաբվից Թիֆլիս տեղափոխված ոմն Ազիմ Իսմայիլբեյլու կողմից հիմնադրվել ու հրատարակվել է «Մուլա Նասրեդին» ամսագիրը, որում խիստ քննադատության էր ենթարկվում Վրաստանի իշխանությունների՝ ադրբեջանցիների հանդեպ վարած քաղաքականությունը «Բորչալուում»: Ժողովածուում տպագրվել են նաև պատմական ակնարկներ, որոնցում խոսվել է Դմանխի, Բուխխի, Մառնեուլի և Գարդաբանի՝ հիմնականում ադրբեջանաբնակ շրջաններին ինքնավարություն շնորհելու անհրաժեշտության, «պատմական ադրբեջանական» տեղանունների վերականգնման (Դմանխը՝ Բաշքեչիդ, Գարդաբանը՝ Ղարայազ և այլն) մասին («**Յեթիս Յալլուգ**» («Կվիռի պալիտոա» («Շաբաթվա ներկայանակը»)), N 22, 2001): Այս և հետագա հղումներում վրացալեզու թերթերի անունները բերված են վրացերենով, իսկ փակագծերում՝ հայատառ ու թարգմանաբար:

¹⁸⁹ Զվեմո Զարթի նահանգում հետխորհրդային շրջանում ձևավորված ադրբեջանական հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների և վերջիններիս ղեկավար գործիչների մասին առավել հանգամանալից տե՛ս **Սարգսյան Վ.**, Հյուսիսային լուրի, Հայոց հյուսիսային դարբասները. Չավախք, Լոռի, Երևան, 2009, էջ 56-71:

¹⁹⁰ «**Յեթիս Յալլուգ**» («Կվիռի պալիտոա» («Շաբաթվա ներկայանակը»)), N 46, 2005.

բ) Մեզրելա-սվանական գործոնը կամ Վրաստանի հյուսիս-արևմտյան երկու՝ Սամեզրելո-Չեմո Սվանեթի ու Ռաճա-Լեճիուլի և Զվեմո Սվանեթի նահանգներում ապրող մեզրելների¹⁹¹ ու սվանների¹⁹² ազգային-լեզվական խնդիրները: Յետխորհրդային վրացալեզու մամուլը բազմիցս է անդրադարձել քարթվելական մակրոէթնոսի մեջ մտնող, մինչ 1930-ական թթ. պաշտոնական փաստաթղթերում առանձին ժողովուրդ նշվող, իսկ դրանից հետո վրացիների կազմում ընդգրկված մեզրելների ու սվանների շրջանում գործող հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների, առանձին գործիչների գործունեությանը և վերջիններիս կողմից առաջ քաշված բազմապիսի պահանջներին: Վրացական աշխարհիկ ու հոգևոր շրջանակները ցավագին ձևով են արձագանքել, օրինակ, 1990-ական թթ.-ի վերջին և 2000-ական թթ.-ի սկզբին Մեզրելիայում (վրաց.՝ Սամեզրելո) գործող հասարակական քաղաքական կազմակերպությունների համակարգող խորհրդի կողմից առաջ քաշված պահանջներին, այն է՝ ինքնավարություն տրամադրել Մեզրելիային, ինչպես նաև տարրական դասարաններում թույլատրել մեզրելերենի ուսուցումը¹⁹³: Մեզրելների շրջանում գործող «Այա» կազմակերպության ղեկավար Էդեմ Իգորիան փաստել է, որ անհրաժեշտ է մեզրելերենն ուսուցանել դպրոցներում: Ըստ Իգորիայի՝ անհրաժեշտ է մեզրելերեն ու Մեզրելիան մտցնել Կարմիր գրքում, մեզրելերենով հրատարակել մամուլ, երկրամասը (Մեզրելիան) հայտարարել երկլեզվյա տարածաշրջան՝ մեզրելերենին տալով տարածաշրջանային լեզվի կարգավիճակ¹⁹⁴: Վրացական մամուլում հերթական հուժկու ալիքը բարձրացավ 2000-ական թթ.-ի կեսերին, երբ Վրաստանի Մարդու իրավունքների պաշտպան, ազգությամբ սվան Սոզար Սուբարը նախաձեռնեց Աստվածաշնչի՝ մեզրելերենով և սվաներենով թարգմանության գործընթացը: Վերջինս իրավամբ այդ լեզուները համարել է Վրաստանի հարստությունը և, որպես երկրի ժողովրդավարացման ուղղությամբ կարևորագույն քայլ, նախաձեռնել այդ լեզուների պահպանման, զարգացման և աշխարհին ներկայացման գործընթացը: Բարձրացված հուժկու ալիքին հակադարձելով՝ Ս. Սուբարը փաստել է, որ եթե մեկը ժողովրդավարական երկրում ձգտում է պաշտպանել իր մայրենին, ապա դա չի կարող դիտվել որպես անջատողականություն և, ճիշտ հակառակը, ինչպես նշել է Վրաստանի այդ շրջանի ՄԻՊ-ը, մեզրելերենով և սվաներենով ինչ-որ բան թարգմանելու արգելքները կարող են դիտվել որպես ֆաշիզմի դրսևորումներ¹⁹⁵: Այս փուլում ևս ակտիվացան քննարկումները կամ, ավելի ճիշտ կլինի ասել, կարծիքների բախումն առ այն, թե մեզրելերենը և սվաներենն առանձին լեզուներ են, թե՞ բարբառներ: Բնականաբար, Ս. Սուբարը և Նրա կողմակիցները դրանք համարում էին առանձին լեզուներ, իսկ վրացական շրջանակները՝ բարբառներ¹⁹⁶: Այս ամենը վրաց

¹⁹¹ Մեզրելները հիմնականում ապրում են Վրաստանի Սամեզրելո-Չեմո Սվանեթի նահանգում և վերջինիս սահմանակցող Աբխազիայի Գալիի և Տովարչելիի շրջաններում:

¹⁹² Սվանները հիմնականում ապրում են Մեծ Կովկասի հարավային փեշերին ընկած պատմական Սվանեթիայի մարզում, որը 1990-ական թթ.-ին բաժանվել է Վրաստանի երկու նահանգների միջև. սվանաբնակ Մեստիայի շրջանը ներառվել է Սամեզրելո-Չեմո Սվանեթի, իսկ Լեւտեխի շրջանը՝ Ռաճա-Լեճիուլի և Զվեմո Սվանեթի նահանգի կազմում: Թվով մոտ 2 հազար սվաններ ապրում էին նաև Մեստիայի շրջանին (Սամեզրելո-Չեմո Սվանեթի նահանգ) սահմանակցող Աբխազիայի Գուլրիփշի շրջանի մեջ մտնող Կողորի կիրճում (Աբխազական Սվանեթ): 2008թ. վրաց-օսական պատերազմի օրերին Կողորի կիրճն ամբողջությամբ Աբխազիայի վերահսկողության տակ անցնելուց հետո սվանները լքեցին այդ տարածքը:

¹⁹³ “Տյ Նոնանո” («Ռեզոնանսի» («Ռեզոնանս»), N 150, 2001.

¹⁹⁴ “Տյ Նոնանո” («Ռեզոնանսի» («Ռեզոնանս»), N 150, 2001.

¹⁹⁵ “Տյ Նոնանո” («Ռեզոնանսի» («Ռեզոնանս»), N 201, 2005.

¹⁹⁶ “ՋոթՋոնան տանոն” («Չորջիան թայմս»), N 31, 2005.

հասարակական-քաղաքական, աշխարհիկ ու կրոնական¹⁹⁷ շրջանակներում որակվեցին որպես «անջատողականությունը», «վրացական միջավայրում նոր ժողովուրդների և լեզուների ձևավորմանը», «Վրաստանի միասնականության թուլացմանը», «ռուսական կայսերական քաղաքականության շահերին ծառայելուն», «Վրաստանը քայքայելուն» ուղղված խիստ վտանգավոր գործընթացներ¹⁹⁸: Այս խնդրի շուրջ հետաքրքրական լուծում էին առաջարկում վրաց գիտական-ակադեմիական շրջանակները՝ կողմ լինելով մեզրելերենի ու սվաներենի գոյությանն ու զարգացմանը և հայտարարելով, որ վրացերենը, մեզրելերենը և սվաներենն ունեն միևնույն հիմքերը: Ըստ Վրաստանի գիտությունների ակադեմիային առընթեր «Շումերի» գիտահետազոտական կենտրոնի հիմնադիրներ, ակադեմիկոսներ Անդրիա Ավաքիձեի, Գիորգի Ցիցիշվիլու և մյուսների՝ վերոհիշյալ երեք լեզուների հիմքում ընկած է շումերերենը և, հանձնիս այդ լեզուների, շումերերենն այսօր էլ շարունակում է իր գոյությունը¹⁹⁹: Այս պնդման հենքի վրա գիտնականները, նրանց շարքում նաև «Շումերի» կենտրոնի նախագահ Չուրաբ Զափիանիձե, հայտարարում էին, որ վրացերեն-մեզրելերեն-սվաներեն լեզուները աշխարհի բոլոր լեզուների և մշակույթների հիմքը հանդիսացող շումերականի հոգեզավակներն են, հետևաբար մեզրելական ու սվանական լեզուներով պետք է թարգմանվի ամեն ինչ, որպեսզի պահպանվի այդ հնագույն լեզուն²⁰⁰:

Չավախբի հիմնահարցի վրացական ընկալումների վրա ազդող **արտաքին գործոններն** են.

- *Թուրք-ադրբեջանական գործոնը*: Զննարկման թեմայից դուրս համարելով Թուրքիայի ու Ադրբեջանի տնտեսական, էներգետիկ, տարանցիկ, ռազմաքաղաքական ու ժողովրդագրական ազդեցությունները Վրաստանի վրա՝ փաստենք, որ խնդրո առարկա շրջանի վրացական մամուլը բազմիցս անդրադարձել է թուրք-ադրբեջանական նվաճողական քաղաքականությանը Վրաստանում: Վրաստանի լեյբորիստական կուսակցության առաջնորդ Շավվա Նաթելաշվիլին, օրինակ, 2006թ.-ին խստորեն քննադատել է նախագահ Մ. Սահակաշվիլուն՝ Բաթումի օդակայանը թուրքական ընկերությանը²⁰¹ փոխանցելու պատճառով: Ընդդիմադիր գործիչը նախագահի այդ քայլը համարեց անգամ «ղավաճանություն», «վրացական տարածքների օտարում Թուրքիային», ինչի հետևանքով Վրաստանը հետզհետե վերածվում է թուրքական վիլայեթի²⁰²: Շ. Նաթելաշվիլին նույնկերպ դեմ է արտահայտվել նույն շրջանում նաև

¹⁹⁷ Վրաց Ուղղափառ եկեղեցու Սուրբ Սինոդը այդ առիթով հայտարարեց, որ Աստվածաշունչը մեզրելերեն ու սվաներեն թարգմանելու փորձերը Ռուսաստանի կայսրության կողմից 19-րդ դարի վերջերին սադրած ուխտադրուժ գաղափար է: Ըստ Սինոդի հայտարարության՝ 1790թ.-ին թագավորի կողմից ստորագրված «Իվերցիների միասնականության տրակտատում» գրված է, որ Զարթիում, Կախեթում, Իմերեթում, Օդիշում և Գուրիայում ապրող յուրաքանչյուր իվերցիներ հավատակից են, մի լեզվի ու եկեղեցու զավակներ: Սինոդը անթույլատրելի է համարել Աստվածաշնչի թարգմանությունը մեզրելերենով և սվաներենով, ինչը, ըստ ՎՈւԵ-ի, **առաջին հերթին նպատակ ունի անջատել (տե՛ս պառակտել) ազգը և երկրի տարածքային ամբողջականությունը խախտելու փորձ է (rac, upirvels, yovlisa, miznad isaxavs eris gaTiSva da qveynis mTlianobis daryvevis mcdelobas), տե՛ս “axali Taoba” («Ախալի թառբա» («Նոր սերունդ»)), N 1, 2006.)**

¹⁹⁸ **“rezonansi”** («Ռեզոնանսի») («Ռեզոնանս»), N 208, 2005.

¹⁹⁹ **“jorjian Taimsi”**(«Ջորջիան թայմս»), N 37, 2005.

²⁰⁰ **“jorjian Taimsi”**(«Ջորջիան թայմս»), N 37, 2005.

²⁰¹ Թուրքական «TAV Airports Holding» ընկերության կողմից գնվելուց և վերագինումից հետո Բաթումի միջազգային օդակայանը վերաբացվեց 2007թ.-ի մայիսի 26-ին՝ Վրաստանի անկախության օրը:

²⁰² **“axali Taoba”** («Ախալի թառբա» («Նոր սերունդ»)), N 78, 2006.

Թիֆլիսի միջազգային օդակայանը²⁰³ թուրքական ընկերությանը (Նաթելաշվիլու բնորոշմամբ՝ Թուրքիային) փոխանցելուն՝ փաստելով, որ երկրի ռազմավարական երկու գլխավոր դարպասներն այդպիսով հայտնվել են Թուրքիայի վերահսկողության տակ²⁰⁴: Կրացական մամուլում (հիմնականում ընդդիմադիր) 2006 թ.-ի հունիսին հրապարակված ծավալուն հոդվածում քննարկելով թուրք-վարացական հարաբերությունների և Կրաստանի՝ Թուրքիայի ազդեցության տակ հայտնվելու վտանգները՝ հոդվածագիրն անդրադառնում է նաև Բաթումի օդակայանը Թուրքիային փոխանցելու ցավալի խնդրին և այդ համատեքստում կրկին քննադատում Կրաստանի իշխանություններին՝ երկրի ազգային շահերը ոտնահարելու համար²⁰⁵: Կրացական հասարակական-քաղաքական միտքը երբեմն դժգոհություններ է հայտնել նաև թուրք-ադրբեջանական տարանցիկ քաղաքականության²⁰⁶, ադրբեջանական տնտեսական էքսպանսիայի և Կրաստանի վրա դրա հետևանքների մասին:

Բնականաբար, Թուրքիայի ու Ադրբեջանի բազմաոլորտ ու խորը ազդեցությունը Կրաստանի վրա դուրս է գալիս զուտ տնտեսականի շրջանակներից՝ վերածվելով ժողովրդագրական, աշխարհաքաղաքական, քաղաքակրթական հզոր միջոցների, լծակներ, որոնց ազդեցությունները Ջավախքի հիմնահարցի վրացական ընկալումների վրա չափազանց խորն են ու վտանգավոր: Վերջին շրջանում վրացական շահագրգիռ շրջանակներն անգամ անթաքույց հայտարարում են, որ իրենց խտրական քաղաքականությունը ջավախահայության և, ընդհանրապես, հայության ու Յայաստանի հանդեպ պայմանավորված է նաև թուրք-ադրբեջանական գործոնի թելադրանքով:

Այսպիսով՝ թուրք-ադրբեջանական աճող ներկայությունը Կրաստանում իր սուր ծայրով ուղղված է և՛ ՀՀ-ի, և՛ Կրաստանում (Ջավախքում) ապրող հայության դեմ:

- *Հարևանների հանդեպ հողային պահանջների և ինչպես այդպիսի տարածքների վրա, այնպես էլ արտերկրում երբեմն բնակված կամ այժմ ապրող քաղաքական ժողովուրդների խնդիրների շուրջ քննարկումները:* Կրացական գիտական-հանրային շրջանակներում այս խնդիրների քննարկումը, բնականաբար, այս կամ այն կերպ, ուղղակի և անուղղակի, իր ներգործությունն ունի Ջավախքի հիմնահարցի վրացական ընկալումների վրա:

²⁰³ Թուրքական «TAV Airports Holding» ընկերության կողմից գնվելուց հետո Թիֆլիսի միջազգային օդակայանի ամբողջովին վերազինումն ավարտվել է 2007 թ.-ի փետրվարի 11-ին, շուրջ 10 տարի անց՝ 2017թ.-ի սեպտեմբերի 26-ին, Կրաստանի Կարչապետ Գ. Կվիրիկաշվիլու, «TAV Airports Holding» ընկերության նախագահ և գլխավոր տնօրեն Սանի Շեների և թուրք-վրացական բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաների մասնակցությամբ բացվում է Թիֆլիսի Շ.Ռուսթավելու անվան օդանավակայանի ժամանման նոր տերմինալը:

²⁰⁴ **“axali Taoba”** («Ախալի թաոբա» («Նոր սերունդ»)), N 78, 2006.

²⁰⁵ **“axali Taoba”** («Ախալի թաոբա» («Նոր սերունդ»)), N 156, 2006.

²⁰⁶ Դատապարտելով Մ. Սահակաշվիլու թրթամետ քաղաքականությունը, մեկ օր ամառ (2007թ.-ի փետրվարի 11-ին) Թիֆլիսի՝ թուրքական «TAV Airports Holding» ընկերության կողմից գնված ու վերազինված օդանավակայանի բացումը որակելով որպես Թուրքիայի զավթողական քաղաքականության շրթայի մի օղակ՝ քաղաքագետ Գ. Ուձիլաուրին փաստում է, Կրաստանի իշխանությունները պետք է բարձրացնեն «երկրի գինը», այնպես կառուցվող Կարս-Ախալքալաք-Բաթու երկաթուղին և թուրքական մեծացող ազդեցությունները հնարավոր է Կրաստանը վերածեն Գյուրջիստանի (Կրաստանի՝ Թուրքիայի տիրապետության տակ ընկած հատվածը ժամանակին կոչվել է Գյուրջիստանի վիլայեթ): Հոդվածագիրն այն կարծիքին է, որ մինչև երկաթուղու գործելը (տվյալ շրջանում այն ենթադրվում էր շահագործել 2010թ.-ին) Թիֆլիսը պետք է հոգ տանի Ջավախքում վրացամետ իրավիճակ ստեղծելու համար, տեղի հայերին թուրք-վարացական-ադրբեջանական նախագծերում ներգրավելու հարցերը կարգավորելու համար, չնայած, որ, ըստ հեղինակի, «Ախալքալաքի հայ անջատողականները սպառնում են՝ թույլ չտալ այդ նախագծի իրագործումը» (**“axali Taoba”** («Ախալի թաոբա» («Նոր սերունդ»)), N 41, 2007).

❖ *Ռուսաստանի հետ հարաբերություններում առկա հողային պահանջներ.* վրացական հանրային ընկալման մեջ գերակշռողն այն է, որ այդ երկիրը զավթել է ոչ միայն Վրացական ԽՍՀ-ի կազմում գտնված Աբխազիայի ԻԽՍՀ-ն ու Հարավային Օսեթիայի ԻՄ-ը, այլև Աբխազիային սահմանակից ՌԴ Սոչիի շրջանները (վրացական շրջանակներում այն անվանում են Ջիբեթի): Ըստ վրացական տեսակետի՝ անկախության տարիներին (1918–1920թթ.) քաղաքացիական պատերազմների մեջ գտնվող ռուսական ուժերը՝ կարմիրներն ու սպիտակները, միակամորեն զավթել են Սոչիի մարզը (ըստ վրացական հրապարակումների՝ երկրի տարածքը մինչ այդ կազմել է 91 հազ. 110 կմ²)²⁰⁷, ինչի արդյունքում 1920թ.-ին այն վերջնականորեն հաստատվեց որպես Ռուսաստանի մաս և Վրաստանի (Աբխազիայի) հետ Ռուսաստանի սահմանն անցավ Փսոու գետով (գետն այսօր հանդիսանում է ՌԴ-Աբխազիա սահմանագիծը)²⁰⁸:

Այս համատեքստում Ռուսաստանի ցանկացած գործողություն Վրաստանում ընկալվում է որպես Վրաստանի մնացած մարզերը, այդ թվում Ջավախքը անջատելուն ուղղված քայլ:

❖ *Թուրքիայի հետ հարաբերություններում առկա հողային պահանջներ.* վրացական հանրային ընկալմամբ՝ ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության կազմի մեջ մտնող հյուսիսարևելյան, այն է՝ ծովափնյա Օրդու, Գիրեսուն, Ռիզեի, Տրապիզոնի, Արդվինի մարզերի, ինչպես նաև Արդահանի մարզի, Կարսի մարզի արևմտյան, Երզրումի մարզի հյուսիսային և Ադրըի մարզի հյուսիսարևելյան (Ալաշկերտի շրջան) շրջանների հենքի վրա պետք է ձևավորվի լազական-մեսիական ինքնավարություն: Նշված տարածքները՝ պատմամշակութային հուշարձաններով հանդերձ, վրաց հասարակական-քաղաքական շրջանակները համարում են վրացական, իսկ լազերն ու մեսիերը՝ քարթվելական ժողովուրդներ²⁰⁹: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի վրացական մամուլում դրվատանքով է խոսվում Ռեջեփ Թայիփ Երդողանի մասին ոչ միայն այն պատճառով, որ Վրաստանում Մ. Սահակաշվիլու միջոցով իր նախագահության շուրջ 10 տարիներին (2004–2013թթ., որը գրեթե համընկնում է Ռ. Երդողանի վարչապետության շրջանի հետ) իրականացվել է թրքամետ քարոզչություն, այլև այն պատճառով, որ Ռ. Երդողանն ազգությամբ լազ է, ծնունդով՝ սևծովյան առափնյա տարածքներից: Դժվար է ասել՝ թուրքական կողմի դրդմամբ, թե՞ ուղղակի էթնիկ հանգամանքներից ելնելով, այդուհանդերձ, վրացական մամուլը 2006թ.-ի ամռանը հրապարակեց Թուրքիայում գործող լազական մշակույթի և լեզվի պահպանության «Լազեբուրա» միության նախագահ Մուստաֆա Գիբարոլուի հայտարարությունը, որով նա ռուս-վրացական հարաբերությունների լարվածության խորացման տվյալ ժամանակաշրջանում դատապարտում էր Ռուսաստանի քայլերը և զորակցություն հայտնում Վրաստանին²¹⁰:

Այդպիսով Վրաստանի՝ Թուրքիայի հանդեպ տարածքային պահանջները և նրա հյուսիսարևելյան մի շարք մարզերում առկա քաղկեդոնական մշակույթի արգասիք հանդիսացող պատմաճարտարապետական հուշարձանների հանդեպ պահանջատեր

²⁰⁷ **“saqarTvelos sarkmeli”** («Սաքարթվելոս սարկմելի») («Վրաստանի պատուհանը (օղանցքը)»), N 4, 2001. Պ.գ.թ. Բեժան Խորավան ջիբերին համարում է հնագույն վրացական ցեղերից մեկը և իր հարցազոյցներում խոսում վերջիններիս մասին հնագույն հիշատակությունների, բնակեցրած երբեմնի տարածքների և Ջիբեթիի (Սոչիի մարզի)՝ վրացապատկան լինելու հարցերի մասին (տե՛ս **“jorjian Taimsi”**(«Ջորջիան թայմս»), N 32, 2004).

²⁰⁸ **“basta”** («Բաստա» (բառացի՝ «Հերիք է»)), N 196, 2003.Հեղինակը, փաստելով 1918–1920թթ.-ին՝ Ջիբեթիի (Սոչիի շրջանների), իսկ այնուհետև Աբխազիայի և Հարավային Օսեթիայի կորուստը, մեղադրում է երկրի ղեկավարությանը (Էդ. Շևարդնանձեին) «պրոկոմունիստական» և «պրոհարևանական» քաղաքականության համար՝ որպես պոտենցիալ վտանգ մատնանշելով «զլուի բարձրացրած Ջավախեթիի հայությանը»:

²⁰⁹ **“jorjian Taimsi”**(«Ջորջիան թայմս»), N 42, 2004.

²¹⁰ **“rezonansi”** («Ռեզոնանսի») («Ռեզոնանս»), N 206, 2006.

կեցվածքը, գումարած Նշալ հուշարձանների շուրջ ընթացող թուրք-վրացական բանակցությունները, լքորեն ազդում են Վրաստանի իշխանությունների՝ Չավախքի հանդեպ վարվող քաղաքականության վրա: Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև, որ Նշալ հարցի շուրջ թուրք-վրացական բանակցություններում ձեռք բերված յուրաքանչյուր պայմանավորվածություն, փոխզիջում կամ զիջում անմիջականորեն բերում է Վրաստանում թուրքական ազդեցության այս կամ այն կերպ դրսևորմանը, ինչն էլ իր հերթին շղթայաբար ազդում է Վրաստանի՝ Չավախքի հանդեպ վարվող քաղաքականության վրա²¹¹:

❖ *ՀՀ-ի հետ հարաբերություններում առկա հողային պահանջներ.* վրացական հանրային ընկալմամբ՝ ներկայիս ՀՀ Լոռու մարզի մեծագույն հատվածը՝ հիմնականում Բագումի լեռնաշղթայից հյուսիս, որը 1919-1921թթ.-ին իրերի բերմամբ հայտնի էր որպես «Լոռու չեզոք գոտի» անվամբ (իր ժամանակին ներառել է Վորոնցովկայի (Կալինինո, Տաշիր), Ուզունլարի (Օծուն) և Ալավերդու տեղամասերը՝ համապատասխան գյուղախմբերով հանդերձ), համարվում է վրացապատկան տարածք: Վրացական և՛ պատմագիտական, և՛ հասարակական շրջանակներում մշտապես ցավով է խոսվում 1921թ.-ի իրադարձությունների մասին²¹², երբ Խորհրդային Ռուսաստանի ազգությունների ժողովում Ի. Ստալինի մասնակցությամբ Թիֆլիսում հուլիսի 2-7-ը գումարված ՌԿ(Բ)Կ Կոմբյուրոյի պլենումը հուլիսի 7-ի նիստում որոշեց «Լոռու չեզոք գոտին» միացնել Հայկական ԽՍՀ-ին²¹³, իսկ նույն թվականի նոյեմբերի 6-ին կրկին Թիֆլիսում Հայաստանի Ժողովախորհի նախագահ Ա. Մյասնիկյանի և Վրաստանի Հեղկոմի նախագահ Բուդու Մոլիվանու միջև կնքվեց հայ-վրացական սահմանի մասին համաձայնագիրը²¹⁴ (ՀՀ-Վրաստան ներկայիս սահմանագծումը, որքան էլ իրավունքի տեսակետից մերժելի է, կատարվում է հենց այս պայմանագրով գծված սահմանի հենքի վրա): Այդ պատճառով է նաև, որ վրացական միջավայրում Ի. Ստալինը ունի ծայրահեղ բացասական ընկալում, իսկ որոշ դեպքերում նաև ազգային դավաճանի կերպար է: Բնականաբար, վրացական հանրային ընկալմամբ՝ վրացապատկան են նաև Լոռու մարզի մի շարք քաղկեդոնիկ տաճարներ:

ՀՀ Լոռու մարզի հյուսիսային մի քանի շրջանների հանդեպ պահանջատիրական կեցվածքը, այն է՝ «Լոռու կորստի ցավը», լքորեն ազդում է Վրաստանի՝ Չավախքի հանդեպ վարվող պետական քաղաքականության վրա: Իր հերթին ցանկացած քայլ, որն ուղղված է ջավախահայության ազգային, մշակութային և կամ այլևայլ իրավունքների արձարծմանը, միանգամից ստիպում է հիշելու շուրջ մեկ դար առաջ տեղի ունեցածը, այն է՝ Լոռու կորուստը: Այդ ամենի մեջ տեսնելով ինքնորոշվելու կամ «Լոռվա սցենարի» կիրառման, այն է՝ ՀՀ-ին միանալու վտանգ, Վրաստանն ամեն գնով ոչնչացնում է ջավախահայության ազգային գիտակցությունն ու մշակութային դիմագիծը:

❖ *Ադրբեջանի հետ հարաբերություններում առկա հողային պահանջներ.* բացի վրաց-ադրբեջանական հարաբերությունների ամենացավոտ հարցերից մեկից՝ Վրաստան-Ադրբեջան ներկայիս սահմանագծի վրա գտնվող Դավիթ Գարեջիի ժայռափոր վանական համալիրի պատկանելության շուրջ ծանր, իսկ երբեմն-երբեմն՝

²¹¹ **Վարդանյան Թ.**, Թուրք-վրացական «մշակութային» երկխոսության քաղաքական ներթափանցումը, 09.06.2011 թ. (http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5835):

²¹² **“basta”** («Բաստա» (բառացի՝ «Հերիք է»)), N 196, 2003.

²¹³ **Մելքոնյան Ա.**, Չավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին բառորդին, Ե., 2003, էջ 337:

²¹⁴ **Մելքոնյան Ա.**, Չավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին բառորդին, Ե., 2003, էջ 344:

բախումներով ուղեկցվող վեճի²¹⁵, Մեծ Կովկասի հարավային փեշեղի երկայնքով ձգվող, Ադրբեջանի՝ աշխարհագրորեն Վրաստանի և ՌԴ-ի (Դաղստան) միջև գտնվող Բալականի (մինչև 1991թ.-ը Բելոկանի), Չաբաթալայի և Կախի շրջանները վրացական հանրային գիտակցության մեջ համարվում են վրացապատկան տարածքներ և վաղ թե ուշ ենթակա են վերադարձման Վրաստանին: Այդ երեք շրջաններում ապրող ինգիլյուների (քարթվելական մակրոթեթնոսին պատկանող վրացախոս (ինգիլյուական բարբառ) ժողովուրդ) անունով վրացական միջավայրում մարզը կոչվում է Սաինգիլո: Վրացական հասարակական-քաղաքական և պատմագիտական շրջանակները, փաստելով, որ Սաինգիլոն Խորհրդային Ադրբեջանին է բռնակցվել 1921թ.-ի հուլիսի 5-ին (երբ «Վրաստանի ԽՍՀ-ը հրաժարվեց Չաբաթալայի օկրուգի նկատմամբ ունեցած հավակնություններից»²¹⁶), պահանջում են, որ Վրաստանը պաշտոնապես պահանջի Ադրբեջանից՝ Սաինգիլոյին (սախկին Չաբաթալայի օկրուգին) մշակութային-վարչական ինքնավարություն²¹⁷:

Այսպիսով՝ Սաինգիլոյի խնդրի քննարկումն իրականացվում է «խորհրդային իշխանությունների կողմից Վրաստանի տարածքների բռնագավթման», այն է՝ «երբեմնի մեծ Վրաստանի թզված հերթական փուլի» համատեքստում: Նշված իրողությունն անմիջականորեն ազդում է վրացական հանրային գիտակցության վրա՝ ստիպելով երկրի տարածքում բնակվող բնիկ ժողովուրդների կամ ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված ցանկացած քայլ դիտարկել որպես «Վրաստանի հողերի հանդեպ հերթական ոտնձգություն» կամ «Վրաստանի դեմ ուղղված նեոբոլշևիկյան քաղաքականություն»:

❖ Արտերկրում (ոչ հարևան երկրներում) երբեմն բնակված կամ այժմ ապրող քարթվելական ժողովուրդների խնդիրներ. արտերկրում (ոչ հարևան երկրներում) ապրող ոչ այնքան մեծաթիվ վրացական համայնքների խնդիրների շուրջ քննարկումներն ուղիղ կերպով կապված են Վրաստանում ապրող ոչ վրացի ազգությունների խնդիրների և իրավունքների արժարժման հետ: Ըստ այդմ, Չավախքի հիմնահարցի շուրջ քննարկումները վրացական սփյուռքի առջև ծառայած խնդիրների և՛ պատճառ են, և՛ հետևանք: Փաստենք նաև, Թուրքիայից ու Ադրբեջանից հետո պայմանական երրորդ երկիրը, որտեղ ապրող վրացական համայնքի մասին ակտիվորեն քննարկվում է վրացական մամուլում, Իրանն է: Վրացական հանրային շրջանակներում տիրապետող է հետևյալ տեսակետը. 16-17-րդ դարերում Արևելյան Վրաստանից Պարսկաստան են

²¹⁵ **Սարգսյան Վ.**, Դավիթ Գարեջիի խնդրի լուծման բանալին Արցախում է, 17.07.2019 թ., (<https://www.yerkir.am/news/view/180020.html>).

²¹⁶ **“jorjian Taimsi”**, («Ջորջիան թայմս»), N 43, 2004.

²¹⁷ **“jorjianTaimsi”**, («Ջորջիան թայմս»), N 42, 2004. Պատմաբան, իր բազմաթիվ հրապարակումներում ոչ հայանպաստ դիրքորոշումներով հայտնի Գիա Խևեյին «Ջորջիան թայմսի» էջերում ծավալուն անդրադարձ է կատարում վրաց-ադրբեջանական բարեկամական հարաբերությունների՝ մանրակրկիտ կերպով քննելով Սաինգիլոյի վերաբերող կնճռոտ հարցերը: Կատարելով պատմական էքսկուրս և Վրաստանից տարածքներ բռնագավթելու մեջ մեղադրելով հարևաններին, իսկ Սաինգիլոյի մարզը Ադրբեջանին նվիրելու համար քարկոծելով վրաց կոմունիստներին՝ հողվածագիրը փաստում է, որ Սաինգիլոյի ինքնավարության պահանջը Ադրբեջանի դեմ չի ուղղված, այն նաև ապաքաղաքական է և ունի բարոյական, մարդասիրական նպատակներ: Ըստ Գ. Խևեյի՝ Սաինգիլոյին ինքնավարության տրամադրմամբ կշտկվեն վրացի, ադրբեջանցի և ռուս բոլշևիկների դավաճանական քայլերը, դրա փոխարեն Վրաստանը կարող է Ադրբեջանին օժանդակել միջազգային ասպարեզում, այդ թվում՝ Իրանում ապրող միլիոնավոր ադրբեջանցիների իրավունքների համար պայքարում: Հողվածում ինգիլյուների ազգային իրավունքների ոտնահարման մասին բազմաթիվ հիշատակումների և այդ առթիվ արտահայտված դժգոհությունների կողքին հեղինակը խոսել է նաև վրաց-ադրբեջանական ընդհանուր շահերի, Վրաստանում ապրող ադրբեջանցիների հանդեպ պետական բարյացակամ վերաբերմունքի և այլնի մասին՝ ձգտելով այդ ամենով շղարշել Ադրբեջանին ներկայացված հավակնոտ պահանջները:

բռնագաղթեցվել շուրջ 75.000 վրացիներ, Նրանց սերունդները գերակշիռ մասով ապրում են Սպահանին հարակից Ֆերեյդանի (պատմական Փերիայի շրջան) շրջանում, այժմ կազմում են մի քանի հարյուր հազար, և Պարսկաստանի իշխանությունները հարկ է, որ վերջիններիս տրամադրեն լայն մշակութային ինքնավարություն, ստեղծեն ազգային դպրոցներ, ֆուլկլորային խմբեր, թատրոն, ռադիո, երկրի խորհրդարանում պետք է լինեն ազգությամբ վրացի պատգամավորներ և այլն²¹⁸:

* * *

Ամփոփեցինք Չավախքի հիմնահարցի վրացական ընկալումների վրա ազդող **Ներքին ու արտաքին գործոնները**: Ստորև ներկայացնենք այդ ընկալումների արգասիք հանդիսացող մի շարք կարևոր հրապարակումներ, որոնցում արտացոլված են վրաց հասարակական-քաղաքական, քաղաքագիտական, որոշ չափով նաև գիտական-ակադեմիական ոլորտների ներկայացուցիչների մտքերը, կարծիքներն ու տեսակետները:

Չավախքի հիմնահարցի վերաբերյալ վրաց պետական ու հասարակական-քաղաքական մտքի՝ շուրջ տասնամյա ժամանակահատվածի (1999-2009թթ.) ուսումնասիրությունը հնարավորություն կընձեռի պատկերացումներ կազմելու նաև վրաց աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների կողմից այդ տարածաշրջանի հանդեպ վարվող քաղաքականության, այդպիսով նաև ջավախահայության առջև ծառայած մարտահրավերների մասին:

Նյութերը ներկայացնում ենք ըստ հրապարակումների ժամանակագրության:

«Խաղաղության, ժողովրդավարության և զարգացման կովկասյան ինստիտուտի» տնօրեն, քաղաքագետ Գիա Նոդիան, խոսելով ռուս-վրացական հարաբերությունների և տարածաշրջանային զարգացումների, Հյուսիսային կովկասում էթնիկ տեղաշարժերի, ռուս-չեչենական պատերազմի (տվյալ շրջանում՝ 1999 թ. Նոյեմբեր-դեկտեմբերին, սկսվել և ընթանում էր Երկրորդ չեչենական պատերազմը)²¹⁹

²¹⁸ “jorjian Taimsi”, («Ձորջիան թայմս»), N 43, 2004. Հետաքրքրական է, որ վրացական կողմի թվային տվյալները և Իրանում ապրող վրացիների մասին մի շարք բնութագրումներ չեն համընկնում իրանական կողմի ներկայացրած տվյալների հետ: Այսպես, ըստ այդ տեղեկությունների՝ Իրանում ապրող ծագումով վրացիների թիվը կազմում է մի քանի հարյուր հազար, այլ 30.000-40.000, որոնք ապրում են Կասպից ծովի ավազանում, Սպահանին հարակից Ֆերեյդանի(Փերիայի) շրջանում և այլուր, հարյուր տոկոսով մուսուլման են և հիմնականում ծուլվել են պարսիկներին: Նրանց շուրջ 20.000-ն իր արմատների մասին խորությամբ տեղյակ չէ:

Ըստ պարսկական տվյալների՝ որոշ գյուղերի ու ավանների (հիմնականում Ֆերեյդանում) բնակչության շրջանում գիտեն իրենց վրացական արմատների մասին, նրանց փոքր մասը գիտի նաև վրացական այբուբենը, իսկ խոսակցականում կարելի է զգալ վրացական շեշտադրություն կամ առոգանություն: Այդ բնակավայրերի բնակչության վրացական ծագման մասին է հիշեցնում նաև թխվող հացի վրա խաչ քաշելու սովորույթը, ինչպես նաև որոշ խանութների վրա վրացերեն ցուցատախտակները:

Այդպիսով՝ ըստ իրանական տեսակետի՝ Իրանում ապրող ծագումով վրացիները, ի տարբերություն հայերի և այլ ժողովուրդների, կրոնով միաձուլվելով պարսկական միջավայրում, մեծամասամբ կորցնելով նաև ազգային գիտակցությունը, լայն առումով երբեք չեն ներկայացրել լեզվական-մշակութային իրավունքների վերաբերյալ խնդիր կամ պահանջ: Ըստ տեղեկությունների՝ այդպիսի պահանջների մասին ներկայումս խոսում են հիմնականում երիտասարդության շրջանում, որը մի քանի տասնյակից չի անցնում: Այդուհանդերձ, արմատներով վրացիների շրջանում նման պահանջների վերաբերյալ ցանկություն կամ մասսայական շարժում դեռևս բացակայում է: Վերջին շրջանում ծագումով վրացիների շրջանում որոշակի ցանկություն կա Կրաստանի քաղաքացիություն ստանալու, որի միջոցով վերջիններս առավել հեշտությամբ են տեղավորվում դեպի Եվրոպա կամ ԱՄՆ:

²¹⁹ Երկրորդ չեչենական պատերազմի «տաք» շրջանն ընդունված է համարել 1999թ.-ի սեպտեմբերից մինչ 2000թ.-ի ապրիլ ընկած հատվածը: Իսկ որոշ տեսակետների համաձայն՝ այն

մասին, Վրաստանում տեղակայված ռուսական ռազմաբազաների դերակատարությանը, դրանց հետագա ճակատագրի և դրանց միջոցով Ռուսաստանի՝ տարածաշրջանային գերիշխող դիրքերի վերաբերյալ քննարկումների տիրույթում հիշատակում է Նաև Չավախբը: Ըստ քաղաքագետի՝ Վրաստանի ղեկավարությունը զսպում է իրավիճակը Չավախբում (որտեղ տեղակայված էր ռուսական խոշոր ռազմաբազաներից մեկը), այդուհանդերձ ժամանակն է, որ հայտարարվի ՌԴ ռազմակայանների՝ Վրաստանում գտնվելու անթույլատրելիության մասին, և այդ պահանջը, ըստ Գ. Նոդիայի, պետք է դրվի Ռուսաստանի հետ Նորմալ հարաբերությունների կառուցման հիմքում: «Դրանով կվերանան Նաև այդ բազաները պահպանելու նպատակով Վրաստանի դեմ ուղղված ռուսական շանտաժները»,- ավելացնում է քաղաքագետը²²⁰: Վրաստանում ռուսական ռազմաբազաների առկայությունը խստորեն քննադատող համանման հարցազրույցի շրջանակներում Չավախբի խնդիրն է քննարկել Վրաստանի առաջին նախագահ (1991-1992 թթ.) Չվիադ Գամսախուրդիայի այրին՝ տվյալ շրջանում Վրաստանի քաղաքական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների կլոր սեղանի²²¹ խոսնակ Մանասա Արչվաձե-Գամսախուրդիան: 2000թ.-ի հունիսի 20-ին «Ռուսթավի-2» հեռուստատեսության «Գիշերային կուրիեր» հաղորդմանը տված հարցազրույցում նախկին նախագահի այրին, խոսելով Աբխազիայի և Չարավային Օսեթիայի կորստյան մասին, անդրադառնում է նաև «Ախալքալաքի հարցին» (**“axalqalaqis kiTxva”**)՝ հայտնելով, որ ըստ հրապարակումների՝ հայերը մտադրվել են ստեղծել ինքնավարություն²²²: Առաջին նախագահի տիկինը ծանր քննադատության է արժանացնում Վրաստանի ղեկավարությանը՝ ռուսական ռազմաբազաները երկրում թողնելու համար, ինչը, ըստ նրա, կնպաստի Ախալքալաքի հայերի դիրքորոշման ամրապնդմանը: Մ. Արչվաձե-Գամսախուրդիան կրկին բարձրաձայնում է վրացական միջավայրում կարծրացած այն տեսակետը, թե հայերը հյուր են Վրաստանում և որևէ պահանջ ներկայացնելու իրավունքից զուրկ: Նա նշել է. «Ես չեմ պայքարում հայերի դեմ, բայց նրանք թող լավ լինեն իրենց հայրենի տարածքում, այլ ոչ Վրաստանում: Վրաստանի ոչ մի ներկայացուցիչ չայաստանի տարածքում չի պահանջում ինքնավարություն»²²³:

Կրկին Չավախբում բռնկվող հնարավոր անջատողականության խնդիրն է քննարկել Վրաստանի ազգային ակադեմիայի իսկական անդամ, տ.գ.դ., պրոֆեսոր Ա. Միքելաձեն: Հրապարկած ծավալուն հոդվածում ՎԳԱ ներկայացուցիչը նշյալ խնդիրը քննարկել է, սակայն ոչ թե հայության պահանջների, այլ թուրք-մեսխեթցիների՝

շարունակվել է շուրջ 10 տարի՝ 1999-2009թթ.: Տե՛ս **20 տարի անց. կարևորը՝ Երկրորդ չեչենական պատերազմի մասին**, 23.10.2019 թ. (<https://www.yerkir.am/news/view/185172.html>):

²²⁰ **“kvisis palitra”**(«Կվիռիս պալիտոռա» («Շաբաթվա ներկայանակ»)), N 48, 1999.

²²¹ Շուրջ 7 միություններից և հասարակական – քաղաքական ուժերից բաղկացած «Կլոր սեղան – Ազատ Վրաստան» (**“mrgvali magida – Tavisufali saqarTvelo”**) քաղաքական բլոկը ստեղծվել է 1990թ.-ի ապրիլին Չ. Գամսախուրդիայի և վերջինիս կողմնակիցների գլխավորությամբ: Նորաստեղծ քաղաքական ուժը մասնակցեց 1990թ.-ի հոկտեմբերի 28-ին կայացած Գերագույն խորհրդի ընտրություններին՝ ստանալով ձայների 53,94 %-ը: Նոյեմբերի 14-ին «Կլոր սեղան – ազատ Վրաստան» քաղաքական ուժի առաջնորդ Չ. Գամսախուրդիան ընտրվեց Նորընտիր ԳԽ նախագահ, իսկ 1991թ.-ի մայիսի 26-ին՝ Վրաստանիառաջին նախագահ (ս.մ. **Скаков А.**, *Внутриполитическая ситуация в Грузии, Грузия: проблемы и перспективы развития*, РИСИ, т. 2, Москва, 2002, С. 262): 1990 թ. ընթացքում շուրջ երկու անգամ (ապրիլի 20-ին և հոկտեմբերի 20-ին) «Կլոր սեղան – ազատ Վրաստան» բլոկի ներկայացուցիչների հետ հանդիպել են «Չավախբ» ժողովրդական շարժման ներկայացուցիչները, որտեղ քննարկվել են և՛ քաղաքական, և՛ սոցիալ-տնտեսական ոլորտներին առնչվող հարցեր (տե՛ս **Սարգսյան Վ.**, *Սամցխե-Չավախբ-Թռեղքը հայ-վրացական հարաբերությունների հողվույթում* (1980-ական թթ. վերջ – 1990-ական թթ.), Երևան, 2006, էջ 72-73):

²²² **“iberia.speqtri”**(«Իբերիա. սպեկտրի» («Իբերիա. սպեկտր»)), N 327, 2000.

²²³ **“iberia.speqtri”**(«Իբերիա. սպեկտրի» («Իբերիա. սպեկտր»)), N 327, 2000.

Վրաստան վերադարձով պայմանավորված հնարավոր զարգացումների համատեքստում: Անդրադառնալով տվյալ հանրույթի ձևավորման, անվան ծագման, նրանց բռնագաղթման, թվաքանակի, գիտակցության, Եվրոպայի խորհրդի կողմից Վրաստանին առաջադրված պահանջների և այլնի մասին՝ Ա. Միքելաձեն դեմ է արտահայտվում մեսիսերին թուրք անվանելուն:

Ըստ նրա՝ մեսիսերը վրացական ցեղեր են, որոնք թուրքական տիրապետության տակ ընդունել են մուսուլմանություն, ձեռք բերել թուրքական ազգանուններ, ինքնագիտակցություն և այլն: Բերելով օրինակ, ըստ որի՝ 1992թ.-ին Վրաստանի առանձին շրջաններում վերաբնակեցված շուրջ 700 թուրք-մեսիսեթցիներից ընդամենը 50 հոգի է խոստովանել իր վրացական ծագման մասին, ընդունել վրացերենը՝ որպես հարազատ լեզու և վերականգնել հեռավոր նախնիների վրացական ազգանունները²²⁴, Ա. Միքելաձեն առաջարկում է, որ պետք է նախ և առաջ պարզել, թե երեք խորհրդային հանրապետություններից՝ Ղազախստանից, Վրաստանից ու Ադրբեջանից որքան թվով մահմեդականներ են արտաքսվել Միջին Ասիայի երկրներ, որքան թվով մարդիկ են ճանապարհներին մահացել, հետագայում որքան է աճել նրանց թիվը և այլն²²⁵: Միայն այդ ամենից հետո, ըստ վրացի գիտնականի, կարելի է ձեռնարկել վերադարձի միջոցառումներ և Վրաստան վերադարձնել Սամցխե-Ջավախքից բռնագաղթված մահմեդականների այն շերտերին, որոնք չեն ժխտում իրենց վրացական ծագումը և պատրաստ են վերականգնել վրացական ազգանունները: Այլապես, ելնելով Վրաստանի՝ թույլ և սոցիալ-տնտեսական խնդիրներով հարուստ պետություն լինելու իրողությունից՝ դրսի ուժերի միջամտության դեպքում կարող է խախտվել Վրաստանի տարածքային ամբողջականությունն այնպես, ինչպես տեղի ունեցավ Աբխազիայի և Հարավային Օսեթիայի դեպքում. փաստում է Ա. Միքելաձեն՝ ավելացնելով, որ ամենից առաջ պետք է վերադարձվեն իրենց բնակավայրերը անջատված այդ տարածքներից դուրս եկած փախստականները, և նոր միայն անդրադառնալ մահմեդականների վերադարձի խնդրին²²⁶:

Վրաստանի նախագահ Էդ. Շևարդնաձեի և խորհրդարանի խոսնակ Չ. Ժվանիայի՝ 2000թ.-ի նախընտրական շրջանում²²⁷ Ջավախք կատարած այցելություններին, ջավախահայության ներկայացրած պահանջներին և Ջավախքում ստեղծված իրադրությանն է անդրադարձել «Ռեզոնանս» թերթի հոդվածագիր-վերլուծաբան Գ. Զալախաձեն: Ախալքալաքում հավաքված շուրջ 200 անձինք Էդ. Շևարդնաձեից պահանջել են Ջավախքին շնորհել ինքնավարություն, ժամանակին վճարել թոշակներն ու աշխատավարձերը, թեթևացնել ստեղծված սոցիալական ծանր վիճակը և այլն: Ջավախահայությունը դեմ է արտահայտվել նաև Ախալքալաքից ռուսական ռազմաքազանների դուրս բերմանը: Հոդվածագիրը պնդում է, որ, ջավախահայերը, ելնելով Վրաստանի ֆինանսական և սոցիալ տնտեսական անկայուն վիճակից, թերահավատ են, որ ռուսական ռազմաքազայի փոխարեն տեղակայվելիք վրացական ռազմակայանում իրենք կշարունակեն աշխատել: Բացի դրանից, ըստ հրապարակման՝ ռուսական բազայում ծառայողները Վրաստանի ու վրացական բանակի հանդեպ չափազանց վատ են տրամադրված, ուստի ջավախահայության՝ վրացական բանակի հետ հույսեր կապելն ինքնախաբեություն է²²⁸: Հոդվածագիրը Ջավախքում տեղի ունեցող բոլոր խմորումները, պահանջների ձևավորումն ու երկրի ղեկավարության

²²⁴ **“dilisgazeTi”** («Դիլիս գազեթի») («Առավոտյան թերթ»), N 187, 2000.

²²⁵ **“dilisgazeTi”** («Դիլիս գազեթի») («Առավոտյան թերթ»), N 188, 2000.

²²⁶ **“dilisgazeTi”** («Դիլիս գազեթի») («Առավոտյան թերթ»), N 188, 2000.

²²⁷ 2000 թ. ապրիլի 9-ին Էդ. Շևարդնաձեն վերընտրվեց Վրաստանի նախագահի պաշտոնում:

²²⁸ **“rezonansi”** («Ռեզոնանսի») («Ռեզոնանս»), N 92, 2005.

ամռան դրանցով հանդես գալը կապում է նորաստեղծ «Վիրք» կուսակցության²²⁹ անջատողական գործողությունների հետ: Կրկին տուրք տալով վրացական հանրային շրջանակներում կարծրացած մտեցումներին՝ հողվածագիրը ջավախահայության օրինաչափ դժգոհություններն ու պահանջները, որոնք բարձրացվել են նաև «Վիրք» կուսակցության ներկայացուցիչների կողմից, կապում է ինչպես Մոսկվայից, այնպես էլ Երևանից հրահրվող սադրանքների հետ: Ըստ հողվածագրի՝ «Վիրքը» մտել է տարածաշրջանային բարդ խաղերի մեջ և սերտ կապերի մեջ է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցության հետ²³⁰:

Կրկին Էդ. Շևարդնաձեի՝ Ջավախք կատարած նախընտրական նույն այցելությանն է անդրադառնում «Մերիդիանի-44» թերթի հրապարակագիր Ս. Չանդուկեյին և փաստում, որ վերոհիշյալ բողոք-հանրահավաքը կազմակերպել են «Վիրք» չգրանցված կուսակցությունն ու «Ջավախք» կազմակերպությունը²³¹: Վերստին անդրադառնալով Ջավախքում ստեղծված լարված իրադրությանը, ռուսական ռազմաբազաների դուրս բերման շուրջ ռուս-վրացական բանակցություններին և այլ հարցերի՝ հեղինակը փաստում է, որ Վրաստանի արդարադատության նախարարությունը «Վիրք» կուսակցության գրանցման հարցում պետք է ձեռնպահ մնա: «Գրանցել «Վիրքին»՝ նշանակում է, Վրաստանում հիմնել ազգային հատկանիշներով քաղաքական առաջին կազմակերպությունը կամ ուղղակի «հայկական կուսակցությունը», որը կմասնակցի ընտրություններին և կհաղթահարի 7 տոկոսանոց բարիերը: Դրանից բացի, այդ կուսակցությունը լրիվությամբ ձեռք կբերի ղեկավարություն Ախալքալաքում և Նինոծմինդայում՝ ստեղծելով «Եթևիկ ընդդիմություն» նաև Ախալքալաքի և Ադիգենի շրջաններում: Բացի այդ, Վրաստանի Սահմանադրության համաձայն՝ արգելվում է ստեղծել Եթևիկական հատկանիշներով կուսակցություն»²³²: Չնայած վրացի հեղինակի այդ պնդումներին՝ վերևում նշեցինք արդեն, որ «Վիրքը» ընդլայնվել է համավրաստանյան եր,

²²⁹ «Վիրք» կուսակցությունը հիմնադրվել է 1999թ.-ի հունվարի 31-ին Ջավախքում (տե՛ս «Հզոր Հայրենիք», թիվ 4, 4-10 փետրվար, 1999): Թեև վերջինս ծնունդ էր առել Ջավախքում, սակայն իր բնույթով համավրաստանյան էր, և վերջինիս անդամ կարող էր դառնալ ընտրության իրավունք ունեցող ցանկացած քաղաքացի՝ անկախ ազգային պատկանելությունից, ով ընդունում էր կուսակցության կանոնադրությունը, մասնակցում նրա աշխատանքներին, վճարում անդամավճար և չէր պատկանում որևէ այլ կուսակցության (см. Устав - всегрузинской партии «Вирк», пункт 4, 04.02.1999). «Վիրք» կուսակցությունը ազգային կրոնական կամ տեղական սկզբունքներով կուսակցությունների ստեղծման անթույլատրելիության պատճառաբանությամբ մինչև օրս գրանցված չէ Վրաստանի արդարադատության նախարարությունում: Իրական պատճառը թերևս այդ կուսակցության՝ Ջավախքի հայության շրջանում համամասնական ընտրաձևով անհամեմատ շատ ծայրեր հավաքելու և Վրաստանի խորհրդարանում լրացուցիչ հայազգի պատգամավորներ ունենալու հանդեպ վրացական իշխանությունների մտավախությունն է:

²³⁰ **“rezonansi”** («Ռեզոնանսի») («Ռեզոնանս»), N 92, 2005.

²³¹ 1988թ.-ի փետրվարի վերջին՝ Ղարաբաղյան շարժման սկսվելուց մեկ շաբաթ անց, Ախալքալաքում հիմնադրվեց «Ջավախք» կոմիտեն: Այն հետագայում վերածվելու էր «Ջավախք» ժողովրդական շարժման: Հարկ է նշել, որ ԽՍՀՄ ողջ տարածքում իրականացվող «վերակառուցման» քաղաքականության հետ կապված՝ շարժման սկզբնական փուլում (մինչև 1990թ.-ի հունվարի 27-ի առաջին կոնֆերանսը) այն կոչվել է «Ախալքալաքի «Վերակառուցման ժողովրդական շարժում» ընկերություն» անունով և գործել որպես կամավոր ՀԿ: 1990թ.-ի հունվարի 27-ին տեղի ունեցավ շարժման առաջին կոնֆերանսը: Կոնֆերանսում մասնակիցների առաջարկների հիման վրա փոխվում է նաև կազմակերպության անվանումը: Այնուհետև կազմակերպությունը «Ախալքալաքի «Վերակառուցման ժողովրդական շարժում» ընկերություն» անվան փոխարեն կոչվում էր «Ջավախք» ժողովրդական շարժում (տե՛ս **Սարգսյան Վ.**, Միություններն ու կազմակերպությունները Սամցխե-Ջավախք-Ճավախում (1988-2008 թթ.), «21-րդ դար», N 5 (27), Երևան, 2009, էջ 64-65):

²³² **“meridiani-44”** («Մերիդիանի-44») («Մերիդիան-44»), N 43, 2000.

և վերջինիս անդամ կարող էր դառնալ ընտրության իրավունք ունեցող ցանկացած քաղաքացի՝ անկախ ազգային պատկանելությունից: Կրացի հեղինակը այս առթիվ նաև մտահոգություն է հայտնում, որ «Կիրքի» գրանցման պարագայում Զվեմո Զարթի տարածարջանում զլուխ կբարձրացնեն ադրբեջանական շրջանակները, առանձին շրջաններում հույները հանդես կգան նման նախաձեռնություններով և այլն, և այդ ամենը, ըստ վերլուծաբանի, կծառայի Կրաստանի հետագա մասնատմանն ու քայքայմանը:

Էդ. Շևարդնաձեի՝ 2001թ.-ի հոկտեմբերին Երևան կատարած պաշտոնական այցի քննարկման համատեքստում վրացի հրապարակագիր Մ. Խուրցիձեն, քննարկելով ՀՀ-Կրաստան հարաբերությունները, արխագահայությանն ու ջավախահայությանը դիտարկում է որպես Երևանի կողմից Կրաստանի վրա ազդեցություն գործելու լծակներ: Հրապարակագիրը շատ հետաքրքիր և կրկին միակողմանի համեմատություն է ներկայացնում, ըստ որի՝ 1991թ.-ի մարտի 17-ին տեղի ունեցած ԽՍՀՄ պահպանման վերաբերյալ հանրաքվեի ժամանակ հայությունը Հայաստանում բոյկոտել է հանրաքվեն, իսկ ահա Աբխազիայում հայերը միացել են արխագներին, հակադրվել Կրաստանին և քվեարկել ԽՍՀՄ պահպանման օգտին²³³: Ավելին, ըստ հողվածագրի՝ հայերը «երկակի ստանդարտներ» են ցուցաբերել. նրանք մարտի 17-ին Հայաստանում բոյկոտել են հանրաքվեն և հանդես եկել երկրի անկախանալու օգտին, իսկ ահա նույն թվականի մարտի 31-ին տեղի ունեցած Կրաստանի անկախության հանրաքվեին Աբխազիայի հայերը հրաժարվել են մասնակցելուց²³⁴: Այստեղ ևս ցավով պետք է փաստել, որ վրացական շրջանակները հաշվի չեն առնում ստեղծված այն կոնֆլիկտային, իսկ դրանից ավելի քան մեկ տարի անց պատերազմական արյունալի իրավիճակը Աբխազիայում, որի պայմաններում արխագահայությունն այլ կերպ չէր կարող գործել: Ցավոք, արխագահայության նման դիրքորոշումներով, իսկ հետագայում նաև պատերազմական գործողություններին մասնակցությամբ պայմանավորված՝ վրացական կարծր մոտեցումները իներցիոն ուժով տարածվել են նաև ջավախահայության վրա, և ամենևին պատահական չէ, որ Մ. Խուրցիձեն արխագահայության մասին քննարկումների համատեքստում, որպես «անվստահելի» շրջանակների, հիշատակում է նաև ջավախահայությանը: Այնինչ այս մոտեցումը ոչ միայն հիմնազուրկ է, այլև ելնելով առկա փաստերից՝ նաև անարդարացի: Մեր գիտական հրապարակումներում ոչ մեկ անգամ ենք անդրադարձել 1991թ.-ի մարտի 17-ի ԽՍՀՄ պահպանման հանրաքվեին և ջավախահայության կողմից վերջինիս հանդեպ ցուցաբերած դիրքորոշումներին: Խոսքը մասնավորապես, վերաբերում է Ջավախքում գործող «Ջավախք» ժողովրդական շարժման և «Փարվանա» կազմակերպության²³⁵ կողմից Ջավախքի ազգաբնակչությանն

²³³ Կրաստանն ի սկզբանե հրաժարվել էր որևիցե ձևով մնալ ԽՍՀՄ կազմում և բոյկոտեց հանրաքվեն: Աբխազիայի Ինքնավար Հանրապետությունը և Հարավօսական Ինքնավար Մարզը ԽՍՀՄ պահպանման հանրաքվեի հարցում չմիացան Կրաստանին և քվեարկեցին ԽՍՀՄ պահպանման օգտին: Նույն սցենարը տեղի ունեցավ նաև Մոլդովայի պարագայում. վերջինիս լարված օջախներից մեկը՝ Մերձդնեստրյան շրջանի աջափնյա անկախ՝ Բենդերյան շրջանը ևս ձայների 98,9 %-ով հանդես եկավ ԽՍՀՄ պահպանման օգտին: Սա այն դեպքում, երբ ինքը՝ Մոլդովան, բոյկոտեց վերոհիշյալ հանրաքվեն: Ըստ որոշ հեղինակների՝ վերջիններս քվեարկեցին ոչ թե ԽՍՀՄ պահպանման, այլ ՌԴ կազմում մնալու օգտին (տե՛ս **Мяло К.**, Россия и последние войны XX века (1989-2000). К истории падения сверхдержавы, Москва, 2002, С. 110, 189).

²³⁴ **“axali meridiani”** («Ախալի մերիդիանի») («Նոր մերիդիան»), N 8, 2001.

²³⁵ «Փարվանա» հասարակական կազմակերպությունը ծնունդ է առել Բոգդանովկայում(այժմ՝ Նինոծմինդա)՝ 1989թ.-ին՝ ազգային ինքնագիտակցության վերածննդի շրջանում, միտինգային թոհուբոհի մեջ: Կազմակերպությունն ակտիվորեն հակադրվեց նախ՝ կոմունիստական, ապա՝ զվիարդական իշխանությունների նկրտումներին: Համագործակցելով «Ջավախք» ժողովրդական շարժման հետ և ստանալով վերջինիս օժանդակությունը՝ «Փարվանա»-ն Բոգդանովկայի շրջանում (Գորելովկայում շուրջ 7 տասնյակ, Եֆրեմովկայում՝ 3

ուղղված կոչին, որով վերջիններս պահանջում էին ժողովրդից՝ չմասնակցել ԽՍՀՄ-ը պահպանելու մասին 1991թ.-ի մարտի 17-ի համաժողովրդական հանրաքվեին՝ այն (մասնակցությունը) համարելով սխալ. «...քանզի ԽՍՀՄ-ն այն կայսրությունն է, որի գոյությունն ինքնըստինքյան հակաժողովրդավարական է, վարում է ամբողջատիրական քաղաքականություն, խեղդում ամեն մի ազգային դեմոկրատական շարժում»²³⁶: Ցավոք, վրացական շրջանակներում հայության հանդեպ համընդհանուր տարածում ունեցող «հատուկ» վերաբերմունքի պայմաններում այսպիսի բազմաթիվ փաստերը որևէ քննարկման չեն արժանանում:

Եզրակացություն

Ձավախքի հիմնահարցի վրացական ընկալումների վրա խորը և հիմնական ազդեցություն են գործել մի խումբ ներքին ու արտաքին գործոններ: Բացի վրացական միջավայրում հայության հանդեպ ձևավորված «ավանդական», գերակշիռ մասով՝ բացասական վերաբերմունքից, վերհիշյալ ընկալումների վրա խորը հետք են թողնում նաև Կրաստանի բազմեթնիկ լինելու իրողությունը և, հակառակ դրան, տվյալ երկրում մշտապես կիրառվող մոնոէթնիզացման (միաէթնիկ հանրույթի ձևավորման) քաղաքականության առկայությունը:

Կրաստանի փաստացի տարածքում տեղի ունեցող էթնոժողովրդագրական գործընթացները, որոնք տեղի են ունենում երկրի ինչպես ոչ քարթվելալեզու, այնպես էլ քարթվելական մակրոէթնոսին պատկանող ժողովուրդների շրջանում, այս կամ այն ազդեցությունն են թողնում Ձավախքի հիմնահարցի վրացական ընկալումների վրա: Այդ իմաստով պակաս կարևոր չեն նաև թվարկված արտաքին գործոնները, որոնք ուղղակի և անուղղակի ձևով ազդում են Ձավախահայության հիմնախնդիրների վերաբերյալ վրացական միջավայրում տեղի ունեցող քննարկումների, ձևավորվող տեսակետների ու եզրահանգումների վրա:

Ձավախքի հիմնահարցի վրացական ընկալումները մատնանշող վրացական տպագիր մամուլի հիմնական հրապարակումները կներկայացվեն մեր աշխատանքի երկրորդ մասում, որում կգետեղվի նաև վերոնշյալ ընկալումների դասակարգման ու համապատասխան եզրահանգումների վերաբերյալ շարադրանքը:

տասնյակ, Օռլովկա, Սպասովկա, Կալինինո գյուղերում՝ մեկական տասնյակ) տներ գնեց կարիքավոր հայ ընտանիքների, Գյումրիի երկրաշարժից տուժածների և այլոց համար: Դա այն ժամանակ էր, երբ «Մ.Կոստավա» հիմնադրամը Նույնպես սկսել էր վերոնշյալ գործընթացը (տներն ազատվում էին ռուս դոկտորների՝ այդ շրջանից արտագաղթելու պատճառով): Ինչպես արտաքին (իշխանական) ճնշումների, այնպես էլ ավելի շատ անդամների միջև առաջացած հակասությունների պատճառով կազմակերպությունը 1990-ական թթ.-ի կեսերից փաստացի դադարեց գոյություն ունենալ: Վերջինիս անդամներից մեկն այդ ընթացքում հիմնեց Ձավախքի քաղաքական կյանքում քիչ թե շատ դերակատարություն ունեցող մեկ այլ կազմակերպություն՝ «Օդան»: «Փարվանա» կազմակերպության կողմից 1991թ.-ին հիմնադրվեց ու հրատարակվեց համանուն թերթ՝ 4 համար: Տե՛ս «Ձավախք», ապրիլ, 1995, N 3 (9), հմմտ.: Բոգդանովկայի շրջան, Տեղեկագիրք, Բոգդանովկա, 1992, էջ 99:

²³⁶ Տե՛ս Կոչի բովանդակությունը (Սարգսյան Վ., Ձավախահայության դիրքորոշումը 1991 թ. մարտի 17-ի ԽՍՀՄ պահպանման վերաբերյալ հանրաքվեի նկատմամբ (մի փաստաթղթի պատմություն), ակադեմիկոս Վլադիմիր Բարխուդարյանի 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2019, էջ 224-225):

**THE MAIN ISSUE OF JAVAKHK ACCORDING TO THE
PERCEPTIONS OF GEORGIAN SOCIO-POLITICAL THOUGHT
(BASED ON GEORGIAN PRINT MEDIA IN 1999-2009)
(PART 1)**

VAHE SARKISYAN

*National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of History, Department of Diaspora and History of Armenian Colonies,
Researcher, Ph.D. in Historical Sciences,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of the article is to present the question of Javakhk through the materials of the Georgian print media for about ten years (1999-2009) with the perception of Georgian social and political thought. The task of the first part of the article is to systematically look at all the internal and external factors that influenced the Georgian perception of the Javakhk issue.

The text of the study was written in 1999-2009 based on the study of other materials related to this topic, as well as other articles published in Georgian print media.

As a result of the study, it was concluded that a group of internal and external factors had a profound and serious impact on Georgians' perception of the Javakhk issue. The perception and stereotypes formed by these factors largely determine the political direction of the Georgian authorities towards the Armenians of Javakhk.

Key words: *Javakhk, Georgian socio-political thought, Georgian print media, Georgian environment, perception, internal and external factors, political direction, interstate relations.*

**ПРОБЛЕМА ДЖАВАХКА В ОЦЕНКЕ ГРУЗИНСКОЙ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
(ПО МАТЕРИАЛАМ ГРУЗИНСКИХ ПЕЧАТНЫХ ИЗДАНИЙ 1999-
2009 гг.)
(ЧАСТЬ 1)**

ՎԱԶ ՏԱՐԿԻՍՅԱՆ

*научный сотрудник отдела истории армянских колоний и диаспор института
истории НАН РА, кандидат исторических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью статьи является по материалам грузинской прессы за 10-тилетний (с1999 по 2009) период представить восприятие и оценку Джавахкского вопроса грузинской общественно-политической мыслью.

В первой части статьи ставится задача систематизировать и показать внутренние и внешние факторы, которые повлияли на восприятие грузинской стороной проблем Джавахка.

Содержание исследования основывается на материалах, опубликованных в период с 1999 по 2009 годы в грузинских печатных изданиях, а также на основе сопоставления материалов других, связанных с данной темой, источников.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что ряд внутренних и внешних факторов оказал глубокое и серьезное влияние на восприятие грузинами проблем Джавахка. Сформировавшиеся под влиянием этих факторов стереотипы вызванное ими восприятие проблемы во многом определили политическую направленность, проводимую грузинскими властями в отношении армян Джавахка.

Ключевые слова: *Джавахк, грузинская общественно-политическая мысль, грузинские печатные издания, грузинская среда, восприятие, внутренние и внешние факторы, политическая направленность, межгосударственные отношения.*

ՀՏԴ 94(73)

ԱՐԵԳ ԲՈՉԻՆՅԱԼ

*Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի
համաշխարհային պատմության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
aakochinyan@yahoo.com*

*Հոդվածի նպատակն է տալ անցումային պատմակարգում գտնվող
ընտրախավի և դրա հետ կապված հասարակական կառուցակարգերի ու
գործընթացների նկարագրությունը տերմինուսի տեսության շրջանակներում,
միջգիտակարգային ձևաչափով կոնկրետ օրինակի հիման վրա:*

*Մեր խնդիրն է ուսումնասիրել ամերիկյան անցումային պատմակարգի
առանձնահատկությունները, նկարագրել դրա արդյունքում արդիական,
ժողովրդավարական ու իրավական պետության ստեղծման գրավականները,
բացահայտել տերմինուսի տեսության դերը վերոշարադրյալում:*

*Հետապոտության իրականացման ընթացքում կիրառվել են ինչպես
համագիտական (վերացարկման, վերլուծության, համադրման, դեդուկտիվ և
ինդուկտիվ հետապոտության) այնպես էլ հատուկ (պատմական հետապոտության,
թոյնբիական քաղաքակրթական այլքների տեղային կիրառման, համեմատական
վերլուծության) մեթոդներ:*

*Հետապոտության արդյունքում հանգել ենք այն ելքակազմության, որ
հասարակությունը իր բնականոն վարգացման ընթացքում մշտապես գտնվում է
ընտրախավերի հերթափոխման փակ շրջափուլի՝ տերմինուսյան փոփոխության մեջ:
Սովորաբար այդ հերթափոխերը տեղի են ունենում անցումային պատմակարգերում:
Ամերիկյան հեղափոխությունը հենց այդպիսի անցումային պատմակարգ է, որի
արդյունքում ստեղծվում է պետական կառավարման աննախադեպ համակարգ և
հասարակական համակեցության որակապես նոր ձև, որոնք իրենց հերթին արդեն
ապահովում են հերթափոխման նոր՝ պարբերական ներհամակարգային ձև:*

*Հիմնաբառեր՝ ընտրախավ, տերմինուս, ԱՄՆ, հեղափոխություն, անցումային
պատմակարգ, կեղծ ընտրախավ, գաղութ, անկախություն, անցում:*

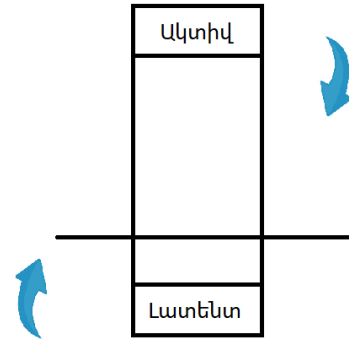
Ընտրախավը և կեղծ ընտրախավը տերմինուսի տեսության շրջանակներում

Ընտրախավ: Հասարակության քաղաքակրթական ինքնությունն ուղղորդող և այն
առավել վառ կերպով արտահայտող ընկերային շերտ, որն իրականացնում է
հասարակության կառավարումն ու առաջնորդումը ոչ միայն քաղաքական,
այլև մշակութային, տնտեսական ու հոգևոր դաշտում: Ընտրախավի իշխանությունը
համակարգային է և բոլոր ոլորտներում դրսևորվող: Ըստ Պարետտոյի՝ ընտրախավին
պատկանելությունը պայմանավորված է ոչ թե արյունակցական կամ զբաղեցվող
պաշտոնների առանձնահատկություններով, այլ կրթական, նպատակային, ռեսուրսային
և կամային հատկանիշներով²³⁷: Ընտրախավին բնորոշ են ընկերային աստիճանների

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.06.2020թ., գրախոսվել՝ 16.06.2020թ., տպագրության
ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

²³⁷ **Парето В.** Трансформация демократии, Москва, Территория будущего, 2011, С. 207.

ամկայությունը, որոնց միջոցով յուրաքանչյուրն իր գործունեության արդյունքում կարող է մտնել և դուրս գալ այդ խմբից: Սովորաբար այն վառ կերպով ներկայացնում է և, որպես կանոն, նաև թելադրում տվյալ հասարակությանը բնորոշ ընկերային-հոգեբանական գծերը, վարվեցողության կանոնները, բարեվարքությունը, ճաշակը և անգամ չարի ու բարու մասին հիմնարար պատկերացումները: Ընտրախավն առաջանում է հասարակական զարգացման այն փուլում, երբ արդեն առկա է սեփական ես-ի տեղավորում հասարակական պատկանելության մեջ, և կան իշխանության ձևավորված տարրեր: Ըստ Հայզհինզայի՝ ընտրախավը, որպես ընկերային խումբ, անբաժանելիորեն կապված է իշխանության և դրա նկատմամբ կամքի ֆենոմենի հետ²³⁸:

Գրաֆիկ 1 (հասարակության տերմինոլոգիայի գծապատկերը) Պատմության ընթացքում սահմանաբարերը հաճախակի ընկնում էին և վերատեղադրվում շրջակայքի անտեղյակ բնակիչների կողմից արդեն ուրիշ վայրերում, երբեմն գլխիվայր շրջված

Կեղծ ընտրախավ: Ընտրախավի ֆիզիկական բնաջնջման կամ դրա բարոյական քայքայման պայմաններում առաջ եկող ընկերային շերտ, որն իր վրա է վերցնում առաջնորդումն ու մշակութային ինքնության ուղղորդումը, սակայն տապալում է կենսունակ համակեցական համակարգի ստեղծումը, կոչվում է կեղծ ընտրախավ: Բարոյական քայքայում եզրույթը վերցված է Էլիասի աշխատանքից և այստեղ օգտագործվում է նկարագրելու համար «շեղումը՝ տվյալ հասարակությունում և տվյալ ժամանակաշրջանում ընդունված բարոյական ու արժեհամակարգային նորմերից: Ընդ որում՝ շեղմանը չի հաջորդում բարոյական նոր համակարգի հիմնումը կամ հիմնված նոր համակարգը չի ապահովում համակեցության կենսունակ միջավայր»²³⁹: Այսպիսով՝ կեղծ ընտրախավը, չտիրապետելով բավարար մարդկային, կրթական, գաղափարական կամ այլ ռեսուրսների և չունենալով ընկերային աստիճանների համակարգերը, տապալում է իր օրինակով նոր հասարակության կառուցումն ու տանում այն կամ դեպի կործանում, կամ էլ լծացում: Սա տեղի է ունենում անհատի ու հասարակության անվտանգությունը, բարեկեցությունն ու բնականոն զարգացումը ապահովող նոր հասարակարգ կառուցելու կամ դրա կառուցման դեպքում հասարակությունը դրանում տեղավորելու անկարողությունից: Ընդ որում, նոր հասարակարգը չի կարող հիմնված լինել բռնության վրա, քանի որ դա արդեն իսկ բացառում է վերոնշյալ անվտանգությունն ու բարեկեցությունը և հանդիսանում նոր ռեժիմի անկարողության ցուցիչ: Մինչդեռ չկարողանալով մարդկանց տալ որակյալ կյանք՝ մշակութային, բարոյական, քաղաքական, տնտեսական, ընկերային պայմաններ, որոնք ապահովում են մարդու՝ ժամանակին համընթաց, բարեկեցիկ ու անվտանգ կենսագործունեությունը, կեղծ ընտրախավը հիմնականում արդեն հենվում է ֆիզիկական կամ հոգևոր բռնության (հոգևոր-մշակութային, բարոյական, ճաշակի ու կրթության արհեստական անկման կենտրոնացված քաղաքական կազմակերպում) վրա:

Տերմինուսի տեսություն: Տերմինուսը Հին Հռոմեական աստվածություն է, սահմանների հովանավորը: Նրա անվամբ էին կոչվում նաև սահմանաբարերը, որոնք ունեին զուգահեռանիստի տեսք: Դրանք տեղադրվում էին պետության սահմաններին՝ մի կողմով խրված լինելով հողի մեջ:

Ընտրախավը և կեղծ ընտրախավը միաժամանակ ֆիզիկապես գոյություն ունեն գանկացած հասարակությունում: Կապված ժամանակաշրջանի, գոյություն ունեցող

²³⁸ Хайзинга Й., Хомо Луденс, Санкт-Петербург, Азбука, 2019, С. 105.
²³⁹ Элиас Н., Придворное общество, Москва, Языки славянской культуры, 2002 С. 327.

ռեսուրսների, կամքի և այլ նախապայմանների հետ՝ դրանցից մեկը ակտիվ է, իսկ մյուսը՝ լատենտ: Անցումային պատմակարգերում (հեղափոխություններ, հեղաշրջումներ և այլն) դրանք կարող են դիրքափոխվել: Այսպես, էթե մենք հասարակությունը համեմատենք տերմինուսի հետ, ապա քարի վերևինը՝ իշխող մասը, ընտրախավն է, իսկ ներքևինը՝ հողի մեջ խրվածն ու չերևացողը՝ կեղծ ընտրախավը, որոնք երկուսն էլ միաժամանակ առկա են, սակայն միայն մեկն է երևում: Եթե քարը վերցնենք և շուռ տանք, ապա դարձյալ երկուսն էլ առկա կլինեն, պարզապես չի երևա արդեն ընտրախավը. այսինքն՝ հասարակության պարուրած և պատմության մեջ լինում է նշված երկու ընկերային խմբերի առաջնորդության (ակտիվ-պասիվ դերակատարման) հերթափոխություն: Ընդ որում, հերթափոխության օրինակները կարող են լինել ամենատարբեր ժամանակային ու գործառնական տիրույթում: Տերմինուսի օրինակի ընտրությունը պայմանավորված է ինչպես կեղծ ընտրախավի իշխանության անբնականությունը, այնպես էլ հասարակության կառուցվածքի՝ հիմնարար վտանգներով պայմանավորված անխուսափելիությունը ցույց տալու ցանկությամբ: Վերջնարդյունքում հասարակության մեջ լատենտ վիճակում գտնվող ընտրախավը պետք է ստեղծի այլընտրանք, օրինակ՝ լուսավորականների գործունեություն, որով կթոթափի կեղծ ընտրախավի ստեղծած համակարգը:

Ամերիկայի 13 գաղութները, գաղութաբնակները և հին ընտրախավը

Օվերին գրում է, որ «Ամերիկա մայրցամաքի հայտնագործումից հետո Եվրոպայում սկիզբ առավ երկու գործընթաց՝ Եվրոպական բնակչության արտահոսք դեպի Նոր գաղութներ և պետությունների միջև ծավալվող անզիջում պայքար՝ Նոր մայրցամաքի հարստություններին տիրանալու և այն գաղութացնելու համար»²⁴⁰: Այդ անզիջում պայքարում ընդհանուր առմամբ հաղթանակող դուրս եկավ Միացյալ Թագավորությունը, որը, մի քանի անգամ հաղթելով վերադասավորումներ ապահովող պատերազմներում (Ակադիայի պատերազմ, 1701-1713 թվականների պատերազմ, Յոթնամյա պատերազմ), կարողացավ մրցակցությունից դուրս թողնել թե՛ Ֆրանսիան և թե՛ այլ Եվրոպական տերություններին: «Մինչև 18-րդ դարի 60-ական թվականները Միացյալ Թագավորությունը, զավթելով Յուկոնսային Ամերիկայի արևելյան ափի հյուսիսային հատվածի մեծ մասը և ստանալով անզիջող գաղութաբնակների աջակցությունը, կայուն վերահսկողություն սահմանեց տեղում»²⁴¹:

Ըստ Սեմուել Ադամսի՝ դեռևս 1620 թվականին մեկնարկելով գաղութաշինության գործընթացը՝ «Թագավորությունը սկզբնական շրջանում վարում էր գաղութաբնակների հանդեպ հովանավորչական քաղաքականություն՝ ունենալով երկու նպատակ. առաջին՝ նպաստել Նոր աշխարհում անզիջ-սաքսոնական և բողոքական տարրի առավելագույն տարածմանը, և երկրորդ՝ ստանալ այդ տարրի անվերապահ աջակցությունը իր՝ դեռևս թույլ դիրքերը ամրապնդելու համար»²⁴²:

Սակայն ժամանակի ընթացքում լուծելով երկու խնդիրներն էլ և ամրապնդելով դիրքերը՝ մետրոպոլիան ձեռնամուխ ելավ Նոր քաղաքականության, որ ուղղված էր գաղութների առավելագույն ֆինանսատնտեսական շահագործմանը և գաղութների ընկերային քաղաքական կյանքի վրա ամբողջական վերահսկողության սահմանմանը: 18-րդ դարը Միացյալ Թագավորությունում արդյունաբերական հեղափոխության ժամանակաշրջանն է: Եվ Նոր արդյունաբերական տնտեսությունը կարիք ուներ ոչ միայն էժան հումքի, որը մշտապես ձեռք էր բերվում գաղութներից, այլև մեծ սպառման

²⁴⁰ **Overy R.**, The Times Complete History of the World, Atlas of World History, London, The Times Books, 2010, p. 69-70.

²⁴¹ **Cincotta H.**, An Outline of American History, Washington, US Information Agency, 1994, Chapter 2: The Colonial Period, New England, Society, Schools and Culture

²⁴² **Adams S.**, The Rights of the Colonists as Man, New York, Barnes and Noble, 2012, p. 19-24.

շուկաների: Հովանավորչության (մերկանտիլիզմի) քաղաքականության պատճառով գաղութները կարող էին առևտրով զբաղվել բացառապես մետրոպոլիայի հետ, գործող մի շարք սահմանափակումների պատճառով դրանք չէին կարողանում տեղում զարգացնել արդյունաբերությունը: Այդ ամենի արդյունքում գաղութները հայտնվում էին առևտրային հավասարակշռության խորը պասիվության մեջ և Թոմաս Չեֆերսոնի գնահատմամբ՝ վերածվում էին «մետրոպոլիայի տնտեսական հավելվածի»:²⁴³ Առավելություններ ու մենաշնորհներ էին տրվում մետրոպոլիայից եկող առևտրականներին, պետական աջակցություն էին ստանում մետրոպոլիայի բանկիչները, վաշխառուները. այս ամենը ստեղծում էր անհավասար և ոչ մրցակցային մթնոլորտ:

Առևտուրն ընդհանրապես գտնվում էր մետրոպոլիայից նշանակվող պետական ծառայողների՝ սուպերինտենդանտների ամբողջական վերահսկողության տակ, ինչը վերոնշյալ հովանավորչության քաղաքականության շրջանակներում անհնարին էր դարձնում անգամ անօրինական առևտուրն այլ երկրների ներկայացուցիչների հետ:

Արտադրության ոլորտում գործող սահմանափակումները հատկապես վերաբերում էին նավաշինության գործին, որը Բրիտանական կայսրության սահմանների մեջ բացառապես մետրոպոլիայի մենաշնորհն էր: 1750-ականների երկրորդ կեսից պետական նպատակադրված քաղաքականության պատճառով գաղութների ֆինանսավարկային համակարգը գրեթե անկման (կոլապսի) ենթարկվեց և ամբողջովին փոխարինվեց մետրոպոլիական կապիտալի վրա հիմնվածով: Նշված համալիր քաղաքականության արդյունքում հետզհետե կրճատվում էին գաղութների բնակչության եկամուտները, ընդ որում, խոսքը գնում է բնակչության գրեթե բոլոր շերտերի մասին:

18-րդ դարի կեսերից սկիզբ էր առել տեղական ու համայնքային ինքնակառավարման մարմինների իրավունքների սահմանափակման քաղաքականություն, որը նպատակ ուներ հնարավորինս սահմանափակել տեղական խորհուրդների ու խորհրդարանների լիազորություններն ու առավելությունն տալ մետրոպոլիայից նշանակվող նահանգապետներին:

Այդ փոփոխությունները նաև անջրպետ էին ստեղծում տեղաբնակների և պետական ծառայող հանդիսացող ընտրախավի միջև: Ընտրախավը, ֆինանսական կախման մեջ գտնվելով մետրոպոլիայից և դրանով իսկ կտրված լինելով գաղութների բնակչության ֆինանսական խնդիրներից, հետզհետե հեռանում էր բնակչությունից, հակադրվում դրան և դրա շահերը սպասարկող ընկերային խմբին և վերածվում այն շահագործող խմբի:

Այսպիսով՝ գաղութաբնակների հասարակությունում հին ընտրախավը ժամանակի ընթացքում քայքայվում է կեղծ ընտրախավի մակարդակի և ձևավորվում են նոր ընտրախավի (լատենտ ընտրախավ) սաղմ հանդիսացող ինտելեկտուալ խմբակները, որոնք ժամանակի ընթացքում պետք է գերիշխող դիրք գրավեին հասարակության մեջ:

Անցման պատմակարգի նախադրյալները, մեկնարկը և նոր ընտրախավը

Ինչպես գրում է Սիմոնսը, դեռևս 17-րդ դարի առաջին կեսից գաղութներում սկսվում է դասական տիպի տեղական կրթական համակարգի ձևավորումը²⁴⁴: Դասական կրթական համակարգը և մասնավորապես տեղում հիմնված նոր համալսարանները դառնում են նոր տեղական ընտրախավի ձևավորման (կամ լատենտ ընտրախավի ակտիվացման) ու կազմակերպման հիմնական կենտրոնները: ԱՄՆ հիմնադիր հայրերը, հանդիսանալով նոր ձևավորվող տեղական ընտրախավի ներկայացուցիչներ և իրենց կրթությունը ստանալով տեղի դասական կրթական

²⁴³ **Jefferson T.**, A Summary of the Rights of British America, New York, Barnes and Noble, 2012, p. 33.

²⁴⁴ **Simmons L.**, Climbing Parnassus: A New Apologia for Greek and Latin, Wilmington, Delaware, ISI Books, 2002, p.14-51.

հաստատություններում, Յոլմսի ձևակերպմամբ՝ «տոգորվում էին դասական մտածողների առաջադիմական ու մարդակենտրոն գաղափարներով»²⁴⁵:

Դասական տիպի կրթությունն իհարկե չէր կարող տալ ազգային-պետական կրթական համակարգին հավասարազոր արդյունքներ, ի մասնավորի վառ արտահայտված պետական մտածողություն, սակայն «Թոյնբիական քաղաքակրթական այլքների»²⁴⁶ միջոցով այն ուսանողների շրջանում ձևավորում էր քննադատական մտածողություն, ազատական գաղափարներ, մարդասիրություն և ընդհանուր ածեքների վրա հիմնված տեղական ինքնություն: Նշված արժեքներն ու կարողությունները հակադիր են միահեծան, բռնի իշխանությանն ու շահագործմանը:

Ձեյմս Օտիսը՝ հեղափոխության առաջին հրապարակախոսներից մեկը, գաղութների համար պատրաստել էր երկու կարևոր նախահեղափոխական դասական իդեալներ՝ ուշադրություն հրավիրելով հունական գաղութային քաղաքականության և հռոմեական բնական օրենքի սկզբունքների վրա: Յոյսերին նա ներկայացնում էր որպես գաղութների ամբողջական հավասարությունն ու անկախությունը ճանաչողների, իսկ հռոմեացիներին գնահատում այն գաղափարի համար, որ ճշմարիտ օրենքը բնության հետ ներդաշնակության գլխավոր պատճառն է և զսպումներն ու հավասարակշռությունը երաշխավորող գործնականում ամենաճիշտ պայմանը»: Հատկանշական է, որ հունական քաղաքականությունը ցույց էր տալիս ամերիկացիներին, թե ինչպես է Միացյալ Թագավորությունը պարտավոր հարգել իր գաղութներին, իսկ հռոմեական տեսլականը մատնանշում էր իշխանության սահմանափակման կարևորությունը²⁴⁷:

1764-65 թվականներին առանց այն էլ լարված վիճակը էլ ավելի է սրվում, քանի որ տնտեսական քաղաքականությունը սկսում է արդեն բացահայտորեն ոտնահարել գաղութաբնակների իրավունքները: 1764 թվականին ընդունված «Անարդար օրենքները» անհավասար հարկում էին ենթադրում ամերիկյան և մետրոպոլիայի՝ միևնույն գործունեությամբ զբաղվող տնտեսվարողների համար, դրանից զատ սահմանվում էին մի քանի նոր և մետրոպոլիայում բացակայող հարկատիպեր:

1765 թվականին ընդունվում է «Դրոշմատուրքի օրենքը», որով մաքսային ծառայությունը անցնում է զինվորական վերահսկողության ներքո և մետրոպոլիայում փաստացի հաստատված այնպիսի հիմնարար իրավունքները, ինչպիսիք են՝ մասնավոր սեփականությունը, անձնական տարածքը, անձի և կեցավայրի անձեռնմխելիությունը, ոտնահարվում են ու հանձնվում պետական պաշտոնյաների հայեցողությանը: Խստացումների այս փուլը առաջացնում է հակադրման առաջին այլքը, որը դեռևս արտահայտվում էր ցույցերով, գործադուլներով և քաղաքային խորհուրդների կողմից մետրոպոլիա ուղարկվող բողոքներով: Այդ ամենին ի պատասխան՝ 1766-67 թվականներին պառլամենտի որոշմամբ գաղութներում տեղակայվում են զինված ուժեր:

1767 թվականին «Դրոշմատուրքի օրենքը» չեղարկվում է, սակայն փոխարենը մտցվում են այլ հարկեր: Հենց այդ շրջանում է ենթադրաբար Ձեյմս Օտիսի կողմից առաջ քաշվում «ոչ հարկմանը առանց ներկայացուցչության» թեզը²⁴⁸, որը պահանջում էր գաղութների բնակչությանը վերաբերող որոշումների կայացմանը գաղութների բնակչության ներկայացուցիչների մասնակցությունը, որ ըստ էության նոր ընտրախափ խաղող կառուցակարգայնացման նախագիծ էր: Այս թեզը մեծ արձագանք է գտնում գաղութների բնակչության լայն շրջանակներում և տեղական ինքնակառավարման մարմիններում ու մի քանի անգամ ներկայացվում պառլամենտին: Թեզին ի պատասխան՝ Պառլամենտը դեկլարատիվ կերպով հայտարարում է դրա

²⁴⁵ Holmes L., The Faiths of the Founding Fathers, Oxford, Oxford University Press, 2006, p. 49.

²⁴⁶ Թոյնբի Ա., Հասուն լինել պատմությանը, Երևան, Անտարես, 2013, էջ 216-217:

²⁴⁷ Otis J., Rights Of The British Colonies Asserted And Proved, 1764, Online Library of Liberty, <https://oll.libertyfund.org/pages/1763-otis-rights-of-british-colonies-asserted-pamphlet> (13.06.2020).

²⁴⁸ Otis J., op. cit.

անընդունելիության մասին, զգալիորեն լայնացնում ևահանգապետերի լիազորությունները և չենթարկվելու պարագայում նրանց տալիս տեղական խորհուրդները ցրելու լիազորություն: Այսպիսով՝ Թագավորական իշխանությունը մերժում է նոր ընտրախափ կառուցակարգայնացման խաղաղ տարբերակը և ընտրում կեղծ ընտրախափ պաշտպանության տարբերակը՝ ճանապարհ բացելով ստեղծարար բռնության համար: Պառլամենտը ավելացրեց նաև բանակի թվակազմը՝ այն տեղակայելով արդեն գաղթյունների քաղաքներում: Սա լարեց մթնոլորտը, բայց այն հատկապես թեժացավ Բրիտանական կայսրության տնտեսական դժվարություններին զուգահեռ, որոնց արդյունքում մետրոպոլիան խստացնում էր նաև իր հարկային քաղաքականությունը:

Չերչիլի գնահատմամբ՝ «Միացյալ Թագավորության վարած քաղաքականությունը հակադրվել էր գաղութների գրեթե բոլոր ընկերային խավերի շահերին և նրանց մոտ առաջ էր բերում մետրոպոլիայի դեմ ուղղված տրամադրությունների աճ»²⁴⁹:

Չնայած վարվող քաղաքականությանը և բոլոր ճնշումներին՝ գաղութները զգալի հաջողության հասան տնտեսական առաջնթացի ասպարեզում: Սկսվեց ձևավորվել ամերիկյան ազգային շուկան: Միաժամանակ Բեյլինի պնդմամբ՝ «գնում էր նոր տեղական մշակույթի ձևավորումը և տեղի էր ունենում ազգային ինքնագիտակցության աճ»²⁵⁰: Սա նոր, ամերիկյան պետականակիր ազգի ձևավորման գործընթացն էր: Շուտով չնայած բոլոր սահմանափակումներին՝ ամերիկյան բուրժուազիան պետք է դառնար մետրոպոլիայի բուրժուազիայի տնտեսական մրցակիցը նավաշինության, առևտրի, ապա նաև՝ մանուֆակտուրայի բնագավառում:

1772 թվականին «Ազատության Որդիներ» կազմակերպության կողմից ստեղծվում է գրագրության կոմիտե, որը նախ բանախոսների, ապա և հեղափոխականների համար դառնում է կապի ու հաղորդակցության արդյունավետ միջոց: Այս կազմակերպությունը հնարավորություն է տալիս 13 գաղութների մտավոր շրջանակներին գտնվելու մի հարթության և մի իրականության մեջ, ինչն իր հերթին, ըստ Բեյլինի, «մեծ ազդեցություն է ունենում շարժման հետագա կազմակերպվածության վրա»²⁵¹:

Ընդհանրապես կազմակերպվածությունը անցումային պատմակարգում գտնվող այս հասարակության բնորոշ գծերից մեկն է: Նախ՝ դեռ 18-րդ դարի կեսերից սկսվել էր արհմիությունների և գիծիանների ձևավորման գործընթացը, որը նոր և շատ ավելի մեծ թափ է առնում «Դրոշմատուրքի օրենքի» դեմ պայքարի արդյունքում: Այս կազմա-կերպությունների գործունեության ընդարձակման, միջգաղութային համագործակցության ու քաղաքականացման արդյունքում են ձևավորվում քաղաքական-հեղափոխական բազմաթիվ գաղտնի ակումբներ ու կազմակերպություններ: Առավել նշանավորներից են «Ազատության որդիներ»-ը, «Vox Populi»-ն, «Նեպտունի որդիներ»-ը, «Ազատության դուստրեր»-ը. Սրանք, նախ ձևավորվելով որպես գաղտնի խմբակներ, անդամներ ձեռք բերելով և հզորանալով, վեր էին ածվում նոր ընտրախափին սատարող հզոր շարժումների: Շարժումներ, որոնք առաջ էին տանում միջգաղութային համագործակցության և հեղափոխության գաղափարները: «Ազատության որդիներ»-ն են առաջին միջգաղութային համաժողովների կազմակերպիչները, որոնց շնորհիվ բոլոր գաղութների ներկայացուցիչները առաջին անգամ հնարավորություն ստացան միասնական քաղաքական օրակարգ քննարկելու:

Սակայն քաղաքական պայքարի առաջամարտիկներն ու նոր ընտրախափ կառուցակարգային սաղմերն անշուշտ տեղական քաղաքային խորհուրդներն էին, որոնք

²⁴⁹ Churchill W., The Age of Revolution, A History of the English-Speaking Peoples, Volume 3, New York, RosettaBooks, 1957, Book 8, Chapter 4.

²⁵⁰ Bailyn B., The Ideological Origins of the American Revolution, Cambridge, Massachusetts, 1967, p. 94.

²⁵¹ Bailyn B., op. cit., p. 198-203.

թե՛ կրթությամբ և թե՛ գործունեությամբ հասարակության ամենաառաջադեմ ու ամենակրթված թևն էին կազմում²⁵²:

Այսպիսով՝ ամերիկյան հասարակությունը մտել էր անցումային պատմակարգի փուլ, երբ նախկինի պես այլևս հնարավոր չէր ապրել, ու ձևավորվում էին համակենցության նոր կանոններ:

Ամերիկյան ստեղծարար բռնությունը և անցումային պատմակարգը

Դեռևս 1773 թվականին պառլամենտը որոշում էր կայացրել Արևելահնդկական ընկերությանը թույլ տալ որոշ ապրանքների անմաքս ներմուծում 13 գաղութների տարածք, ինչը տնտեսական դժվարություններ էր ստեղծում գաղութաբնակների համար: Մի քանի անգամ այս մասին բարձրաձայնվեց, սակայն բոլոր բողոքները մնացին անպատասխան: 1773 թվականի դեկտեմբերի 16-ին Բոստոնի բնակիչները հարձակվեցին թեյով բեռնված նավերի վրա, որոնք եկել էին Յնոկաստանից, և ծովը թափեցին ողջ բեռը՝ պատճառելով ահռելի ֆինանսական վնասներ: Այս իրադարձությունը պատմության մեջ հայտնի է «Բոստոնյան թեյախմություն» անունով:

Ի պատասխան՝ Միացյալ թագավորության կառավարությունը փակեց Բոստոնի նավահանգիստը և սկսեց նախապատրաստվել գաղութներ մեծ զորք ուղարկելուն: 1774 թվականի սեպտեմբերի 5-ին հեղափոխական միությունների (ասոցիացիաների) և քաղաքային խորհուրդների մեծ ջանքերի շնորհիվ Ֆիլադելֆիայում հրավիրվեց առաջին մայրցամաքային համաժողովը: Համաժողովի որոշումները կարելի է ամփոփել երեք խմբերի մեջ՝

1. «Անտանելի օրենքների» չեղարկում,

2. Ոչ մի հարկում առանց ներկայացուցչության,

3. Հավասար իրավունքներ գաղութաբնակների և մետրոպոլիայի ներկայացուցիչների միջև²⁵³:

Համաժողովում որոշում է կայացվում իրականացնել բոլորտ և կասեցնել առևտուրը մետրոպոլիայի հետ, սակայն անկախության պահանջ դեռևս չի դրվում: Համաժողովը ժամանակավորապես իր վրա էր վերցնում գաղութների կառավարման խնդիրները, տեղերում ստեղծվում են կոմիտեներ ու կոնսվետներ, որոնք զբաղվում են տեղական ու տարածքային կառավարման խնդիրներով:

Տեղերում սկսում են արագորեն ձևավորվել ինքնապաշտպանական ուժեր: Միացյալ թագավորությունը, ի պատասխան, Ամերիկա ուղարկեց զորքեր ու նավատորմ: Գաղութաբնակները դիմեցին զենքի: 1775 թվականի ապրիլի 19-ին Քոնքորդի և Լեքսինգտոնի մոտ թագավորական զորքերը ծանր կորուստներ կրեցին: Համաժողովը մայրցամաքային բանակի գլխավոր հրամանատար Նշանակեց Չ. Վաշինգտոնին: Պատերազմի առաջին տարիներին ամերիկացիները անհաջողության մատնվեցին և կորցրին Նյու Յորքը (1776) և Ֆիլադելֆիան (1777), բայց պատերազմի ընթացքում հետզհետե ամերիկյան բանակի մարտունակությունը բարձրանում էր, բռնությունը, որ գործադրվում էր հասարակության դեմ, խաղում էր կատալիզատորի դեր և արագացնում էր հասարակության անցման ու նոր ազգի ձևավորման գործընթացները: 1777 թվականի հոկտեմբերի 17-ին Սարատոգայի մոտ ամերիկացիների տարած հաղթանակը նպաստեց ԱՄՆ-ի ռազմական ու միջազգային դրության բարելավմանը: 1781 թվականի հոկտեմբերին բրիտանացիները պարտություն կրեցին Յորկթաունում, պատերազմի ակտիվ փուլն ավարտվեց: 1783 թվականին սեպտեմբերի

²⁵² Жидков О. А., Крашенинникова Н. А., История государства и права зарубежных стран, ч. 2, Москва, Норма, 2004, С. 25.

²⁵³ Address of The First Continental Congress to The Inhabitants of the Several Anglo-American Colonies, New York, Barnes and Noble, 2012, p. 54-65.

3-ին Վերսալում կնքվեց հաշտության պայմանագիր, որով Միացյալ Թագավորությունը ճանաչեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների անկախությունը:

Սեմուել Ադամսի պնդմամբ՝ «ամերիկացիները պատերազմում հաղթեցին աշխարհի հզորագույն կայսրությանը, բայց դա արդյունք էր ոչ թե ուժային հավասարության, այլ պարտիզանական պատերազմի, հասարակական համերաշխության ու համընդհանուր ներքին աջակցության»²⁵⁴: Դա իր հերթին վկայում է տեղական ինքնության և հասարակական շահի ընկալման մասին:

1776 թվականի հուլիսի 4-ին ընդունվեց Անկախության հռչակագիրը, որը սկիզբ դրեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ստեղծմանը և ամերիկյան ժողովրդավարության ու սահմանադրականության ձևավորմանը, ամերիկյան հասարակության վերակազմակերպմանը արխայիկ ավանդականից ժամանակակից իրավականի: Այս փաստաթուղթն իր ժամանակին ունեցել է հեղափոխական նշանակություն: Նախկին գաղութները ազատ ու անկախ Նահանգներ հռչակելը նշանակում էր մարտահրավեր գոյություն ունեցող աշխարհակարգին, մետրոպոլիտան գաղութ հարաբերություններին ընդհանրապես: Ինչպես նշվում է ԱՄՆ բնակիչներին ուղղված Կոնգրեսի դիմումում՝ «Միապետությունից անցումը հանրապետության հիմնավորապես փոխում է մարդու դերը՝ մարդը հպատակից դառնում է ազատ քաղաքացի, ենթակայից՝ տեր, տեր իր երկրի և իր ճակատագրի»²⁵⁵: Հեղափոխություն էր կատարվում իշխանության մասին պատկերացումներում. անտիկ աշխարհի անկումից ի վեր առաջին անգամ իշխանության գերագույն կրող էր հռչակվում ժողովուրդը:

Ինչպես առաձին Նահանգների, այնպես էլ Միացյալ Նահանգների սահմանադրության մեջ տեղ գտան ժողովրդի ինքնիշխանության նշանակալի մակարդակը երաշխավորող մի շարք սկզբունքներ:

Նշալ սկզբունքները ներառում էին հետևյալ դրույթները՝ օրինական կառավարումը պահաջում է ժողովրդի համաձայնությունը, ժողովուրդն իրավունք ունի հեղափոխության ճանապարհով բռնապետական կառավարության տապալման, ռազմական իշխանությունը ենթակա է քաղաքացիական իշխանությանը, պետական կառավարման օրենսդիր, գործադիր ու դատական ոլորտների տարանջատում, կառավարության իշխանությունը սահմանափակվում է օրենքով, ինչպես նաև Վեբստերի նշած «իշխանության աշխարհագրական կենտրոնացվածության սահմանափակումը՝ տեղական կառավարություններին անկախության էական չափաբաժին ընձեռելու ճանապարհով»²⁵⁶:

Արդի իրավական հասարակության կառուցման ճանապարհին ահռելի նշանակություն ունեն կրթության գործը: Լուսավորության ոլորտին լուրջ աջակցություն էր ցուցաբերվում պետության կողմից: Լոյալիստներից բռնազանձված գումարի և հողի մի մասը անմիջականորեն օգտագործվում էր լուսավորական նպատակներով: Աշխարհիկ կրթության զարգացման միտում էր նկատվում, որը սկսում էր գերիշխել կրոնականին: Եթե մինչև 1776 թվականը կառուցված տասը քոլեջներից միայն մեկն էր աշխարհիկ, ապա հաջորդող երկու տասնամյակների ընթացքում արդեն հիմնվել էին 14 քոլեջներ, որոնցից միայն չորսն էր կրոնական հաստատություն:

Ամերիկացիները ձեռնամուխ եղան նոր հաստատություններ հիմնելու քաղաքականությանը՝ հիմնարկեք ստեղծելով իրենց անկախ պետականության համար: Հատկանշական է, որ Թոմաս Փայնը հանդիմանում էր թագավորական իշխանությանն այն մեղադրանքով, որ «միապետական կարգը թունավորում է պետությունը, իսկ թագը

²⁵⁴ **Addams S.**, American Independence, New York, Barnes and Noble, 2012, p. 114.

²⁵⁵ **An Address of the Congress, To The Inhabitants of the United States of America**, New York, Barnes and Noble, 2012, p. 54-65.

²⁵⁶ **Webster N.**, An Examination into The Leading Principles of the Federal Constitution, New York, Barnes and Noble, 2012, p. 674.

կլանում հասարակությանը: Այդօրինակ կառավարմամբ երկրներում թագավորն ինքն է օրենքը, մինչդեռ ազատ երկրներում օրենքը պիտի լինի թագավոր»²⁵⁷:

Հռոմեական imperium populi-ն հազարամյա ընդմիջումից հետո Թոյնբիական քաղաքակրթական ալիքներով տեղափոխվեց ԱՄՆ, երբ Նորանկախ գաղութները հաստատեցին իրենց Նոր հանրապետական սահմանադրությունները՝ առանց թագավորի իշխանության: ԱՄՆ-ում անցումային պատմակարգն ավարտվեց, ինչը տեղի ունեցավ հատկապես լուսավորական շարժման և մտքի հեղափոխության հաղթանակի շնորհիվ:

Տերմինուսի տեսությունը և ամերիկյան անցումային պատմակարգը

Թեև Ամերիկայում լուսավորական շարժումը հիմնված էր եվրոպական լուսավորականության և եվրոպական դասական շրջանի մտածողների թողած ժառանգության վրա, այնուամենայնիվ ամերիկյան հեղափոխության գաղափարական նախապատրաստությունը և հասարակության մեջ անհրաժեշտ փոփոխությունները արվել են նաև ամերիկացի մտածողների ու մտավորական խմբակների գործունեության արդյունքում: Գործնական հեղափոխությանը նախորդել է մտքի հեղափոխությունը, որը առաջ է բերել հասարակության մեջ հիմնարար փոփոխություններ: Հեղափոխության հիմնասյուներն էին կրթությունը, աշխարհիկությունը, իրավունքը և կազմակերպվածությունը: Դրա առաջամարտիկներն այսօր հայտնի են իբրև ԱՄՆ հիմնադիր հայրեր: Իրենց հիմնարար սկզբունքները հիմնադիր հայրերը մեծապես ժառանգել են Ջոն Լոկից²⁵⁸, որ ընդգծում էր «կառավարության պարտականությունը՝ անհատին ի բնե տրված իրավունքները պաշտպանելու հարցում»: Հիմնադիր հայրերն առաջ էին բերում ազատության, սեփականության, երջանկության իրավունքներ, որոնց պաշտպանության համար էլ հենց կառուցվում էր համակարգը: Ամերիկյան լուսավորականությունը գաղութային իրավունքների հռչակագրով ճանաչում էր այն փաստը, որ «ազատությունն ինքնին պատկանում է մարդուն, ու պետության իրավունքներն ու պարտականությունները պետք է ելնեն դրանից»²⁵⁹:

Մանրամասնելով, թե ում նկատի ունենք հիմնադիր հայրեր ասելով, նշենք այդ յոթ ականավոր գործիչների անունները՝ Ջորջ Վաշինգտոն՝ ԱՄՆ առաջին նախագահ, Ջոն Ադդամս՝ ԱՄՆ երկրորդ նախագահ, Ալեքսանդր Համիլտոն՝ ԱՄՆ դաշնային հոսանքի կուսակցության ղեկավար, Ջոն Ջեյ՝ բարձրագույն դատարանի առաջին նախագահ, Թոմաս Ջեֆֆերսոն՝ անկախության հռչակագրի հեղինակ, ԱՄՆ երրորդ նախագահ, Ջեյմս Մեդիսոն՝ ԱՄՆ չորրորդ նախագահ, սահմանադրության նշանավոր հեղինակներից, Բենջամին Ֆրանկլին՝ փիլիսոփա և Ամերիկյան հեղափոխության ու պետության մեծագույն գաղափարախոս:

Հիմնադիր հայրեր եզրույթը կիրառվում է և՛ նշյալ յոթ գործիչների, և՛ հարյուրից ավելի պետական այրերի համար²⁶⁰, սակայն մեր ուսումնասիրության թեմայի շրջանակում ուշագրավ են վերոնշյալ յոթը:

Անդրադառնալով հեղափոխության և անցման ընկալման խնդրին՝ կարելի է նշել, որ հեղափոխության սկիզբ պետք է համարել ոչ թե Լեքսինգտոնը և Կոնկորդը, այլ դրանց նախորդած շուրջ 14 տարիների համահավաք գործընթացները: Հեղափոխությունը տեղի ունեցավ ոչ այնքան ռազմի դաշտում, որքան մարդկանց մտքում և վարքում՝ հասարակական դաշտում: Ամերիկացիների ինքնընկալման ու աշխարհընկալման, իշխանության հանդեպ վերաբերմունքի փոփոխությունը հասունացրեց և իրականություն դարձրեց հեղափոխությունը: Որպես դրա արդյունք՝ ամերիկացիները

²⁵⁷ **Paine T.**, The American Crisis, New York, Barnes and Noble, 2012, p. 183.

²⁵⁸ **Locke J.**, Two Treatises of Government, London, 1947, p. 3-16.

²⁵⁹ **Declaration of Colonial Rights**, New York, Barnes and Noble, 2012, p. 65-69.

²⁶⁰ **Быховской Б. Э.**, Американские просветители, т. 1, Москва, Мысль, 1968, С. 5-41.

դարձան ժամանակակից աշխարհի առաջին սահմանադրական հանրապետության քաղաքացիներ և ոչ թե միապետության հպատակներ: Մարդիկ վերագտան ինքնուրույնությունը և ստեղծեցին պետություն ու ազգային կառավարություն՝ սեփական կարիքները բավարարելու նպատակամղումով:

Մորգանը ամերիկյան հեղափոխությունը դիտարկում է որպես «մտավորական շարժում»²⁶¹, իսկ մտավորական շարժման հիմնական շարժիչը մտածող ու կրթված անհատն է: Այս առումով միանգամայն օրինաչափ է, որ ընտրախավը ձևավորվեց հենց այդպիսի մարդկանցից:

Ընտրախավը մշտապես կապված է իշխանության հետ: Այս առումով ուշագրավ է իշխանության նկատմամբ Մաքս Վեբերի մոտեցումը, որն իշխանությունը նույնացնում է մարդու՝ «ընկերային հարաբերություններում իր կամքը իրացնելու կարողության հետ»²⁶²: Ըստ էության, մտածողը իշխանությունը նույնացնում ու շաղկապում է անհատի կարողության և կամքի հիմնախնդրին: Այս պարագայում ամբողջությամբ տրամաբանական պիտի լինի, որ քաղաքական ու տնտեսական կարողությունների ու կամքի բավարար չափաբաժնի տիրապետող անձինք կամ նրանց խումբը լինեն իշխանության կրողը: Իշխանության օգտագործման ձևից ու բովանդակությունից էլ հենց կախված է իշխանությունը իրացնողի տեղը ընտրախավի ու կեղծ ընտրախավի ոլորապտույտի մեջ:

Ըստ էության, ԱՄՆ-ում հրաշալիորեն պատկերացնում էին, որ նորաստեղծ համակարգը կայուն կլինի միայն, եթե քաղաքական ու տնտեսական ընտրախավի ու սովորական քաղաքացիների միջև հաստատվի փոխհամաձայնեցված գործողությունների կառուցակարգված համակարգ, երբ ընտրախավի ներսում ընթացող պայքարը կընթանա ընկերային աստիճանների կիրարկմամբ և երբ արտաքին ազդակի ու վճռորոշ գործոնի դերում հանդես կգա լայն հասարակական տարրը: Կ. Ռայթ Միլլսը «Ընտրախավի իշխանությունը» աշխատության մեջ գրում է. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների իշխանության համակարգին հանդիպած մարտահրավերները չեն կարողացել վնասել հաստատությունների օրինակարգությանը: Արձանագրելի է, որ ԱՄՆ-ի իշխանական կառուցվածքում տեղի ունեցած փոփոխությունները գերազանցապես տեղի էին ունենում համակարգի ներսում հաստատութենական վերանայումներով ու փոփոխություններով»²⁶³: Ընտրախավերի *տերմինուսի տեսության* համաձայն՝ վերջիններս գտնվում են անվերջ փոփոխման շրջափուլի մեջ, և դրանց ընկերային կամ տնտեսական դերստանձնումները ունեն ժամանակավոր բնույթ: Ընդամին, դրանց հիմքով հասարակական կառավարման համակարգ կառուցելը երկարաժամկետ լուծում չի կարող լինել: Սակայն այս անցումային պատմակարգի հերոսները գտել են նաև այդ խնդրի լուծումը՝ ընտրախավերի անվերջ փոփոխությունները ԱՄՆ-ում տեղավորելով միևնույն համակարգի ներսում: Համակարգ ասելիս առաջին հերթին նկատի ունենք իշխանության ճյուղերի փոխզսպման սկզբունքը, պարբերաբար կրկնվող համապետական ընտրությունները ու դրանց վրա կանգնեցված կառուցակարգերը: Ավանդույթը, օրենքը, պարբերաբար կրկնվող համապետական ընտրությունները և իշխանության ճյուղերի փոխզսպման սկզբունքն արդյունավետ համակարգում են իշխանության եկած նոր ընտրախավի գործունեությունը և բացառում արտահամակարգային փոփոխությունները՝ իրական ու գործուն մեխանիզմ ստեղծելով ընտրախավի այլասերման դեմ կամ այլասերման դեպքում՝ դրա ներհամակարգային փոխարինման համար:

²⁶¹ **Morgan E.**, The American Revolution Considered as an Intellectual Movement, In Paths Of American Thought, Boston, Houghton Mifflin, 1963, p. 11-33

²⁶² **Weber M.** Economy and Society. New York, New York Bedminster Press, 1968. Vol. 1., p. 53

²⁶³ **Mills C.**, The Power Elite, Oxford, Oxford University press, 2000, p. 269-270.

Այսպիսով՝ կարելի է արձանագրել, որ ամերիկյան անցումային պատմակարգը հարաբերականորեն կարճ ժամանակահատվածում կարողացավ լուծել իր առջև դրված խնդիրները և անցում կատարել համակարգայնացված, ազատական և արդի նոր տիպի հասարակական ձևաչափի: Ընտրախավերի *տերմինուսի տեսության* համաձայն՝ հին ընտրախավը աստիճանաբար վերածվեց կեղծ ընտրախավի և անցումային պատմակարգում հայտնվելով՝ իր տեղը զիջեց նոր ընտրախավին, որը և կառուցեց նոր տիպի հասարակություն:

Պետական կառավարման համակարգն ու հասարակական համակեցության սկզբունքներն էլ կառուցվեցին այնպես, որ կարողանան պարառել *տերմինուսի տեսության* շրջափուլային տատանումները՝ դրանք դարձնելով ներհամակարգային ֆենոմեններ:

TERMINUS ELITE THEORY IN THE CONTEXT OF AMERICAN TRANSITION FORMATION

AREG KOCHINYAN

*Yerevan State University, Faculty of History,
Chair of World History, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of the article is to give a description of an elite as well as its public institutions and processes being in the transition formation within the framework of the Terminus elite theory in an interdisciplinary format based on a specific example.

Our task is to reveal the feature of American transition formation, describe the guarantees of the creation of a modern, democratic and legal state as a result, identify the role of Terminus theory in the above mentioned.

In the course of the study, both scientific (abstraction, analysis, synthesis, deductive and inductive research) and special (historical research, local application of Toynbee civilizational waves, comparative analysis) methods were applied.

As a result of the study, the following conclusion was formed: during its normal development, the society is always in a closed circle of shifts of elites - the Terminus shifts.

These shifts usually take place in transition formations. The American revolution is one of those phenomena, that results into the creation of an unprecedented system of public administration and qualitatively new form of social coexistence, which in their turn already provide a new, intra-system type of shifts.

Key words: *Elite, Terminus, USA, Revolution, Fake Elite, Colony, Independence, Transition, Formation.*

АРЕГ КОЧИНЯН

*аспирант кафедры всемирной истории
исторического факультета
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – на конкретном примере и в междисциплинарном формате в рамках теории элит Терминус дать описание элиты (ее общественных институтов и процессов), находящейся в переходном состоянии.

Наша задача – раскрыть особенности американской переходной системы, описать гарантированные предпосылки создания в результате ее реализации современного, демократического, правового государства и в этом контексте определить роль теории Терминус.

В ходе работы были применены как научные (абстракция, анализ, синтез, дедуктивное и индуктивное исследование), так и специальные (историческое исследование, локальное применение Тойнбиевских волн цивилизаций, сравнительный анализ) методы.

В результате исследования было сформировано следующее заключение: общество в процессе своего естественного развития всегда находится в замкнутом круге сдвигов элит, которые принято обозначать как Терминусные сдвиги. Эти сдвиги обычно происходят в переходных формациях, и американская революция является одной из них. В результате этого создается беспрецедентная система государственного управления и качественно новая форма социального сосуществования, которая, в свою очередь, обеспечивает новую, периодически сменяющуюся внутрисистемную формацию.

Ключевые слова: *элита, Терминус, США, революция, ложная элита, колония, независимость, переход, формация.*

**ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

**ՀՀ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱՑՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՆԵՈՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ***

ՀՏԴ 328

ՄԱԳՂԱ ԱՐՍԵՆՅԱՆ

*Հայաստանի Հանրապետության
Պետական կառավարման ակադեմիայի ասպիրանտ,
բ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
magdaarsenyan@yahoo.com*

Հոդվածի նպատակն է հիմնավորել խորհրդարանական մշակույթի կայացման և ժողովրդավարական համախմբման գործընթացների փոխայայմանավորված բնույթը՝ այն դիտարկելով քաղաքական համակարգի ստրուկտուրալիստական ու դերային գործոնների սիմբիոտիկ փոխապդեցության շրջանակներում: Այս մոտեցումը հնարավորություն է տալիս գնահատելու մշակութային ստատուս-քվոն՝ արդիական դարձնելով խորհրդարանի գործառույթային արդյունավետությունը:

Մեր խնդիրն է ներկայացնել հետխորհրդային երկրներին, այդ թվում՝ ՀՀ-ին բնորոշ ժողովրդավարական անցում-համախմբում գործընթացի հիմնախնդիրները, որոնք ժամանակի ու տարածության մեջ պայմանավորում են քաղաքական դերակատարների գործունեության մոդելների, ինչպես նաև հասարակական գիտակցության և մասնակցության մոդելների պարզացման շարժընթացը:

Հետապոտության իրականացման ընթացքում կիրառվել են քաղաքագիտության համեմատական, համակարգման ու դասակարգման մեթոդները:

Հետապոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ ներկայացված հիմնախնդիրները շարունակում են պահպանել արդիականությունը նեոքաղաքականության համատեքստում՝ պայմանավորելով քաղաքական ընտրանու և հասարակության կողմից համարժեք վարքային մոդելների ձևավորումն ու վերարտադրությունը: Ներկայացված հիմնախնդիրները շեշտադրում են արժեքաբանական գործոնների գերակայությունը ժողովրդավարական անցումից համախմբում գործընթացներում՝ հրամայական դարձնելով քաղաքացիական ներուժի գնահատման անհրաժեշտությունը: Վերջինս արդիական է դարձնում խորհրդարանի գործառույթային արդյունավետության բարձրացման անհրաժեշտությունը՝ փոխակերպելով խորհրդարանի մասին մեր ավանդական պատկերացումները և դիտարկելով խորհրդարանական մշակույթը որպես ժողովրդավարության որակի ցուցիչ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 22.07.2020թ., գրախոսվել՝ 30.07.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

Հիմնաբառեր՝ խորհրդարանական մշակույթ, քաղաքական մշակույթ, մշակութային ստատուս-բժի, ժողովրդավարական հասանիմբում, նեոքաղաքականություն, գունավոր հեղափոխություններ, հետխորհրդային ինտրոգիա:

Ներածություն

Խորհրդարանական մշակույթը բազմաշերտ կառուցվածք ունեցող իրավաքաղաքական երևույթ է: Արդի քաղաքագիտական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ խորհրդարանական մշակույթի բաղկացուցիչ տարրերը և գործառույթները ժողովրդավարացման տարբեր մակարդակ ունեցող երկրներում դիտարկվում են պառլամենտարիզմի, քաղաքացիականության, սահմանադրականության, արդիականացման, համախմբման և այլ երևույթների շարքում: Այս մոտեցումը հնարավորություն է տալիս պարզելու խորհրդարանական մշակույթի քաղաքակրթական, արժեքաբանական ու ինստիտուցիոնալ չափումները և ապա նախորոշելու խորհրդարանական մշակույթի զարգացման այն մոդելը, որը կարող է արդիական լինել քաղաքական մշակույթի նույնանման փորձառություն ունեցող երկրների պարագայում:

Ելնելով խորհրդարանական մշակույթ (այսուհետև նաև՝ ԽՄ) հասկացության շուրջ առկա մեկնաբանությունների և սահմանումների ուսումնասիրությունից՝ կարող ենք փաստել, որ *նեո իմաստով* ԽՄ-ն արտացոլում է պատգամավորական էթիկան, այսինքն՝ քաղաքական գործիչների վարքային մոդելները, հաղորդակցության մշակույթը հասարակության և քաղաքական ուժերի ներկայացուցիչների հետ փոխհարաբերություններում: ԽՄ վարքաբանական մոդելների ուսումնասիրությունը, «խորհրդարանական էթիկա» և «պատգամավորական էթիկա» կատեգորիաների տարաջանտման հիմնահարցերը դիտարկվում են խորհրդարանական սոցիալականացման վարքաբանական, օրենսդրական և գործառական մոդելների շրջանակներում: Այս առումով արժեքավոր են Դ. Փ. Թոմփսոնի, Է. Յ. Բատալյոյի, Յ. Հայզինգայի, Մ. Ռաշի և Ֆ. Գիդինգսի, Փ. Նորիսի աշխատությունները²⁶⁴:

Լայն իմաստով ԽՄ-ն ածանցվում է սահմանադրական ու քաղաքական մշակույթների փոխազդեցությունից՝ անցյալի ինտեգրման միջոցով ձևավորելով այն տարածությունը, որտեղ պետք է համագործակցեն քաղաքական համակարգի բոլոր սուբյեկտները Սահմանադրությամբ երաշխավորված քաղաքական իրավունքների և ազատությունների իրացման շրջանակներում: Այս տեսանկյունից ուշագրավ են Մ. Ֆուկոյի, Պ. Ռոզենվելդի, Է. Ֆրոմի, Ժ. Նայի, Ս. Կելլերի, Ս. Շեպհարդի, Յ. Գայթունգի, Ի. Վ. Սամարկինայի, Ե. Բ. Շեստոպալի, Ա. Ի. Սոլովյովի, Վ. Ն. Կոլեսնիկովի, Ա. Ի. Շերբինիևի և Ն. Գ. Շերբինիևի, Ֆ. Բուռլացկու և Ա. Գալկինի, Ե. Լ. Սիսոյատինայի,

²⁶⁴ **Thompson D. F.** The Possibility of Administrative Ethics. *Public Administration Review*, Vol. 45, № 5. (Sep.-Oct., 1985), pp. 555-561. <https://blogs.commonsgorgetown.edu/ppol-560-fall2011/files/Thompson-Possibility-of-Administrative-Ethics.pdf> (Assessed 19.06.2020); **Баталов Э. Я.** Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы). *Гражданское общество и правовое государство*. 1994., http://ecsocman.hse.ru/data/219/178/1217/004_GRAZhdANSKOE_OBSchESTVO_I_PRAVOVOE_GOSUDARSTVO.pdf (Дата доступа: 19.06.2020); **Хейзинга Й.** Игровой элемент современной культуры // *Политические исследования*, № 5. 1991, С. 202–205. http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/H/1991-5-23-Heisinga_Igrovoy_element_sovremennoy_kulturi.pdf (Дата доступа: 19.06.2020); **Rush M., Giddings P.** *Parliamentary Socialisation: Learning the Ropes of Determining Behaviour*. 2011. Palgrave Macmillan, pp. 28-195; **Norris P.** *Electoral engineering. Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge University Press. 2009, pp. 238-246.

աշխատանքները²⁶⁵, որտեղ ԽՄ տեսական-գաղափարական հիմքում դիտարկվել են իշխանության մշակույթի հումանիզացմանն ուղղված քաղաքական սոցիալականացման և վերասոցիալականացման, ներկայացուցչականության, հաղորդակցության, սոցիալ-քաղաքական կայունության գործառնությունների ապահովումը:

ԽՄ հասկացության շուրջ հետազոտությունների հիմքում հիմնականում դրված է քաղաքագիտական մոտեցումը, համաձայն որի՝ ԽՄ գործառնությանին տեսանկյունից հարում է առավել ընդգրկուն՝ քաղաքական մշակույթ հասկացությանը:

Անկախության տարիներից ի վեր հայաստանյան քաղաքական և հանրային խոսույթի շրջանակներում շատ հաճախ հանդիպում ենք մեկնաբանությունների, որոնք քաղաքական համակարգի ժողովրդավարացման, կուսակցությունների և քաղաքացիական հասարակության գործառնությանին արդյունավետության խնդիրները պայմանավորում են քաղաքական մշակույթի բացակայությամբ: Այդորինակ դիտարկումները մեր կարծիքով թյուր պատկերացում են ստեղծում քաղաքական մշակույթի էվոլյուցիայի, կառուցվածքի ու դրսևորման մոդելների շուրջ: Քաղաքական մշակույթի մասին կարող ենք խոսել թե՛ կայացած ժողովրդավարությունների և թե՛ մրցակցային ավտորիտար վարչակարգերի պայմաններում: Այլ հարց է, որ քաղաքական մշակույթի ժողովրդավարացումը ենթադրում է ժողովրդավարական համախմբման բարձր մակարդակ: ***Յենց այդ է պատճառը, որ արդի քաղաքագիտության շրջանակներում հասարակական համակարգերի ժողովրդավարացման հիմնախնդիրներն ուսումնասիրվում են առաջին հերթին քաղաքացիական մշակույթի էվոլյուցիոն առանձնահատկությունների բննարկման և այնուհետև***

²⁶⁵ **Фуко М.** Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет., 1996, С. 193 // Фуко М. Власть и знание // Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избр. Полит. Статьи, выступления и интервью. М., 2002, С. 290; **Rosanvallon P.** Society of Equals. Translated by Arthur Goldhammer. Harvard University Press, USA, 2013, pp. 12-75 // P. Rosanvallon. How to Create a Society of Equals: Overcoming Today's Crisis of Inequality. Foreign Affairs, 2016. <https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-12-14/how-create-society-equals> (Assessed 19.06.2020); **Фромм Э.** Анатомия человеческой деструктивности. М.: АСТ-ЛТД, 1998, С. 481-483; **Nye Jr. J. S., Hard, Soft, and Smart Power** // The Oxford Handbook of Modern Diplomacy (Ed. by **A. F. Cooper, J. Heine, and R. Thakur**). Oxford University Press, 2013, pp. 559-576; **Joseph Nye on Smart Power** // Harvard Kennedy School Insight Interview (July 3, 2008) <https://www.belfercenter.org/publication/joseph-nye-smart-power> (Accessed 12.03.2020); **Keller S.** Beyond the Ruling Class: Strategic Elites in Modern Society. Routledge, 2017, pp. 4-22; **Shephard M. P.** Term Limits: Evidence of Careerism and Socialization // Journal of Legislative Studies, 2, 1996, p. 262; **Galtung J.** Cultural violence. Journal of Peace Research, Vol. 27, №3. (Aug., 1990), pp. 291-305. <https://www.galtung-institut.de/wp-content/uploads/2015/12/Cultural-Violence-Galtung.pdf> (Accessed 12.03.2020); **Самаркина И. В.** Политическая ресоциализация: актуальный контекст исследования. «Человек. Сообщество. Управление». №4, 2006, С. 139-147 http://chsu.kubsu.ru/arhiv/2006_4/2006-4_Samarkina.pdf (Дата доступа: 19.06.2020); **Шестопал Е. Б.** Политическая социализация и ресоциализация в современной России. При поддержке РФФИ, исследовательский грант, 2012. <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/09/21/1251345259/00> (Дата доступа: 19.06.2020); **Соловьев А.И.** Российский парламент: динамика в новейшей политической истории и перспективы развития // Власть. 2006. №3. С. 20-25; **Колесников В.Н.** Функциональная ценность парламентской культуры // Вестник Санкт-Петербургского Университета. Сер. 6. 2010. Вып.2, С. 33–40. <https://cyberleninka.ru/article/v/funktsionalnaya-tsennost-parlamentskoy-kultury> (Дата доступа: 19.06.2020); **Щербинин А. И., Щербинина Н. Г.** Парламентская культура: коммуникативный аспект. Вестник Томского государственного университета. История. 2013. №5 (25). <http://cyberleninka.ru/article/n/parlamentskaya-kultura-kommunikativnyy-aspekt> (Дата доступа: 19.06.2020); **Бурлацкий Ф. М., Галкин А. А.** Современный Левиафан: Очерки политической социологии капитализма /. Москва: Мысль, 1985, С. 366-381; **Сысолятина Е. Л.** Парламентская культура в контексте социально-политических преобразований. 2015. Департамент политологии и социологии Уральского Федерального Университета имени первого президента России Б.Н. Ельцина, г. Екатеринбург. http://elar.uurfu.ru/bitstream/10995/32356/1/klo_2015_207.pdf (Дата доступа: 19.06.2020).

Քաղաքական դերակատարների մշակութային մոդելների փոխակերպումների շրջանակներում: Հետևաբար քաղաքական մշակույթը վարչակարգերի փոխակերպման գործընթացներում քաղաքական համակարգի գործառնության եղանակի որակական ցուցիչ է:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ անհրաժեշտ ենք համարում Հայաստանի Հանրապետությունում ԽՄ ժողովրդավարացման ներուժը և առկա հիմնախնդիրները քննարկել վարչակարգային փոխակերպումների սոցիալ-քաղաքական նախադրյալների շրջանակներում: Վերջիններս պայմանավորում են կուսակցությունների, քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների, շարժումների և այլ դերակատարների համագործակցության որակը, ինչպես նաև հասարակական գիտակցության և մասնակցության մոդելների շարժընթացը:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո ժողովրդավարական անցման գործընթացն իր գծային տրամաբանությամբ բազմամակարդակ մարտահրավեր էր նոր անկախացած երկրների հասարակությունների համար: Հետկոմունիստական երկրների անցումային գործընթացների ուսումնասիրությունը վկայում է այն մասին, որ սահմանադրաիրավական և ինստիտուցիոնալ փոխակերպումները տեղի են ունեցել «Էկզոգեն» գործոնները (*գծային ապատականացումը որպես ունիվերսալ բաղադրատոմս, ժողովրդավարացման արևմտյան մոդելները, սահմանադրական իդոմորֆիզմը, արժեքային հեղափոխությունները և այլն*) որպես համակարգի էնդոգեն «կվադր» չափորոշիչներ համարելու հետևանքով:

Պետականաշինության գործընթացում առաջնորդվելով այն արդիվով, թե ժողովրդավարությունը եզակի ուղիով գծային գործընթաց է, հետխորհրդային քաղաքական ընտրանիներն իրականացնում էին պետական իշխանության ինստիտուցիոնալացումը՝ անտեսելով ժողովրդավարական անցման հիմնախնդիրները:

Այս առումով պատեհ է մեջբերել Լ. Դայմոնդի դիտարկումը, ըստ որի՝ «*հետկոմունիստական երկրներում ժողովրդավարությունը վատ կառավարմամբ մակերեսային ֆենոմեն է...: Անցկացվում են ընտրություններ, որոնք միջույթներ են կոռումպացված և կլիենտելիստական կուսակցությունների միջև: Գործում են խորհրդարաններ և տեղական ինքնակառավարման մարմիններ, որոնք չեն ներկայացնում հանրային շահից բխող օրակարգ: Գործում են սահմանադրություններ, որոնք չեն ապահովում սահմանադրականությունը*»²⁶⁶:

Արդի քաղաքակազմության մեջ գոյություն ունեն ժողովրդավարական վարչակարգերի որակական չափման տարբեր մոտեցումներ (*օրինակ՝ «Economic Intelligence Unit (EIU) Democracy Index», «Varieties of Democracy (V-Dem)», «Bertelsman Transformation Index (BTI)», «Freedom House/Nations in Transit» և այլն*), որոնք շեշտադրում են ժողովրդավարական «անցում-համախմբում» հարացույցի չափորոշիչների ու գործոնների այս կամ այն համախումբը:

Այդ չափորոշիչներն ու գործոնները վերլուծության են ենթարկվում քաղաքագիտության մեջ հայտնի «ստրուկտուրալիստական» (structure) (*Գ. Ալմոնդ և Ս. Վերբա, Ռ. Ինգլհարտ և Բ. Վելցել, Ս. Լիփսեթ, Դ. Ռաստոու և այլք*)²⁶⁷ ու դերային (agency)

²⁶⁶ **Diamond L.** The Democratic Rollback: The Resurgence of the Predatory State. Foreign Affairs, Vol. 87, No. 2. 2008, p. 38

²⁶⁷ **Альмонд Г., Верба С.,** Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г. Альмонд; С. Верба; пер. с англ. Е.Генделя. М: Мысль, 2014, С. 97-124; **Inglehart R., Welzel C.** Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence. Cambridge: Cambridge University Press. 2005, pp. 173-210; **Lipset S.M.** Political Man: The Social Bases of Politics. Garden City: Doubleday. 1960, pp. 45-68; **Rustow D. A.** Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. Comparative Politics, vol. 2, no. 3, 1970, pp. 337-363.

Թեև քաղաքագիտության մեջ ընդունված է համարել, որ «դերային» մոտեցման գործոնները բնորոշ են ժողովրդավարական անցմանը, իսկ «ստրուկտուրալիստական» մոտեցման գործոններն արդիական նշանակություն ունեն համախմբման գործընթացում, այնուամենայնիվ հարկ ենք համարում փաստել, որ համաձայն հետխորհրդային երկրների կերպափոխման գործընթացների փորձառության՝ «ստրուկտուրալիստական» գործոնները նախորոշում են «դերային» գործոնների զարգացման միտումները անցման գործընթացի բոլոր փուլերում: Այլ կերպ ասած՝ «օբյեկտիվ» գործոնները նախորոշում են քաղաքացիական և ինստիտուցիոնալ ներուժը արդիականացման գործընթացներում և ունեն մեծ ազդեցություն քաղաքականության դերակատարների վարքային մոդելների զարգացման գործում:

Մշակութային ստատուս-քվոյի ուղենշումը խորհրդարանական մշակույթի ժողովրդավարական փոխակերպումներում

Հետխորհրդային երկրների, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետության «անցում-համախմբում» հարացույցի ներքո դիտարկվող քաղաքական կերպափոխման գործընթացներն այլևս նպատակահարմար ենք համարում դիտարկել նեոքաղաքականության համատեքստում:

«Նեոքաղաքականություն» եզրույթն առաջին անգամ օգտագործվել է Բ. Զրուկիչենքի կողմից «Նեոքաղաքականություն. նպատակաուղղված գործողություն» հոդվածում (“Neopolitics: Voluntary Action in New Regime”) 2007 թվականին: Հեղինակը «նեոքաղաքականություն» եզրույթը մեկնաբանում է որպես «քաղաքականություն շարունակական ներթափանցման և կերպափոխման հոլովույթում» («politics in a state of adaptation and change»): Բ. Զրուկիչենքի դիտարկմամբ՝ այն ենթադրում է անցյալի շարունակականության վրա հիմնված ներկա, որը պարբերաբար փոխակերպվում է՝ ելնելով անձի ազատության կենսագործման և քաղաքական գործընթացների անկանխատեսելիությունից²⁶⁹: Մեր համոզմամբ՝ այս մոտեցումները ժողովրդավարության որակի բարձրացման և հետևաբար ԽՄ ժողովրդավարացման գործընթացի արժեքաբանական ու ինստիտուցիոնալ նախադրյալների վերհանմանը և դրանց զարգացմանը նպաստելու տեսանկյունից հնարավորություն են տալիս *գնահատելու մշակութային ստատուս-քվոն (cultural status-quo²⁷⁰): Վերջինս արտացոլում է մի կողմից՝ ժողովրդավարական անցման հիմնախնդիրների հաղթահարման, մյուս կողմից՝*

²⁶⁸ O'Donnell G. Democracy, Agency and the State: Theory with Comparative Intent. Oxford University Press, 2010, pp. 31-51; **Карл Т. Л., Шмиттер Ф.** Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы (Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций). Полис. Политические исследования. 2004, № 4. <https://www.polistudies.ru/files/File/2004/4/Polis-2004-4-Karl.pdf>; **Przeworski A.** Why Bother with Elections? Cambridge, Polity Press, 2018, pp. 178-189.

²⁶⁹ Հղումն ըստ՝ **Lys I.** The Neopolitics. <https://medium.com/@igorlys/you-think-you-are-involved-with-politics-you-vote-or-maybe-even-are-voted-for-you-suffer-from-or-d1159609b63c> (Assessed 13.06.2020); **Cruikshank B.** Neopolitics: Voluntary Action in the New Regime. In: Maasen S., Sutter B. (eds) On Willing Selves. Palgrave Macmillan, London. 2007, pp.146-167.

²⁷⁰ **Podsakoff M. P., Mackenzie B. S., Podsakoff P. N.** The Oxford Handbook of Organizational Citizenship Behavior. Oxford University Press. 2018, pp. 243-245; **Smith K.W., Lewis W. M., Jarzabkowski P., Langley A.** The Oxford Handbook of Organizational Paradox. Oxford University Press. 2018, pp. 481-482; **Groysberg B., Lee J., Price J., Cheng J. Y.** The Leader's Guide to Corporate Culture. <https://hbr.org/2018/01/the-culture-factor> (Assessed 20.06.2020); **Chiaradonna A.** The Cultural Status Quo Need to Go: A Future-Focused Culture Can Better Our Business, Our Teams and Ourselves. <https://seic.com/knowledge-center/cultural-status-quo-needs-go> (Assessed 20.06.2020):

գլոբալ տեղեկատվական հեղափոխության արդյունքում ի հայտ եկած մարտահրավերներին դիմագրավելու քաղաքացիական և ինստիտուցիոնալ կարողությունը:

Մշակութային ստատուս-փոյի գնահատումը նախևառաջ հնարավորություն է ընձեռում դիտարկելու հետխորհրդային երկրներին, այդ թվում՝ ՀՀ-ին բնորոշ ժողովրդավարական անցում-համախմբում գործընթացի հիմնախնդիրները, որոնք արտացոլում են արդի փուլում դրանց ինտեգրացիան, շարունակականությունը և ռազմավարական զարգացման անորոշությունը:

1. Ինքնության ճգնաժամը և բացասական նույնականացման հետևանքները.

Կոմունիստական հասարակարգի ապալեզիտիմացումը ինստիտուցիոնալ և արժեքային մակարդակներում, սկսած դեռևս 1950-ական թվականներից (հակաստալինյան ընդվզումները Հունգարիայում (1956 թ.), «Պրահայի գարունը» Չեխոսլովակիայում (1968 թ.) և Արևելյան ու Կենտրոնական Եվրոպայի երկրներում տեղի ունեցող հեղափոխական ալիքն ընդդեմ կոմունիստական վարչակարգի (ընդունված է անվանել նաև «Ազգերի աշունը» (Autumn of Nations), 1989 թ.) ուղեկցվում էր քաղաքական արդիականացման ազատականացված մոդելի կիրառմամբ, ինչպես նաև արևմտյան և արևելյան քաղաքակրթությունների «խզման գծերի» երկայնքով: Պարտադրված «ունիվերսալ քաղաքակրթությունը» կամ ալոգիզմն առ այն, որ խորհրդային Միության փլուզումը ազդարարելու էր լիբերալ ժողովրդավարության անբեկանելի և համընդհանուր հաղթանակը ժամանակի ու տարածության մեջ, ճեղքեր տվեց: Արդյունքում արևմտյան ժողովրդավարությունների մոդելներով հրապուրված հետխորհրդային ընտրանիքների կողմից հասարակության ինտեգրումն ու վերասոցիալականացումն ապահովելու անկարողությունը համադրման մոդելների անտեսման պայմաններում առաջ բերեցին քաղաքական զարգացման ճգնաժամեր (*ինքնության, բաշխման, մասնակցության, շարժունակության, լեզիտիմության*):

Այս տեսանկյունից «անցում-համախմբում» հարացույցի ամենակարևոր և դեռևս չհաղթահարված հիմնախնդիրներից մեկը **սոցիալական ու քաղաքական նույնականացումն է**, որը քաղաքական համակարգի կայունացման առումով ունի կարևոր նշանակություն, քանի որ միտված է պետության ներսում ձևավորել քաղաքակրթական, արժեքային ու գաղափարական զարգացման ուղենիշների շուրջ հարաբերական համաձայնություն: Այս տեսանկյունից հարկ է նշել, որ եթե 1980-ական թվականներին տեղի էր ունենում ԽՄ ԿԿ հասարակությունների «նույնականացման ցանցի» աստճանական փլուզում՝ ի հաշիվ բացասական նույնականացման (negative identity)²⁷¹ քաղաքականության, ապա 1990-ականներին Նորանկախ պետությունների ազգային ընտրանիները չկարողացան կանխարգելել այդ քաղաքականության սրացումը, ինչը հանգեցրեց տարաբնույթ քաղաքացիական ընդվզումների և գունավոր հեղափոխությունների, ինչպես նաև օտարման ազգային արժեքներից, ավանդույթներից ու մշակույթից: Հարկ է նշել, որ անցման գործընթացներում բացասական նույնականացման քաղաքականության արդյունքում տեղի ունեցող ինտեգրացիոն գործընթացները բավական անկայուն են հատկապես այն դեպքում, երբ ազգային ընտրանիներն անցման փուլում չեն նախաձեռնում հասարակության բազմաչափ վերասոցիալականացման և ինտեգրման գործընթացներ:

2. «Նոր տարածաշրջանացում» քաղաքականության և ինտեգրացիոն գործընթացների փոխապդեցության արժեքային ու դերային գործոնները.

²⁷¹ Hihara S., Sugimura K., Syed M. Forming a Negative Identity in Contemporary Society: Shedding Light on the Most Problematic Identity Resolution, Identity. International Journal of Theory and Research. 2018. <https://doi.org/10.1080/15283488.2018.1524329> (Assessed 22.06.2020)

Արդիականացման ու զարգացման գործընթացներին զուգահեռ հետխորհրդային երկրների քաղաքական համակարգերի կերպափոխման առանձնահատկությունների վերհանման տեսանկյունից էական նշանակություն ունեն **«Նոր տարածաշրջանայնացումը» և ինտեգրացիոն գործընթացները**²⁷²:

Վերջիններս արտացոլում են «ստրուկտուրալիստական» և «դերային» գործոնների միջև ուղիղ պատճառահետևանքային կապը, որը չի կարելի անտեսել կամ բացառել փոխակերպվող սոցիալ-քաղաքական համակարգերի վերլուծության շրջանակում: Այս համատեքստում հարկ ենք համարում դիտարկել բրիտանացի սոցիոլոգ Է. Գիդդենսի սոցիալական գործողության տեսությունը, համաձայն որի՝ հասարակության զարգացումը պետք է դիտարկել հետևյալ երկու չափորոշիչների՝ «structure» և «agency» փոխազդեցության պայմաններում: Է. Գիդդենսի սոցիալական գործողության տեսությունն առաջ է քաշում այն մոտեցումը, ըստ որի՝ հասարակության զարգացման ուսումնասիրությունը պետք է ունենա «holistic» բնույթ, որը ենթադրում է հասարակության մշակութային ու արժեքային հենքը ձևավորող գործոնների (մարդաբանական, հոգեբանական, պատմական, սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական) և դերակատարների վարքի մոդելների հաշվառումը: Նրա դիտարկմամբ՝ սոցիալ-քաղաքական համակարգն իր բոլոր բաղադրիչներով գործառնում և վերակազմակերպվում է օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ գործոնների փոխգործակցության արդյունքում²⁷³:

Ժողովրդավարության որակի բարձրացման տեսանկյունից այս գործընթացները դիտարկվում են թե՛ որպես մարտահրավեր և թե՛ որպես հնարավորություն, քանի որ «Նոր տարածաշրջանայնացումը» պահանջում է որոշումների կայացման գործընթացում քաղաքական ընտրանիների ինտեգրման առավել բարձր մակարդակ: Վերջինս իր հերթին ենթադրում է տեղային ու միջազգային հարթություններում արդյունավետ ցանցային հաղորդակցություն, որը համախմբում է ենթաընտրանիների (ինչպես օրինակ՝ խորհրդարանական ընտրանին) գործողություններն այլևս սահմանված քաղաքական խաղի շրջանակներում:

Արդի քաղաքագիտության մեջ, ինչպես նաև միջազգային հարաբերությունների համակարգում տարածաշրջանային քաղաքականության տեսանկյունից հիմնականում տարբերակում են եվրասիական ու եվրոպական զարգացման ուղղությունները, որոնք գտնվում են շարունակական փոխազդեցության և հակակշռման հուլովայթում: «Նոր տարածաշրջանայնացման» և ինտեգրացիոն գործընթացների փոխազդեցության վերլուծության «holistic» մոտեցումը հնարավորություն է տալիս հասկանալու, թե ինչու միևնույն մեկնարկային կետ ունեցող հետխորհրդային պետությունները ժողովրդավարական անցումից համախմբում գործընթացներում գրանցել են ու շարունակում են գրանցել և՛ տարբեր, և՛ նման արդյունքներ:

Անդրադառնալով հետխորհրդային պետություններին՝ առաջին հերթին նկատի են առնվում խորհրդային Միության փլուզման արդյունքում անկախացած պետությունները: Սակայն չպետք է անտեսել այն հանգամանքը, որ հետխորհրդային պետությունների շարքին են դասվել նաև Վարշավյան պայմանագրի կազմակերպության (1955-1991թթ.) երկրները, որոնք ԽՍՀՄ փլուզումից հետո քաղաքական զարգացման, արդիականացման ու ինտեգրացիոն գործընթացներում նախապատվություն են տվել արևմտյան զարգացման մոդելների կիրարկմանը: Այս տեսանկյունից կարևոր է

²⁷² **Semenova E., Edinger M., Bets H.** Parliamentary Elites in Central and Eastern Europe: Recruitment and Representation. Routledge. 2014, pp. 1-31

²⁷³ **Giddens A.** The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. University of California Press, 1984, pp. 1-28. http://www.communicationcache.com/uploads/1/0/8/8/10887248/the_constitution_of_society.pdf (Assessed 22.06.2020)

հատկապես Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության փորձառությունը վերամիավորումից (1990թ.) հետո: Այստեղ պետականաշինության գործընթացի արդյունավետությունը պայմանավորված էր անցյալի ինտեգրման ու վերաիմաստավորման միջոցով քաղաքական ինստիտուտների մշակութային մոդելների կերպափոխման ու հասարակության վերասոցիալականացման գործընթացների զուգադրմամբ: Հետկոմունիստական երկրների եվրոպականացման տեսանկյունից հետաքրքրական է նաև «Վիշեգրադյան խմբի» (1991 թ.) երկրների (Չեխիա, Լեհաստան, Սլովակիա, Հունգարիա) փորձառությունը: Այս երկրների տարածաշրջանային համագործակցության և ինտեգրացիոն գործընթացների հարաբերական հաջողությունը պայմանավորված էր եվրոպական քաղաքակրթության «օբյեկտիվ» պայմանների ընդհանրությամբ:

Ինչ վերաբերում է Արևելյան Եվրոպայի երկրներին, ապա թեև յուրաքանչյուրի՝ Եվրոպական Միության հետ ունեցած երկկողմ գործընկերային հարաբերություններին, այնուամենայնիվ ԵՄ-ն, ընդունելով Եվրոպական անազման՝ որպես «ունիվերսալ բաղադրատոմս» կիրառելու անհնարինությունը, 2009 թվականին նախաձեռնեց Արևելյան գործընկերության քաղաքականությունը:

Ավգ գործընկերության քաղաքականությունը միանշանակ չի կարելի համարել հաջողված, ինչը պայմանավորված է հետխորհրդային երկրների քաղաքական մշակույթի Եվրոցիոն զարգացման առանձնահատկություններով: Սակայն կարող ենք պնդել, որ մինչև օրս ԵՄ Արևելյան գործընկերության քաղաքականությունը չի գրանցել ակնկալվող ու ցանկալի արդյունքներ: Դա արդյունք է Ավգ երկրների մեծամասնությունում խորհրդային սոցիալ-քաղաքական կարգերի, ավանդույթների, վարքային մոդելների ինտեգրացիոն ուժի, որն էապես խոչընդոտում է նոր կենսական ուղեհիշների և արժեքային կողմնորոշիչների ձևավորումը: Եվրոպական ինտեգրացիոն գործընթացներին հակակշռելու տեսանկյունից մեծ ազդեցություն ունեն եվրասիական ինտեգրացիոն գործընթացները, որոնք մեկնարկել են դեռևս 1990-ական թվականներից՝ նպատակ ունենալով հակակշռել ԵՄ-ի կողմից ազդեցության գոտիների ձևավորմանն ու ընդլայնմանը հատկապես Արևելյան Եվրոպայի ու Կենտրոնական Ասիայի երկրներում:

Ինչ վերաբերում է Մերձբալթյան երկրների պետականաշինության փորձառությանը և ինտեգրացիոն գործընթացներին, ապա գիտավերլուծական ու փորձագիտական հանրույթների շրջանակում գոյություն ունի կարծիք, որ Լատվիան, Լիտվան ու Էստոնիան այլևս ներկայացնում են ոչ թե հետխորհրդային տարածությունը, այլ Մեծ Եվրոպան: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո այդ երկրները չանդամակցեցին ԱՊՀ-ին՝ պետականաշինության գործընթացի հիմքում դնելով եվրո-ատլանտյան ինտեգրացիոն քաղաքականությունը:

«Նոր տարածաշրջանացման» և ինտեգրացիոն գործընթացների շրջանակներում կտրուկ անցումներ են իրականացրել Ուկրաինան, Վրաստանը, և այլևս կարող ենք պնդել, որ այդ ճանապարհին է գտնվում նաև Հայաստանը: Անցման շարժառիթները նշյալ երեք պետությունների պարագայում եղել են այսպես կոչված «գունավոր» և/կամ «թավշյա» հեղափոխությունները, որոնք նպատակ են հետապնդել իրականացնել ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին քաղաքական տեղաշարժեր:

Սակայն Հայաստանի Հանրապետությունը (և ոչ միայն) չի կարող համեմատելի լինել առնվազն անցման հետագծի տեսանկյունից, քանի որ նշյալ երկրները աշխարհաքաղաքական, անվտանգային ու արժեքաճանկան տեսանկյունից իրենց առջև այսօր խիստ տարբեր մարտահրավերներ ու զարգացման հնարավորություններ ունեն:

Թեև հայ գիտավերլուծական, փորձագիտական ու քաղաքական խոսույթում Հայաստանի՝ 2013 թվականի որոշումը՝ անդամակցել Եվրասիական տնտեսական միությանը, գնահատվում է որպես հրաժարում ԵՄ-ի հետ ասոցացման համաձայնագրի կնքումից, այնուամենայնիվ, մեր կարծիքով, ժամանակի ու տարածության մեջ այդ

որոշումը ցույց տվեց հնարավորությունը՝ համադրելի դարձնելու քաղաքակրթական տեսանկյունից երկու հակադիր ինտեգրացիոն գործընթացները:

2015 թվականին տրվեց ՀՀ-ԵՄ Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագրի (ՀԸԳՀ) շուրջ պաշտոնական բանակցությունների մեկնարկը, իսկ 2017թ.-ի նոյեմբերի 24-ին Բրյուսելում կայացած Արևելյան գործընկերության (ԱԷԳ) 5-րդ գազաթաժողովի շրջանակներում ՀՀ ԱԳ նախարար Էդվարդ Նալբանդյանի և ԵՄ արտաքին գործերի և անվտանգության քաղաքականության հարցերով բարձր ներկայացուցիչ Ֆեդերիկա Մոգերինիի կողմից ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի և Եվրոպական խորհրդի նախագահ Դոնալդ Տուսկի ներկայությամբ նշյալ համաձայնագիրը ստորագրվեց²⁷⁴: Հարկ ենք համարում նշել, որ թե՛ Եվրասիական և թե՛ Եվրոպական ինտեգրացիոն գործընթացների ներթափանցման տեսանկյունից Հայաստանի Հանրապետությունը մինչև օրս արձանագրել է հատվածային արդյունքներ, ինչը փաստում է ոչ միայն քաղաքական ընտրանու և ենթա-ընտրանիների, այլ գլոբալ առումով տնտեսական ու քաղաքական զարգացման գործընթացներին քաղաքականության դերակատարների ինտեգրման մասնակի մակարդակի մասին:

3. «Գունավոր հեղափոխությունները» կամ «իրավիճակային հեղափոխական փուլի» մշտական սպառնալիքի առկայությունը.

Հետկոմունիստական երկրների վարչակարգային կերպափոխումների ուսումնասիրությունը վկայում է այն մասին, որ ժողովրդավարական անցումներն անկանխատեսելի ու բազմաշերտ Եվրոպիոն գործընթացներ են: Դրանց զարգացման հետագիծը ներկայացնում է արժեքային, գաղափարական ու մշակութային հարթություններում մեկնարկային տարբեր պայմանների համախումբ, որն էլ ժողովրդավարական անցումից համախմբում գործընթացներում հանգեցնում է տարաբնույթ ելքերի:

Նեոքաղաքական գործընթացների ներքո Բ. Զրուիքշենը տարբերակում է չընդհատվող ռեֆորմների («unending reforms») և իրավիճակային հեղափոխության («episodic revolution») պատմական փուլերը: Բ. Զրուիքշենը նշում է, որ չընդհատվող պատմական փուլը ենթադրում է քաղաքական համակարգի արդիականացմանը նպաստող բարեփոխումների/ռեֆորմների իրականացում **իրավիճակային հեղափոխական փուլի մշտական սպառնալիքի առկայության պայմաններում**: Բ. Զրուիքշենի համոզմամբ՝ *ռեֆորմների իրականացման քաղաքականությունը (Reformation) անհրաժեշտ է դիտարկել որպես հետհեղափոխական վարզացման մոդել*, որը սոցիալ-քաղաքական կարգի կերպափոխումը և կայունությունն ապահովող հիմնական միջոցն է: Մեր համոզմամբ՝ հեղափոխական փուլի սպառնալիքի առկայությունը պայմանավորված է ժողովրդավարական անցման գործընթացում անցումագետներ Տ.Լ.Կարլի և Ֆ.Շմիտերի կողմից տարբերակված *«պարտադրման», «պակտային», «բարեփոխման», «հեղափոխական» փուլերից որևէ մեկի տապալմամբ, որը ժողովրդավարական անցումից համախմբում գործընթացում չի հանգեցնում ժողովրդավարության որակի բարձրացման*: Հարկ է նշել, որ բնավ էական չէ, թե խոսքը որ փուլի տապալման մասին է, քանի որ վերոնշյալ փուլերը փոխապայմանավորված են: Հատկանշական է այն, որ ժողովրդավարական անցման գործընթացն ունի ցիկլիկ բնույթ, որը ենթադրում իրավիճակային անցումներ դեպի քաղաքական համակարգի ժողովրդավարացում և ապա հետընթաց ժողովրդավարությունից այն դեպքում, երբ համակարգի ժողովրդավարացումը չի կայունանում ի հաշիվ «քաղաքական հակառակորդների միջև ձեռքբերված փոխզիջման, որը ենթադրում է փոխադարձ

²⁷⁴ Երկկողմ հարաբերություններ. ՀՀ-ԵՄ գործընկերություն: <https://www.mfa.am/hy/bilateral-relations/eu> (Վերջին դիտումը՝ 20.06.2020)

կենսական շահերի պաշտպանությունը երաշխավորելու և սեփական օրակարգերը առաջ չմղելու պատրաստակամության»²⁷⁵:

Յետխորհրդային կերպափոխումների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 2000-ական թվականների «գունավոր/թավշյա հեղափոխությունները» («Կմարա» (Վրաստան), «Ղորա» (Ուկրաինա), «Քել-Քել» (Ղրղզստան), «Չուբր» (Բելառուս), այլևս նաև՝ «Իմ քայլը» (Հայաստան)) առավելապես հանգեցրին ավտորիտար ավանդույթների շարունակականությանը և, դժբախտաբար, քաղաքական համակարգի ժողովրդավարացման գործընթացներում շրջադարձային փուլ չդարձան: «Գունավոր» և/կամ «թավշյա» հեղափոխությունները թեև բացահայտում էին հիբրիդային վարչակարգերի հիմնախնդիրները, այնուամենայնիվ դրանց հաղթահարումն իրացվում էր մի վարչակարգի շրջանակում քաղաքական ընտրանիների «շրջանառությամբ» (circulation): Յետհեղափոխական շրջանում ընդդիմադիրները վերականգնում էին ոչ ժողովրդավարական կառավարման ընթացակարգերը՝ մշակելով մեխանիզմներ իրենց իշխանության վերարտադրման համար: Վրաց սահմանադրագետ Վախթանգ Խամալաձեի խոսքով՝ «կաթսայի կափարիչն անհրաժեշտ է բաց թողնել գոյորշին դուրս բերելու համար, հակառակ դեպքում այն կարող է պայթել...»: Մեր համոզմամբ՝ սոցիալական ցնցումները, շարժումները, հեղափոխությունները քաղաքական համակարգի առողջացման տեսանկյունից կարող են ունենալ կառուցողական ազդեցություն՝ հնարավորություն տալով համակարգին «նեկրոֆիլ» էներգիան պարպելու և արատավոր երևույթներից մասնակիորեն ձերբազատվելու համար: Սակայն այսօրինակ դեպքերում հատկանշական է, որ սոցիալական ցնցումները/հեղափոխությունները չպետք է լինեն ժողովրդավարական անցման գործընթացների վերջնակետերը: դրանք պետք է ազդարարեն ռեֆորմների իրականացման մեկնարկը՝ ապահովելով շարունակականության պայմանները: Այլապես սոցիալ-քաղաքական համակարգի՝ այլևս ժայթքած «հրաբուխները»²⁷⁶ կարող են ունենալ կործանարար ազդեցություն հասարակության «իմունային» համակարգի վրա:

4. Սոցիալ-քաղաքական հարաբերություններում «կլիենտիզմը» որպես հիմնական ախտանիշ.

Արդի քաղաքագիտության մեջ հետխորհրդային քաղաքական համակարգերն ընդունված է մեկնաբանել որպես «հովանավորչական նախագահական» (patronal presidentialism) և «հովանավորչական խորհրդարանական» (patronal parliamentarism) կառավարման համակարգեր²⁷⁷, որտեղ տասնամյակների ընթացքում ձևավորված «պատրոն-կլիենտ» հարաբերությունների տրամաբանությունն արտացոլվում է տարաբնույթ սոցիալ-քաղաքական գործընթացներում: Այս առումով բավական հետաքրքիր օրինակ են ընտրական գործընթացները, որտեղ «ընտրակաշառքն» ունի ամենատարբեր դրսևորումները՝ սկսած դրամական միջոցներից մինչև քաղաքական պայմանավորվածությունների ձեռքբերում:

Յետխորհրդային երկրներին բնորոշ հաջորդ կարևոր հիմնախնդիրը քաղաքական վարչակարգի անձնավորումն է, որը ենթադրում է բազմակուսակցական համակարգի ձևավորում գործառնության կլիենտելիզմի (clientelism) և հովանավորչության (patronage) դրսևորումներով: Քաղաքականության դերակատարները, գտնվելով մեկնարկային անհավասար պայմաններում, իրականացնում են ռեսուրսների ու ծառայությունների

²⁷⁵ **Diamond L.**, Ill Winds: Saving Democracy from Russian Rage, Chinese Ambition and American Complacency. Penguin Press. New York. 2019, pp. 57-58

²⁷⁶ **Arsenyan M.** Polarization and Hate Speech in Armenia after the Velvet Revolution. Caucasus Watch. 2020. <https://caucasuswatch.de/news/2633.html> (Assessed 19.06.2020)

²⁷⁷ **Hale H.** Democracy or Autocracy on the March? The colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism. Communist and Post-Communist Studies 39. 2006, pp. 305-329.

փոխանակում²⁷⁸: Կլիենտելիզմի և հովանավորչության վրա հիմնված քաղաքական հարաբերությունները հետազոտվել են «նեոհովանավորչական» (neopatrimonialism) հայեցակարգի շրջանակում, որը ձևավորվել է 20-րդ դարի երկրորդ կեսին ծախողված ժողովրդավարական անցումներին զուգահեռ: Քաղաքական հարաբերությունների այդ տիպին բնորոշ է «ուղղահայաց սպառնալիքը» կամ «կոմպրոմատը»²⁷⁹: Այդպիսի քաղաքական համակարգերում ընդդիմադիր կուսակցությունները, գտնվելով ոչ ֆորմալ հարաբերությունների շարունակական ցիկլի մեջ, չեն կարողանում ձևավորել իրենց իրական ընդդիմադիր ինքնությունը:

5. Հետխորհրդային կապիտալիստական հասարակարգի ձևավորումը և դրա հետևանքները.

Հետխորհրդային կապիտալիստական հասարակարգի ձևավորումը տեղի է ունեցել ի հաշիվ ազգային տնտեսությունների հիմնական ակտիվների մասնավորեցման քաղաքականության՝ հանգեցնելով ոչ թե պետական ռեսուրսների արդյունավետ կառավարմանը, այլ օլիգարխիկ համակարգի ձևավորմանը: Վերջինս իր հերթին խոչընդոտել է պոլիարխիկ ընտրանու ձևավորումը՝ պետական իշխանությունը կենտրոնացնելով խոշոր սեփականատերերի ձեռքերում («властесобственность»²⁸⁰):

Մասնավորեցման քաղաքականությունը փոխառվել էր Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից (Մեծ Բրիտանիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա, Բելգիա) դեռևս 1980-ական թվականներին²⁸¹: Ուշագրավ է այն, որ Նշյալ երկրների փորձառությունը ներառում է թե՛ դրական և թե՛ բացասական նախադեպերը, որոնք սակայն հաշվի չառնվեցին հետխորհրդային ընտրանիների կողմից: Հետխորհրդային մոդելի մասնավորեցման քաղաքականությունը, ինչպես նաև գլոբալ աշխատաշուկայում առաջարկի ու պահանջարկի փոխակերպման միտումներն առաջացրին բաշխման ճգնաժամ և էլ ավելի խորացրին սոցիալական բևեռվածությունը: Վերջինս իր հերթին ունեցավ բացասական ազդեցություն ժողովրդավարության որակի վրա: Այս առումով հատկանշական է քաղաքագետ Ա. Պշևրսկու դիտարկումը, ըստ որի՝, բնակչության մեկ շնչի հաշվով եկամտի անգամ «մեկ քայլ» անկումը մեծացնում է ժողովրդավարության «վախճանի» հավանականությունը²⁸²: Արդի քաղաքագիտության մեջ լայնորեն ընդունված է այն տեսակետը, ըստ որի՝ ժողովրդավարական կառավարման մոդելի հաջողման մասին կարող ենք խոսել առավելապես տնտեսապես զարգացած երկրների պարագայում, քանի որ անձի սոցիալ-տնտեսական մրցունակությունը պայմանավորում է քաղաքական համակարգի կայունությունը և ժողովրդավարության որակը:

Այս տեսանկյունից հատկանշական է 2011 թվականին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված «Happiness: Towards a Holistic Definition of

²⁷⁸ Eisenstadt S. N., Roniger L. Patrons, Clients and Friends. Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society. Cambridge University Press. 1984, pp. 47-48.

²⁷⁹ Ledeneva A. V. How Russia Really Works: The Informal Practices That Shaped Post-Soviet Politics and Business. Ithaca: Cornell University Press. 2006, pp. 58-63.

²⁸⁰ Հղումն ըստ՝ Рябов А. Постсоветские государства: дефицит развития на фоне политико-экономического многообразия. Тупики постсоветского развития: поиск выходов. Вестник института Кеннана в России. Выпуск 23. М.- 2013, С. 7-18. <https://www.imemo.ru/files/File/ru/publ/2013/Vestnik-23.pdf> (Дата доступа: 20.06.2020)

²⁸¹ Гаврилин Е. В. Приватизация государственного сектора экономики в странах с развитой и развивающейся экономикой // CPPM. 2014. №1 (82). <https://cyberleninka.ru/article/n/privatizatsiya-gosudarstvennogo-sektora-ekonomiki-v-stranah-s-razvitoj-i-razvivayusheysya-ekonomikoy> (Дата доступа: 20.06.2020)

²⁸² Հղումն ըստ՝ Diamond L. Breaking Out of the Democratic Slump. Journal of Democracy. Volume 31. 2020, pp. 44-45. Adam Przeworski et al., “What Makes Democracies Endure?” Journal of Democracy 7 1996, pp. 39–55.

Development» բանաձևը²⁸³, որը որպես երկրի զարգացման ցուցանիշ է դիտարկում ոչ թե համախառն ներքին արդյունքը, այլ համախառն ազգային երջանկությունը (gross national happiness): 2012 թվականին ՄԱԿ-ի կողմից ընդունվեց «Wellbeing and Happiness: Defining a New Economic Paradigm» հայեցակարգի մեթոդաբանության և փոխադարձության համաձայն՝ բնակչության մեկ շնչի հաշվով երջանկության ցուցանիշն ունի անմիջական ազդեցություն *սոցիալականացման ու վերասոցիալականացման, սոցիալական անվտանգության, պետական ու քաղաքական ինստիտուտների նկատմամբ վստահության, քաղաքական մասնակցության ակտիվության, քաղաքական երկխոսության, ինչպես նաև ընտրական մշակույթի որակի վրա*: Ըստ 2020 թվականի երջանկության համաշխարհային զեկույցի²⁸⁴ Հայաստանը զբաղեցնում է 116-րդ, իսկ Արևելյան գործընկերության երկրների (Մոլդովա (70), Բելառուս (75), Ադրբեջան (89), Հայաստան (116), Կրաստան (117), Ուկրաինա (123) մակարդակով՝ 4-րդ հորիզոնականը:

Եզրակացություն

Ամփոփելով հարկ ենք համարում նշել, որ վերոնշյալ հիմնախնդիրները շարունակում են պահպանել իրենց արդիականությունը նեոքաղաքականության համատեքստում՝ խոչընդոտելով ժողովրդավարական համախմբման գործընթացին: Հնարավոր չէ միանշանակ հավաստել, թե նշյալ հիմնախնդիրներից որն է առաջնայինը կամ արդյո՞ք դրանց հնարավոր լուծման եղանակները ԽՍ Ժողովրդավարացման տեսանկյունից կհանգեցնեն բավարար նախադրյալներով *մշակութային ստատուս-քվոյի ձևավորմանը*: Սակայն ակնհայտ է այն, որ ներկայացված հիմնախնդիրները մի կողմից արտացոլում են «ստրուկտուրալիստական» և «դերային» գործոնների փոխադարձ-նավորվածությունը, մյուս կողմից շեշտադրում են արժեքաբանական հիմնախնդիրների գերակայությունը ժողովրդավարական անցումից համախմբում գործընթացներում:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ կարծում ենք, որ նեոքաղաքական զարգացումների համատեքստում ԽՍ Ժողովրդավարացման գործընթացն անհրաժեշտ է դիտարկել մի կողմից քաղաքական համակարգի «ստրուկտուրալիստական» ու «դերային» գործոնների սիմբիոտիկ փոխազդեցության, մյուս կողմից քաղաքացիական ներուժի գնահատման տեսանկյունից: Վերջինս արդիական է դարձնում խորհրդարանի գործառնության արդյունավետության բարձրացման անհրաժեշտությունը՝ փոխակերպելով խորհրդարանի մասին մեր ավանդական պատկերացումները և դիտարկելով ԽՍ-ն որպես ժողովրդավարության որակի ցուցիչ:

²⁸³ Happiness: Towards a Holistic Approach to Development. Draft Note. 2012. <https://www.un.org/esa/socdev/ageing/documents/NOTEONHAPPINESSFINALCLEAN.pdf> (Assessed 20.06.2020)

²⁸⁴ World Happiness Report 2020. <https://happiness-report.s3.amazonaws.com/2020/WHR20.pdf> (Assessed 20.06.2020)

ԳԻՏԱԿԱԼ ԱՐՅՍԽ SCIENTIFIC ARTS AKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ № 3(6), 2020
**THE ISSUES OF DEMOCRATIZATION OF PARLIAMENTARY
CULTURE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
IN THE CONTEXT OF NEOPOLITICS**

MAGDA ARSENYAN

*Public Administration Academy of RA, Political Processes and Institutions,
International Relations, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia*

The article aims to substantiate the reciprocal nature of the establishment of parliamentary culture and democratic consolidation considering it within the framework of symbiotic interaction of the “structuralist” and “role” factors of the political system. This approach makes it possible to assess the cultural status quo in order to differentiate the axiological and institutional preconditions of parliamentary culture in the process of overcoming the issues of democratic transition.

The task of the research is to present the main issues of the processes of democratic transition and consolidation of the post-Soviet countries, including the Republic of Armenia, which determine the models of functioning of political institutions, as well as the dynamics of the development of consciousness and the behavioural models of the society in time and space.

In the course of the study comparative, classification and coordination methods of political science were used.

As a result of the study the conclusion was drawn, that the presented issues have maintained their actuality in the context of neo-politics determining the formation and reproduction of appropriate behavioural models of the political elite and the society. These issues emphasize the dominance of the axiological factors and make the assessment of the civic potential an imperative in the processes of democratic transition and consolidation.

The latter actualizes the need to raise the functional efficiency of the parliament transforming the traditional ideas regarding the role of the parliament and considering the parliamentary culture as an indicator of the quality of democracy.

Key words: *parliamentary culture, political culture, cultural status quo, democratic consolidation, neo-politics, color revolutions, post-soviet inertia.*

**ПРОБЛЕМЫ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ПАРЛАМЕНТСКОЙ КУЛЬТУРЫ
В КОНТЕКСТЕ НЕОПОЛИТИКИ В РА**

МАГДА АРСЕНЯН

*аспирант, выпускник Академии публичного управления Республики Армении
по специализации «Политические процессы и институты,
международные отношения»,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью статьи является обоснование взаимодополняющего характера процессов становления парламентской культуры и демократической консолидации в рамках симбиотического взаимодействия структурных и акторно-ориентированных факторов политической системы. Такой подход позволяет оценить культурный статус-кво для дифференциации аксиологических и институциональных предпосылок демократизации парламентской культуры.

Наша задача – представить характерные для постсоветских стран, в том числе и для Республики Армения, основные проблемы процессов демократического транзита и консолидации, которые предопределяют модели функционирования политических институтов, а также динамику развития сознания и моделей поведения общества во времени и в пространстве.

В ходе исследования были применены сравнительный, структурный и классификационный методы политической науки.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что представленные проблемы продолжают сохранять свою актуальность в контексте неополитики, обуславливая формирование и воспроизведение соответствующих поведенческих моделей политической элиты и общества. Эти проблемы четко демонстрируют преобладание аксиологических факторов и обращают оценку гражданского потенциала в императив в процессах демократического транзита и консолидации. Последнее актуализирует необходимость повышения функциональной эффективности парламента, трансформируя традиционные представления о роли парламента и рассматривая парламентскую культуру как показатель качества демократии.

Ключевые слова: *парламентская культура, политическая культура, культурный статус-кво, демократическая консолидация, неополитика, цветные революции, постсоветская инерция.*

RUSSIA AND TURKEY BETWEEN COOPERATION AND RIVALRY*

UDC 327 (470+44)

HOVSEP BABAYAN

*Public Administration Academy of the Republic of Armenia,
Political Governance and Public Policy, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia
hovsepbabayan@paara.am*

This article discusses the dynamics of relations between Russia and Turkey and particularly the balance of power in the Black Sea and the South Caucasus. The article first aims briefly to describe the bilateral relations of Russia and Turkey after the Cold War and analyze their balance of power relations in the Black Sea and the South Caucasus.

For this purpose, the economic and energy cooperation is examined. Then, particularly regional foreign and military policies and their outcomes is analyzed.

The author examined qualitative methods (retrospective case study) to reveal the main tendencies of bilateral relations and comparative analysis of power balance relations. Both primary and secondary (academic and expert works) sources have been considered as basis of the research.

According to the results of the analysis the author concluded/inferred that two countries continue both cooperate in mutually beneficial realms and compete in order to expand their political influence. As economic and energy cooperation is mutually beneficial, the parties seek to avoid direct military confrontation, preferring absolute gains over relative ones. Regarding the balance of power in the Black Sea and in the South Caucasus the article proposes that currently Russia compared to Turkey has considerable dominance in these regions.

Keywords: *Russia, Turkey, rivalry, security, cooperation, conflict, Black Sea, South Caucasus, economics, energy.*

Russia and Turkey periodically continue to draw the attention of regional and world politics. Having left eleven Russia-Turkey wars behind in the past two countries, they still compete over several issues. Turkish military operations in Syria and Russian-Turkish negotiations over the Idlib de-escalation zone are recent examples of a possible confrontation between them. However, Russia-Turkey relations are complex and multidimensional. There are several factors that actually soften the risk of Russian-Turkish conflict and decrease the probability of direct military confrontation²⁸⁵. This article first briefly describes the bilateral relations of Russia and Turkey, then analyses the balance of power relations in the Black Sea and the South Caucasus regions to demonstrate the dynamics of cooperation and rivalry.

Russia-Turkey Relations after the Cold War

Throughout the Cold War, the USSR and Turkey were in different poles and had a limited share of relations. Since the 1980s, the relations began to intensify. The energy became one of the

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.06.2020թ., գրախոսվել՝ 16.06.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

²⁸⁵ See, for example, **Ekinçi D.**, Russia-Turkey Relations (1991–2016): Diverging Interests and Compelling Realities, In Turkish Foreign Policy edited by P. Gözen Ercan, *Palgrave Macmillan*, 2007; **Kelkitli F.A.**, Turkish–Russian Relations: Competition and Cooperation in Eurasia, *Routledge*, Abingdon, Oxon, 2017; **Буржо Р.**, Россия-Турция, Энергетика Как Основа Отношений, *Центр Россия/ННГ*, 2013

first reasons for this activation, and as the coming years showed, it laid a common ground for the development of bilateral relations after the Cold War. In 1997, the parties agreed upon the construction of a 1200 km Blue Stream gas pipeline, designed to deliver Russian gas across the Black Sea to Turkey. The first gas supplies started in 2003. It can provide annually 16 billion cubic meters of gas. The next bilateral achievement in energy cooperation is the Turk Stream gas pipeline, which started to operate in 2020. Turk Stream has an aggregate capacity of 31.5 billion cubic meters per year. As a result, Russia has become the major contributor to energy for Turkey. Currently, Turkey's 50% of gas demand is provided by Russia²⁸⁶. For Russia, Turkey is the second (after the EU) energetic export market²⁸⁷. Overall, Turkey is dependent on Russian energy, which is troublesome for Turks, and the search for alternative energy sources (especially from the Caspian basin) has been significant for Turkish energy policy.

Another sphere of bilateral activation was trading. Geographic proximity has led two countries to engage in mutually favorable trade. The trade turnout has risen from 1.5 billion dollars in 1992 to 14 billion in 2005. In 2010 the parties established a High-Level Cooperation Council to stimulate deeper political, economic and cultural cooperation. According to 2018 data, Russia is in first place in Turkey's import volume, and Turkey is the fifth export partner for Russia²⁸⁸.

Russia and Turkey cooperate in the sphere of nuclear energy as well. In 2003 Russian Rosatom signed an agreement with the Turkish government to build four nuclear reactors with 1200 megawatt power in Akkuyu until 2023. This initiative will establish the first nuclear power plant in Turkey.

Military relations between states lack deep cooperation reasonably caused by Turkey's membership in NATO. However, the most prominent event in the military sphere since the 1990s is the S-400 air and missile defense systems purchase. In 2017 Turkey announced that it signed a contract with Russian Rostec to supply two batteries of S-400s²⁸⁹. Turkey's risky act caused concerns of Western powers, and the threat of sanctions on Turkey gained high probability. The first shipment of S-400 systems arrived at Turkey in 2019²⁹⁰. Turkey's such act is mostly explained by the desire of Turkish leadership to underline its autonomy in security and foreign affairs²⁹¹.

Bilateral cooperation in energy and trade is a solid ground for the deepening of the relations of two countries and stimulates positive outcomes or, in other words, provides the parties with absolute gains. However, this is not true for international relations, where Russia and Turkey have considerable controversies. Nowadays, both countries have contesting geopolitical interests in the Black Sea, the South Caucasus, Syria, Libya, etc. The primary reason for this rivalry is the aspiration to expand its influence over those regions. For example, after the Crimea annexation, Turkey refused to recognize it and condemned Russia's actions. The reason was not only the factor of Crimean Tatars, who were against the unification (Crimean Tatars living in Turkey count from 500K-6 million people)²⁹² but mainly Turkey's decision not to go against the Western allies. The

²⁸⁶ U.S. Energy Information Administration, Country Analysis Brief: Turkey, Washington, D.C., February 2, 2017

²⁸⁷ U.S. Energy Information Administration, Country Analysis Brief: Russia, Washington, D.C., October 31, 2017

²⁸⁸ World Bank, WITS TradeStat Database. <https://wits.worldbank.org/> (last visited June 12, 2020)

²⁸⁹ "Turkey, Russia Sign Deal on Supply of S-400 Missiles", *Reuters*, December 29, 2017. <https://www.reuters.com/article/us-russia-turkey-missiles/turkey-russia-sign-deal-on-supply-of-s-400-missiles-idUSKBN1EN0T5> (last visited June 12, 2020)

²⁹⁰ "First Shipment of Russian S-400 Systems Delivered to Turkey", *Al Jazeera*, July 12, 2019. <https://www.aljazeera.com/news/2019/07/shipment-russian-400-systems-delivered-turkey-190712081713100.html> (last visited June 12, 2020)

²⁹¹ Flanagan et al., Turkey's Nationalist Course: Implications for the U.S.-Turkish Strategic Partnership and the U.S. Army. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2020, p. xiii.

²⁹² Jankowski H., Crimean Tatars and Noghais in Turkey, *Türk Dilleri Arastirmalari*, no. 10, 2000

Crimean case demonstrated a significant pattern of Russia-Turkey relations, according to which, despite political controversies, two countries tend to maintain cooperation in the economic and energy field, where, as the data confirms, Turkey's dependence on Russia is stronger. For instance, after Crimea events, new sanctions imposed on Russia. Yet, Turkey did not welcome it and refused to join them. Apparently, Turkey's authorities realized that these sanctions would harm the Russian economy, which is broadly interconnected with Turkey's economy.

Over recent years the major tensions in Russia-Turkey relations have emerged in the Syrian conflict. The most severe escalation since the end of the Cold War (if not much later) occurred in November 2015, when Turkey downed the Russian SU-24 aircraft near the Turkey-Syria border. Russia avoided from military response apparently not to escalate the situation and engage in a direct military confrontation with NATO member. Despite this fact, Russia's responded harshly by other means, including economic sanctions, restrictions on tourism, etc.²⁹³ Then, the following months demonstrated that Turkey's economy had undergone sufferings particularly in agriculture and tourism²⁹⁴. The unprecedented escalations ended up with Recep Erdogan's letter to Vladimir Putin, where the Turkish President apologized for the incident. The letter paved the way for the revival of bilateral relations.

Currently two countries are mainly engaged in the negotiation processes over Idlib province, where clashes between Russian backed Syrian army and opposition forces (pro-Turkish) is the item of agenda in Russia- Turkey relations. Russia is actively supporting Asad's regime to restore territorial integrity of Syria. In its turn, Turkey seeks to establish buffer zone across Turkey-Syria border to prevent Kurdish militias to enter Turkey

Thus, Russian-Turkish relations are complex and multidimensional. After the general introduction of bilateral relations, the next step is the anal size in particular cases. Therefore Russia-Turkey relations in the Black Sea and the South Caucasus will be discussed below.

The Black Sea Region: Irreversible Shift

The Black Sea has its unique place for Russia and Turkey due to its geography. First of all, it is vital in terms of economy and energy transportation. Besides, three of six countries of the Black Sea are NATO members, two are seeking membership, and only Russia is on the opposite side. Arguably the Black Sea region is another chessboard for Russia-NATO competence where Turkey is driven not only by its interests but also as an alliance member.

From the beginning of the 1990s, the Black Sea has served for bilateral trade and transport purposes. In 1992 Turkey initiated Black Sea Economic Cooperation (BSEC), where Russia involved as well. The organization aimed to foster economic cooperation among the Black Sea countries. In later years the organizations extended its membership beyond the Black Sea countries, including non-Black Sea countries. However, the bilateral relations were much more intensive, and this organization has not succeeded as such.

As already mentioned, the energy transportation from Russia to Turkey stretches across the sea. It allows two countries to overcome the third parties, which is beneficial for two countries in terms of both economic and political.

Until 2014 the power balance in the Black Sea was favorable neither for Russia nor Turkey. First, before the annexations of Crimea, Russia's military strength was mainly concentrated in Sevastopol Naval Base. However, the capabilities of the base did not impose a considerable threat to neighboring countries. Second, Turkey sought not to generate a confrontation in this region. The

²⁹³ **Torosyan T., Arshakyan G.**, Geopolitical Aspect of Russian-Turkish Relations: Rivalry or Cooperation?, *Armenian Journal of Political Science*. no. 1(6), 2017

²⁹⁴ **Özertem H. S.**, Turkey and Russia: Fragile Friendship, *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 15, no 4, 2017.

confrontation with Russians was not in the interests of Turks, and they tried to maintain positive relations with them. Moreover, Turkey opposed the spread of NATO influence in the Black Sea, apparently either not to trigger tensions with Russia or to protect Turkey's role from the USA ambitions²⁹⁵. Hence, Russia and Turkey had consensus over the Black Sea status-quo of the balance of power and had mutual benefits from trade and energy transportation.

This matter of affairs altered after the Crimean unification with Russia. This event caused new changes in the Black Sea security system and ended up with the shift in the balance of power, and a new phase of rivalry not only between Russia and Turkey but also with NATO began²⁹⁶. After 2014 Russia has already started intensive militarization of Crimea and modernization of Russian Black Sea Fleet. Russia increased its military strength locating new anti-missile and anti-naval systems, equipped the navy with modern cruise missiles and submarines²⁹⁷.

Russia's active military build-up of Crimea brought about Turkey's (as well as other neighbors) concern over security issues. The balance of power has been shifted. Turkey started to appeal for help to its NATO allies. In 2016 while expressing his concern about these processes, Recep Erdogan called upon NATO members to expand its presence in the Black Sea, because as Turkish President famously put, "the Black Sea has become Russia's own lake"²⁹⁸.

In 2016 NATO Warsaw Summit member countries decided to increase NATO presence in the Black Sea. In the following years, NATO activated military exercises and various events in the region. NATO Navy's presence in the Sea accounted for much more days than previously. Furthermore, NATO strengthens its capabilities in neighboring member states both in the air and on the ground²⁹⁹.

Nevertheless, NATO activation has not seriously affected the balance of power. In this sense, there is a specific fact worth mentioning. According to 1937 the Montreux Convention non-Black Sea countries' naval forces have particular restrictions in the Black Sea regarding their size, tonnage, and weight. This implies that NATO naval forces have limited access to the Sea. Even though the convention has not always been abided by countries (e.g., in 2008)³⁰⁰, Turkey has deep interests in maintaining it as the convention provides Turks with exclusive rights over the Bosphorus and Dardanelle straits, which is a significant instrument for Turkey's foreign policy in the Black Sea and beyond it.

As a result, today, Russia has a relative advantage over Turkey in the Black Sea. Turkey's attempts to counter Russian growing capabilities have not recorded tangible success. NATO officials continue to emphasize the strategic importance of the Black Sea for the Alliance and the necessity of broader involvement in the region.

Meanwhile, the change in the balance of power has not ceased or damaged bilateral economic and energy relations. Turkey and Russia continue to cooperate in mutually beneficial realms using the Sea for trade and transportation.

²⁹⁵ Flanagan et al., p. 124.

²⁹⁶ "Russia and Turkey in the Black Sea and the South Caucasus", *International Crisis Group*, Special report N°250, Brussels, 2018

²⁹⁷ Petersen M., "The Naval Power Shift In The Black Sea", *War On The Rocks*, January 9, 2019. (last visited June 12, 2020); Kucera J., "Russia Claims "Mastery" Over Turkey in Black Sea", *Eurasianet*, September 16, 2016. <https://eurasianet.org/russia-claims-mastery-over-turkey-black-sea> (last visited June 12, 2020)

²⁹⁸ "Almost a Russian lake': Erdogan Calls for Greater NATO Presence in Black Sea", *Russia Today*, May 16, 2016. <https://www.rt.com/news/342670-nato-black-sea-russia/> (last visited June 12, 2020)

²⁹⁹ "Press Conference by NATO Secretary General Jens Stoltenberg following the Meeting of the North Atlantic Council at the level of Defense Ministers", Brussels, February 16, 2017

³⁰⁰ Kramer E. A., "NATO Ships in Black Sea Raise Alarms in Russia", *The New York Times*, August 28, 2008. <https://www.nytimes.com/2008/08/28/world/europe/28russia.html> (last visited June 12, 2020)

The South Caucasus

After the collapse of the USSR, the South Caucasus as a separate region found itself in a power vacuum. Three newly independent countries faced new challenges: state-building armed conflicts and etc. In the early 1990s, the temporary withdrawal of Russian dominance caused the political elites to formulate their own foreign policy strategies. Then, Russia was undergoing the same processes of state-building and the outbreak of armed conflicts inside the Federation. Moreover, the new Russian elite considered the integration with the West as a foreign policy priority, and post-Soviet countries were not paid much attention. Therefore, the importance of the South Caucasus greatly decreased for Russia in the first years after the end of the Cold War.

Similarly, Turkey, who had a historical presence in the region and has been sidelined from the region after the 1920s, wanted to establish new relations with whose countries. However, in the first years of the 1990s, Turkey did not possess appropriate resources to restore its historical positions in the region, and hardly they tried³⁰¹.

Nevertheless, this state of affairs did not last long. The outburst of armed conflicts and the interests over Caspian energy started to involve non- regional powers. Russia and Turkey were on that list.

Actually, Russia has a real advantage at the onset. First, armed conflicts in Abkhazia, South Ossetia, and Nagorno-Karabakh caused Russia to restore its positions. In the case of Abkhazia and South Ossetia, Russia had direct involvement and, in result, located Russian peacekeeping forces (formally within CIS contingent) on Abkhazian-Georgian and South Ossetian- Georgian borders. Furthermore, in 1995, Russia located military bases in Armenia and Georgia. Second, after the Soviet Union, three South Caucasian countries continued to have security, economic and cultural ties with Russia, which hard to say regarding Turkey, who was on the other side of the Iron Curtain (except ethnic-cultural connections with Azerbaijan). These ties were one of the reasons Russia promoted the Commonwealth of Independent States, which involved Armenia, Georgia (left in 2009) and Azerbaijan as well.

However, in the 1990s, Turkey succeeded in establishing a deep partnership with Azerbaijan, which was primarily a result of mutual ethnic and cultural ties³⁰². In this period, the parties along with the West reached a significant agreement on the building of pipelines to transport gas and oil from the Caspian Sea³⁰³. It was the first attempt to bring Caspian energy across the South Caucasus to Turkey and then to Europe.

In upcoming years, the bilateral relations provided a favorable ground for transforming it into trilateral cooperation, encompassing Georgia as well. The trilateral partnership remains the sole successful initiative apart from the bilateral framework to engage Turkey into regional processes, that is why it requires more attention to be paid.

Mainly the trilateral cooperation touched upon the energy sphere. In 2006 Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) gas pipeline and Baku-Tbilisi-Erzurum (BTE) oil pipeline started to operate. For Turkey, this is an alternative source for Russian energy and aimed to reduce Turkey's dependence on Russia. In addition to this, Turkey's interest matched with the West's in terms of overcoming Russia's energy domination. Thus, the Western countries backed the constructions and have their contribution to financing the initiatives³⁰⁴. Likewise, in 2018 the Trans-Anatolian pipeline came

³⁰¹ **Balci B.**, Strengths and Constraints of Turkish Policy in the South Caucasus, *Insight Turkey*, Vol. 16, no. 2, Spring 2014

³⁰² **Маркедонов С.** Российско-турецкие отношения и проблемы безопасности Кавказского региона, *Валдайские записки № 45*. Апрель, 2016. <https://ru.valdaiclub.com/a/valdai-papers/valdayskaya-zapiska-45/> (дата обращения: 12.06.2020)

³⁰³ **Yesevi C.G., Tiftikçigil Y. B.**, Turkey-Azerbaijan Energy Relations: A Political and Economic Analysis, *International Journal of Energy Economics and Policy*, Vol. 5, no. 1, Spring 2015

³⁰⁴ **Zaur S.**, Institutionalizing Trilateral Strategic Partnership: Azerbaijan, Georgia, Turkey, *Konrad-Adenauer-Stiftung, Regional Program South Caucasus*, 2016, p. 4

into force, which transports Caspian gas from Turkey to Europe.

Furthermore, the trilateral framework institutionalized in 2012. Three countries signed a declaration in Trabzon, Turkey. Expressing their commitment to continue trilateral cooperation, the parties agreed to activate their efforts in foreign and domestic realms³⁰⁵. Such meetings have been held in forthcoming years. For example, in 2019, three countries have signed the 2020-2022 sectoral cooperation agreement, which primarily encompasses energy transportation issues³⁰⁶.

Trilateral cooperation touched military affairs as well. It involves military staff trainings and cooperation over ensuring the security of pipelines. Since 2006 three countries annually hold "Eternity" joint staff exercises and from 2014 "Caucasian Eagle" joint military exercises. Notably, the military cooperation largely revolves around energy interests, and the security of pipelines is at the heart of the military exercises.

Actually, the trilateral cooperation has not transformed into a deeper political partnership or alliance, and there is no evidence for such tendencies. There are several reasons for that. The most significant is the cautiousness of Turkey regarding the strong Russian positions in the South Caucasus. For Russians, Turkey's increasing role in the region would surely not be tolerable. Another reason is the diverse foreign policy strategies of the three countries. Turkey turned its vector from the EU to the Middle East and do not have previous expectations for European integration despite being NATO member country. Although Georgia's future in NATO and the EU is not clear, Georgians preserve their commitment to Euro-Atlantic integration. Azerbaijan, in turn, pursues a policy of "distancing". Azerbaijanis tend not to adhere to any geopolitical poles and equally cooperate with Russia and the West.

Due to the above-mentioned factors, the trilateral partnership of Turkey, Georgia, and Azerbaijan lacks joint strategic goals and perspectives. In these contexts, Turkey has limited influence in the region, and ongoing tendencies do not promise a transformation of the status quo.

In the meantime, Russia holds its firm domination in the region. Russia-Georgia war in 2008 reasserted the determination of Russian leadership to consider the region as a as a zone of Russian "privileged interests"³⁰⁷. Even though after the war Russia-Georgian relations hugely suffered and Russia lost its grips on Georgia, following years proved the acceptance of Russian domination over the region by other great powers. Unlike Georgia, Russia's relations with Armenia are at the highest level. Russia is a major security, economic, and energy partner for Armenia. Russia located here its 102nd Military Base and alongside joint Armenian forces guards on Armenia-Turkey and Armenia-Iran borders. Moreover, Armenia is a member of the Russian-led Eurasian Economic Union (EEU) and Collective Security Treaty Organization (CSTO).

In 2009 an attempt of rapprochement of Armenia and Turkey was initiated by Armenians. Russia was one of the mediators alongside the USA, France, and the EU. Though the opening of Armenia-Turkey borders could probably allow larger Turkish involvement in the region, Russia welcomed the initiative. One of the central reasons was as then Russian President Dmitry Medvedev claimed the independence of regional countries in dealing with regional issues meaning exclusions of the USA and the EU³⁰⁸.

³⁰⁵ Trabzon Declaration of the Ministers of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, Georgia And the Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, June 08, 2012. <http://www.mfa.gov.tr/trabzon--declaration-of-the-ministers-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan-georgia-and-the-republic-of-turkey-08-june-2012-trabzon.en.mfa> (last visited June 12, 2020)

³⁰⁶ "Turkey, Azerbaijan, Georgia Sign Cooperation Action Plan", *Daily Sabah*, December 24, 2019. <https://www.dailysabah.com/diplomacy/2019/12/24/turkey-azerbaijan-georgia-sign-cooperation-action-plan> (last visited June 12, 2020)

³⁰⁷ Interview given by Dmitry Medvedev to Television Channels Channel One, Russia, NTV, Sochi, August 31, 2008. <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/48301> (last visited June 12, 2020)

³⁰⁸ "Press Statements Following the Russian-Turkish Talks", Moscow, February 13, 2009. <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/3172> (last visited June 12, 2020)

Russia-Azerbaijan relations also have a high degree of cooperation. However, as previously mentioned, Azerbaijan averts from joining Russia's economic and security unions and have distanced relations with Russians. Nevertheless, this does not bound the parties to build mutually beneficial bilateral relations. In 2013 Azerbaijan obtained from Russia armaments counting almost 3 billion dollar³⁰⁹. In the economic sphere, according to 2018 data, Russia's share of overall Azerbaijani import is in the largest (17%).

In the case of Armenia and Azerbaijan and for the South Caucasus generally, the Nagorno-Karabakh conflicts are a significant security challenge. For Russia, the Nagorno-Karabakh conflict is one of the possible leverages in both countries. Even though there is a lack of evidence that Russia directly exercised this trump card to impose its will on the sides, the impact of the conflict both for Armenia, Azerbaijan, and the regional security is decisive. Furthermore, Russia is involved in the peace negotiation process as an OSCE Minsk Group Co-Chair.

If we try to depict the arrangement of the South Caucasian countries by their perused foreign and security policies, a crossing axis will emerge: Turkey-Georgia-Azerbaijan and Russia-Armenia. Admitting every reservation that can be made regarding this arrangement, however, the positions of Russia and Turkey in this axis is not symmetric. The fact that Russia has a much heavier role than Turkey is an uncontested reality.

In conclusion, the relations between Russia and Turkey, as typical for regional and great powers' bilateral relations, have many dimensions. Currently, the two countries either cooperate and compete. Since the 1990s, the cooperation primarily deepened in economic and energy fields. Trade and Russian gas supplies serve as a common ground for mutually beneficial relations. Even though the rivalry exists between them concerning the various political issues, the parties previously demonstrated restraint to the escalation of controversies. Even in the case of the 2015 crisis following the downing of a Russian airplane, which greatly worsened bilateral relations, the forbearance of Russia not to escalate the conflict by military means proved that two sides prefer to negotiate over war.

In reality, Turkey has tangible dependence on the Russian economy and energy. Despite the increasing tensions between the West and Russia and the fact that Turkey is a member of NATO, the relations of these two countries have not suffered, which confirms that geopolitical tensions have not reached them, and they have their agenda.

³⁰⁹ “Russia starts delivering \$1 billion arms package to Azerbaijan”, *Reuters*, June 18, 2013. <https://www.reuters.com/article/us-russia-azerbaijan-arms/russia-starts-delivering-1-billion-arms-package-to-azerbaijan-idUSBRE95H0KM20130618> (last visited June 12, 2020)

ՈՌԻՍԱՍՏԱՆ ԵՎ ԹՈՒՐՔԻԱ.

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ

ՀՈՎՍԵՓ ԲԱԲԱՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության

Պետական կառավարման ակադեմիայի ասպիրանտ,

ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

Հոդվածում քննարկվում են Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջպետական հարաբերությունների ընդհանուր բնույթը և միտումները: Աշխատանքի նպատակն է բացահայտել Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջպետական հարաբերությունների դինամիկան Սառը պատերազմի ավարտից հետո, այնուհետև վերլուծել երկկողմ հարաբերությունների ուժային հավասարակշռությունը Սև ծովում ու Հարավային Կովկասում:

Այդ նպատակով խնդիր է դրվել ուսումնասիրել ռուս-թուրքական հարաբերությունների առանցքում ընկած տնտեսական ու էներգետիկ հարաբերությունները և վերլուծել երկու տարածաշրջաններում այս երկրների քաղաքականությունը և դրա արդյունքները՝ շեշտը դնելով առաջին հերթին ռազմաքաղաքական հարաբերությունների վրա:

Աշխատանքում օգտագործվել են երկկողմ հարաբերությունների բնույթը բացահայտող որակական վերլուծության (հետադարձ իրավիճակային վերլուծություն) և ուժային փոխհարաբերությունները վեր հանող համեմատական վերլուծության մեթոդները: Վերլուծության համար փաստական հիմք են հանդիսացել ինչպես առաջնային աղբյուրները, այնպես էլ թեմայի վերաբերյալ ակադեմիական ու փորձագիտական աշխատանքները:

Ըստ ուսումնասիրության արդյունքում ձեռք բերված եզրակացությունների՝ երկու երկրները շարունակում են և՛ համագործակցել փոխշահավետ ոլորտներում, և՛ մրցակցել միմյանց հետ ազդեցության տարածման համար: Միևնույն ժամանակ Ռուսաստանը և Թուրքիան խուսափում են անմիջական ռազմական բախումներից, քանի որ տնտեսական ու էներգետիկ հարաբերությունները շահավետ են երկու կողմի համար: Սև Ծովում և Հարավային Կովկասում կողմերի ուժային հարաբերությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ ներկայումս երկու տարածաշրջաններում Ռուսաստանը ունի զգալի գերակայություն Թուրքիայի նկատմամբ:

Հիմնաբառեր՝ *Ռուսաստան, Թուրքիա, մրցակցություն, ուժային բալանս, համագործակցություն, հակամարտություն, Սև ծով, Հարավային Կովկաս, տնտեսություն, էներգետիկա:*

РОССИЯ И ТУРЦИЯ: МЕЖДУ СОТРУДНИЧЕСТВОМ И СОПЕРНИЧЕСТВОМ

ОВСЕП БАБАЯН

*аспирант Академии государственного управления
Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения*

В статье обсуждаются общие черты двухсторонних отношений России и Турции. В частности, целью работы является выявление основных тенденций двухсторонних отношений после Холодной войны и анализ силового баланса в регионах Черного моря и Южного Кавказа.

Для этого поставлена задача исследовать экономические и энергетические взаимоотношения двух стран, проанализировать их внешнюю и военную политику и ее результаты в регионах.

Для выявления основных тенденций двусторонних отношений и баланса сил использованы качественные методы (ретроспективное тематическое исследование) и сравнительный анализ силового баланса. В исследовании использованы первичные и вторичные (академические и экспертные работы) источники данных, касающиеся русско-турецких отношений.

По результатам анализа автор пришел к выводу, что две стороны не только склонны сотрудничать во взаимовыгодных сферах, но и конкурировать в целях расширения своего политического влияния. Поскольку экономическое и энергетическое сотрудничество взаимовыгодно, стороны стремятся избежать прямой военной конфронтации, предпочитая абсолютные выгоды относительным. Что касается баланса сил в Черном море и на Южном Кавказе, то в статье утверждается, что в настоящее время Россия по сравнению с Турцией значительно доминирует в этих регионах.

Ключевые слова: *Россия, Турция, соперничество, силовой баланс, сотрудничество, конфликт, Черное море, Южный Кавказ, экономика, энергетика.*

ՀՏԴ 94 (44+61)

ԺԱՆՆԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱԼ

*Երևանի պետական համալսարանի
միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության
ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն,
jane.harutyunyan@gmail.com*

Հոդվածում նպատակ է դրվել ուսումնասիրել Ֆրանսիայի հարաբերությունները Հյուսիսային Աֆրիկայի պետությունների հետ, որոնք նախկինում ֆրանսիական գաղութներ էին, այդ պետությունների նկատմամբ որդեգրած քաղաքական գիծը և փոխհարաբերությունների առանձնահատկությունները: Նպատակի բացահայտման համար հոդվածում առաջ է քաշվել հետևյալ խնդիրը՝ պարզել Հյուսիսային Աֆրիկայի պետությունների հետ փոխհարաբերություններում քաղաքական ազդեցության լծակների սակավությանը պայմանավորված հիմնական շեշտը մշակութային և լեզվական համագործակցության բնագավառ տեղափոխելու ջանքերը: Հոդվածը շարադրված է արխիվային փաստաթղթերի, մենագրությունների և հոդվածների վերլուծության հիման վրա՝ պատմահամադրական, պատմահամեմատական և գործառնական մեթոդների կիրառմամբ: Արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ Հյուսիսային Աֆրիկայի պետությունների նկատմամբ որդեգրած արտաքին քաղաքական ռազմավարությունում և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական, և՛ ռազմական, և՛ միգրացիոն քաղաքականության կիրառման ոլորտներում Ֆրանսիան հիմնականում ծախողում էր: Միակ առանցքը, որը իրոք կապում էր Ֆրանսիան Հյուսիսային Աֆրիկայի պետությունների հետ և որոշակի դիվիդենտներ ու ազդեցության լծակներ տալիս, մշակութային, կրթական, լեզվական քաղաքականությունն էր:

Հիմնաբառեր՝ Ֆրանսիա, Հյուսիսային Աֆրիկա, Մադրիբ, գաղութ, ռազմական քաղաքականություն, տնտեսական քաղաքականություն, միգրացիոն քաղաքականություն, մշակութային քաղաքականություն:

Այս ազդեցության շարժման մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում ֆրանսիական գաղութատիրության դեմ Հյուսիսաֆրիկյան Թունիսում, Մարոկոյում և Ալժիրում անկախության ձեռքբերման համար մղված տևական, հերոսական պայքարը, որը միաժամանակ արաբական ազգային-ազատագրական շարժման կարևոր բաղադրիչներից է: Մադրիբի պետությունների հաղթանակում իր դերակատարությունն ունեցավ նաև Արաբական պետությունների լիգան, որը մեծ ծառայություն մատուցեց այդ երկրների խնդիրները միջազգայնացնելու ուղղությամբ³¹⁰:

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.05.2020թ., գրախոսվել՝ 16.05.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:
³¹⁰ Կարամանուկյան Շ., Արաբական պետությունների լիգան և Մադրիբի ժողովուրդների պայքարը ազգային անկախության համար 1945-1956, էջ 56:

ինքնագիտակցության աճը, անկախության նվաճումը և ինքնուրույն պետությունների կազմավորումը կանխորոշեցին զգալի քաղաքական ընդհանրության մեջ տարբեր պետությունների միավորման գործընթացի արագացումը³¹¹, ուստի Աֆրիկայի նորանկախ պետությունները փոքր պետություններին բնորոշ «վարքագիծ» չցուցաբերեցին, չփորձեցին արագորեն ընդգրկվել գործող միջազգային կազմակերպություններում: Այսօրինակ քաղաքականությունը հնարավորություն կտար շահած դուրս գալ և օգնություն ակնկալել երկու կողմից հավասարապես³¹²:

Հյուսիսային Աֆրիկայում Ֆրանսիայի քաղաքականության ուսումնասիրության համատեքստում անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև Ֆրանս-ՆԱՏՕ հարաբերությունները: Եթե Մեծ Բրիտանիան, օրինակ, պաշտպանում էր ՆԱՏՕ-ի «ծավալման» քաղաքականությունը, ապա Ֆրանսիան, ուղղակիորեն չհակադրվելով դրան, փորձում էր անհատական քաղաքական կուրս վարել՝ չհամապատասխանեցնելով իր շահերն ու նպատակները ՆԱՏՕ-ի հետ, բայց մեծապես հաշվի առնել դրանք Հյուսիսային Աֆրիկայում իր ռազմավարական ծրագրերում:

Սակայն Մադրիբի պետությունները որդեգրել էին «բլոկային» հակադրումից զերծ քաղաքական գիծ և 1960 թվականից հետո նորանկախ աֆրիկյան պետություններն անդամակցեցին Միավորված ազգերի կազմակերպությանը՝ ցանկանալով հանդես գալ որպես երրորդ ուժ ԱՄՆ-ից և Խորհրդային Միությունից հետո³¹³: Բացի ՄԱԿ-ից, կային ևս մի քանի միջազգային կազմակերպություններ, որոնց միջոցով Աֆրիկյան նորանկախ պետությունները փորձում էին հանդես գալ որպես համախմբված ուժ, ինչպիսիք էին՝ Աֆրիկյան Միությունը և Իսլամական Կոնֆերանս կազմակերպությունը (այնուհետև՝ Իսլամական համագործակցության կազմակերպությունը): Սակայն տարբեր աշխարհաքաղաքական և քաղաքական կողմնորոշումները հաճախ անհնարին էին դարձնում համատեղ հանդես գալու նրանց ցանկությունը: Միաժամանակ մեծացավ իսլամական ծայրահեղականության վտանգը Եվրոպայում թե՛ քաղաքական, թե՛ ահաբեկչական առումով³¹⁴:

Համագործակցության մեխանիզմների ձևավորումը

Հյուսիսային Աֆրիկայում իր նախկին գաղութների (Ալժիր, Մարոկո, Թունիս) անկախություն ձեռք բերելուց հետո Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքական օրակարգում էր հարաբերությունների կարգավորման և համագործակցության եզրեր որոնելու խնդիրը: Փարիզը մշտապես ձգտել է պահպանել քաղաքական և տնտեսական ամուր կապերն այդ տարածաշրջանի հետ: Ավելին, Ֆրանսիայի նախկին գաղութների մեծ մասի ոսկու և արծուբային պահուստները մինչև այժմ պահվում են Ֆրանսիայի Կենտրոնական բանկում, ինչը զգալի լծակներ է ապահովում Փարիզի համար այս պետությունների հետ փոխհարաբերություններում: Ֆրանսիան լծակներ ուներ աֆրիկյան շուկաներում և մեծապես շահագրգռված էր իր ապրանքը այնտեղ յուրացնելու գործում, իսկ մշակութային կապը պահում էր ֆրանսերենի միջոցով: Բայց ամեն դեպքում Ֆրանսիան մտահոգված էր, որ իր ազդեցությունը Հյուսիսային Աֆրիկայում նվազում է, ուստի վեկտորն ուղղում էր տարածաշրջանում անվտանգության խնդիրների շուտափույթ լուծմանը³¹⁵: Ազդեցության լծակներ ստեղծելու համար Ֆրանսիան առանցքում պահեց «փափուկ ուժի» կիրառման մեխանիզմը: Վերջինս

³¹¹ Լոյն տեղում:

³¹² **San-shiun Tseng**, “The Republic of China’s Foreign Policy towards Africa: The Case of ROC-RSA Relations, Johannesburg, November 2008, page 70

³¹³ **Wivel, Anders**. Optimizing Small State Interests in The European Union: Lessons from the Past, Prospects for the Future. Latvijas Intereses Eiropas Savienībā 3, 2012, page 49.

³¹⁴ **Փաշայան Ա.**, Իսլամի արմատականացումը Արևմտյան Եվրոպայում, Նորավանք գիտակրթական հիմնադրամ, 2005, http://noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=890

³¹⁵ **Зверева Т.В.**, Внешняя политика современной Франции. – М., 2014, С. 241.

Յյուսիսային Աֆրիկայում ազդեցության պահպանման մեխանիզմ է՝ ներկայացված «գրավիչ նախասիրությունների» համակարգի միջոցով: Մեծ հաշվով տնտեսական ու ռազմական հիմքերի բացակայությունը ստիպեց ֆրանսիացիներին ամրապնդել մշակութային ու կրթական կապերը և որպես «փափուկ ուժի» կիրառման ռեսուրս՝ հանդես եկավ մշակույթը՝ հիմնականում լեզուն, գիտությունն ու կրթությունը: Այս միջոցով Ֆրանսիան սկսեց «զայթակղել» Յյուսիսային Աֆրիկայի պետություններին, ինչն էլ դարձավ Յյուսիսային Աֆրիկայում արտաքին քաղաքական ռազմավարության փոփոխության հիմնաքարը: Ալժիրյան պատերազմում փաստացի պարտություն կրելուց հետո զուրկ լինելով քաղաքական լծակներից՝ հիմնական շեշտը դրվեց մշակութային և լեզվական կապերի ամրապնդման միջոցով ազդեցության լծակների ձեռքբերման կամ առնվազն ներկայության ապահովման վրա: Բայց այս գործում էլ ամեն ինչ այդչափ հեշտ չէր, քանզի առաջ էր գալիս կառավարման և վերահսկողության բարդությունը: Ի տարբերություն կոշտ ուժի, որի հիմնական ռեսուրսները, օրինակ՝ զինված ուժերը, գտնվում են Ֆրանսիայի կառավարության ուղղակի վերահսկողության տակ, ապա «փափուկ ուժի» ռեսուրսները՝ արժեքներ, մշակույթ, լեզու, կառավարման ուղղակի վերահսկողությունից դուրս են և դրանց ազդեցությունը կախված է թիրախ լսարանի՝ Յյուսիսային Աֆրիկայի պետությունների ընդունելությունից:

Յեղափոխությանը հաջորդող առաջին տարիներին Ալժիրի՝ Ֆրանսիայից կախվածությունը դեռևս զգալի էր, և Ալժիրում այդ կախվածությունից զերծ մնալու հակասական մոտեցումներ կային: Ֆրանսիայի հետ առկա առևտրային կապերը, Ալժիրի կառավարությունում փորձառու պաշտոնյաների պակասը և Էվյանի համաձայնագրով նախատեսված Ֆրանսիայի ռազմական ներկայությունը ապահովեցին ֆրանսիական ազդեցության շարունակությունը: Ֆրանսիան ցուցաբերեց անհրաժեշտ ֆինանսական օգնություն, տեխնիկական անձակագմի կայուն մատակարարում³¹⁶:

Չնայած ֆրանսիական կառավարության պատրաստակամությանը՝ պահպանելու համագործակցային հարաբերությունները, Ալժիրը անկախության ձեռք բերումից հետո փնտրեց այլ գործընկերներ՝ նպատակ ունենալով թուլացնել Ֆրանսիայի ազդեցությունն առևտրատնտեսական հարաբերությունների բնագավառում: Սակայն կարճ ժամանակ անց Ալժիրի իշխանությունները որոշակիորեն վերանայեցին Ֆրանսիայի հետ հարաբերություններ վերահաստատելու հնարավորությունը: Արդյունքում Ֆրանսիայի և Ալժիրի կառավարությունների միջև կայացած բանակցությունները հաստատեցին երկու պետությունների շահագրգռվածությունը դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգման հարցում: 1974-ին Ալժիրի նախագահ Բոմանդենը հայտարարեց, որ «Ֆրանսիայի և Ալժիրի հարաբերությունները կարող են լավ կամ վատ լինել, բայց ոչ մի դեպքում դրանք չեն կարող չլինել»³¹⁷:

Լարված քաղաքական հարաբերությունների ֆոնին այնուամենայնիվ պահպանվեցին ֆրանս-ալժիրյան տնտեսական հարաբերությունները, մասնավորապես նավթի և գազի առևտրի ոլորտում³¹⁸:

³¹⁶ **Archives Nationales de la France**, Fonds publics postérieurs à 1789, SÉRIE AG Papiers des chefs de l'État, 5 AG 3 / 1 à 4722. Archives de la Présidence de la République. Valéry Giscard d'Estaing. 1974-1981. Rép. num. détaillé imprimé, par P. Geneste, assisté de V. Chatelain et G. Vitali, Archives nationales – Somogy, éditions d'art, 2007, page 707

³¹⁷ **Archives Nationales de la France**, Fonds publics postérieurs à 1789, SÉRIE AG Papiers des chefs de l'État, 5 AG 3 / 1 à 4722. Archives de la Présidence de la République. Valéry Giscard d'Estaing. 1974-1981. Rép. num. détaillé imprimé, par P. Geneste, assisté de V. Chatelain et G. Vitali, Archives nationales – Somogy, éditions d'art, 2007, page 707 707-710

³¹⁸ **Archives Nationales de la France**, 5AG 4. Archives de la présidence de la République. François Mitterrand. 1981-1995. Inventaire en cours de rédaction. Prendre rendez-vous auprès du département de l'Exécutif et du Législatif, page 722-724.

Ֆրանս-ալժիրյան հարաբերություններում անդրադարձի է արժանի նաև ներգաղթյալների խնդիրը: Ներգաղթյալների հզոր հոսքը Ֆրանսիա է թափանցում հիմնականում Յուսուսային Աֆրիկայից, ինչն արդյունք էր այդ տարածաշրջանում ապակայունության առաջացման³¹⁹: Այս իմաստով Մադրիբի պետությունների և Ֆրանսիայի փոխհարաբերություններում միգրացիոն քաղաքականությունը կարևոր տեղ է զբաղեցնում:

Ալժիրից ներգաղթյալների նկատմամբ Ֆրանսիայի քաղաքականությունը, մեղմ ասած, անբարենպաստ էր: Յուսուսային Աֆրիկայի համայնքները Ֆրանսիայում շարունակում էին մնալ մեկուսացված, և Ֆրանսիան վերջիններիս համար արհեստական խնդիրներ էր ստեղծում բնակարանի ձեռքբերման, կրթության և աշխատանքի համար:

Ֆրանսիայի համար Յուսուսային Աֆրիկայի հետ համագործակցության մեկ այլ պետություն էր Մարոկկոն: 1970-80-ական թթ.-ին Ֆրանսիայի քաղաքական մտածելակերպում առկա էր մոտեցում, որ նույնիսկ անկախության ձեռքբերումը Մարոկկոյի նման նախկին գաղութների համար համարվում էր «անբավարար հիմք» ինքնուրույն գործունեության համար, և շատ առումներով նման կարգի պետությունները դեռևս կախված են Ֆրանսիայից: Ֆրանսիան լավատեսորեն էր տրամադրված Մարոկկոյի ապագային, բայց հնարավոր բոլոր առիթներն օգտագործում էր՝ հիշեցնելու Մարոկկոյի գաղութային անցյալը³²⁰:

Մարոկկոն նախկինի նման չուներ կախյալ վիճակ Ֆրանսիայից, բայց նրա կառավարությունը համագործակցում էր Ֆրանսիական կառավարության հետ՝ վերջինիս ապրանքների ներմուծման և սեփական ապրանքները Ֆրանսիա արտահանելու ուղղությամբ³²¹:

Յուսուսային Աֆրիկայի նախկին գաղութներից Թունիսի հետ հարաբերությունների առանձնահատկությունն այն էր, որ ֆրանսիացիները Թունիսում ստեղծել էին միասնական ճակատ, և ինչքան էլ Թունիսը ձգտում էր անկախությունից հետո հարաբերությունները այլ հարթություն տեղափոխել, այնուամենայնիվ Ֆրանսիան Թունիսին վերաբերում էր որպես նախկին գաղութի. շարունակելով գաղութատիրական այլախոհությունը³²², առաջ էր մղվում ֆրանսիացիների շահերը՝ անտեսվելով թունիսցիների ցանկությունները: Սակայն 1970-1980-ական թվականներին ֆրանսիական կառավարությունը փորձում էր բազմաթիվ հարցերի վերաբերյալ արտաբնուստ տպավորություն ստեղծել, որ հանդես է գալիս ի պաշտպանություն Թունիսի ժողովրդի, սակայն թունիսցիների հակասական վերաբերմունքը հանգեցնում էր կոնֆլիկտների, ինչն էլ՝ իրավիճակի ապակայունության:

1970-1991թթ.-ին Մադրիբի նկատմամբ Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության ռազմավարության կարևոր բաղադրիչ հանդիսացող Մադրիբի պետությունների հետ կայուն ռազմական կապի պահպանմանը³²³ զուգահեռ՝ 1970-

³¹⁹ Белов И., Сложные отношения Франции и Магриба // Голос со всего мира. – 16.01.2011. – URL: <http://ru.rfi.fr/obshchii/20110116-zhurnalyslozhnye-otnosheniya-frantsii-i-stran-magriba>

³²⁰ **Archives Nationales de la France** 5 AG 3 / 1 à 4722. Archives de la Présidence de la République. Valéry Giscard d'Estaing. 1974-1981. Rép. num. détaillé imprimé, par P. Geneste, assisté de V. Chatelain et G. Vitali, Archives nationales – Somogy, éditions d'art, 2007, page 708

³²¹ La politique étrangère de la France: textes et documents. — Paris: Ministère des Affaires Etrangères, 1975. — 128 p.,

https://www.retronews.fr/thematique/politique?gclid=EAIaIQobChMI4bLagLW74gIVUqmaCh1oaQIaEAYASAAEgLhCfD_BwE

³²² **Archives Nationales de la France** 5 AG 3 / 1 à 4722. Archives de la Présidence de la République. Valéry Giscard d'Estaing. 1974-1981. Rép. num. détaillé imprimé, par P. Geneste, assisté de V. Chatelain et G. Vitali, Archives nationales – Somogy, éditions d'art, 2007, page 708.

³²³ Подцероб А.Б., Франция – Магриб: два берега одной реки // Институт Ближнего Востока. – 22.07.2007. – URL: <http://www.iimes.ru/?p=6029>

1991թթ.-ին Մադրիբի տարածաշրջանը Ֆրանսիայի համար շարունակեց պահպանել կարևոր տնտեսական և առևտրային գործընկերոջ կարգավիճակը, իսկ Աֆրիկյան մայրցամաքը ֆրանսիական ապրանքների ու կապիտալի համար կարևոր շուկա է: Մադրիբի պետությունների տեսակետից Ֆրանսիան հանդիսանում է իրենց ռեսուրսների և ապրանքների՝ նավթ, գազ, ուրան, գյուղատնտեսական ապրանքներից բամբակ, ձիթապտուղ, ձիթապտղի յուղ, բանջարեղեն, ցիտրուսի սպառման շուկա³²⁴:

Հարկ է նկատել, որ Մադրիբի պետությունների հետ և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական, և՛ ռազմական, և՛ միգրացիոն ոլորտներում Ֆրանսիայի վարած քաղաքական գիծը հիմնականում ձախողվել էր: Միակ առանցքը, որը իրոք կապում էր Ֆրանսիան Մադրիբին և որոշակի դիվիդենտներ ու ազդեցության լծակներ տալիս, կրթամշակութային քաղաքականությունն էր, որի իրականացման կարևոր օղակներից էր Ֆրանկոֆոնիայի կազմակերպությունը:

Եզրահանգում

Ուսումնասիրելով Ֆրանսիայի քաղաքականությունը Հյուսիսային Աֆրիկայում 1970-1990-ական թվականներին՝ կարելի է եզրակացնել, որ Ֆրանսիան «ձախողված էր» Հյուսիսային Աֆրիկայում, քանզի տարածաշրջանում այլ խաղացողների առկայության և Մադրիբի պետությունների կողմնորշման արդյունքում սահմանափակվում էին Ֆրանսիայի հնարավորությունները ակտիվ քաղաքականություն վարելու տարածաշրջանում: Ֆրանսիան այլևս չէր կարող ունենալ ռազմական բազաներ, կամ ազդեցության լծակներ ներքին գործերում, ուստի Ֆրանսիային մնում էր սահմանափակվել տնտեսական ու առևտրային ոլորտում այս կամ այն համագործակցությամբ, մշակութային, լեզվական կապերի ամրապնդմամբ, որի շրջանակում առանցքային եղավ Ֆրանկոֆոնիայի միջազգային կազմակերպության ստեղծումը և ուժերը կենտրոնացնելը «Սև Աֆրիկայում» իր դիրքերի պահպանմանն ու ամրապնդմանը:

THE FRENCH FOREIGN POLICY IN THE NORTH AFRICAN COUNTRIES IN 1970-1991

ZHANNA HARUTYUNYAN

*Yerevan State University, Department of International Relations
and Diplomacy, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia*

The given article aims to study the relations of France with North African countries that are former French colonies, the political line adopted regarding these countries, and the peculiarities of their relationship. To identify the purpose of the article, the following task was put forward: to identify efforts to shift the focus of relations with North African countries to cultural and linguistic cooperation, due to the lack of political leverage. The article is based on the analysis of archival documents, scientific monographs, and articles with the help of historical-constitutional, historical-comparative, and operational methods. We concluded that the foreign, economic, military and migration policies of the French strategy toward North Africa could be considered as failure. The only axis that truly connected France with the North African countries and gave them certain dividends and levers of influence was the cultural, educational, and linguistic policy.

³²⁴ Азатян В.В., Интеграционные процессы в экономике стран Северной Африки, М., 2000, С. 85.

Keywords: *France, North Africa, Maghrib, colony, military policy, economic policy, migration policy, cultural policy.*

ФРАНЦУЗСКАЯ ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ПО ОТНОШЕНИЮ К СЕВЕРО-АФРИКАНСКИМ СТРАНАМ В 1970-1991 ГГ.

ЖАННА АРУТЮНЯН

*аспирант факультета международных отношений и дипломатии
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью статьи является рассмотреть отношения Франции с государствами Северной Африки, которые ранее были французскими колониями, и политику, проведенную в отношении этих государств и особенности их взаимоотношений. Для достижения цели в статье была поставлена следующая задача: выявить обусловленный малочисленностью рычагов политического влияния основной акцент в отношениях с государствами Северной Африки, который заключается в предпринимаемых французской стороной усилиях по его переводу в сферу культурного и языкового сотрудничества. Содержание статьи основывается на анализе архивных документов, монографий и статей; в ходе исследования применялись историко-сопоставительный, историко-сравнительный и функциональный методы. В результате исследования мы пришли к выводу, что внешнеполитическая стратегия Франции в отношении стран Северной Африки в политической, экономической и военной сферах, а также реализации миграционной политики оказалась провальной.

Единственный фактор, который действительно связывал Францию с государствами Северной Африки и давал ей определенные дивиденды и рычаги влияния, была ее культурная, образовательная и языковая политика.

Ключевые слова: *Франция, Северная Африка, Магриб, колония, военная политика, экономическая политика, миграционная политика, культурная политика.*

**ՑԱՆՑԵՐԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱՑՄԱՆ ԵՎ ԻՆՍՏԻՏՈՒԹՅՈՒՆԱԼԱՑՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐՈՒՄ***

ՀՏԴ 004.738.5+321(479.25)

ՍԱՐԻՆԵ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

*ՀՀ Պետական կառավարման ակադեմիայի քաղաքական կառավարման և
հանրային քաղաքականության ամբիոնի ասպիրանտ,
Արցախի երիտասարդ գիտնականների և
մասնագետների միավորման (ԱԵԳՄՄ) անդամ,
թ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն,
movsisyanmarine8@gmail.com*

*Հոդվածում քննարկվում են ժողովրդավարացման գործընթացի և
ինստիտուցիոնալացման առանձնահատկությունները՝ հետդասական մոդելներից
մինչև նոր ժողովրդավարություններ՝ խնդիր դնելով ներկայացնել Հայաստանի
Հանրապետության օրինակը, բացահայտել ցանցերի դերը նշված գործընթացներում,
ցույց տալ վերջիններիս փոխկապակցվածությունը:*

*Հետապոտության իրականացման ընթացքում կիրառվել են ինչպես
համագիտական (անալիզ, սինթեզ, կառուցվածքային-ֆունկցիոնալ անալիզ), այնպես
էլ համեմատական գիտական մեթոդներ:*

*Հոդվածում հիմնավորվում է այն տեսակետը, որ ժողովրդավարացման
գործընթացի արդյունքի և քաղաքական որոշումների հաջողության հիմքերը
ներկայումս կերպափոխվել են՝ ստանալով ցանցաթվային նոր դրսևորումներ:*

*Հետապոտության արդյունքում ելքահանգել ենք, որ ժողովրդավարացման
գործընթացի ամենաառաջադիմական ձևերից է հավասարաչափ շարունակական
կրթության ապահովմամբ, տեղեկատվահաղորդակցային տեխնոլոգիաների
չուզորդմամբ քաղաքացիական գիտակցության ձևավորմամբ իրական
մասնակցության ապահովումը՝ պահպանելով համագործակցության,
համակցության կանոնները և զսպումների մեխանիզմները՝ ապահովելով կայուն
անվտանգային միջավայր:*

*Հիմնաբառեր՝ ժողովրդավարացում, ինստիտուցիոնալացում, մասնակցային
ժողովրդավարություն, հանրային դիսկուրս, հանրային գիտակցություն, Հայաստանի
Հանրապետություն, սոցիալական ցանցեր, հաղորդակցություն, տեղեկատվություն:*

**Ժողովրդավարացման գործընթացի և ինստիտուցիոնալացման
առանձնահատկությունները:** Համաշխարհային քաղաքագիտական հանրույթը
բախվում է ժամանակակից աշխարհի քաղաքական զարգացման վերաբերյալ գոյություն
ունեցող գաղափարների էական հայեցակարգային նորացման խնդրին:
Ժողովրդավարացման և ինստիտուցիոնալացման գործընթացներն իրենց
առանձնահատկություններով քաղաքագիտական հետազոտությունների շրջանակում
վերջին տասնամյակներում ամենաքննարկվող հիմնահարցերից են: Ներկայումս
քաղաքական զարգացումներն ընթանում են բարդ հետազոտելով: Ժողովրդավարացման

* Հոդվածը ներկայացվել է 29.07.2020թ., գրախոսվել՝ 30.07.2020թ., տպագրության
ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

երրորդ, այիքի արդյունքում գրեթե բոլոր երկրներում ի հայտ եկան քաղաքական ռեժիմների ծայրահեղ տարապատկերներ, իշխանության բաշխման և վերարտադրման նոր կառուցակարգեր (ինստիտուտներ), որոնց արդյունքում ձևավորվեցին նոր քաղաքական համակարգեր:

Իրական ժողովրդավարությունը երբեք և ոչ մի տեղ չի ընկալվել որպես ժողովրդի կամքը արտահայտող մեկուսացած հասկացություն, ոչ պետական կամ ամբոխային ինքնակառավարում: Ժողովրդավարությունն ի սկզբանե կապված է պետության, իրավունքի և պատասխանատվության հետ: Պլատոնը և Արիստոտելը ժողովրդավարության մեկնություններում նախևառաջ նկատի էին առնում կառավարման ձևը, երբ ժողովուրդը (ազատ, որոշակի տարիքի հասած մարդկանց ամբողջությունը) ինքնուրույն ձևավորում է իշխանությունը ընդհանուր ժողովրդական ժողովի միջոցով, այսինքն՝ ուղղակիորեն կապում էին «ժողովրդի կողմից կառավարման» հետ:

Համաշխարհային ժողովրդավարացման իրական զարգացումը ցույց տվեց, որ այն անբարենպաստ հանգամանքների ֆոնին բավականին անկայուն է և իր ամենալայն հնարավորություններով ու հեռանկարներով նպաստում է այն մարդկանց ակնկալիքների կյանքի կոչմանը, որոնց ուժերը գործնականում ի վիճակի չեն բավարարելու քաղաքացիների պահանջմունքներն ու սպասելիքերը:

Ժողովրդավարության տեսությունն ու պրակտիկան արձանագրում են ներքին հակասություններ, որոնք երբեմն կոչվում են ժողովրդավարության **պարադոքսներ**՝ այս սոցիալական երևույթի տարբեր դրսևորումներում: **Դրանց անտեսումը ոչ միայն բարդացնում է ժողովրդավարացման և ինստիտուցիոնալացման գործընթացների որոշակի ձևի կամ մոդելի օբյեկտիվ վերլուծությունը, այլև կարող է եականորեն աղավաղել դրանց ընկալումները, հրահրել զանգվածների կամ էլիտաների հիասթափությունը ընդհանրապես ժողովրդավարական համակարգի իդեալների նկատմամբ և ստեղծել ժողովրդավարական ռեժիմները ավտորիտարի վերածվելու պայմաններ:**

Անընդհատ տարածայնություններ առաջացնելով, նպաստելով գաղափարական բազմակարծության դրսևորմանը, դիվերսիֆիկացնելով հասարակության հոգևոր տարածությունը՝ ժողովրդավարությունը որոշակիորեն խոչընդոտում է հասարակության քաղաքական զարգացման ընդամենը մեկ գիծ կառուցելու, մեկ ուղղությամբ պետական քաղաքականություն վարելու ունակությանը: Ահա թե ինչու Կ. Պոպերը մերժեց ժողովրդավարության գաղափարը՝ որպես ժողովրդավարության հիմք այն անվանելով ուտոպիստական:

Ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ Ա. Թոբլիլը (1805-1859) նշել է, որ ժողովրդավարությունն ավելի շատ ձգտում է հավասարության, քան ազատության. «Մարդիկ ուզում են հավասարություն ազատության մեջ, և եթե նրանք չկարողանան այն ձեռք բերել, ապա դա ցանկանում են նաև ստրկության մեջ»³²⁵:

Արձանագրենք նաև, որ ժամանակակից գիտնականները, հետազոտողները միաձայն ընդունում են ժողովրդավարությունը որպես քաղաքական զարգացման ավելի ուշ և բարդ ձև, ըստ որի՝ այն պահանջում է ավելի **«հասուն» ժողովուրդ**: Այդ համատեքստում ազատությունը դիտվում է որպես ինքնատիրապետում, դրդապատճառների համապատասխանություն և գործողության արդյունք՝ սերտորեն կապված լինելով պատասխանատվության հետ: Համաձայն ֆրանսիացի փիլիսոփա Մ. Ֆուկոյի (1926-1984)՝ ազատությունը կապված է գիտելիքի և Ի. Կանտի մտածողությամբ հիմնված հարցերի հետ՝ «Ի՞նչ կարող եմ ես իմանալ» և «Ի՞նչ է պետք»: Մ. Ֆուկոյի պնդմամբ՝ «ժամանակակից բարոյականությունը չպետք է պարտադրված լինի, արգելք՝

³²⁵ Токвиль А. де., Демократия в Америке. М., 1997. С. 370.

համընդհանուր օրենսդրության տեսքով, այլ յուրաքանչյուր բարոյական հրամայական «պետք է տեղավորվի գաղափարների շրջանակներում», պետք է կենտրոնանա «անգիտակցականի ընդգրկման», արտացոլման և իրազեկման, «պարզաբանման», «թեմայի հստակեցման» վրա»³²⁶.

Ըստ էության, ժողովրդավարությունը ժողովրդի ինքնակառավարումն է, բայց որպեսզի այդ ինքնակառավարումը չվերածվի անբովանդակ հասկացության, անհրաժեշտ է, որպեսզի **հասարակությունը զարգացնի իր կազմակերպման ձևերը:**

Քաղաքացիական գիտակցությամբ հասարակության հենքն անվիճելիորեն պետք է լինի կրթության կայուն զարգացող ցենզը: Իսկ այդպիսի հասարակության անդամները հետևողականորեն պետք է իրենք իրենց վերահսկեն, լինեն իրենց իրավունքների կրողը և հարգեն ուրիշներին, տեղեկացված լինեն իրենց պարտականությունների մասին, կարողանան ինքնադրսևորվելուց, ինքնակառավարվելուց զատ նաև ինքնասահմանափակվել: Քաղաքական գիտակցության այսօրինակ մակարդակը կառուցվում է գոյության երկար ու բարդագույն փորձի միջոցով: Եվ որքան ավելի բարդ ու ծանր են պետության առջև ծառայած խնդիրները, այնքան ավելի մեծ անհրաժեշտություն է առաջանում միջոցառումներ իրականացնել՝ ուղղված մարդկանց քաղաքացիական, քաղաքական հասունության զարգացմանը, մարդկային բնության լավագույն կողմերի խթանմանն ու բարոյական արժեհամակարգի արմատավորմանը:

Ազատության ու հավասարության շուրջ բորբոքվող կրթերը հիմնականում ձեռք են բերում կույր ինքնաբուխ շարժման բնույթ, վերածվում ինքնառնչացման հզոր գործոնի: Ժողովրդավարությունը և ժողովրդավարացման գործընթացի հաջողությունն անհնար է առանց ժողովրդին կրթելու, առանց նրա բարոյահոգեբանական մակարդակը, քաղաքացիական և ռացիոնալ քաղաքական գիտակցությունը (ներառյալ իրական մասնակցության գաղափարը) բարձրացնելու, երիտասարդության սոցիալականացման և սերունդների երկխոսության: Ժան-ժակ Ռուսոն իրավացիորեն կարծում էր, որ իրական ժողովրդավարության հայեցակարգը նույնանում է ժողովրդի անմիջական մասնակցությանը ոչ միայն օրենսդրության, այլև կառավարման համատեքստում գիտակցելով, թե որքան դժվար է կյանքի կոչել իրական մասնակցային ժողովրդավարության գաղափարը: «Ժողովրդավարությունը գոյություն ունի միայն ճշմարտության արտահայտման միջոցով»³²⁷: Օբյեկտիվորեն ցանկացած համակարգում, այդ թվում՝ ժողովրդավարական, միշտ ի հայտ են գալիս առաջատար փոքրամասնություններ, ընդհանուր քաղաքական կյանքն առաջնորդողներ, լիդերներ ու էլիտաներ: Այսպես, ժողովրդավարական համակարգը չափազանց դրական արդյունք է ապահովում միայն այն ժամանակ, երբ համապատասխանում է տվյալ պետության դոմինանտ ազգի մշակույթին ու մտածելակերպին՝ զուգորդվելով արդիականացման մեխանիզմների զարգացմամբ: Ներկայացուցչական ժողովրդավարության ճգնաժամի մասին գրում են նաև գիտնականներ Դ. Ջոլոն «Ժողովրդավարություն և բարդություն»³²⁸ և Կ. Կրաուչը «Յետժողովրդավարություն»³²⁹ աշխատություններում: **Նրանք ճգնաժամային պահերը վերագրում են քաղաքական էլիտաներին, ՉԼՄ-ների ճնշող**

³²⁶ **Фуко М.**, Слова и вещи. Археология гуманитарных наук.- М.: Прогресс, 1977. – С. 421.
Фуко М., Управление собой и другими. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1982-1983 учебном году. - СПб.: Наука, 2011.- С. 295-297.

³²⁷ **Фуко М.**, Управление собой и другими. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1982-1983 учебном году. - СПб.: Наука, 2011. С. 170, 195.

³²⁸ **Дзоло Д.**, Демократия и сложность. Реалистический подход. М., Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики, 2010, С. 320.

³²⁹ **Крауч К.**, Постдемократия. М., Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики, 2010, С.192.

ազդեցությանը ընտրազանգվածի վրա, քաղաքացիների մեծամասնության մեջ ռացիոնալ քաղաքական գաղափարների բացակայությանը, խոշոր կորպորացիաների քաղաքական հզորությանը:

Յետադարձ հայացք գցելով՝ տեսնում ենք, որ մոտ 5-15 տարի առաջ քաղաքագիտության մեջ գերակշռող էր քաղաքական զարգացման հիմնական ուղղությունների գծային, վեկտորային տեսակետը: Անցյալ 20-րդ դարի վերջին բառորդը սովորաբար բնութագրվում է որպես գլոբալ ժողովրդավարացման դարաշրջան, ընկալվում որպես համաշխարհային զարգացման հիմնական, շատ դեպքերում միակ ուղղությունը: Վերոնշյալ ժամանակաշրջանը հայտնի է ավտորիտար և հետխորհրդային ռեժիմների քայքայմամբ (ինչը մինչ այդ բացարձակ անհնար էր թվում) և մի շարք երկրներում ժողովրդավարական հաստատությունների ու պրակտիկայի աստիճանական հաստատմամբ՝ իրենց հայտարարելով «նոր ժողովրդավարություններ»: Յենց այդ ժամանակաշրջանում որոշ հետազոտողներ վստահ էին, որ գլոբալ ժողովրդավարացման «երրորդ ալիքի» հայեցակարգն ի վիճակի է եղել նախնական, բայց միևնույն ժամանակ բավականաչափ ինտեգրալ տեսական ու մեթոդաբանական հիմք ընդունելու և մասամբ կանխատեսելու այդօրինակ գործընթացները: «Որպես գծային, վեկտորային ընկալվող՝ համաշխարհային քաղաքական զարգացումը մեկնաբանվում էր ժողովրդավարացման փուլերի հարացույցի ներքո, որի համաձայն՝ բոլոր «անցումային» երկրները պետք է ունենան անցման միասնական կերպ. ավտորիտարիզմի քայքայում և փլուզում, վարչակարգային ազատականացում, ինստիտուցիոնալ ժողովրդավարացում, ոչ համախմբված ժողովրդավարության փուլ և, վերջապես, ժողովրդավարական համախմբում: Ու թեև ենթադրվում էր, որ դեպի համախմբված ազատական ժողովրդավարություն ընթանալու արագությունը կախված է ներքին և արտաքին գործոններից, սակայն շարժի վեկտորը միանգամայն որոշված էր թվում»³³⁰:

Այնուամենայնիվ, ժողովրդավարական ինստիտուտների ու «ընտրական ժողովրդավարության» ընթացակարգերի պաշտոնական հռչակումն ամենևին որոշիչ չդարձավ վերափոխման գործընթացների ընդհանուր արդյունքի գնահատման տեսանկյունից:

Ներկայիս քաղաքական իրողությունն ի հայտ է բերում ինքնակառավարման զարգացման բազմաշերտ ուղիներ՝ ներառյալ անցումները ոչ ժողովրդավարական ռեժիմի մի տիպից մյուսին, ինչպես նաև «**հիբրիդներ**»-ի և «**մուտանտներ**»-ի առաջանալը, որոնք, որպես այդպիսին, դասական ընկալմամբ չեն տեղավորվում ժողովրդավարության հայեցակարգի մեջ: Արդյունքում ժամանակակից գիտական և քաղաքական խոսույթում (discourse) առաջ են եկել ածականներով բնութագրվող ժողովրդավարության բազում տեսակներ: Այդօրինակ մեկնաբանությունները քողարկում են լատենտ (ծածուկ, թաքնահարույց) գործընթացները, որտեղ արտաքին ժողովրդավարական ինստիտուտների ու ընթացակարգերի տակ բողարկված են էլիտար-օլիգարխիկ բաշխման և իշխանության վերարտադրման այլ տիպեր: Սա հատկապես բնորոշ է հետկոմունիստական երկրներին: Այսպիսով՝ «ժողովրդավարական անցումը եզակի ուղիով զարգացող գործընթաց չէ, այլ այլընտրանքային զարգացման ուղիների մի համակարգ, որի օգնությամբ էլ անցմանը զուգահեռ ուրվագծվում է ժողովրդավարության համախմբման ծրագիրը»³³¹:

³³⁰ **Մարգարյան Մ. Մ.**, ժողովրդավարացման երրորդ ալիք. Անցումային հասարակությունների գծային զարգացման բնույթը, Երևան, 2005թ., Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, № 2 . pp. 126-140. ISSN 0320-8117: Վերջին այցը՝ 01.07.2020թ. / [http://raber.asj-oa.am/156/1/2005-2\(126\).pdf](http://raber.asj-oa.am/156/1/2005-2(126).pdf):

³³¹ **Մարգարյան Մ. Մ.**, Քաղաքական արդիականացման հրամայականները Հայաստանի Հանրապետությունում, մենագրություն, Երևան, «Պետական ծառայություն» հրատարակչություն, 2019 թ., էջ 44:

Ինստիտուցիոնալ թերությունները, թույլ և անավարտ քաղաքական ինստիտուտները բնորոշ են ոչ միայն հետկոմունիստական տարածաշրջանին, այլև նոր ժողովրդավարություններին՝ որպես մեկ ամբողջություն: Փաստ է, որ քաղաքական ինստիտուտները, նույնիսկ եթե նախագծված են օպտիմալ ժողովրդավարական մոդելի ձևով, ամենևին էլ չեն երաշխավորում ժողովրդավարացման հաջողված լինելը: Կայուն (persistent) և համախմբված (consolidation) ժողովրդավարության կառուցվածքային հիմքերն են սոցիալ-տնտեսական համակարգը, արմատավորված ժողովրդավարական քաղաքացիության նորմերն ու արժեքները:

Ժողովրդավարացման գործընթացը, քաղաքական կերպափոխումները բարդ գիտական խնդիր են առաջացնում քաղաքագիտության համար, քանի որ անցման գործընթացում հատուկ կարևորություն ունեն հետևյալ հարցերը՝

- ժողովրդավարական փորձի առկայությունը կամ բացակայությունը.
- քաղաքակրթական, մշակութային. քաղաքական, քաղաքացիաիրավական հին ավանդույթները.
- արտաքին միջավայրի ազդեցությունը ներքին փոփոխություններին. սատարե՞լ, թե՞ խոչընդոտել.
- քաղաքական վերածնունդների մեկնարկային կետում սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, մշակութային և այլ ոլորտների վիճակը.
- ավտորիտար ուժային կառույցների քայքայման ընթացքը.
- էլիտաների (քաղաքական ու տնտեսական) փոփոխության և վերարտադրության սկզբունքները.
- նոր քաղաքական ինստիտուտների առանձնահատկությունները և դրանց կառուցման եղանակները.
- քաղաքական դերակատարների մարտավարությունը (հաշվի առնելով նրանց առանձնահատուկ վարքահոգեբանական հատկանիշները):

Փաստորեն, անցման տարբեր եղանակներն ու լուծումներն կան, ինչպիսիք են, օրինակ՝ **ժողովրդավար ինստիտուտների և գործընթացների համախմբումը (consolidation), հիբրիդ համադրությունը (hybrid combination) և/կամ կառավարման նոր տեսակների ձևավորումը:** Նշենք, որ «առաջ են բաշվել հիբրիդների ութ տարբեր հեռանկարներ (perspectives), որոնք համապատասխանաբար կենտրոնանում են կազմակերպչական ինքնության, տնտեսական գործարքների արժեքայնության, ցանցային ձևերի, կատեգորիաների, կազմակերպչական արբետիպերի, ինստիտուցիոնալ տրամաբանությունների, մշակույթի և անցումային տնտեսական ռեժիմների վրա»³³²: Վերոնշյալները դասակարգվում են երեք լայն մոտեցմամբ. «առաջինը՝ շեշտը դնելով հիբրիդային կազմակերպչական ինքնությունների վրա, երկրորդը՝ հիբրիդների՝ որպես հստակ ձևերի վրա կենտրոնացումը, իսկ երրորդը՝ հայեցակարգային հիբրիդները՝ որպես բազմաբնույթ սոցիալական մակարդակի (societal-level) հիմնավորումների կամ տրամաբանությունների համադրություն»³³³: Այստեղ կարևոր է, որ անցումը տեղի ունենա մարդկության քաղաքակրթական զարգացման նոր փուլ անցնելու դարաշրջանում, որը հայտնի է հետարդյունաբերական կամ տեղեկատվական անվամբ, որի ուսումնասիրողներից մեկն է ամերիկացի հայտնի մտածող, մշակույթի տեսության, պատմության, գիտության, տեխնոլոգիաների, տնտեսագիտության ճանաչված փորձագետ, փիլիսոփայության դոկտոր Դանիել Բեյլը:

³³² Greenwood R., Ch. Oliver, Thomas B. Lawrence, Renate E. Meyer, "The SAGE Handbook of Organizational Institutionalism", 2nd Edition, 2017, p. 129., https://books.google.am/books?id=GAfGDgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

³³³ Նույն տեղում:

Համաձայն Բեյլի՝ մարդկային հասարակության պատմությունը կարելի է բաժանել գյուղատնտեսական, արդյունաբերական և հետարդյունաբերական փուլերի. «Հասարակությունը կարելի է վերլուծականորեն բաժանել երեք մասի՝ սոցիալական կառուցվածքի, քաղաքական համակարգի և մշակույթի ոլորտի»³³⁴: Արդյունքում տեղեկատվահաղորդակցային ենթակառուցվածքները հիմնովին փոխել են մասնավոր հատվածը, պետությունը և հասարակությունը: **Կիրեռ տարածքի օգտագործումը (օրինակ՝ ինտերնետի և բջջային ցանցերի) բազմաթիվ առավելություններ ու հնարավորություններ է առաջացրել: Անցումը դեպի տեղեկատվական հասարակություն, որն ըստ էության ցանցային հասարակության զարգացման վերջնարդյունքներից է, միևնույն ժամանակ նշանակում էր հիմնարար փոփոխություն մարդկանց կենսաձևի մեջ**³³⁵: Մարդկության զարգացումն իր բոլոր դրսևորումներով մշտապես ուղեկցվել է տեղեկատվական բնույթի գործընթացներով, և քաղաքակրթության պատմությունը ցույց է տվել, որ տեղեկատվության մշակման ու կիրառման գործընթացում տեղի են ունեցել որակական փոփոխություններ, որոնց արդյունքում լրիվ այլ բովանդակություն են ստացել մի շարք ոլորտներ, այդ թվում՝ հասարակական ու քաղաքական:

Այսօր ժողովրդավարության ընկալումները կապվում են ցանցային սկզբունքով կազմակերպված սոցիալական միջավայրում պետության, քաղաքական ուժի և քաղաքականության փոփոխվող դերի հետ: Եթե ժամանակակից ժողովրդավարական տարանցման արդյունքները կասկածի տակ են դրվում, ապա **մոտալուտ «ցանցային հասարակության» կազմակերպչական սկզբունքները որոշակի վերապահումներով կարող են լինել հօգուտ ժողովրդավարության:** Ամերիկացի սոցիոլոգ Մ. Կաստելն իր «Տեղեկատվական դարաշրջան. տնտեսագիտություն, հասարակություն և մշակույթ» և «Գալակտիկա ինտերնետ» աշխատություններում մանրամասն ուսումնասիրել է ժամանակակից հասարակության ցանցային կառուցվածքը: Նա եզրակացրել է, որ «տեղեկատվական մշակման գործընթացը, որը կապված է համակարգչային ու տեղեկատվական տեխնոլոգիաների հետ, ինքնին իր պատկերով ու նմանությամբ կազմակերպում է ոլորտում ներգրավված մարդկանց և գործընթացները՝ ձևավորելով սոցիալական ցանցեր»³³⁶: Նրանց կառուցվածքում ցանցերից յուրաքանչյուրը հակառակ է աստիճանակարգին (hierarchy): Եթե աստիճանակարգային սկզբունքը պահանջում է բարդությունների զարգացում կազմակերպման առավել ցածր մակարդակներում՝ համակարգված կերպով բարձրացնելով կազմակերպված պարզությունն ու միասնությունը ավելի բարձր մակարդակների, ապա ենթակայության մակարդակների բուն գաղափարը ցանցերի համար է: **Ցանցը հնարավորություն է տալիս ժողովրդավարացնել հաղորդակցությունը և տարբեր հիերարխիկ մակարդակները միավորել մեկ կապի շուրջ:** Ցանցը չի պահանջում որոշումների կայացման կենտրոնի հատուկ բաշխում, կենտրոնի ու ծայրամասերի հստակ տարանջատում և խիստ կարգապահություն, չնայած որ այս բոլոր տարրերն իրենց դերն ունեն ցանցային տիրույթում ու կազմակերպություններում: **Ցանցային իշխանության շարժիչը տեղեկատվության տարածումն է, և այս իշխանությունը, որպես այդպիսին, «չի պարտադրում»:** Ուստի կենտրոնացված ուժի որոշ բաղադրիչներ կորցնում են իրենց

³³⁴ Белл Д., Грядущее постиндустриальное общество, 2001, https://royallib.com/read/bell_daniel/gryadushchee_postindustrialnoe_obschestvo_vvedenie.html#0.

³³⁵ Назарчук А., Социальные сети и трансформация политического порядка // Вестник аналитики. 2007. N4 (30). С. 123-124.

³³⁶ Кастельс М., Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Пер. с англ. М., 2000; его же. Галактика Интернет. Размышления об Интернете, бизнесе и обществе. Пер.сангл. М., 2004.

Նշանակությունը՝ տարածքային սահմանները, գործադիր կարգուկանոնը, որոշումների կատարման կոշտությունը և այլն: Սակայն իշխանության՝ քաղաքացիների մասնակցությամբ ժողովրդավարացումը չի նշանակում պետության թուլացում և հասարակության մեջ դրա դերի կրճատում, այլ ընդհակառակը՝ **կարող է կայանալ իրական մասնակցային ժողովրդավարության իրացման ու զարգացման դեպքում:**

Այսպես, **առցանց համայնքների, կենտրոն-ծայրամաս հավասարաչափ զարգացման հիմնահարցերը** նպաստում են քաղաքականության դասական հայեցակարգի նկատմամբ հետաքրքրության աճին՝ ստեղծելով խոսույթի (**discourse**) **տարածքներ:** Խոսույթային հաղորդակցության աճող նշանակությունն իր հերթին հղի է պետական քաղաքականության համար այնպիսի վտանգներով, ինչպիսին եք՝ ավանդական քաղաքականության հերթափոխում առաջացող ուժերն ու շարժումները, որոնք Յու. Չաբերմասի կողմից բնորոշվում են «դեյիբերատիվ քաղաքականություն» տերմինով: Դրա տակ նա հասկանում է հատուկ սոցիալ-քաղաքական դիսկուրսը՝ կենտրոնացած սոցիալական խնդիրների վերհանման, ռացիոնալ քննարկման ու լուծման ձևերի վրա: Կարելի է հետևություն անել, որ **դեյիբերատիվ քաղաքականությունը ներառում է մասնակցության հայեցակարգը՝ ընդգծելով ոչ միայն քաղաքացիներին լսելու, այլև նրանց բոլորի ձայնն ու շահը հաշվի առնելու գործոնները, այն է՝ ժողովրդավարական պետական ինստիտուտները պետք է առաջնորդվեն հետևյալ սկզբունքով՝ բոլոր քաղաքական գործընթացները պետք է տեղի ունենան և որոշումները պետք է կայացվեն քաղաքացիների ակտիվ մասնակցությամբ, միջնորդավորվեն և օրինականացվեն քննարկումների միջոցով:**

Վերոգրյալը ժամանակակից ժողովրդավարացման հիմնարար սկզբունքներից մեկն է: «Ժողովրդավարացման գործընթացի տրամաբանական զուգորդող քայլը ինստիտուցիոնալացումն է, որի տեսությունների վերաբերյալ վկայակոչումները դարձել են առաջատար և լայնորեն տարածվել պետական/հանրային կառավարման մեջ»³³⁷: **Ցանցային հասարակության մասնագետները հակված են այն կարծիքին, որ «քաղաքական հարցերն առ այսօր ավելի հաճախ ուղեկցում են նրանց, ովքեր փորձում են դիմակայել մարդկանց հաղորդակցական ժողովրդավարական համայնքի զարգացման միտումներին»**³³⁸:

Հայաստանի Երրորդ Հանրապետություն: Աշխարհը գտնվում է մշտական փոփոխությունների գործընթացներում՝ այսօր առավելապես կապված լինելով տեղեկատվության ու տեղեկատվական բնույթի գործընթացների հետ: Արդեն խոսվեց հետխորհրդային տարածաշրջանի ժողովրդավարացման մասին, որի համատեքստում հարկ է անդրադառնալ Հարավային Կովկասի տարածաշրջանին, որը բնութագրվում է տարաբնույթ քաղաքական ու ռազմաքաղաքական զարգացումներով, էթնոդավանաբանական, ազգերի ինքնորոշման, տարածքային ամբողջականության իրավունքների հակադրման հիմքով առաջացած հակասությունների սրմամբ, իր չլուծված հակամարտություններով և Հայաստանի Հանրապետությանը անընդհատ սպառնացող վտանգներով:

1990 թ.-ի օգոստոսի 23-ի Անկախության հռչակագիրը, «հռչակելով անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը», ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգի ստեղծման հենքն է: Հայաստանի պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը ծրագրային-իրավական բնույթի Հռչակագրով որպես ռազմավարական նպատակ սահմանեց «ժողովրդավարական և իրավական հասարակության» կառուցումը: «1980-ական թթ. վերջերին և 1990-ական թթ. սկզբին

³³⁷ **Frederickson H.G.**, 1999, “The Repositioning of American Public Administration”, PS, Political Science and Politics, 32(4): p.700-711.

³³⁸ **Назарчук А.**, Социальные сети и трансформация политического порядка // Вестник аналитики. 2007. N4 (30). С. 128.

ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած քաղաքական բուռն զարգացումների արդյունքում այդ երկիրը կազմաքանդվեց, և Հայաստանն, ի թիվս նախկին խորհրդային մյուս հանրապետությունների, անկախացավ, որի իրավական ձևակերպումը տրվեց 1991թ.-ի սեպտեմբերի 21-ի համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքներով»³³⁹: Հայաստանի Հանրապետությունում սկիզբ առան ժողովրդավարական բարեփոխումները: Սկսվեց հասարակության ժողովրդավարացմանը միտված օրենսդրական հիմքերի ստեղծման և ինստիտուցիոնալացման գործընթացը. «...այն հիմնականում ուղեկցվեց քաղաքական զարգացման ճգնաժամերով, ուշացած հատվածային քաղաքական սոցիալականացմամբ, մարզինալությամբ, ազգային ինքնության բնականոն արդիականացման և ժողովրդավարության որակի անտեսմամբ»³⁴⁰: Այդպիսով՝ նորմատիվ-իրավական առումով ապահովվեց սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և այլ ոլորտներում ազատականության միջավայրը, սակայն չապահովվեց ժողովրդավարության կարևոր բաղադրիչներից մեկը՝ ազատականության հայեցակարգով պայմանավորված ինստիտուտների գործառնությունը՝ ժողովրդավարության սկզբունքների հիման վրա:

ՀՀ ժողովրդավարացման գործընթացի կարևոր խնդիրներից է գաղափարական տարածության տրոհվածությունը, որի պատճառով քաղաքական ընտրանու տարբեր խմբերի միջև մրցակցությունն ընթանում է՝ պայմանավորված խմբային շահերով: Բարեփոխումների ընթացքում ժողովրդավարության գերակայության բացակայության պատճառով քաղաքական մրցակցությունը սահմանափակվում է մասնակիցների նեղ շրջանակով, որտեղ հանդես եկող խմբերը սերտաճած են քաղաքականություն-տնտեսություն սահմանազծում: Այսինքն՝ ձևավորվել են փոխհամաձայնեցված խմբիչխանական միավորներ:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո հետխորհրդային երկրներում, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետությունում տեղի էին ունենում և շարունակում են տեղի ունենալ համակարգային կերպափոխումներ, մասնավորապես քաղաքական համակարգերում: Այդօրինակ զարգացումներում առկա են բազում համակարգային խնդիրներ ու բարդություններ: Եվ միանշանակ բնութագրել զարգացող քաղաքական համակարգը, առանձնահատկությունները, այդքան էլ իրատեսական չէ:

Հայաստանի քաղաքական կյանքում արմատական (radical) ու բեկումնային փոփոխություններն սկզբնավորվեցին Հայաստանի գերագույն խորհրդի 1990թ.-ի մայիսի 20-ի և հունիսի 3-ի ընտրություններով, որոնք տեղի ունեցան մեծամասնական ընտրակարգով: «1990թ. մայիսի 20-ին, անցած 70 տարում Հայաստանում առաջին անգամ անցկացվեցին Գերագույն խորհրդի այլընտրանքային ընտրություններ, որին մասնակցեց նաև Արցախի բնակչությունը»³⁴¹: **Անցման գործընթացի առաջնային խնդիրն էր ինստիտուցիոնալ հիմքերի ձևավորումը, սակայն այդ ժամանակաշրջանում մեր պետությունը գտնվում էր պատերազմական դրության մեջ, որի հիմնական և առաջնային հիմնախնդիրն օբյեկտիվորեն ռազմականն էր: Փաստացի, Հայաստանը գտնվում էր և՛ պետականության կայուն հիմքերի ստեղծման, և՛ իշխանության ամրապնդման, և՛ ժողովրդավարացման, և՛ ինստիտուցիոնալացման համակարգային փոփոխություններով պայմանավորված մարտահրավերների առջև:**

³³⁹ Մինասյան Է., Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2013, էջ 8:

³⁴⁰ Մարգարյան Մ. Մ., «Քաղաքական արդիականացման հրամայականները Հայաստանի Հանրապետությունում», մենագրություն, «Պետական ծառայություն» հրատարակչություն, Երևան, 2019 թ., էջ 45:

³⁴¹ Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, Երևան, 1992, էջ 38:

Անցումային փուլում գտնվող պետությունների համար հիմքային է քաղաքական իշխանության վճռականությունը, քաղաքական կամքը և ազգային հենքով արդիականանալու միտումը: Ռուս քաղաքագետ Վ. Գելմանը ժողովրդավարական անցման պայմաններում ի հայտ եկած անորոշությունը համարում է մի իրավիճակ, «երբ քաղաքական ինստիտուտների համակարգը և քաղաքական գործընթացի արդյունքները կրում են ժամանակավոր բնույթ, եթե ընտրանին քաղաքական կամք չի ցուցաբերում իր կողմից իրականացվող ժողովրդավարական բարեփոխումները նպատակաուղղել համակեցության նորմերի ու սոցիալական երկխոսության սկզբունքների հաստատմանը»³⁴²: **Պետականության ստեղծման և ամրապնդման, քաղաքական կայուն համակարգի ձևավորման գործընթացում, հատկապես անցման փուլում գտնվող պետությունների համար կենսական է զսպումների և հակակշիռների ճկուն մեխանիզմների ձևավորումը և արդիականացմամբ կայուն զարգացումը:** ՀՀ-ն, իհարկե, նվաճեց արտաքին ոլորտում ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու իրավունքը, սակայն համաշխարհային քաղաքականության ազդեցիկ դերակատարները որոշակի լարվածություն էին ստեղծում տարածաշրջանի պետությունների միջև՝ յուրաքանչյուրին մղելով դեպի իրենց շահային և անվտանգային դաշտ: Հետխորհրդային Հայաստանը կանգնեց քաղաքական զարգացման բաշխման, մասնակցության, շարժունակության ճգնաժամի, սոցիալական բևեռացման առջև՝ ինչը փաստացիորեն խորացրեց հիասթափությունը, որը սպառնալիք է պետականությանը: Փաստորեն, ՀՀ ժողովրդավարացման ազատականացման փուլը հանգեցրեց քաղաքական զարգացման ճգնաժամերի, որոնք քաղաքական գործընթացների վրա առավել խոր ազդեցություն են թողնում միջերկրագնդի հակասությունների առկայության պատճառով: Արցախյան հիմնախնդրի լուծման հեռանկարների անորոշությունը, տնտեսական ու քաղաքական չնվազող ռիսկերի առկայությունը ևս առանցքային սպառնալիքներ են և՛ Արցախի, և՛ ՀՀ անվտանգության ապահովման տեսանկյունից: «Հաստատված վարքի նոր ձևաչափերի, արժեքների նկատմամբ ձևավորված անվստահությունը հարուցեց նույնականացման ճգնաժամ: Այս գործոնի ազդեցության տակ ՀՀ քաղաքացիները կորցրին իրենց հավատն ու վստահությունը իշխանության նկատմամբ, իսկ քաղաքական իշխանությունն ընկղմվեց լեգիտիմության ճգնաժամի մեջ»³⁴³:

Ակնհայտ է, որ անցման անորոշությունը նորանկախ ՀՀ ժողովրդավարացման գործընթացի կարևոր բնութագիրն է, որն առաջացել է ոչ թե կամովի, այլ անցման բնույթի ազդեցության ներքո: Վերոգրյալը կարող ենք մեկնաբանել՝ ելակետ ընդունելով Տ. Կարլի և Ֆ. Շմիտերի անցման դասակարգումը՝ դիտարկելով Լատինական Ամերիկայի, Հարավային և Արևելյան Եվրոպայի երկրներում անցումների առանձնահատկությունները. ա) դերակատարների գերակշռող տեսակ (ընտրանիներ ու զանգվածներ), բ) հիմնական ռազմավարություններ (ուժային կամ փոխզիջումային: Վերջիններս առանձնացրել են կերպափոխման չորս մոդելներ՝ պակտ, բարեփոխում, հեղափոխություն և «պարտադրված» անցում (imposition): Հայաստանի Հանրապետությունում ժողովրդավարացման, ինստիտուցիոնալացման գործընթացում առկա են Կ. Շմիտերի դասակարգած բազմաթիվ «անորոշություն բախումների» մոդելներ, իսկ քաղաքական զարգացումը ցայսօր բազմաթիվ անորոշությունների հանրագումարի արդյունք է: «Այս առումով ժողովրդավարական կերպափոխման վերջնահանգրվանը որոշելու համար անհրաժեշտ է կարևորել անցման շրջանի փուլերի ճիշտ սահմանազատումը, քանի որ ստեղծվող բաց համակարգը զգայուն է իր սահմանային շրջակայքի նկատմամբ ու ճիշտ չհաշվարկել դրանք՝ կնշանակի ստանալ այլ

³⁴² Гельман В. Я., Как выйти из неопределенности?// Pro et Contra, Т. 3, № 3. 1998, С. 22-23.

³⁴³ Մարգարյան Մ. Մ., ժողովրդավարական անցման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում. «21-րդ դար» թիվ 4 (10), 2005, էջ 127-128:

արդյունքներ, ինչն էլ հիմնականում պայմանավորում է քաղաքական գործընթացների նկատմամբ գնահատականների տարբերությունը»³⁴⁴:

Համաձայն ռուս քաղաքագետ Ա. Մելվիլի (1950)՝ «Ժողովրդավարական անցումը որպես քաղաքական զարգացման մոդել ունի կառուցվածքային երեք բաղադրիչներ՝ անցման նախադրյալներ, ձևեր և հետագծեր»³⁴⁵: Դրանք փոխկապակցված են և բնութագրվում են հարաբերական ինքնուրույնությամբ: Ժողովրդավարացման գործընթացում գտնվող բոլոր երկրներում, այդ թվում՝ ՀՀ-ում, հիմնական առանձնահատկությունը ««բարեփոխումներ վերևից» կամ «հեղափոխություն վերևից» սցենարի առկայությունն է»³⁴⁶:

Հետխորհրդային երկրներում կերպափոխումների համատեքստում անդրադառնալով 2018թ.-ի ապրիլ-մայիս ամիսներին Հայաստանում տեղի ունեցած ժողովրդական «Թավշյա հեղափոխությանը»՝ արձանագրենք, որ այն իր ոչ բռնի, անարյուն բնույթով եզակի է: **Վերոնշյալ քաղաքական գործընթացի շարժիչ ուժը երիտասարդությունն էր, ցանցային տեղեկատվական համակարգերը և Նոր քաղաքական ու քաղաքագիտական տեխնոլոգիաները, որոնք հնարավորություն ընձեռեցին արագ ու ռացիոնալ մոբիլիզացվելու, դրսևորելու միասնություն և համախմբվածություն, ինչպես նաև ապահովելու քաղաքացիական ակտիվ մասնակցություն: Ցանցային-տեղեկատվական համակարգի, մասնավորապես սոցիալական կայքերի միջոցով ակտիվ հեղափոխական գործողություններ էին տեղի ունենում. համախմբվեց ոչ միայն ներհայաստանյան, այլև աշխարհասփյուռ հայությունը: Տեղային (Local) մակարդակում կենտրոն-ծայրամաս ակնթարթային մոբիլիզացիան էր և մասնակցությունը դասադուլներին, գործադուլներին, ներպետական ու միջպետական ճանապարհների փակմանը և քաղաքացիական անհնազանդության այլ դրսևորումներին, իսկ սփյուռքի հայերը իրենց մասնակցությունն ապահովում էին իրենց բնակության երկրներում գործող ՀՀ դեսպանատների, այլ ներկայացուցչությունների մոտ ցույցերով, սոցիալական ցանցերում ոգեշնչող գրառումների տարածմամբ, դրամական աջակցությամբ, որոշ դեպքերում էլ հայրենիք վերադառնալով և ուղիղ մասնակցություն ապահովելով: Իրադարձություններն իրապես զարգանում էին անկանխատեսելի ու հապճեպ: Արմատապես կերպափոխվեցին խորհրդանիշները, փոփոխվեց «հերոս-հակահերոս», «թշնամի-բարեկամ» կողմնորոշիչների համակարգը, վերափոխվեց ու վերաարժևորվեց իշխանություն-հասարակություն կապը, առաջ եկան Նոր սիմվոլներ ու կարգախոսներ, հասարակությանը հասանելի Նոր տեքստեր: Արդյունքում տեղի ունեցավ իշխանափոխություն, որին հաջորդեցին խորհրդարանական ընտրությունները, և երկիրը մտավ ինստիտուցիոնալացման լիվ Նոր փուլ:**

Կրթության ու տեղեկատվության դերը ժողովրդավարացման և ինստիտուցիոնալացման գործընթացներում: Այս համատեքստում հարկ է անդրադառնալ այն թեզին, որ համակարգերի տեսության մեջ (Դ. Իսթոն, Թ. Պարսոնս, Ն. Լուման) հաղորդակցությունը ծառայում է քաղաքական համակարգի վերարտադրությանը:

Ճշգրիտ գիտությունների (մաթեմատիկա, կիբեռնետիկա) շրջանակներում, այնուհետև քաղաքագիտության մեջ ձևավորվել է մի մոտեցում, որտեղ հաղորդակցությունը հաճախ ընկալվում է որպես տեղեկատվությունը սկզբնաղբյուրից հասցեատիրոջը փոխանցելու գործընթաց: Համաձայն Ռ. Դալլի՝ ժողովրդավարության եական սպառնալիքն է միայն պետական կառավարման գիտելիքների տիրապետումը,

³⁴⁴ Նույն տեղում:

³⁴⁵ **Мельвиль А. Ю.**, Опыт теоретико-методологические синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам. Полис, № 2, 1998, С. 6-38.

³⁴⁶ **Munck G. L., Leff C. S.**, Models of Transition and Democratization: South America and Eastern Europe in Comparative Perspective, Comparative Politics, vol. 29, № 3, 1997.

քողարկումը, տեղեկատվության սահմանափակումը քաղաքացիական հասարակության համար: **Գ. Լասուելի պնդմամբ՝ «ժողովրդավարական ռեժիմը զարգանում է «միասնական/հավասարաչափ կրթության» իրականացմամբ»³⁴⁷**, որով նա հասկանում է **գիտելիքի ձեռքբերումը, ընդհանուր սոցիալական խնդիրների մասին իրազեկությունը, որոնք համարժեք են ինչպես փորձագետի ու քաղաքական առաջնորդի, այնպես էլ շարքային քաղաքացու համար:** Սա նպաստում է հասարակական կարծիքը ռացիոնալ դարձնելուն: Նմանատիպ տեսակետ են արտահայտել Չ. Դյուին և Յու. Չաբերմասը: Համաձայն Չ. Դյուիի՝ հասարակության գործունեության հիմքը, ժողովրդավարական ռեժիմի անվտանգության ապահովումը վերաճվում են գիտելիքի նոր տեսակի: Նա կարծում է, որ տեղական համայնքներում գոյություն ունեցող անօրինականությունը, քաղաքացիների միջև ամուր կապերի բացակայությունը խոչընդոտում են ժողովրդավարական ինքնակառավարմանը: **Նրա կարծիքով՝ քաղաքացիների միջև կապը կարող է վերածվել հաղորդակցության, որը պարունակում է նշաններ ու խորհրդանիշներ, լեզու և փոխադարձ շփում, ինչը նպաստում է հասարակության ինտեգրմանն ու ինքնակառավարմանը:** Ի վերջո, նման տեղական համայնքը դառնում է նոր տեսակի ռացիոնալության միջնորդ, որը մարմնավորվում է ժողովրդավարական կառավարման մեջ:

Կարևորելով կարգապահության և ինքնադրսևորման հատկանիշները՝ մեջբերենք Մ. Ֆուկյոյի տեսակետը, համաձայն որի՝ կարգապահությունը դիտարկվում է որպես համընդհանուր ուժի տեխնոլոգիա և առաջ է քաշում «պանոպտիզմը՝ որպես նոր «քաղաքական անատոմիայի» ընդհանուր սկզբունք, որի օբյեկտը և նպատակը ոչ թե գերագույն իշխանական հարաբերություններն են, այլ կարգապահական հարաբերությունները»³⁴⁸: «Իշխանությունը չի կարող լինել կենտրոնացված միայն մի քանիսի ձեռքում, այն չի կարող տեղայնացվել: Իշխանությունն անասուն է և համատարած բնույթ ունի, որտեղ անհատն իշխանության արդյունքն է, միևնույն ժամանակ, նրան ուղղորդողն է: Իշխանությունը փոխանցվում է այն անձի օգնությամբ, որն այն ստեղծել է»³⁴⁹:

Յու. Չաբերմասը առաջ է քաշում նաև «հաղորդակցական ռացիոնալության գաղափարը, որը հաստատվում է մարդկանց միջև փոխըմբռնման, փոխհամաձայնության և համերաշխության միջոցով»³⁵⁰: Նա պնդում է, որ հաղորդակցական ռացիոնալության հիմնական սուբյեկտը ժողովրդավարական, քաղաքացիական հասարակությունն է: Գործիքային ռացիոնալության համաձայն՝ Յու. Չաբերմասն առանձնացնում է սոցիալական գործողությունների հատուկ տեսակ՝ **կառուցվածքային գործողություն**, որն իրականացվում է անհատների կողմից՝ ուղղված բացառապես իրենց նպատակին արդյունավետորեն հասնելուն, ինչպես նաև **մանիպուլացնելով՝** այլոց: Քանի որ այդ գործողությունն ուղղված չէ քաղաքացիների միջև փոխգործակցությանը և փոխըմբռնմանը, այն կարող է հանգեցնել հասարակության աչքերում իշխանության օտարացմանը և պետական իշխանությունների կողմից հասարակական կարծիքի մանիպուլյացիային: Ելնելով վերոնշյալից՝ Յու. Չաբերմասը կարծում է, որ ժամանակակից ժողովրդավարական

³⁴⁷ **Lasswell H. D.**, The Structure and Function of Communication in Society / Schramm, W. ve Roberts, D. F. The Process and Effects of Mass Communication. Urbana: University of Illinois Press, 1971. P. 227.

³⁴⁸ **Фуко М.**, Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. М., 1999, С. 305.

³⁴⁹ **Фуко М.**, Нужно защищать общество. СПб., 2005, С.49.

³⁵⁰ В рамках коммуникации налаживается взаимопонимание между людьми с различными картинами мира и происходит «вовлечение Другого», «равное уважение к каждому распространяется не на себе подобных, но на личность другого и других в их инаковости». **Хабермас Ю.** Вовлечение другого. Очерки политической теории. СПб, Наука, 2001. С. 48.

համակարգում այն, ինչ պահանջվում է, կառուցվածքային չէ, այլ **հաղորդակցական գործողություն, որի դերակատարները ձգտում են հասնել իրենց նպատակին, բայց փոխադարձ համաձայնությամբ, փոխըմբռնումով, հավասարությամբ, ինչ-որ պայմանավորվածությունների առկայությամբ: Հաղորդակցական գործողություններում սուբյեկտները փաստարկներ են բերում իրենց պնդումները պաշտպանելու համար, այսինքն, ինչպես գրում է Ա. Նազարչուկը, պետք է հաղթել «չհարկադրվող հարկադրանքի» լավագույն փաստարկներով³⁵¹:**

Այսպիսով՝ ժողովրդավարացման և ինստիտուցիոնալացման գործընթացները մեծապես թեւակոխել են թվային տիրույթ՝ արձանագրելով աննախադեպ ցուցանիշներ: Թվային գործիքներն ուժեղացրել են սոցիալական շարժումների մոբիլիզացման հնարավորությունը և հնարավորություն են տվել ստեղծել քաղաքացիական հասարակության նոր տիպ՝ թվային շահերի պաշտպանության կազմակերպություններ: Տեխնոլոգիան ու ենթակառուցվածքը պարզապես գործիքներ ու միջոցներ են, առավել կարևոր է, թե ինչպես են դրանք օգտագործվում, ում կողմից և ինչ ազդեցություն է առաջացնում դրա արդյունքում տեղի ունեցած փոփոխությունը: Այսպես, ժողովրդավարացման գործընթացի արդյունքի և քաղաքական որոշումների հաջողության հիմքերը ներկայումս կերպափոխվել են ողջ աշխարհում, այդ թվում նաև՝ ՀՀ-ում՝ ստանալով ցանցաթվային նոր դրսևորումներ ու հիմքեր:

Կարծում ենք, ժողովրդավարացման գործընթացի ամենապրոգրեսիվ ձևերից է հավասարաչափ շարունակական կրթության ապահովմամբ, տեղեկատվա-հաղորդակցային տեխնոլոգիաների զուգորդմամբ քաղաքացիական գիտակցության ձևավորմամբ իրական մասնակցության ապահովումը՝ պահպանելով համագործակցության, համակեցության կանոնները և զսպումների մեխանիզմները՝ ապահովելով կայուն անվտանգային միջավայր:

THE ROLE OF NETWORKS IN THE PROCESSES OF DEMOCRATIZATION AND INSTITUTIONALIZATION OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

MARINE MOVSISYAN

*Public Administration Academy of the RA,
Department of Political Management and Public Policy, Ph.D. Student;
Union of Young Scientists and
Specialists of Artsakh (UYSSA), member,
Yerevan, Republic of Armenia*

The article discusses the peculiarities of the process of democratization and institutionalization, from post-classical models to new democracies. The task of the research is to present the example of the newly independent Republic of Armenia, to reveal the role of networks in the processes, to show the interconnectedness of the latter.

The article substantiates the view that the foundations of the result of the democratization process and the success of political decisions have now been transformed into new digital networks.

As a result of the research, the conclusion was drawn that one of the most progressive forms of democratization is the provision of equal continuing education, the provision of real

³⁵¹ Назарчук А.В., От классической критической теории — к теории коммуникативного действия (смена парадигмы в социальной теории). М.: Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. 1993. С. 41.

participation in the formation of civic consciousness combined with information and communication technologies, maintaining the rules of cooperation, coexistence and restraint mechanisms.

Key words: *democratization, institutionalization, participatory democracy, public discourse, public consciousness, Republic of Armenia, social networks, digital, communication, information.*

РОЛЬ СЕТЕЙ В ПРОЦЕССАХ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ И ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

МАРИНЕ МОВСИСЯН

*аспирант кафедры политического управления и государственной политики
Государственной академии управления Республики Армения,
Член Объединения молодых ученых и
специалистов Арцаха (ОМУСА),
г. Ереван, Республика Армения*

В статье рассматриваются особенности процесса демократизации и институционализации, от постклассических моделей до новых демократий. Наша задача - представить пример новой независимой Республики Армения, раскрыть роль сетей в процессах, показать взаимосвязь последних.

В статье обосновывается мнение, что основы результата процесса демократизации и успеха политических решений в настоящее время преобразованы в новые нейронные сети.

В результате исследования мы пришли к выводу, что одной из наиболее прогрессивных форм демократизации является обеспечение равного непрерывного образования, а также обеспечение реального участия в формировании гражданского сознания в сочетании с информационными и коммуникационными технологиями, поддержание правил сотрудничества, сосуществования и сдерживающих механизмов.

Ключевые слова: *демократизация, институционализация, партисипаторная демократия, общественный дискурс, общественное сознание, Республика Армения, социальные сети, общение, информация.*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻԶԻ
ԱՊԱՀՐՈՎՄԱՆ ՀԻՄՆԱԶԱՐՑԵՐԸ***

ՀՏԴ 323.173

ՆՈՐԻԿ ՆՈՐԻԿՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և
իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ,
բ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն,
norikyanpastaban@mail.ru*

Հետապոտության նպատակն է ներկայացնել ռազմական քաղաքականության տնտեսական հիմքերի և մրցունակ ինստիտուցիոնալ մոդելի ապահովման հիմնահարցերը: Նպատակից բխող խնդիրներն են՝ ուսումնասիրել ռազմական տնտեսության ինստիտուցիոնալացման գործընթացի հիմքերը, վերլուծել ՀՀ պաշտպանության բնագավառում տնտեսական հենքի բարեփոխումները, ինչպես նաև բացահայտել ռազմական քաղաքականության երաշխավորման գործում տնտեսական քաղաքիչի ու արդյունաբերական համալիրի ավդեցության շրջանակները:

Հետապոտության ընթացքում օգտագործվել են գիտահետապոտական շրջանակներում հիմնավորված ու գործնականում լայն կիրառում ունեցող ընդհանուր բնույթի՝ դիալեկտիկական և համակարգային, այնպես էլ մասնավոր, կոնկրետացվող նշանակության՝ իրավաքաղաքական վերլուծության, համեմատական, համակարգակառուցվածքային, վիճակագրական գնահատման մեթոդներ:

Վերլուծելով ՀՀ ռազմական տնտեսության պարզացման ինստիտուցիոնալ հիմքերն ու պարզացման համար անհրաժեշտ գործոնները՝ կարելի է հանգել այն եկրակացության, որ պետության և մասնավոր հատվածի փոխապդեցության արդյունավետ համակարգի կառուցումը ենթադրում է բազմաթիվ միջոցառումների որոշում ու գնահատում, պլանավորում ու իրագործում, ռազմատնտեսական գործընթացների կարգավորման համընդգրկուն գործիքարանի ապահովում:

Հիմնաբառեր՝ անվտանգություն, ռազմական քաղաքականություն, պինված ուժեր, տնտեսություն, ռազմարդյունաբերական համալիր, պլանավորում, կառավարում, մրցունակություն, արդիականացում:

**Ռազմական տնտեսությունը
պաշտպանական-անվտանգային համակարգում**

ՀՀ ազգային անվտանգության քաղաքականության և, մասնավորապես, պաշտպանական-անվտանգային համակարգի հիմնախնդիրների համատեքստում ընդգծված նշանակություն ունեն ռազմական ոլորտի տնտեսական հենքի զարգացման հնարավորությունները: Հարկ է փաստել, որ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո նախաձեռնվեց երկբևեռ աշխարհից դեպի միաբևեռ աշխարհի անցման գործընթաց, ինչն, իր ավարտին չհասած, զուգորդվեց բազմաբևեռ աշխարհի ձևավորման բարդ ու

* Հոդվածը ներկայացվել է 12.05.2020թ., գրախոսվել՝ 12.05.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

բազմաբնույթ գործընթացներով: Վերջինիս կարևոր բնութագրիչներից է այն, որ տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական առաջատարի դերին են հավակնում միանգամից մոտ երկու տասնյակ պետություններ, ինչն իր հերթին հուշում է, որ համաշխարհային կենտրոնի փոխարեն ձևավորման, կայացման փուլում են «աշխարհն իրար մեջ բաժանած» մի քանի կենտրոններ: Չարգացող և զարգացած մյուս երկրներին մնում է կողմնորոշվել ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Չինաստանի, Ճապոնիայի, ԵՄ-ի, Հնդկաստանի, Իրանի, Թուրքիայի և այլոց հետ ոչ միայն տարածաշրջանային առևտրատնտեսական, այլև ռազմավարական գործընկերության և դաշինքների ընտրության հարցում: Նման պետությունները մի կողմից ձգտում են առավելագույնս օգտագործել ժամանակակից բարձր տեխնոլոգիաների ընձեռած հնարավորությունները՝ ՀՆԱ-ի աճի տեմպերի արագացման, սոցիալական խնդիրների կարգավորման, ազգային տնտեսությունների մրցունակության բարձրացման, իսկ մյուս կողմից՝ միջազգային տնտեսական կազմակերպություններում իրենց և դաշնակիցների միասնական կշիռը բարձրացնելու և ազդեցության ոլորտներն ընդլայնելու համար: Նման մրցակցությունն ուղղակիորեն առնչվում է բազմաբնույթ՝ քաղաքական, սոցիալական, բնապահպանական, ժողովրդագրական, տեղեկատվական և, իհարկե, ռազմական սպառնալիքներին³⁵²: Իսկ այս ամենի հիմքում ընկած է հակամարտությունների կյուբատեխնիկական բազան՝ տնտեսությունը և դրա կարևոր բաղադրիչը՝ ռազմաարդյունաբերական համալիրը:

Այս առումով անվտանգության տնտեսական ապահովման արդյունավետության հիմնական չափորոշիչներ են հանդիսանում առկա ռեսուրսների պայմաններում ռազմական ներուժի մաքսիմալացումն ու ռազմական տնտեսության մասշտաբների միևնույնացումը (ռազմական սպառնալիքի մեծացման ժամանակահատվածում և պատերազմի վարման ընթացքում առաջնահերթությունը պետք է տրվի առաջին չափանիշին, իսկ խաղաղ ժամանակ՝ երկրորդին՝ հիմքում ունենալով նաև մարդու անհատական կողմնորոշումներն ու առաջնայնությունները՝ որպես ընդհանուր սոցիալականացման հենք³⁵³): Ռազմատնտեսական այսպիսի մեթոդաբանական մոտեցման կիրառումը կարճաժամկետ հատվածում համաձայնեցվում է տնտեսության արդյունավետության և ռազմական անվտանգության երկարաժամկետ չափանիշների հետ, քանի որ որքան բարձր է ռազմական տնտեսության գործունեության արդյունավետությունը, այնքան ցածր են (այլ հավասար պայմաններում) կատարվող ծախսերը, հետևաբար ավելին են տնտեսական աճի ու զարգացման համար:

Համաշխարհային փորձը վկայում է, որ ժամանակ առ ժամանակ առաջանում են հակասություններ, որոնք անհնար է հանգուցալուծել առանց ռազմական ուժի կիրառման: Նույնը պահանջվում է նաև պետության տնտեսական անվտանգությունն ապահովելու համար: Այս պայմաններում կարևոր հիմնահարցերից է այն, թե ինչպես կարելի է համապատասխանություն սահմանել ռազմաքաղաքական նպատակների և տնտեսական հնարավորությունների միջև, որն իր հերթին պահանջում է հաշվի առնել պատերազմի և տնտեսության հնարավոր փոխազդեցությունները: Ու թեև այս առումով ուսանելի է բազմաթիվ երկրների, մասնավորապես՝ ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Իսրայելի, ՌԴ կուտակած փորձը, մեր համոզմամբ՝ յուրաքանչյուր երկիր պետք է հաշվի առնի խնդիրն արդյունավետ հանգուցալուծելու սեփական հնարավորությունները:

Ընդհանուր առմամբ, ոչ միայն ռազմատնտեսական գործընթացների կարգավորման, այլ նաև ամբողջ ռազմական տնտեսության զարգացման գրավականներից է ռազմատնտեսական պլանավորման գործիքակազմի

³⁵² Մանասերյան Թ., Տնտեսական անվտանգություն. Ռազմավարության ուրվագծեր, Ե., ՀՀ ԳԱԱ, 2014, էջ 42-43:

³⁵³ Մարկոսյան Ա., Տնտեսական անվտանգության հիմնախնդիրները. մեթոդաբանություն և արդյունքներ, Ե., Նորավանք ԳԿԳ, 2005, էջ 15:

կատարելագործումը: Այս առումով ԱՄՆ-ում և ԵՄ-ում պլանավորումը կառուցվում է ծրագրային-նպատակային մոտեցման հիման վրա, ինչն առաջինը ի հայտ է եկել Նախորդ դարի 60-ական թվականներին ԱՄՆ-ում³⁵⁴: Ծրագրային-նպատակային մոտեցումը ենթադրում է գործողությունների հստակ հերթականություն՝ ներառյալ ռազմական ուժերի շինարարության նպատակների և խնդիրների որոշումը, առաջադրված նպատակներին հասնելուն ուղղված կոնկրետ ծրագրերի մշակումը և ձևավորված ծրագրերի իրագործման համար պահանջվող ռեսուրսների հաշվառումը: Այդպիսի մոտեցումը փոխկապում է ռազմական շինարարության պլաններն ու նպատակները դրանց հասնելու համար պետության կողմից հատկացվող ռեսուրսների հետ:

ՀՀ ռազմական տնտեսության զարգացման ինստիտուցիոնալ հիմքերի մշակման տնտեսական կողմնորոշիչների շարքում կարևորվում են ոչ միայն ներքին ներդրումային միջավայրի բարելավման ինստիտուցիոնալ ջանքերը, այլ նաև օտարերկրյա տեխնոլոգիական բազայի ընդօրինակման նպատակադրմամբ արտաքին տնտեսական քաղաքականության իրականացումը: Օրինակ՝ Չինաստանում 100%-ով օտարերկրյա ընկերությունների գործունեությունը թույլատրված է 100%-ով դրանց արտադրանքի արտահանման դեպքում: Ներքին շուկա դուրս գալու համար այդ ընկերությունները պետք է տեղական ընկերություններին փոխանցեն մտավոր սեփականության իրավունքը և բաժնետոմսերի վերահսկիչ փաթեթը³⁵⁵:

Տվյալ փորձի և Հայաստանում ռազմական տնտեսության զարգացման նպատակադրման հաշվառմամբ՝ Հայաստանի ինստիտուցիոնալ համակարգը պետք է նպաստի (նաև նոր օրենսդրական ակտերի ընդունման միջոցով) արտասահմանյան տեխնոլոգիաների արդյունավետ ընդօրինակման քաղաքականության որդեգրմանը, այլ ոչ թե պատրաստի արտադրանքի մասսայական ներկրմանը:

Պետության և մասնավոր հատվածի միջև ռազմատնտեսական համագործակցության, ինչպես և յուրաքանչյուր համագործակցության շարունակականության համար պահանջվում է ռիսկերի կառավարման արդյունավետ կառուցակարգերի ներդրում: Խաղաղ և պատերազմական վիճակում ռազմատնտեսական անվտանգության ապահովման պետական քաղաքականությունը կրում է արմատական փոփոխություններ: Խոսքը հիմնականում վերաբերում է գնումների քաղաքականությանը, որն ի տարբերություն պատերազմական ժամանակահատվածի՝ խաղաղ իրավիճակում կրում է լիբերալ բնույթ: Պատերազմի ժամանակահատվածում (այդ թվում հյուժիչ պատերազմի, որում ՀՀ-ը փաստացի գտնվում է) ռազմատնտեսական ձեռնարկությունների նկատմամբ պետական պահանջները դառնում են ավելի կոշտ³⁵⁶: Մյուս կողմից, հենց պատերազմի ժամանակ այդ ձեռնարկությունները կարող են զրկվել իրենց արտադրանքի իրացման շուկաներից: Արդյունքում այդ ձեռնարկությունները կարող են կրել ֆինանսական կորուստներ:

ՀՀ-ում ռազմական տնտեսության ձևավորման և զարգացման գործում չափազանց կարևորվում է նաև ուղղահայաց իշխանական աստիճանակարգի արդյունավետությունը, որը ընդունակ կլինի իրականացնել ռազմական տնտեսության

³⁵⁴ Ерзнкян Б.А., Ставчиков А.И., Эволюционно-позитивная и революционно-нормативная составляющие институциональной динамики / Теория и практика институциональных преобразований в России. Сборник научных трудов, Центральный экономико-математический институт РАН, 2015, С. 6-15, <http://www.cemi.rssi.ru/publication/sborniki/erznkyan/verz-vyp33.pdf>.

³⁵⁵ Бляхман Л., Институциональные основы модернизации российской экономики, 2012, С. 7-17, <https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalnye-osnovy-modernizatsii-rossiyskoy-ekonomiki>.

³⁵⁶ Այդ ձեռնարկությունների հանդեպ իմպերատիվ կարգով կարող են սահմանվել կոնկրետ ծավալով արտադրանքի արտադրության պահանջներ, ընդ որում՝ գնումների քաղաքականությունում սահմանելով ավելի ցածր գին, քան դա տեղի կունենար խաղաղ ժամանակահատվածում:

ռազմավարական կառավարումը, սահմանել ռազմավարական առաջնահերթություններ և որոշել հայեցակարգային-ռազմավարական պլանավորման հորիզոնները: Որոշ մասնագետների կարծիքով՝ դրան հասնելը հնարավոր է կառավարման և կորորինացման բազմամակարդակ համակարգի ստեղծման միջոցով, որը կազմված կլինի կազմակերպական-կառավարչական կառուցվածքի բարձրագույն օղակներից, ինչպես նաև պետական նպատակային ծրագրերում կառավարիչների և պետական ու մասնավոր ձեռնարկությունների ներկայացուցիչների³⁵⁷:

Ընդ որում, կառավարման և համակարգման բազմամակարդակ համակարգի հիմքում պետք է դնել արտաքին քաղաքականությունում ռազմավարական հավասարակշռության առաջնահերթության սկզբունքը: Այս համատեքստում Հայաստանը կարևորում է անվտանգության ու պաշտպանական բնագավառներում հայամերիկյան, հայ-ռուսական, ինչպես նաև Հայաստան-ՀԱՊԿ, Հայաստան-ՆԱՏՕ համագործակցության ներդաշնակեցումը: Դա բացատրվում է նաև սփյուռքահայության գոյության և Հայաստանի, ինչպես նաև իր բնակչության երկրների (Ռուսաստան, ԱՄՆ, Ֆրանսիա և այլն) քաղաքական կյանքի վրա նրա ունեցած որոշակիորեն ակտիվ ազդեցությամբ:

Ռազմարդյունաբերության զարգացումը ռազմական քաղաքականության համատեքստում

ՀՀ պաշտպանական կարողությունների ռազմավարական վերանայման ընթացքում նախաձեռնվել են հիմնարար բարեփոխումներ ռազմարդյունաբերական համալիրում մշակվելով համապատասխան հայեցակարգային փաստաթղթեր: Դրանք անդրադառնում են երկու հիմնական ենթադրատների. Առաջին՝ հանրային և մասնավոր ընկերությունների կոնսորցիումի ստեղծում և երկրորդ՝ քաղաքացիական օգտագործման արտադրանքի արտադրության խրախուսում՝ ռազմական արդյունաբերությանն օժանդակելու համար ֆինանսների կուտակման նպատակով: Իրականացվում են նաև հարկման, օտարման մեխանիզմներին և վարկավորմանն օժանդակելուն վերաբերող օրենսդրական փոփոխություններ, օրինակ՝ Նոր տեխնոլոգիաների ներդրումը և քաղաքացիական նշանակության արտադրանքը³⁵⁸:

Ռազմարդյունաբերական համալիրի մրցունակությունը կախված է ազգային տնտեսության մրցունակության մակարդակից, ինչը որոշիչ է ոչ միայն զենքի, զինամթերքի, զինված հակամարտության պայմաններում կիրառվող տեխնիկական միջոցների արտադրության, այլև տրանսպորտի և հաղորդակցությունների աշխատանքի կազմակերպման, մատակարարման համակարգերի, զինված ուժերի գործողություններում անհրաժեշտ ենթակառուցվածքների կատարելագործման, ՌԱՀ ձեռնարկությունների աշխատանքի արտադրողականության և մասնագիտական պատրաստվածության մակարդակի համար: Ընդամին, գնալով կրճատվում են ռազմական տեխնիկայի հերթական սերունդի ժամկետները, ինչը լուրջ մարտահրավերների առջև է կանգնեցնում Հայաստանի ռազմական արդյունաբերությանը:

ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Իսրայելի և այլ երկրների փորձը վկայում է, որ, օրինակ, ռազմական ուղղվածության մեքենաշինության արտադրանքի (ինքնաթիռների, զրահատանկային տեխնիկայի, շարժիչների, ռազմատրանսպորտային միջոցների)

³⁵⁷ **Городецкий А.**, Экономические и институциональные проблемы развития ОПК в годы реформ (1990-2000е годы). Инновации N 8 (178), 2013, С. 8-18, <https://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskie-i-institutsionalnye-problemy-razvitiya-opk-v-gody-reform-1990-2000-e-gg>.

³⁵⁸ Լրացուցիչ տե՛ս «Ռազմարդյունաբերական համալիրի մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՀ ՊՏ 2015/23, 22.04.2015, <http://www.arlis.am>:

սերնդափոխությունը միջին հաշվով կարող է կազմել հինգից տասը տարի, ռազմական էլեկտրոնիկայի արտադրանքի (կրակի կառավարման ավտոմատացված համակարգեր, ռադիոտեխնիկական սարքերի) համար՝ երկուսից երեք տարի: Ըստ որում, ինքնին հասկանալի է, որ դրանց նոր մոդելների մշակումը պահանջում է ավելի երկար ժամանակահատված: Օրինակ՝ կապի բորտային ռադիոէլեկտրոնիկայի սարքավորման (չորրորդ և հաջորդ սերնդի) հիմնական բաղադրիչների մշակումը պահանջում է հինգից ութ տարի, ինչն էականորեն ավելացնում է նոր տեսակի կիրառության ժամկետները՝ մինչև դրա բարոյական մաշվածությունը³⁵⁹:

Այնուամենայնիվ, նոր տեխնիկական միջոցների ներդրման անհրաժեշտ նախապայմաններից մեկը փորձամուշից դեպի սերիական արտադրության անցումն է, որն ամբողջովին պայմանավորված է երկրի տնտեսական հնարավորություններով: Իսկ վերջինս իր հերթին կապված է համապատասխան տեխնոլոգիաների իրացման համար պահանջվող որոշակի ծախսերի հետ:

Հայաստանի պարագայում մասնավորապես ակնհայտ է, որ գնի բարձր կամ ցածր մակարդակը չի կարող արդարացնել սպառազինության որևէ տեսակից կամ բաղադրիչից կախվածությունն արտերկրից, եթե դրա համարժեքը հնարավոր է արտադրել տեղում: Խոսքը վերաբերում է ինչպես անօդաչու սարքերին, այնպես էլ փամփուռներին և զինամթերքի այլ տեսակներին: Մասնավորապես՝ միայն փամփուռների մասով փորձագիտական ուսումնասիրությունները վկայում են, որ մեկ թշնամու սպանելու համար միջին հաշվով կրակում են մի քանի տասնյակից մինչև մի քանի տասնյակ հազար, իսկ երբեմն՝ հարյուր հազար փամփուռ: Գուցե նման հաշվարկները չափազանցված են, սակայն ոսկերչական ճշտությամբ դրանք որևէ մեկին չի հաջողվում ներկայացնել: Մի բան ակնհայտ է. ցանկացած պատերազմ չափազանց ծախսատար երևույթ է: Այն սովորաբար ծանր բեռ է դառնում տնտեսության համար, եթե «սպասարկվում է» ձեռնարկությունների մի մասի ռազմականացման կամ հարկերի բարձրացման հաշվին:

Ի վերջո, ինչպես ամեն ապրանք ու ծառայություն, ամեն արհավիրք ու աղետ, պատերազմը նույնպես ունի իր գինը: Եվ դրա հաշվարկն ամենևին էլ տնտեսագիտության դասական սահմանումներով կատարվող գնի հաշվարկը չէ: Հետևաբար ռազմական հակամարտության ու պատերազմի գինը, բնականաբար, սրանով չի կարող սահմանափակվել: Կարևոր է հաշվի առնել նաև պատերազմի սոցիալական գինը, ներքին ու արտաքին քաղաքական բաղադրիչը, ժողովրդագրական խնդիրը, բարոյական ու հոգեբանական ասպեկտը և այլ հաշվառելի ու աներևույթ գործոններ: Ուստի դրա առանձնահատկություններին հարկ է անդրադառնալ միայն խորը և բազմակողմանի մասնագիտական ուսումնասիրություններից ու դիտարկումներից հետո:

Ռազմական քաղաքականության համատեքստում ռազմարդյունաբերության դերին ու նշանակությանն անդրադարձ է կատարվում նաև ՀՀ զինված ուժերի 2018-2024 թվականների արդիականացման ծրագրում³⁶⁰: Մասնավորապես՝ որպես 5-րդ նպատակ ներկայացված է կայացած ռազմարդյունաբերական համալիրը, որտեղ նշվում է, որ այդ համալիրի կայացման, տնտեսության թռիչքային առաջընթացի և զինված ուժերի համակողմանի արդիականացման ապահովման համար առանցքային նշանակություն ունի ոլորտային տնտեսության զարգացումը, որի խնդիրը պետք է լինի պետության և զինված ուժերի ռազմատնտեսական կարիքների բավարարումը և

³⁵⁹ **Борисович К.**, Моральное старение техники (вопросы методологии и теории), М., 1997, С. 26, <http://www.referun.com/n/moralnoe-starenie-tehniki-voprosy-metodologii-i-teorii#ixzz4WYzicioT>.

³⁶⁰ Հաստատված ՀՀ նախագահի 2018 թվականի փետրվարի 17-ի թիվ ՆՅ-103-Ա հրամանագրով, <http://mil.am/files/LIBRARY/7-amyagragir/ՀՀ/2018-2024/թվականների/արդիականացման/ծրագիր.pdf>:

պատերազմի վարման տնտեսական ապահովումը: Արդիականացման ծրագրում ընդգծվում է այն առաջնահերթությունը, որ համալիրի զարգացման նպատակով նախատեսվում է իրականացնել ոլորտում ներդրումների խթանման և համատեղ ձեռնարկությունների ստեղծման քաղաքականություն՝ հարկային և վարչարարական ընթացակարգերի բարելավման, օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման և հանրային, մասնավոր ու միջազգային կոոպերացիայի սկզբունքով համատեղ ձեռնարկությունների ստեղծման միջոցով, ինչպես նաև կարևորվում է համալիրի կողմից երկակի և քաղաքացիական նշանակության ապրանքների արտադրական կարողությունների ստեղծումը:

Ամփոփում

Այսպիսով՝ ազգային անվտանգության ապահովման հետ կապված տնտեսական հարաբերությունները կարգավորող կանոնների, նորմերի և ինստիտուտների վերլուծությունը թույլ է տալիս դուրս հանել այս ոլորտում ձևավորված մի շարք օբյեկտիվ հակասություններ: Դրանք պայմանավորված են տնտեսական համակարգի ձևավորված մոդելի ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների գործընթացին ռազմատնտեսական հարաբերությունների ոչ բավարար հարմարեցմամբ:

Նման պայմաններում կարևորվում է ռազմատնտեսական հարաբերությունների պետական կարգավորման արդյունավետության բարձրացման նպատակով պետական ինստիտուտների կողմից ռազմատնտեսական համակարգի կարգավորման արդյունավետ գործիքակազմի կիրառումը: Անհրաժեշտ է ռազմատնտեսական գործընթացների կարգավորման հարուստ գործիքարան, ռազմատնտեսական անվտանգության, ինչպես նաև իր բոլոր ոլորտներում և ղեկավարման մակարդակներում ռազմատնտեսական գործունեության չափանիշների և ցուցանիշների համակարգի ձևավորում: Այս առումով քաղաքական-իրավական ինստիտուտները, հատկապես ռազմական տնտեսության զարգացման տեսանկյունից պետք է ձևավորվեն ընդգծված նպատակայնությամբ տեղական ինքնակառավարման, պետության, քաղաքացիական հասարակության կողմից:

MAIN ISSUES OF ENSURING THE ECONOMIC COMPONENT OF MILITARY POLICY OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

NORIK NORIKYAN

*National Academy of Sciences, Philosophy,
Sociology and Law Institute, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia*

The aim of the study is to present the main problems of the economic foundations of military policy and to ensure a competitive institutional model. The tasks arising from this goal are: to study the foundations of the process of institutionalization of the military economy, to analyze the reforms of the economic foundations of the defense sector of the Republic of Armenia, and also to identify the impact of the economic component and the industrial complex on the provision of military policy.

In the course of the study, dialectic and systemic methods of a general nature were widely used, as well as methods of private, concretized meaning: political and legal analysis, comparative, systemic, and statistical evaluation.

Analyzing the institutional foundations of the development of the military economy of the Republic of Armenia and the factors necessary for its development, it can be concluded that the construction of an effective system of interaction between the state and the private sector involves

Key Words: *Security, military policy, armed forces, economy, military-industrial complex, planning, management, competitiveness, modernization.*

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ВОЕННОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

НОРИК НОРИКЯН

*соискатель Института философии, социологии и права
Национальной Академии Наук РА,
г.Ереван, Республика Армения*

Целью исследования является представление основных проблем экономических основ военной политики и обеспечения конкурентной институциональной модели. Задачами, вытекающими из этой цели, являются: изучить основы процесса институционализации военной экономики, проанализировать реформы экономических основ области обороны РА, а также выявить влияние экономической составляющей и промышленного комплекса на обеспечение военной политики.

В ходе исследования применялись широко используемые в научных кругах диалектические и системные методы общего характера, а также методы частного, конкретизированного значения: политико-правовой анализ, сравнительная, системная, статистическая оценка.

Анализируя институциональные основы развития военной экономики РА и факторы, необходимые для ее развития, можно сделать вывод, что построение эффективной системы взаимодействия государства и частного сектора предполагает определение многих мер: оценку, планирование и реализацию, обеспечение комплексного инструментария для регулирования военно-экономических процессов.

Ключевые слова: *безопасность, военная политика, вооруженные силы, экономика, военно-промышленный комплекс, планирование, управление, конкурентоспособность, модернизация.*

**ԽՐԾԻ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆՏԻԿ ՇՐՋԱՆԻ ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՍՏՔԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ***

ՀՏԴ 34 (091)

ՎԱՅԵ ԹՈՐՈՍՅԱԼ

*Եվրոպական համալսարանի իրավաբան, իրավագիտության ամբիոնի դասախոս,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու,
բ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
Vaxinak91@mail.ru*

Հոդվածի հիմնական նպատակն է խղճի ապատության իրավունքի Էվոյուցիոն պարզացման հիմքերի վերհանումը անտիկ իրավաբանական մտքի խորապատկերում:

Հետազոտության նպատակից բխեցրել ենք հետևյալ խնդիրը՝ բացահայտել աշխարհիկ պատկերացումների հիման վրա ծնունդ առած խղճի ապատության պարզացումը անտիկ մտածողների քաղաքական ու իրավափիլիսոփայական հայացքներում, իսկ որպես առանձին խնդիրներ դիտարկել ենք անտիկ շրջանում աստվածաբանական աշխարհըմբռնումից անցումը աշխարհիկ պատկերացումներին, ինչպես նաև հին հունական և հին հռոմեական մտածողների դատողությունները խղճի ու կրոնի մասին:

Հետազոտության մեջ կիրառվել են դիալեկտիկական մատերիալիզմի, անալիզի և սինթեզի, համակարգային մեթոդները:

Հետազոտության արդյունքում եկել ենք այն եզրահանգման, որ խղճի ապատության իրավունքի սկզբնավորման ակունքները մեծապես պայմանավորված են հին հունական ու հռոմեական շրջանի իրավաբանական ու փիլիսոփայական հայացքների գաղափարական ապդեցությամբ, որի հիմնաշենքի վրա հետագա դարերում առաջացել ու զարգացել է խղճի ապատության իրավունքը՝ որպես անհատի հոգևոր ինքնուրույնության կարևոր բաղադրիչ:

Հիմնաբառեր՝ խիղճ, խղճի ապատություն, իրավաբանական միտք, մարդու հիմնական իրավունքներ և ապատություններ, խղճի ապատության իրավունք:

Խղճի ապատության իրավունքի արժեքը: Խղճի ազատության իրավունքը քաղաքակրթության զարգացման առանցքային ձեռքբերումներից է, որի արմատները սկիզբ են առնում հնագույն ժամանակների իրավական, փիլիսոփայական մտքի ակունքներից: Խղճի ազատության ֆենոմենի ծագման ու զարգացման ուսումնասիրությունը կարևորվում է նրանով, որ լինելով մարդու համանուն հիմնական իրավունքի անկյունաքարը՝ այն կանխորոշում է անհատի աշխարհայացքի ընտրության ազատությունը և ընդհանրապես անձի հոգևոր ազատությունը: Անշուշտ, խղճի

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.05.2020թ., գրախոսվել՝ 14.05.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

ազատությունը, որպես պատկերացումների, տեսակետների, արարքների ու վարքագծի ընտրության ազատություն, ենթադրում է անհատի վերաբերմունքը լավի ու վատի, բարու և չարի, արդարի ու անարդարի նկատմամբ: Ճիշտ է, սահմանադրական իրավունքում խղճի ազատությունը սովորաբար գնահատվում է որպես մարդու վերաբերմունքը կրոնի ինստիտուտին, քանի որ այն հնարավորություն է տալիս մարդուն ունենալ համոզմունքներ, այդ թվում՝ կրոնի վերաբերյալ, այդուհանդերձ խղճի ազատությունը չի կարելի մեկնաբանել որպես ընտրություն աշխարհի կրոնական համայնապատկերի և աթեիստական դիրքորոշման միջև³⁶¹: Հատկանշական է, որ խղճի ազատության կողքին շարունակաբար գործածվում է մեկ այլ իրավակրոնական երևույթ՝ դավանանքի ազատությունը՝ երբեմն անհարկի շփոթ առաջացնելով դրանց ընկալման տիրույթում: Թեև այս հոդվածի անմիջական քննարկման տիրույթից դուրս է խղճի ու դավանանքի տարանջատումը, այդուհանդերձ հարկ է նշել, որ դավանանքի ազատությունը խղճի ազատության սոսկ կրոնական, դավանական մասն է, մինչդեռ ինչպես վերը հիշատակեցինք, խղճի ազատության սահմանները ավելի լայն են և դուրս են գալիս կրոնական շրջանակներից:

Խղճի ազատության՝ որպես պատմական, փիլիսոփայական, սոցիալ-հոգեբանական հասկացության առանցքը խիղճն է, որը հանդես է գալիս իբրև մարդու կողմից սեփական գործողությունների, մտքերի ու արարքների նկատմամբ ներքին բարոյական չափանիշ, յուրօրինակ սահմանագիծ, որով սահմանափակվում է մարդու վարքագծի չափը³⁶²: Հին աշխարհի մտածողները խիղճը համարում էին ինքն իրեն քննելու և սեփական արարքները վերահսկելու բարոյական որակ: Հարկ է նկատել, որ խղճի ազատության ծագման ու զարգացման հիմնահարցերը առավելապես ընկած են անտիկ ազատախոհական ուսմունքներում, որոնք դիցահավատաբանային մտածողության փոփոխման ու վերազնահատման տրամաբանական արդյունքն էին:

Դիցահավատաբանային աշխարհայացքից անցումը աշխարհիկ

պատկերացումներին: Գաղտնիք բացահայտած չենք լինի, եթե ասենք, որ աշխարհի մասին սկզբնական պատկերացումները առավելապես կրել են նախնական հավատալիքների խոր ազդեցությունը: Հավատն առ գերբնական ուժերը և սեփական անզորության գիտակցումը մարդու մեջ ձևավորել են աստվածակենտրոն աշխարհընկալում և դրան համապատասխան պայմանավորել նրա կեցությունն ու գործելակերպը: Առանց կրոնագիտական մանրամասների մեջ խորանալու՝ նշենք միայն, որ այդ աշխարհընկալման հիմքերը փիլիսոփայական մտքի զարգացման հետ զուգահեռ սկսում են խոր ճեղքվածքներ տալ, նույնիսկ վերածել աստվածամարտության³⁶³, որի արդյունքում աշխարհի մասին կրոնաառասպելական պատկերացումները սկսում են միջակայքի քողից դուրս գալ և ավելի փիլիսոփայական ու աշխարհիկ բովանդակություն

³⁶¹ Թորոյան Վ., Հայաստանի Հանրապետության որպես աշխարհիկ պետության սահմանադրաիրավական բնութագիրը. տեսական-իրավական վերլուծություն, ԺԲ.00.02, ատենախոսություն, Ե., 2018թ., էջ 86:

³⁶² Սայադյան Վ., Կրոնական կազմակերպությունների սահմանադրաիրավական կարգավիճակի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, ատենախոսություն, ԺԲ.00.02, Ե., 2015թ., էջ 12-13:

³⁶³ Հին աշխարհի մտածողների երկերում բազմաթիվ հիշատակություններ կարելի է հանդիպել այսպես կոչված աստվածամարտության մասին, երբ ամենայն չարիքների հիմքում դրվում էր Աստուծո մեղավորությունը: Նման աշխարհընկալումը լայնորեն տարածվում էր սկեպտիցիզմի զարգացման հետ մեկտեղ՝ կասկածի տակ առնելով կրոնական դոգմաների հեղինակությունը: Երևույթները դիտարկվում էին անվերջ ապացուցողականության մեջ, որտեղ կասկածը համարվում էր ելակետային սկզբունք: Առավել մանրամասն տե՛ս Основы религиозоведения Учб./ Ю. Ф. Борунков, И. Н. Яблоков, и др.; Под ред. И. Яблокова.- М.: Высш. шк., 1994, էջեր 252-254:

ստանալ: Այդ անցումն էլ ահռելի դեր կատարեց խղճի ազատության բացահայտման համար:

Նկատենք, որ մարդու իրավունքների և ազատությունների աստվածային ծագման պատկերացումները, որոնց ակունքները գալիս են դեռևս հնագույն քաղաքակրթություններից, նորովի արժևորեցին հատկապես Հին Հունաստանի փիլիսոփաները: Ըստ հույն Նշանավոր պոետ **Հոմերոսի՝ որպես իրավական չափանիշի օբյեկտիվ հիմք հանդես էր գալիս աստվածային արդարությունը, իսկ այն, ինչ համապատասխանում էր արդարությանը, ընկալվում էր որպես իրավունք**³⁶⁴: Սրան զուգահեռ՝ Հոմերոսի երկերում աստվածներին վերագրվում էին մարդկային որակներ ու մղումներ, որի դեպքում նրանք զրկվում էին անսխալական Աստծու ամենագոր կերպարից և աստիճանաբար հավասարվում շարքային մարդուն: Առասպելաբանությամբ անցումը դեպի ռացիոնալ գիտակցության համակարգված կերպով արտահայտվում է անտիկ մատերիալիստական դպրոցի մտածողների ստեղծագործություններում: Այդ ուղղությունը ներկայացնող Միլեթյան դպրոցի ներկայացուցիչները (Թալես, Անաքսիմանդորոս, Անաքսիմենես), ինչպես նաև հույն բնապաշտ փիլիսոփաներ Հերակլիտը, Դեմոկրիտը, Անաքսագորասը, Էպիկուրը և այլք վերանայեցին աշխարհի ստեղծման աստվածաբանական հիմքերը և դրանց տվեցին գիտական ու աշխարհիկ բացատրություններ՝ դրանով իսկ կանխորոշելով արտաքին ազդեցություններից և կապանքներից զերծ անհատի ազատ ընտրության հնարավորությունը: Այդ մտածողները աշխարհի առաջացումը պայմանավորում էին նյութական որևէ նախահիմքի գոյությամբ: Օրինակ՝ **Թալես Միլեթացին** այդ նախահիմքը համարում էր ջուրը, **Հերակլիտը՝** կրակը, **Անաքսիմենեսը՝** օդը: Հին հունական ազատախոհական մտքի առաջին ծիծեռնակներից մեկը համարվող **Քսենոփանեսը** (ք. ա. 6-րդ դար) հանդես եկավ դիցաբանության քննադատությամբ՝ այն համարելով մարդկային երևակայության արդյունք: **Դեմոկրիտը** ատոմիստական տեսության դիրքերից ժխտեց հոգու հավերժության գոյությունը: Ինչ վերաբերում է «խղճին», Դեմոկրիտը այն սահմանեց ոչ միայն սեփական գործողությունների, այլև մտադրությունների բարոյական գնահատական, որը փոխկապակցված է ամոթի ու պարտքի զգացումի հետ:

Դիցահավատամքային մտածողության արմատական վերափոխման և խղճի ազատության ձևավորման գործում զգալի ազդեցություն ունեցան **Հերակլիտի** բնափիլիսոփայական հայացքները: Նա պնդում էր, որ տիեզերքում ամեն ինչ շարժման մեջ է, և հանգիստ վիճակ գոյություն չունի: Տիեզերքը հակադրությունների մշտական շարժում է՝ դիալեկտիկա, որից առաջանում է ներդաշնակությունը: Սակայն սրանով Հերակլիտը չէր դառնում աթեիստ, նա ասում էր. «...ի վերջո մարդկային օրենքները թխում են միասնական աստվածային օրենքից, որը տարածում է իր իշխանությունը որքան ցանկանում է, տիրում է ամեն ինչին և վեր է ամեն ինչից»³⁶⁵: Այդ օրենքը Լոգոսն³⁶⁶ է՝ աստվածային գիտակցությունը, որը համարվում է արդարության և իրավունքի նախահիմքը և սկզբնաղբյուրը: Հերակլիտի հայեցակարգը ըստ էության դարձավ այն իրավափիլիսոփայական հիմքը, որը հետագայում նպաստեց մարդու բնական իրավունքների և դրանց սկզբնապատճառների հիմնավորմանը:

³⁶⁴ Այվազյան Վ., Մարդու իրավունքներ և ազատություններ, ուս. ձեռնարկ, Ե., Տիգրան Մեծ, 2007թ. էջ 35:

³⁶⁵ Кессиди Ф., Гераклит, М., Мысль, 1982, С. 173.

³⁶⁶ Լոգոսը՝ որպես հոգևոր նախահիմք, ազգերի լեզվամտածողության առանձնահատկություններից ելնելով՝ տարբեր կերպ է արտահայտվում: Չինական փիլիսոփայության մեջ այն կոչվում է «Դաո»: Հայկական լեզվամտածողությունը լոգոսին համարժեք օգտագործում է «Բանը»: Քրիստոնեության մեջ լոգոսը համարվում է Քրիստոսը:

Հարկ է ընդգծել, որ համաձայն բնական իրավունքի հայեցակարգի՝ մարդու հիմնական իրավունքները բնածին են և անօտարելի, ինչը նշանակում է, որ այդ իրավունքները պետության կողմից չեն շնորհվել և հետևաբար պետությունն էլ չի կարող այն վերցնել, այլ կարող է միայն սահմանափակել: Մարդու բնական իրավունքները բովանդակում են արժեքներ, որոնք պատմության տարբեր փուլերում տարբեր կերպ են ընկալվել: Յուրաքանչյուր դարաշրջանին բնորոշ էին վարքագծի ուրույն չափորոշիչներ³⁶⁷: Հատկանշական է, որ հունական պոլիսներում իրավունքները սահմանաված էին միայն քաղաքացու համար: **Պյութագորականները** (մ.թ.ա. 6-5-րդ դարեր) սահմանեցին, որ *«Արդարությունը մյուսին հավասարով հատուցման մեջ է»*: Այդ սկզբունքը կարևոր դեր կատարեց հետագայում մարդկանց իրավահավասարության մասին գաղափարների ձևավորման գործում:

Աշխարհիկ մտածողության և խղճի ազատության զարգացման գործում զգալի ազդեցություն ունեցավ Եպիկուրյան փիլիսոփայական դպրոցը: Նրա ներկայացուցիչները ժխտում էին հոգու անմահության գաղափարը և կարծում, որ գերբնական ուժերը ոչ մի կերպ չեն կարող ազդել մարդկանց կենսակերպի ու ճակատագրի վրա³⁶⁸: Դպրոցի հիմնադիր **Եպիկուրը** պետությունը համարում էր ոչ թե բնության կամ աստվածային միջամտության արդյունք, այլ մարդկային կամքով պայմանավորված միություն, որի նպատակը հասարակության անվտանգության ապահովումն էր: Ըստ Եպիկուրի՝ օրենքը մարդկային մտքի արտահայտությունն է, ասել է թե՛ դրական իրավունքը: Ակնհայտ է, որ այս գաղափարները չէին կարող ուղղակիորեն չազդել հանրային կառավարման կարգավորման վրա: **Դեմոկրատական Աթենքում նախկին սովորույթները, որոնք աստվածային կամքի արտահայտություն էին ստացել, երկարատև պայթարից հետո իրենց տեղը պիջեցին համընդհանուր օրենքներին**: Եթե օրենքները նախասահմանված չեն Աստծու կողմից, այլ համարվում են մարդու կամքի արտահայտություն, ապա դրանք հավերժ չեն և կարող են փոփոխվել: Ահա նման ռացիոնալիստական և աշխարհիկ բնույթ ունեւր անտիկ դեմոկրատիան: Եձմարտության Եությունը ոչ թե կույր հավատն է, այլ փաստերի վրա հիմնված տրամաբանությունը: Դիալեկտիկայի այն հիմնադրույթը, ըստ որի՝ *«Եձմարտությունը ի հայտ է գալիս վեճի ժամանակ»*, դարձավ փիլիսոփայական, իրավական ու բարոյական սկզբունք: Բայց քանի որ Աստծու և հավատի ամբողջական դուրսմղումը չէր կարող տեղի ունենալ, հետևաբար քաղաքական ռացիոնալիզմը համակցված էր կրոնական իռացիոնալիզմի հետ³⁶⁹: Սրան զուգահեռ՝ աստվածամերժությունը համարվում էր մեղք և խստորեն պատժվում: Հատկապես մեծ արձագանք ստացավ հայտնի փիլիսոփա **Սոկրատեսի** նկատմամբ հետապնդումը, որը ավարտվեց Նրա ողբերգական մահվամբ: Այդպիսի պատժի է դատապարտվել հույն փիլիսոփա **Անաքսագորասը**, որին հաճախ համարում են աշխարհիկության հայր³⁷⁰: Եա ժխտում էր արևի ու լուսնի վերաբերյալ աստվածային բացատրությունները և դրանց տալիս գիտական մեկնաբանություն: Անաքսագորասը պնդում էր, որ լուսինը չունի սեփական լույս և իր լույսը ստանում է արևից, որն էլ իր հերթին ոչ այլ ինչ է, քան շիկացած քարե գանգված: Համանման ճակատագրի է արժանացել նաև հույն սոփեստ **Պրոտագորասը**, որին պատկանում է *«մարդը չափանիչն է բոլոր իրերի»* անձնակենտրոն

³⁶⁷ **Երիցյան Ա.**, Մարդու իրավունքներ. Պատմատեսական, իրավափիլիսոփայական և իրավաքաղաքական հիմնախնդիրները, գիտ. խմբ.՝ Գ.Գ. Հարությունյան, Ե.: Հեղինակային իրատարակություն, 2011թ. էջ 31:

³⁶⁸ *Материалисты Древней Греции: Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / Гераклит, Демокрит, Эпикур; АН СССР. Институт философии; Под общ.ред.,вступ.ст. М. Дынника, М.: Политиздат, 1955, С. 30-38.*

³⁶⁹ **Кессиди Ф.**, От мифа к логосу: Становление греческой философии, (2-е изд., испр., доп.), Алетея, 2003, С. 31.

³⁷⁰ **Smith G.**, A Short History of Secularism, New York, 2008, P. 21.

արտահայտությունը³⁷¹: Ըստ Պրոտոգորասի՝ մարդկային բոլոր ընկալումներն ու դատողությունները սուբյեկտիվ են, չկա օբյեկտիվ գիտելիք, ճշմարտության ընդհանուր չափանիշ, ամեն ինչ հարաբերական է, հետևաբար բոլոր կարծիքներն էլ ճշմարիտ են: Բնական օրենքը ավելի բարձր է մարդու կողմից գրված դրական օրենքից: Մարդիկ բնությունից հավասար են, իսկ օրենքը նրանց դարձնում է անհավասար: Այսպիսով՝ Հին Հունաստանում աստվածների գոյությունը և հանրային կյանքի վրա նրանց ազդեցությունը վիճարկող մտածողները ոչ միայն արտաբավում կամ մահվան էին դատապարտվում, այլև հայտնաբերվում և հրապարակավ ոչնչացվում էին նրանց ստեղծագործությունները՝ խլացնելով ազատախոհության հետագա տարածումը լայն զանգվածների շրջանում:

Այդուհանդերձ ուշագրավ է, որ սովետները կարևոր դեր կատարեցին հումանսիտական գաղափարների տարածման և խղճի ազատության զարգացման գործում: Ի դեպ, ամեն ինչի հիմքում անհատին տեսնելու անտիկ հումանսիտական սկզբունքը խիստ քննադատվեց և մերժվեց իդեալիստական դպրոցի մտածողների կողմից և, մասնավորապես, **Պլատոնի**, որ երևույթների առանցքում անհատին փոխարինում էր Աստծու ներկայությամբ³⁷² և հասարակական կոնսոլիդացիայի կարևոր պայման համարում պետական համապարտադիր կրոնը³⁷³:

Խղճի ազատության ակունքները ուրվագծվում են հույն նշանավոր փիլիսոփա **Արիստոտելի** հայացքներում: Արիստոտելի պատկերացմամբ՝ մարդկային բանականությունը արտաքին ազդեցության հետևանք է՝ աստվածադիր երևույթ³⁷⁴, իսկ խիղճը՝ մարդու հոգևոր առաքինություններից մեկը, որը պետք է դաստիարակել, հղկել: Ըստ Արիստոտելի՝ խիղճը բարի մարդու ճշմարիտ դատն է³⁷⁵, իսկ առաքինի ու բարոյական մարդը միշտ գործում է համաձայն սեփական խղճի: Բանականության ու զգացմունքի հարաբերակցության շուրջ դատողություններում Արիստոտելը առաջնահերթությունը վերապահում էր բանականությանը՝ այն համարելով ճշմարիտ ընտրության և կենսակերպի անհրաժեշտ պայման: Այս դիրքերից մարդը ազատորեն ընտրում է իր գործողությունները և պատասխանատու է դրանց հետևանքների համար³⁷⁶:

Խղճի ազատության ակունքները Հին Հռոմում: Հին Հռոմում ևս ազատախոհությունը հող նախապատրաստեց ինչպես աստվածային («ius») և մարդկային («fas») օրենքների տարանջատման, այնպես էլ խղճի ազատության ձևավորման համար:

Հանրապետության շրջանից սկսած (մոտ թ. ա. 509թ.) աստվածային պատվիրաններով կարգավորվող ամուսնաընտանեկան, քրեաիրավական հարաբերությունները վերապահվեցին աշխարհիկ օրենսդրության կարգավորմանը և անցան այսպես կոչված քուրմ պաշտոնյաների՝ կրոնի և իրավունքի հարցերով թագավորի խորհրդական հանդիսացող **պոնտիֆաքսների** իրավասության ներքո:

³⁷¹ Ст'у Материалисты Древней Греции: Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / Гераклит, Демокрит, Эпикур; АН СССР. Институт философии; Под общ.ред.,вступ.ст. **М. Дынника**, М.: Политиздат, 1955, С. 17-18.

³⁷² Платон, Собр. соч. в 4 т., Т. 4., М.: Мысль, 1994, С. 168.

³⁷³ История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д. ю. н., проф. **В. Нерсисянца**, 4-е изд., перераб. и доп, М.: Норма, 2004, С. 64.

³⁷⁴ Аристотель, О возникновении животных, М., Л.: Издательство Академии наук СССР, 1940 г., С. 102.

³⁷⁵ Аристотель, Сочинения: В 4-х т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура., М.: Мысль, 1983., С. 184.

³⁷⁶ Ст'у նոյն տեղում, էջ 107:

Հունական անտիկ իրականության նման Հռոմում ևս կրոնը համարվում էր հանրային կյանքի անբաժանելի մաս և գտնվում էր պետական հոգածության ներքո: Ականավոր մտածող, պետական գործիչ **Ցիցերոնի** «Օրենքների մասին» աշխատության մեջ հետևողականորեն ընդգծվում է կրոնի նկատմամբ հարգանքի, աստվածներին զոհեր և ընծաներ մատուցելու՝ Հռոմի բնակչության ավանդական պարտավորությունը: Սակայն ի տարբերություն Հին հունական իրավաընկալման՝ Հռոմում աստվածանարգությունը ենթակա էր բացառապես աստվածային դատաստանի «իրավագրությանը»: Այլ կերպ՝ պատմիչ **Տակիտոսի** խոսքերով ասած՝ կրոնի ոլորտում կարելի է **«մտածել այն, ինչ ցանկանում ես և ասել այն, ինչ մտածում ես»**³⁷⁷:

Ելրահանգում: Այսպիսով՝ նպատակ չհետապնդելով անդրադառնալ անտիկ շրջանի բոլոր տեսաբանների դատողություններին՝ պարզորոշ նկատում ենք, որ անտիկ շրջանի իրավաբանական միտքը զգալի ազդեցություն է թողել խղճի ազատության սկզբնավորման ու զարգացման գործում: Խղճի ազատության բովանդակությունը կազմող անհատի պատկերացումների ու արարքների ազատ ընտրության և դրանց ներքին գնահատման հնարավորությունը ոչ միայն նպաստեց մարդու բնական իրավունքների հարստացմանը, այլև հղկվեց ու մշակվեց այդ իրավունքների զարգացման ընթացքում հետագայում ամբողջանալով որպես խղճի ազատության իրավունք:

FREEDOM OF CONSCIENCE IN THE CONTEXT OF THE LEGAL-POLITICAL THOUGHT OF THE ANCIENT PERIOD

VAHE TOROSYAN

*European University, Department of Law, Lawyer,
lecturer, Ph.D. in Law,
Yerevan, Republic of Armenia*

The main purpose of this article is to find out the basis for the evolutionary development of the right to freedom of conscience, in the context of ancient legal and political thought.

The aim of the research is to identify the development of freedom of conscience based on secular ideas in the political and legal views of ancient thinkers, and to consider the transition from theological understanding to secular ideas in ancient times, as well as the judgments of the ancient Greek and ancient Roman thinkers about conscience and religion.

In the research dialectical materialism, analysis and synthesis, systematic methods were used.

The research concluded that the origins of the right of freedom of conscience are largely due to the ideological and political influence of the ancient Greek and Roman period, on the basis of which the right to freedom of conscience developed as a component of individual self-determination.

Keywords: *conscience, freedom of conscience, legal-political thought, fundamental human rights and freedoms, right of freedom of conscience.*

³⁷⁷ **Стецкевич М.,** Свобода совести: Учеб. пособие, СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006, С. 17.

ВАГЕ ТОРОСЯН

*юрист Европейского университета,
преподаватель кафедры права,
кандидат юридических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Основная цель статьи – раскрыть основы эволюционного развития права на свободу совести на фоне древней правовой и политической мысли.

Целью исследования стало выявление развития свободы совести на основе светских идей в политических и правовых взглядах древних мыслителей и рассмотреть переход от богословского понимания к светским идеям в древности и суждения древнегреческих и древнеримских мыслителей о совести и религии.

В исследовании использованы методы диалектического материализма, анализа и синтеза, а также системный метод.

В статье приводится вывод о том, что истоки права на свободу совести во многом связаны с идеологическим и политическим влиянием древнегреческого и римского периода, на основе которого развивалось право на свободу совести как компонента индивидуального самоопределения личности.

Ключевые слова: *совесть, свобода совести, право-политическая мысль, основные права и свободы человека, право свободы совести.*

**ԿԱՆԽԱՄՏԱԾՎԱԾ ՍՆԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆՈՎ
ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ
ԿԻՐԱՌՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ***

ՀՏԴ 343.535.2

ՏԻԳՐԱՆ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ

*ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի ուսանողական իրավաբանական
խորհրդատվության կենտրոնի դասախոս-կոորդինատոր,
ՀՀ տնտեսական մրցակցության պաշտպանության
պետական հանձնաժողովի անդամ,*

*Սնանկության գործով կառավարիչների որակավորման հանձնաժողովի անդամ,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու,
թ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
tigranmarkosyan@ysu.am*

*Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել ու վերլուծել սնանկության վարույթում
կարևոր տեղ զբաղեցնող ինստիտուտներից մեկի՝ կանխամտածված սնանկության
հիմքով քաղաքացիաիրավական պատասխանատվության կիրառման հետ կապված
հարցերը: Հետազոտության ընթացքում խնդիր է դրվել բացահայտել
կանխամտածված սնանկության էությունը, ներկայացնել դրա դրսևորման
հիմնական ձևերը, վերհանել պարտապանի ֆինանսական վիճակի պատշաճ
վերլուծության նշանակությունը, ինչպես նաև պարզաբանել կանխամտածված
սնանկության դեպքում պարտատերերի իրավունքների պաշտպանության
ընթացակարգերը:*

*Հետազոտության ժամանակ կիրառվել են ինչպես համագիտական (անալիզ,
սինթեզ), այնպես էլ հատուկ (իրավահամեմատական, համակարգակառուցված-
բային, վիճակագրական) մեթոդներ:*

*Հետազոտության արդյունքում հեղինակը հանգել է հետևության, որ
կանխամտածված սնանկության հիմքով քաղաքացիաիրավական
պատասխանատվության կիրառման կապակցությամբ առկա է օրենսդրության և
իրավակիրառ պրակտիկայի վարձացման հրատապ անհրաժեշտություն, որը, ի թիվս
այլնի, ենթադրում է սնանկության վարույթում այս հիմքով քաղաքացիաիրավական
պատասխանատվության ծագման պայմանների վերանայում և համապատասխան
ընթացակարգի ամրագրում, քրեաիրավական առումով կանխամտածված
սնանկության օբյեկտիվ կողմից վնաս պատճառելու հատկանիշի դուրսբերում,
ինչպես նաև պարտապանի ֆինանսական վիճակի վերլուծության մեթոդիկայի
մշակում:*

*Հիմնաբառեր՝ ոչ իրավաչափ սնանկություն, կանխամտածված սնանկություն,
պարտապանի ֆինանսական վիճակի վերլուծություն, սնանկության գործով կառավարիչ:*

Ներածություն

Պատմության ընթացքը վկայում է, որ սեփականության բազմաձևության հիմքի
վրա խարսխված ազատ շուկայական տնտեսական հարաբերությունները չունեն

* Հոդվածը ներկայացվել է 24.07.2020թ., գրախոսվել՝ 24.07.2020թ., տպագրության
ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

այլընտրանք: Դրանք հասարակության ակտիվ ու ներդաշնակ զարգացման գլխավոր նախապայմանն են³⁷⁸: Միևնույն ժամանակ հարկ է նկատել, որ ժամանակակից պայմաններում պետությունը հանդես է գալիս ոչ թե «գիշերային պահակ»-ի կարգավիճակում, այլ կրում է տնտեսական հարաբերությունների սուբյեկտների իրավունքները և օրինական շահերը երաշխավորող հուսալի պաշտպանվածության համակարգ ստեղծելու պարտականություն:

Շարադրվածի համատեքստում իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում սնանկության ինստիտուտը, որն ուղղված է քաղաքացիական շրջանառության կայունության ապահովմանը³⁷⁹: Այս հանգամանքը դրսևորվում է քաղաքացիական շրջանառության անվճարունակ սուբյեկտներին ֆինանսապես առողջացնելու կամ այդ անձանց քաղաքացիական շրջանառությունից հանելու և նրանց կողմից քաղաքացիական շրջանառության այլ մասնակիցների շահերի խախտումը կանխելու ձևով: Դրանով պայմանավորված էլ սնանկության ինստիտուտի նպատակն է հնարավորություն տալ բարեխիղճ ու պարտաճանաչ պարտապանին վերականգնելու իր բնականոն գործունեությունը, հաղթահարել ֆինանսական դժվարությունները, ինչպես նաև ապահովել անվճարունակ կազմակերպությունների վերակառուցումը և ֆինանսական վերակազմակերպումը, վերականգնել նրանց կենսունակությունը և միևնույն ժամանակ ապահովել պարտատերերի շահերի պաշտպանությունը³⁸⁰:

Պետք է նշել սակայն, որ որոշ դեպքերում սնանկության ինստիտուտն առանձին անբարեխիղճ սուբյեկտների կողմից օգտագործվում է ոչ թե իր հիմնական նպատակներով, այլ շահադիտական մղումներով ծառայեցվում է որպես պարտավորություններից ազատվելու միջոց՝ փաստացի վերածվելով գործարարության առանձին տեսակի³⁸¹: Այլ կերպ ասած՝ պարտապանի անվճարունակությունը երբեմն ծագում կամ ուղեկցվում է բնականոն տնտեսավարման հետ չկապված և ոչ իրավաչափ բնույթ կրող գործողություններով: Այդ պատճառով էլ իրավաբանական գրականության մեջ այդպիսի սնանկությունն առանձնացվում է չարամիտ, ոչ իրավաչափ կամ համարժեք այլ անվանմամբ³⁸²:

Ավնհայտ է, որ չարամիտ սնանկության դեպքում ոչ միայն խարխվում է սնանկության ինստիտուտի էությունը, այլև այս երևույթն ինքնին լրջագույն սպառնալիք է պարունակում պետության տնտեսական անվտանգության համար: Նման

³⁷⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ / ընդհանուր խմբագրությամբ **Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի**. - Ե.: «Իրավունք», 2010, էջ 117:

³⁷⁹ Տե՛ս **Кулахметов Б.Р.** Несостоятельность юридических лиц: особенности правового регулирования и правоприменительной практики // Модели, системы, сети в экономике, технике, природе и обществе, 2012, էջ 182:

³⁸⁰ Տե՛ս Սահմանադրական դատարանի 25.02.2008թ. թիվ ՍԴՌ-725, 27.01.2015թ. թիվ ՍԴՌ-1189 և 26.05.2020թ. թիվ ՍԴՌ-1542 որոշումները:

³⁸¹ Տե՛ս, օրինակ՝ **Ветров Д.М.** О некоторых вопросах преднамеренного банкротства юридического лица // Вестник Челябинского государственного университета. Право. 2011, №35(250), էջ 39, **Глушков Е.Л., Павличенко Н.В., Максименко А.В.** О некоторых проблемах применения ответственности за преступные деяния, связанные с банкротством предприятий и организаций // Вестник Воронежского института МВД России ^{Право}. 2018, №4, էջ¹⁴⁰:

³⁸² Տե՛ս, օրինակ՝ **Добровлянина О.В., Кондратьева К.С., Патырбаева К.В.** Виды незаконных банкротств в Российской Федерации: некоторые проблемы правового регулирования // Право. Журнал Высшей школы экономики. 2017, էջ 37, **Серета И.М., Серета А.Г.** Анализ зарубежного законодательства, регламентирующего ответственность за преднамеренное банкротство // Журнал Высшей школы экономики. Право. 2018, №4(87), էջեր 66-67, **Шенукова Т.Г., Пашенко Т.В.** Методологические основы выявления неправомерного банкротства: контрольно-аналитический аспект // Бухгалтер и закон. Право. 2007, №4 (100), էջ 7:

պայմաններում առաջնային խնդիր է դիտարկվում չարամիտ սնանկությունների դեմ պայքարի համար արդյունավետ կառուցակարգերի ու ընթացակարգերի առկայությունը:

Կանխամտածված սնանկության ընդհանուր իրավական բնութագիրը

Ոչ իրավաչափ սնանկության դրսևորումների մեջ իր վտանգավորությամբ առանձնանում է կանխամտածված սնանկությունը: Դրա ելությունն արտահայտվում է նրանում, որ շահագրգիռ անձը ձեռնարկում է ֆինանսապես առողջ պարտապանի սնանկության հատկանիշների առաջացմանն ուղղված միջոցառումներ՝ նպատակ ունենալով ստեղծել պարտապանի գույքի հաշվին պարտատերերի պահանջների բավարարման անհնարիություն: Ընդ որում, պարտապանի դիտավորյալ սնանկացումը վնաս է պատճառում ոչ միայն պարտատերերին, այլև պետությանը և պարտապանի աշխատողներին³⁸³:

Կանխամտածված սնանկությանը հանգեցնող վարքագիծը կարող է դրսևորվել ինչպես գործողությամբ, այնպես էլ անգործությամբ, որոնց սպառիչ շրջանակը հասկանալի պատճառներով հնարավոր չէ սահմանել: Այնուամենայնիվ, գրականության մեջ առանձնացվում են կանխամտածված սնանկության հանգեցնող վարքագծի արտահայտման առավել տարածված հետևյալ ձևերը.

1. գույքի օտարում իջեցված գներով.
2. չհիմնավորված ծախսերի կատարում.
3. ակնհայտ ոչ շահեկան պայմաններով պարտավորությունների կուտակում.
4. գործունեության դադարեցում³⁸⁴:

Եական է նաև այն հանգամանքը, որ կանխամտածված սնանկությանը հանգեցնող գործողություններին շահագրգիռ անձը, որպես կանոն, մասնակից է դարձնում ազգականներին, ծանոթներին և այլ «դրածո» անձանց³⁸⁵: Ըստ ելության, նման գործելաձևը պայմանավորված է թողարկված ձևով դուրս բերված գույքի նկատմամբ պատշաճ վերահսկողություն պահպանելու անհրաժեշտությամբ:

Միաժամանակ հարկ է նկատի ունենալ, որ անձի վարքագիծը կանխամտածված սնանկության հատկանիշների դիտանկյունից ենթակա է գնահատման մինչև պարտապանի սնանկ ճանաչվելն ընկած ժամանակահատվածի մասով³⁸⁶: Դա պայմանավորված է այն իրողությամբ, որ անձին սնանկ ճանաչելու պահից կանխամտածված սնանկացման նպատակը կարելի է համարել իրագործված, իսկ այդ պահից հետո պարտապանի վճարունակության վրա ազդող գործողությունները ենթակա են գնահատման այլ խախտումների տեսանկյունից:

³⁸³ Տե՛ս Жилкин М.Г., Земцова А.В. К вопросу о применении норм об уголовной ответственности за криминальные банкротства // Общество и право, 2017, №4 (62), էջ 35:

³⁸⁴ Տե՛ս, օրինակ՝ Кальварский Г.В., Львова Н.А. Финансовая диагностика преднамеренного банкротства // Стратегические решения и риск-менеджмент. Экономика и бизнес, 2013, №4 (79), էջեր 54-57, Сверчков В.В., Воронов С.С. Преднамеренное банкротство юридического лица или предпринимателя: механизм преступного поведения и особенности квалификации // Вестник Нижегородской академии МВД России, Право, 2013, №21, էջեր 157-159, Добровлянина О.В., Кондратьева К.С., Патырбаева К.В. Виды незаконных банкротств в Российской Федерации: некоторые проблемы правового регулирования // Право. Журнал Высшей школы экономики, 2017, էջեր 39-40, Зуй И.В. Ответственность за преднамеренное банкротство в российском законодательстве // Евразийская адвокатура, 2017, №4 (29), էջ 101:

³⁸⁵ Տե՛ս Кондрашина И.А. Ответственность за преднамеренное и фиктивное банкротство по уголовному законодательству России – Казань: Познание, 2008, էջ 10:

³⁸⁶ Տե՛ս Ященко А.С. Преднамеренное банкротство: проблемы квалификации и разграничения смежных составов преступлений // Вестник Брянского государственного университета, Право, 2015 (3), էջ 179:

ՀՀ օրենսդրության ուսումնասիրությունը վկայում է, որ «կանխամտածված սնանկություն» հասկացությունը կիրառվում է երկու՝ քրեաիրավական և քաղաքացիաիրավական առումներով: Այսպես, ՀՀ քրեական օրենսգրքի³⁸⁷ 193-րդ հոդվածով սահմանվում է. «Կանխամտածված սնանկությունը՝ պարտապանի հիմնադիրների (մասնակիցների) կամ նրան՝ կատարման համար պարտադիր ցուցումներ տալու կամ նրա որոշումները կանխորոշելու հնարավորություն ունեցող այլ անձանց, այդ թվում՝ պարտապանի ղեկավարի, հավասարապես՝ նաև ֆիզիկական անձի կամ անհատ ձեռնարկատիրոջ կողմից անվճարունակության հատկանիշների կանխամտածված ստեղծումը կամ դրանց չափի ավելացումը սեփական կամ այլ անձանց շահերից ելնելով, և եթե պարտապանին կամ պարտատերերին պատճառվել է խոշոր վնաս...», իսկ ըստ «Սնանկության մասին» օրենքի³⁸⁸ (այսուհետ՝ Օրենք) 8-րդ հոդվածի. «Եթե պարտապանը սնանկ է ճանաչվել պարտապանի կանոնադրական (բաժնետեղակա, փայտափայտ) կապիտալին տիրապետող կամ նրան կատարման համար պարտադիր ցուցումներ տալու կամ նրա որոշումները կանխորոշելու հնարավորություն ունեցող այլ անձանց, այդ թվում՝ պարտապանի ղեկավարի մեղքով (ուղղակի կամ անուղղակի գործողություններով պարտապանի գործունեությունն ուղղորդելը և այլն (կանխամտածված սնանկություն), ...»:

Վկայակոչված կարգավորումների համեմատական վերլուծությունից բխում է, որ քաղաքացիաիրավական և քրեաիրավական առումներով «կանխամտածված սնանկություն» հասկացությունները, չնայած դրանց որոշ ընդհանրություններին, ունեն բովանդակային տարբերություններ: Մասնավորապես, եթե քաղաքացիաիրավական առումով կանխամտածված սնանկության փաստի հաստատման համար բավարար է օրենքում թվարկված անձանց մեղավոր վարքագծի արդյունքում պարտապանի սնանկ ճանաչումը, ապա քրեաիրավական առումով կանխամտածված սնանկության հանցակազմի մեջ են մտնում ոչ միայն պարտապանի անվճարունակության հատկանիշների կանխամտածված ստեղծումը, այլև դրանց չափի ավելացումը՝ ելնելով որոշակի շահերից և պայմանով, որ դա պարտապանին կամ պարտատիրոջը պատճառել է խոշոր վնաս, որը դրսևորվում է համապատասխան չափով պահանջի չբավարարմամբ³⁸⁹: Այլ կերպ ասած՝ քաղաքացիաիրավական առումով կանխամտածված սնանկության փաստի հաստատման համար անհրաժեշտ է ավելի Նեղ փաստակազմ, քան քրեաիրավական առումով կանխամտածված սնանկության դեպքում:

Վերոշարադրյալի համատեքստում լրացուցիչ քննարկման կարիք ունի քրեաիրավական առումով կանխամտածված սնանկության հանցակազմի շրջանակներում պարտատիրոջը կամ պարտապանին խոշոր վնաս պատճառված լինելու մասին պայմանի ամրագրումը: Բանն այն է, որ սնանկության վարույթի շրջանակներում պարտապանի լուծարման վարույթ սկսվելուց հետո սնանկության գործով կառավարչի կողմից Օրենքի 54-րդ և մի շարք այլ հոդվածների հիման վրա իրականացվում է պարտապանի գույքային զանգվածի վերականգնում: Արդյունքում մի կողմից ստացվում է, որ քանի դեռ չի սկսվել պարտապանի լուծարման վարույթը, հնարավոր չէ խոշոր վնասի առկայության փաստումը, իսկ մյուս կողմից սնանկության գործով կառավարչի գործողությունների հետևանքով հնարավոր է այդ վնասի առկայությունը բացառվի:

³⁸⁷ Ընդունվել է 18.04.2003թ.: Ուժի մեջ է մտել 01.08.2003թ.: Տե՛ս ՀՀԳՏ 2003.05.02/25(260) Հոդ. 407:

³⁸⁸ Ընդունվել է 25.12.2006թ.: Ուժի մեջ է մտել 10.02.2007թ.: Տե՛ս ՀՀԳՏ 2007.01.31/7(531) Հոդ. 139:

³⁸⁹ ՀՀ քրեական օրենսգրքը կանխամտածված սնանկության դեպքում խոշոր վնաս է դիտարկում հանցագործության պահին սահմանված նվազագույն աշխատավարձի հազարապատիկը գերազանցող գումարը (արժեքը):

Նման պայմաններում «կանխամտածված սնանկության» ավարտված հանցագործության որակումը գործնականում էականորեն բարդանում է այն դեպքում, երբ անձի գործողություններն անվճարունակության հատկանիշների ստեղծման կամ դրանց չափի ավելացման առումով արդեն իսկ ունեն հանրային մեծ վտանգավորություն և հանգեցրել են քաղաքացիական շրջանառության մասնակիցների իրավունքների և օրինական շահերի խախտմանը: Պատահական չէ, որ մի շարք երկրներում (Ֆրանսիա, Գերմանիա, Իսպանիա և այլն) կանխամտածված սնանկության դեպքում վնաս պատճառված լինելու հետևանքը նախատեսված չէ հանցակազմի տարրերի շարքում³⁹⁰:

Իրավաբանական գրականության մեջ քննարկվում է այն հարցը, թե արդյոք քաղաքացիաիրավական առումով կանխամտածված սնանկության մասին կարելի է խոսել միայն այն դեպքում, երբ համապատասխան անձի վերաբերյալ առկա է օրինական ուժի մեջ մտած դատավճիռ³⁹¹:

Այն հանգամանքը, որ քրեաիրավական առումով կանխամտածված սնանկություն, այսինքն՝ հանցագործություն կատարած լինելու մասին կարելի է խոսել բացառապես դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռի առկայության դեպքում, ուղղակիորեն բխում է Սահմանադրությամբ ամրագրված անմեղության կանխավարկածի սկզբունքից: Մինչդեռ դա ամենևին չի նշանակում, որ քաղաքացիաիրավական առումով կանխամտածված սնանկության հաստատումը կարող է տեղի ունենալ բացառապես քրեական դատավարության շրջանակներում:

Ասվածը ամենից առաջ պայմանավորված է այն իրողությամբ, որ սնանկության վարույթում այդ հասկացությունն ունի ինքնավար բնույթ և ուրույն բովանդակություն: Բացի այդ, չեն բացառվում իրավիճակները, երբ քրեական վարույթն ավարտվի հանցակազմի բացակայության հիմքով, սակայն առկա լինեն քաղաքացիաիրավական առումով կանխամտածված սնանկության հատկանիշներ: Միևնույն ժամանակ, չպետք է մոռացության մատնել այն դեպքերը, երբ քրեաիրավական առումով կանխամտածված սնանկության հատկանիշների առկայության դեպքում քրեական հետապնդումը դադարեցվում է ոչ արդարացնող հիմքերով:

Այս տեսանկյունից հիշատակման է արժանի Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի դիրքորոշումը, ըստ որի՝ անկախ այն հանգամանքից, թե քրեական դատավարություններն ավարտվել են կարճամաբ կամ արդարացմամբ, քրեական պատասխանատվությունից ազատումը չպետք է խոչընդոտի ապացուցման նվազ բեռի հիմքով նույն փաստերից ծագող փոխհատուցում վճարելու քաղաքացիական պատասխանատվության սահմանմանը³⁹²: Մեկ այլ՝ Վելլան ընդդեմ Մայթայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը նշել է, որ քրեական դատավարության ընթացքում տարբեր երաշխիքներ են գործում մեղադրյալի օգտին, և հնարավոր է, որ նա անմեղ ճանաչվի ապացույցների անբավարարության հիմքով, այդուհանդերձ, մյուս կողմը չի կարող զրկվել ապացուցման այլ բեռով հատուցում պահանջելու համար դատարանի մատչելիության հնարավորությունից: Դատարանը գտել է, որ այլ մոտեցումը ոչ միայն չի բխում անմեղության կանխավարկածի վերաբերյալ Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 2-

³⁹⁰ St' u **Середа И.М., Середа А.Г.** Анализ зарубежного законодательства, регламентирующего ответственность за преднамеренное банкротство // *Журнал Высшей школы экономики*. Право. 2018, №4(87), էջեր 67-72 և **Глушков Е.Л., Павличенко Н.В., Максименко А.В.** О некоторых проблемах применения ответственности за преступные деяния, связанные с банкротством предприятий и организаций // *Вестник Воронежского института МВД России*. Право. 2018, №4, էջ 142:

³⁹¹ St' u **Ветров Д.М.** О некоторых вопросах преднамеренного банкротства юридического лица // *Вестник Челябинского государственного университета*. Право. 2011, №35(250), էջ 41:

³⁹² St' u Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի Ռինգվոլդն ընդդեմ Նորվեգիայի գործով և Յ.-ն ընդդեմ Նորվեգիայի գործով 11.02.2003թ. վճիռները:

որ պարբերությունից, այլև ընդհանուր հիմք չունի Եվրոպայի խորհրդի անդամ երկրների իրավական համակարգերում, այլապես քրեական գործի կարծումը կամ ամբաստանյալի արդարացումը կարող է հանգեցնել տուժողի՝ քաղաքացիական գործով դատարան դիմելու իրավունքի կամայական կամ անհամաչափ սահմանափակման³⁹³:

Վերոշարադրյալի լույսի ներքո պետք է սակայն արձանագրել, որ Նույն փաստի առթիվ քրեական գործի առկայության դեպքում քաղաքացիաիրավական առումով կանխամտածված սնանկության հիմքով մեղավոր անձինք քաղաքացիաիրավական պատասխանատվություն կարող են կրել միայն քրեական դատավարության ավարտից հետո:

Սնանկության կառավարչի դերը կանխամտածված սնանկության բացահայտման հարցում

Կանխամտածված սնանկության հատկանիշների բացահայտման համար անհրաժեշտ է պարտապանի ֆինանսական վիճակի վերլուծություն, որի նպատակն է պարզել կանխամտածված սնանկության համար հնարավոր պատասխանատու անձանց գործողությունների (անգործության) և պարտապանի ֆինանսական վիճակի փոփոխության միջև պատճառահետևանքային կապի առկայությունը կամ բացակայությունը³⁹⁴:

Կանխամտածված սնանկության հատկանիշների բացահայտման հիմնական պարտականությունն օրենսդիրը դրել է սնանկության գործով կառավարչի վրա, ինչը պայմանավորված է նրա՝ որպես սնանկության վարույթի մասնակցի առանձնահատուկ կարգավիճակով: Մասնավորապես, Օրենքի 58-րդ հոդվածը ամրագրել է բոլոր սնանկության գործերով պարտապանի ֆինանսական վիճակի վերլուծություն իրականացնելու պահանջ, որի շրջանակներում սնանկության գործով կառավարիչը, ի թիվս այլնի, պետք է եզրակացություն ներկայացնի կանխամտածված սնանկության հատկանիշների առկայության կամ բացակայության մասին: Ընդ որում, կանխամտածված սնանկության հատկանիշներ բացահայտելու դեպքում սնանկության գործով կառավարիչը պարտավոր է հաղորդում ներկայացնել քրեական հետապնդման մարմիններին:

Հարկ է նկատել, որ պարտապանի ֆինանսական վիճակի վերլուծությունը ներառում է պարտապանի գործունեության ոչ միայն ֆինանսական, այլև տնտեսական ասպեկտը³⁹⁵: Այս հանգամանքը պահանջում է պարտապանի ֆինանսական վիճակի վերլուծության իրականացման հիմքում հաշվապահական մոդելից շուկայական մոդելի անցում, որի հիմքում պետք է դրվեն ինչպես հաշվապահական փաստաթղթերը, որոնք որոշ դեպքերում կարող են լինել ոչ լրիվ կամ կեղծված, այնպես էլ արտաքին ու ներքին տնտեսական գործոնների ամբողջությունը³⁹⁶:

Դատական իշխանության պաշտոնական կայքում հրապարակված վիճակագրական տվյալների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ կանխամտածված սնանկության դեպքերի թիվը վերջին մի քանի տարիների ընթացքում եղել է շուրջ մեկ

³⁹³ Տե՛ս Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի Վելլան ընդդեմ Մայթայի գործով 1.02.2014թ. վճիռը:

³⁹⁴ Տե՛ս Кальварский Г.В., Львова Н.А. Финансовая диагностика преднамеренного банкротства // Стратегические решения и риск-менеджмент. Экономика и бизнес. 2013, №4 (79), էջ 58:

³⁹⁵ Տե՛ս Никольская А.Г. Преступления в сфере экономической деятельности: учебное пособие. М.: Издательство Российской таможенной академии, 2011, էջ 192:

³⁹⁶ Տե՛ս Несостоятельность (банкротство): Учебный курс. В 2 т. / Под. ред. д.ю.н., проф. С.А. Карелиной. Т. 1. – М.: Статут, 2019, էջեր 481-482:

տասնյակ այն դեպքում, երբ սնանկության գործերի թիվը 2016 թվականից առ այսօր տարեկան կտրվածքով գերազանցում է ութ հազարը³⁹⁷:

Նման իրավիճակը պայմանավորված է որոշակի հանգամանքներով, որոնցից առաջին հերթին կարելի է հիշատակել քննարկվող խնդրին վերաբերող տիպային փաստաթղթերի բացակայությունը: Իհարկե, ըլրտում որոշակի առաջընթաց պետք է համարել Օրենքի փոփոխությունների³⁹⁸ հիման վրա կրողարդատության նախարարի 12.03.2020թ. թիվ 102-Ն և 12.03.2020թ. թիվ 107-Ն³⁹⁹ հրամաններով համապատասխանաբար պարտապանի գույքի և գույքային իրավունքների կազմի, քանակի և գտնվելու վայրի վերաբերյալ հայտարարագրի և ֆինանսական վիճակի վերլուծության ձևերի սահմանում⁴⁰⁰: Այնուհանդերձ, խիստ արդիական է պարտապանի ֆինանսական վիճակի վերլուծության մեթոդիկայի մշակման հարցը: Բացի այդ, ակնհայտ է, որ ֆինանսական վիճակի պատշաճ վերլուծությունը պահանջում է խորը մասնագիտական գիտելիքներ ու հմտություններ, որոնց ապահովման համար անհրաժեշտ է հետևողական աշխատանքների իրականացում:

Վերոգրյալի համատեքստում պետք է նկատի ունենալ, որ սնանկության գործով կառավարչի հիմնական պատասխանատու լինելը չի բացառում շահագրգիռ անձանց կողմից կանխամտածված սնանկության հատկանիշների բացահայտմանն ուղղված գործողությունները: Այլ կերպ ասած՝ կանխամտածված սնանկության հատկանիշների մասին կարելի է խոսել նաև այն դեպքում, երբ ֆինանսական վիճակի վերլուծությամբ նման եզրահանգում չի արվել, սակայն այդ հանգամանքի վերաբերյալ առկա է աուդիտի կամ համապատասխան փորձաքննության եզրակացություն⁴⁰¹:

Պարտատերերի պահանջների բավարարման ընթացակարգերը կանխամտածված սնանկության դեպքում

Կանխամտածված սնանկության հետևանքով ծագող քաղաքացիաիրավական պատասխանատվության հետ կապված հարաբերությունները կարգավորված են Օրենքի 8-րդ հոդվածով, որի համաձայն՝ պարտապանի կանխամտածված սնանկության համար պատասխանատու անձինք պարտապանի պարտավորություններով կրում են համապարտ պատասխանատվություն, եթե պարտապանի գույքն անբավարար է:

Մեղավոր անձի պատասխանատվության ծագման համար պարտապանի գույքի անբավարարության պայմանի ամրագրումը բավականին վիճահարույց է թվում: Այս մոտեցումը ամենից առաջ պայմանավորված է այն իրողությամբ, որ պարտապանի գույքի բավարարության կամ անբավարարության հարցի պարզումը ենթադրում է Օրենքով նախատեսված ծավալուն ու տևական գործողությունների կատարում, որպիսի պայմաններում մեղավոր անձանց հաշվին պարտատերերի պահանջների բավարարման ձգձգումը չունի որևէ ողջամիտ հիմնավորում: Բացի այդ, միայն պարտապանի գույքի անբավարարության դեպքում մեղավոր անձանց քաղաքացիաիրավական պատասխանատվության ծագման պայմանը հակասում է սնանկության վարույթի էությանը, որը կոչված է պաշտպանելու ոչ միայն պարտատերերի, այլև պարտապանի շահերը: Ընդ որում, չպետք է մոռացության մատնել այն իրողությունը, որ կանխամտածված սնանկությունը միջոց է առերևույթ օրինական ճանապարհով

³⁹⁷ Տե՛ս հետևյալ հղմամբ՝ <http://court.am/hy/statistic>:

³⁹⁸ Ընդունվել է 12.12.2019թ.: Ուժի մեջ է մտել 15.04.2020թ.: Տե՛ս ՀՀԴՏ 2019.12.26/100(1553) հոդվ.1242:

³⁹⁹ Ուժի մեջ է մտել 15.04.2020թ.: ՀՀԳՏ 2020.03.20/10 (678) Հոդ. 65:

⁴⁰⁰ Ուժի մեջ է մտել 15.04.2020թ.: ՀՀԳՏ 2020.03.20/10 (678) Հոդ. 70:

⁴⁰¹ Տե՛ս **Сверчков В.В., Воронов С.С.** Преднамеренное банкротство юридического лица или предпринимателя: механизм преступного поведения и особенности квалификации // Вестник Нижегородской академии МВД России. Право. 2013, №21, էջ 159:

պարտապանի գույքային կազմից դուրս բերված գույքի նկատմամբ քողարկված ձևով սեփականության իրավունքը պահպանելու և այդ գույքի նկատմամբ պարտատերերի պահանջները չեզոքացնելու համար: Յետևաբար հենց այս առումով ևս մեղավոր անձինք պետք է պարտապանի հետ կրեն անվերապահ համապարտ պատասխանատվություն:

Յետաբերական է նաև այն հարցի պատասխանը, թե ինչ ընթացակարգի միջոցով պետք է ապահովվի մեղավոր անձի հաշվին պարտատերերի պահանջների բավարարումը, քանի որ Օրենքը լուրմ է այդ մասին: Այս առումով ուշագրավ է Վճռաբեկ դատարանի դիրքորոշումը, ըստ որի՝ այդպիսի պահանջ կարող է ներկայացնել միայն սնանկության գործով կառավարիչը սնանկության վարույթի շրջանակներում⁴⁰²: Վճռաբեկ դատարանն իր դիրքորոշման հիմքում դրել է հետևյալ պատճառաբանությունը. «Սնանկության մասին» օրենքի 8-րդ հոդվածով նախատեսված սուբյեկտների համապարտ պատասխանատվությունն օրենսդիրը կապել է բացառապես սնանկության գործով կառավարչի կողմից սնանկության վարույթի ընթացակարգերով սահմանված կարգով կատարված պարտապանի գույքի անբավարարության փաստի արձանագրման հետ, որից հետո պահանջատերերից յուրաքանչյուրի կողմից քաղաքացիական հայցի հարուցումը, հաշվի առնելով «Սնանկության մասին» ՀՀ օրենքի իրավակարգավորումները, անվիճելիորեն կվատթարացնի մյուս պահանջատերերի վիճակը և անհավասար պայմաններ կստեղծի նրանց համար, իսկ բոլոր պահանջատերերի կողմից նման հայցի հարուցումը կխաթարի սնանկության վարույթի իրականացումը՝ անհնարին դարձնելով օրենքով սնանկության գործով կառավարչի վրա դրված պահանջատերերի պահանջների համաչափ բավարարման առաքելությունը»:

Ակնհայտ է, որ այս դիրքորոշումը համահունչ է սնանկության վարույթի եռթյալին և սնանկության կառավարչի կարգավիճակին: Այնուամենայնիվ, ընդհանուր գաղափարների արձանագրումը բավարար համարվել չի կարող, և ինդիրը պահանջում է համապարփակ օրենսդրական կարգավորում:

Միևնույն ժամանակ չպետք է բացառել այնպիսի իրավիճակները, երբ կանխամտածված սնանկության փաստը բացահայտվում է սնանկության գործի ավարտից հետո, այսինքն՝ երբ սնանկության գործով կառավարչի լիազորությունները արդեն դադարել են: Նման պայմաններում հարցը ենթակա է լուծման քրեական դատավարությունում պատճառված վնասի հատուցման ինստիտուտների, մասնավորապես տուժողի կողմից քաղաքացիական հայցի հարուցման միջոցով: Ընդ որում, այդ դեպքում կիրառելի չէ սնանկության վարույթի ավարտով պայմանավորված պարտավորություններից ազատելու մոտեցումը, քանի որ այս իրավիճակը տեղավորվում է Օրենքի 90-րդ հոդվածի 4-րդ մասի «դ» կետով սահմանված բացառության դեպքի շրջանակներում: Մասնավորապես խոսքն այն մասին է, որ սնանկության վարույթի ավարտով հանցագործությամբ պատճառված վնասի հատուցման պարտավորությունների կատարումից ազատում տեղի չի ունենում:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ կանխամտածված սնանկության դեպքում պարտատերերի պահանջների բավարարման հիմնահարցերի կապակցությամբ կարելի է կատարել հետևյալ եզրահանգումները.

1. Կանխամտածված սնանկությունը կարելի է բնորոշել որպես ոչ իրավաչափ սնանկության դրսևորում, որն արտահայտվում է շահագրգիռ անձի կողմից ֆինանսապես առողջ պարտապանի սնանկության հատկանիշների առաջացման

⁴⁰² Տե՛ս Վճռաբեկ դատարանի՝ թիվ ՇԴ/0743/02/12 քաղաքացիական գործով 18.07.2014թ. որոշումը:

ուղղված միջոցառումների իրականացմամբ՝ նպատակ ունենալով ստեղծել պարտապանի գույքի հաշվին պարտատերերի պահանջների բավարարման անհնարինություն:

2. «Կանխամտածված սնանկություն» հասկացությունը կիրառվում է քաղաքացիաիրավական և քրեաիրավական առումներով: Ընդ որում, քաղաքացիաիրավական առումով կանխամտածված սնանկության փաստի հաստատման համար անհրաժեշտ է ավելի նեղ փաստակազմ, քան քրեաիրավական առումով կանխամտածված սնանկության դեպքում:

3. Եթե քրեաիրավական առումով կանխամտածված սնանկության փաստի հաստատումը հնարավոր է բացառապես քրեական դատավարության շրջանակներում, ապա քաղաքացիաիրավական առումով այն կարող է հաստատվել նաև քաղաքացիական դատավարության կարգով:

4. Միջազգային փորձին համահունչ անհրաժեշտ է հրաժարվել կանխամտածված սնանկության հանցակազմի մեջ ներառված խոշոր վնաս պատճառված լինելու պայմանից, քանի որ առանց սնանկության վարույթի ավարտման հնարավոր չէ այս պայմանի առկայությունը, իսկ քննարկվող հանցակազմի օբյեկտիվ կողմի մյուս գործողությունները՝ անվճարունակության հատկանիշների ստեղծումը կամ դրանց չափի ավելացումն արդեն իսկ հանգեցնում են քաղաքացիական շրջանառության մասնակիցների իրավունքների և օրինական շահերի խախտմանը, այսինքն՝ ունեն հանրային մեծ վտանգավորություն:

5. Կանխամտածված սնանկության հատկանիշների բացահայտման հարցում հիմնական դերը վերապահված է սնանկության գործով կառավարչին, որ այդ առաքելությունն առաջին հերթին պետք է իրացնի պարտապանի ֆինանսական վիճակի վերլուծության միջոցով: Ընդ որում, խիստ արդիական է պարտապանի ֆինանսական վիճակի վերլուծության մեթոդիկայի մշակման հարցը, որը պետք է ներառի պարտապանի գործունեության ոչ միայն ֆինանսական, այլև տնտեսական ասպեկտներին առնչվող դրույթներ:

6. Կանխամտածված սնանկության հիմքով մեղավոր անձանց քաղաքացիաիրավական պատասխանատվությունը սնանկության վարույթի ընթացքում ենթակա է կիրառման բացառապես սնանկության կառավարչի հայցով, որի հետ կապված հարաբերությունները պետք է ստանան օրենսդրական համապարփակ կարգավորում:

7. Կանխամտածված սնանկության հիմքով մեղավոր անձանց դեմ միայն պարտապանի գույքի անբավարարության դեպքում պահանջ ներկայացնելու հնարավորությունը խնդրահարույց է, քանի որ չի բխում սնանկության վարույթում պարտատերերի և պարտապանի շահերի՝ հավասարակշռություն գտնելու հրամայականից և անհարկի երաշխիքներ է ստեղծում մեղավոր անձանց համար:

8. Սնանկության վարույթի ավարտից հետո կանխամտածված սնանկության հետևանքով վնաս կրած անձի պահանջների բավարարումը հնարավոր է քրեական դատավարությունում ներկայացված քաղաքացիական հայցի կամ քաղաքացիական դատավարության կարգով ներկայացված հանցագործությամբ պատճառված վնասի հատուցման հայցի հիման վրա: Ընդ որում, այստեղ կիրառելի չէ սնանկության վարույթի ավարտի հիմքով պարտավորություններից ազատելու ինստիտուտը:

TIGRAN MARKOSYAN

*Yerevan State University, Faculty of Law, Student Law Counselor Center,
Lecturer-Coordinator, Ph.D. in Law;
State Commission for the Protection of Economic Competition
of the Republic of Armenia, member;
Commission for the Qualification of the Bankruptcy, member, Manager,
Yerevan, Republic of Armenia*

The article is devoted to the study and analysis of the problems of premeditated bankruptcy, which is one of the institutions that plays a significant role in insolvency proceedings. Based on the legislation of the Republic of Armenia, foreign legislation, materials of legal practice, as well as theoretical sources, the essence of premeditated bankruptcy, the main forms of its manifestation, the need for a proper analysis of the financial condition of the debtor are discussed, and the processes of protecting creditors in the event of premeditated bankruptcy are disclosed.

In the course of the research, both general scientific (analysis, synthesis) and special (comparative legal, systematic, static) methods were applied.

As a result of the study, the author concludes that there is an urgent need to develop the legislation and legal practice in connection with premeditated bankruptcy, which involves revision of the conditions for the emergence of civil liability in bankruptcy proceedings on this basis and establishing an appropriate procedure, taking out the element of causing harm from the criminal aspect of deliberate bankruptcy, as well as the development of model documents in this area.

Key words: *unlawful bankruptcy, premeditated bankruptcy, analysis of the debtor's financial condition, bankruptcy manager.*

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ НА ОСНОВЕ ПРЕДНАМЕРЕННОГО БАНКРОТСТВА

ТИГРАН МАРКОСЯН

*преподаватель-координатор центра студенческих юридических консультаций
юридического факультета Ереванского государственного университета,
член Государственной комиссии по защите экономической конкуренции
Республики Армения,
член квалификационной комиссии управляющих
по делам о банкротстве, кандидат юридических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – исследование и анализ проблем применения гражданской ответственности на основе преднамеренного банкротства – одного из институтов, играющих значительную роль в процедурах банкротства. Задачи исследования – раскрыть суть преднамеренного банкротства, основных форм его проявления, выяснение значения

надлежащего анализа финансового состояния должника, а также выяснение процедур защиты кредиторов в случае преднамеренного банкротства.

В ходе исследования были применены как общенаучные (анализ, синтез), так и специальные (сравнительно-правовой, систематический, статический) методы.

В результате исследования автор делает вывод о безотлагательной необходимости развития законодательства и юридической практики, связанной с преднамеренным банкротством, которая наряду с другими мерами предполагает пересмотр условий возникновения гражданско-правовой ответственности по делам о банкротстве на этой основе и установление соответствующей процедуры вынуждения элемента причинения вреда из объективной стороны уголовно-правовой точки зрения преднамеренного банкротства, а также разработку методики анализа финансового состояния должника.

Ключевые слова: *неправомерное банкротство, преднамеренное банкротство, анализ финансового состояния должника, управляющий по делу о банкротстве.*

**IBRAHIM AL-HALABI AND
«THE CONFLUENCE OF THE SEAS» WORK***

UDC 0.01.011/016

VAHE HAKOBYAN

*Yerevan State University, Faculty of Oriental Studies,
Chair of Arabic Studies, Assistant, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia
vahe.hakobyan@yahoo.com*

The aim of this article is to study the life, activities and works of one of the outstanding representatives and followers of Hanafi school Ibrahim ibn Muhammad ibn Ibrahim al-Halabi, the latter's contribution to the spread of the madhhab, his connection with the Hanafi school's students, and also to highlight his distinguished works, including his most renowned one, "The Confluence of the Seas", due to which the author became even more popular. Our task is to present the adaptive significance of the work "The Confluence of the Seas" and also to highlight Ibrahim al-Halabi's substantial role in promoting the Hanafi madhhab.

The article also discusses the reasons for writing the work "The Confluence of the Seas" and its content. The methodology of the work is based on the method of examination, analytical and historical-comparative methods.

Based on our study we came to the conclusion that the work "The Confluence of the Seas" is widely used by the representatives of the Hanafi madhhab, as well as by a number of other madhabs' faqihs (experts of Islamic jurisprudence) so far as a manual and a source for legislative amendments.

Keywords: *Hanafi madhhab, religious scholar, manuscript, jurisprudence, "The Confluence of the Seas", Muslim Law, prayer issues.*

Introduction

This article discusses the practical significance of Ibrahim al-Halabi's "The Confluence of the Seas" work and considers its textual and structural analysis, as well as the adaptation process of the above-mentioned work and its usage by different religious law scholars.

Ibrahim al-Halabi, a descendant of the Hanafi madhhab⁴⁰³, a well-known 15th-century Muslim faqih who gained his reputation as the best lawyer of his time due to the work "Multaqā

* Հոդվածը ներկայացվել է 19.06.2020թ., գրախոսվել՝ 19.06.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

⁴⁰³ The founder of the Hanifi madhhab is Abu Hanifa or Imam Azam al-Numan ibn Sabit al-Kufi (699-767), who was born in Kufa in a family of Persian origin dealing with a silk trade. Abu Hanifa was the first to classify Muslim law. The peculiarity of Abu Hanifa's method was that he personally constructed his

al-ābḥur” (“The Confluence of the Seas”), which became one of the main manuals of the Hanafi school of law and one of the best works of that time.

Ibrahim ibn al-Halabi, the full name is Ibrahim ibn Muhammad ibn Ibrahim al-Halabi⁴⁰⁴, was born in 864/1460 in Aleppo and died in 956/1549 in Istanbul. Al-Halabi was originally from Aleppo. He received his primary religious education in his hometown. Along with his basic education, he also attended various classes in Damascus⁴⁰⁵. He studied with a number of prominent scholars, including Burhan al-Ruhawi, Abu Dharr bin al-Hafiz Burhan al-Din bin al-Kuf, and also with the famous scholar Jalal al-Din al-Suyuti (911/1505) who was known for his interpretations of the Qur'an and Ḥadīṭ. As a result, Al-Halabi earned a reputation as a leading faqīh in Aleppo. In the late 15th century, he moved to Cairo, the capital of the Mamluk Sultanate, to conduct more in-depth research in the Islamic sciences. His leaving from Syria and departure to Egypt were conditioned by two circumstances. The first was the economic and socio-political situation in Aleppo⁴⁰⁶, and the second was the large number of madrassas (schools) in Egypt, which gained their fame mainly due to the professional qualifications of experts of fiqh, which brought them a large number of followers. Among the most prominent faqīhs of that time was Ibn Hajar al-Asqalani, whose real name was Ahmad ibn Ali ibn Muhammad (852/1448), a well-known scholar in the field of ḥadīṭ and jurisprudence, a follower of the Shafi'i religious law school⁴⁰⁷; Wahhab ibn Ahmad ibn Ali (973/1566), a jurist and ḥadīṭ scholar, died in Cairo⁴⁰⁸; Ibn al-Qaraqi, full name is Ibrahim ibn Abd al-Rahman ibn Muhammad ibn Ismail al-Qaraqi (922/1516), Hanafi jurist⁴⁰⁹.

Moreover, Al-Halabi attended al-Azhar's religious classes in Cairo, developing his knowledge of the Hanafi religious law system. During the time spending in Cairo, he studied even more deeply the Qur'anic commentaries, the ḥadīṭs of the Prophet⁴¹⁰, the basics of fiqh⁴¹¹ and Qur'anic readings.

In 1500, Al-Halabi moved to Istanbul, the capital of the Ottoman Empire. It is noteworthy that in the early 16th century, Istanbul was one of the most substantial Islamic and cultural centers, where a number of schools were developing. Among those schools was “Aya Sofia” school founded in 1453.

Muslim scholars were highly respected in Ottoman society. One of those scholars was Al-Halabi, who was distinguished by his scientific qualities, and over time became imam-khatib⁴¹²

judgments and legal orders, issuing fatwas based first on the verses of the Qur'an and then on the ḥadīṭs of the Prophet's Sunnah and his comrades-in-arms.

⁴⁰⁴ Some sources, in particular Al-Suyūṭī, “Al-Taḥadūṭ bī ni‘mat Allah”, p. 70, also add the name of Burhan al-Din, which, however, was the nickname Al-Halabi received in Egypt.

⁴⁰⁵ الأعلام، قاموس تراجم، خير الدين الزركلي، ص. 568.

⁴⁰⁶ At the end of the 15th century, Syria, along with other Arab countries, was invaded by nomadic tribes. As a result, the city of Aleppo was captured and many residents were killed. All this, in turn, led to the deterioration of the country's economic, social and political situation. (See Philip K. Hitti, History of the Arabs - from the earliest times to the present, Macmillan, Tenth Edition, 1970, p. 671).

⁴⁰⁷ معجم تراجم أعلام الفقهاء، يحيى مراد، ص. 79.

⁴⁰⁸ معجم تراجم أعلام الفقهاء، يحيى مراد، ص. 171.

⁴⁰⁹ الأعلام، قاموس تراجم، خير الدين الزركلي، الجزء الأول، ص. 46.

⁴¹⁰ The hadiths (ḥadīṭ) are stories about the various episodes on Prophet Muhammad's life, his words and deeds, which were transmitted in verbal and written form.

Ислам: энциклопедический словарь / отв. ред. С. М. Прозоров. — М. : Наука, ГРВЛ, 1991, С. 262.

⁴¹¹ Fiqh means “deep understanding”, and the term “fiqh” can be interpreted in Armenian as “Islamic law”, “Islamic jurisprudence” or Muslim doctrine on the rules of conduct, that is a Muslim law in its broadest sense. Fiqh literally means an accurate understanding of the essence of intent.

⁴¹² In Islam, the khaṭīb (Arabic: خطيب) is the person who, during Friday and feasts' prayers, prays in front of the believers gathered in the mosque.

(preacher) of a number of mosques. One of the above-mentioned mosques was the famous “Al-Sultan Muhammad al-Fatih Mosque”⁴¹³.

Having a close relationship with Saadi Halabi⁴¹⁴, a teacher at a number of schools in Istanbul, Al-Halabi became a teacher of the House of Readers (dar al-qurra’)⁴¹⁵, founded by mufti⁴¹⁶ Sa’di Halabi in 1539. He taught at that school until his death. In Istanbul Ibn al-Halabi wrote and published his most famous work “Multaqa al-ābḥur”⁴¹⁷. He was an expert of Arabic sciences, the ways of Qur’an’s reading, commentaries and ḥadīth studies. By getting acquainted with Al-Halabi’s professional activities, one can get an idea of the Islamic intellectual life of that period. Despite the fact that Al-Halabi was a follower of the Hanafi maḏhab, however, he was quite tolerant of other schools and sometimes allowed to perform non-Hanafi rituals, often referring to scholars from other schools. During his career, Al-Halabi created many works⁴¹⁸, including:

1. “Munyat al-Muṣallī wa Ġunyat al-Mubtadī” (“The Desire of the Prayer and the Satisfaction of the Newcomer”) - In the work the author discusses the obligations of prayer, according to the Qur’an and Sunnah, then he gives details on the conditions of the prayer.

2. “Ġunyat al-Mutamallī fī sharḥ Munyat al-Muṣallī” (“Author’s Satisfaction in the Commentary on the Fulfilment of a Prayer”) - the work includes legal issues related to a ritual prayer and is also known as “Halabī kabīr” (“Large Halabi”).

3. “Muxtaṣar Ġunyat al-Mutamallī” (“The Summary of Author’s Satisfaction Work”) - Also known as “Halabī ṣaġīr” (“Little Halabi”) and it is a short summary of the work “Ġunyat al-Mutamallī fī sharḥ Munyat al-Muṣallī”.

4. “Muxtaṣar Ṭabaqat al-Ḥanabila” (“Summary of Hanbali Classes”) - The work includes information about the authoritative faqīhs of the Hanbali maḏhab.

5. “Muxtaṣar Faḥ al-Qadīr” (“Summary of God’s gift work”) - This work is a short version of the work “Faḥ al-Qadīr” written by an Egyptian Hanafi faqīh Ibn al-Hamam (1457).

He had also authored a number of messages on various issues of religious doctrine. One of his most famous messages is the “Ni’mat al-dārī’a fī naṣrat al-ṣarī’a” (“The Gift of Excuse with the Support of Sharia”), which was straightly directed against Mu’ah al-Din ibn al-’Arabi (1240), his philosophy and his writings. With this message, Ibn al-Halabi became one of the critics of Ibn al-’Arabi’s followers in the Ottoman Empire of that time⁴¹⁹.

The Textual and Structural Analysis of the Work “The Confluence of the Seas”

As mentioned above, Al-Halabi's most famous work is “Multaqa al-ābḥur” (“The Confluence of the Seas”). The work is short and concise and is written in a simple style. It contains provisions relating to almost all areas of human activity, including provisions on worship, family relations, inheritance, commercial transactions and crimes. Due to its rich content, the book became known by faqīhs as a reference book and was ranked among the regular textbooks of Ottoman schools.

الذهب⁴¹³ تمام ترجمته في الشفايق النعمانية (٢٩٦:٢٩٥)، الكواكب السائرة (٧٧:٢)، والطبقات السنية (١:٢٢٢)، وشذرات الأعلام (١٠:٤٤٤)، والأعلام (١:٦٦).

⁴¹⁴ Has, Şükrü Selim, “A study of Ibrahim al-Halabi with Special Reference to the Multaqa”, Ph.D. Diss., University of Edinburgh, 1981, p. 7.

⁴¹⁵ The word dār (Arabic: دار) means structure, place, place of residence. In this case, a gathering place for readers.

⁴¹⁶ Muftī (Arabic: مفتي) - a person who gives a fatwa on religious-legal issues.

⁴¹⁷ The publication refers to the manuscript version. In the Ottoman Empire a large number of books were published and distributed in the form of Arabic manuscripts, which continued until the early 19th century.

تحقيق الشيخ وهبي⁴¹⁸ مخطوطة "ملتقى الأبحر"، تأليف العلامة الفقيه إبراهيم بن محمد بن إبراهيم الحلبي المتوفى 956 هـ/1549م، سليمان بن خليل غاوي، ترجمة مؤلف "الملتقى"، الطبعة الثانية، دمشق 1426 هـ/2005م. القسم الأول ص. 419 إعلام النبلاء ٥ : ٥٦٩ وكشف الظنون ٢ : ١٨١٤ والشفايق النعمانية ٢ : ٢٤ ومخطوطات الرياض عن المدينة ٤٨ ومغنيسا مجموع رسائل له، كتبت سنة ٩٣١ (الرقم ٥٨٢٣).

According to the author, the basis for the creation of the work was the fact that some people who wanted to get benefit from it, asked him to create such work that would include complete information on the Hanafi Muslim jurisprudence.

In the introduction of the work, the author briefly mentions the main four books on which the work is based. He calls them “four books”. In the Hanafi tradition, they are known as “Al-mutūn al-ārba’a”⁴²⁰. These are as follows:

1. “Al-Muxtaşar” (“The Summary”) written by Ahmad ibn Muhammad al-Kuduri al-Baghdadi (1036)⁴²¹, which contains information on the secondary sources of the Hanafi mađhab⁴²².

2. “Al-Muxtār li-l-Fatwa” (“A Separate Version of Legal Order”) authored by Abu al-Fadl Majd al-Din Abdullah ibn Mahmud al-Mausil (1284)⁴²³.

3. “Kanz al-Daqā’iq fi al-Furū’” (“A Treasure of Details of Fiqhs’ Secondary Sources”) authored by Hafez al-Din Abu al-Barakat Abdullah ibn Ahmad al-Nasafi (1310)⁴²⁴.

4. “Wiqāyat al-Riwāya fi Masā’il al-Hidāya” (“Protection of the Narration in Matters of Guidance”) authored by Burhan al-Din Mahmud ibn Ubaydullah al-Mahbubi (1312)⁴²⁵.

In addition to the above-mentioned four works, Al-Halabi added two more books which are “Majma’ al-Bağrayn wa-Multaqā al-Nayyirayn”⁴²⁶ (“Merge of Two Seas and Intersection of Two Illuminators”) by Muzaffar al-Din Ahmad ibn Ali al-Baghdadi, known as Ibn al-Sa’ati (the watchman’s son) (1294) and “Al-Hidāya fi Sharh al-Bidāya”⁴²⁷ (“The Right Way to Interpret the Initial Period of Muslim Law”) authored by Burhan al-Din Ali ibn Abu Bakr al-Marghinian (1197)⁴²⁸. Although there are various differences in these sources regarding their style, the details of the information, and all the issues that are presented in them, yet these differences are very insignificant. The author briefly presents the coincidence and inconsistency of the sources with reality⁴²⁹.

In addition, in many cases, the afore cited six books served as a basis for each other. The importance and popularity of these works can be assessed through a number of comments. It should be mentioned that Al-Halabi did not write a new work, but collected various books on fiqh. His narration stands out for its simplicity, which allowed the Arab reader to understand his

⁴²⁰ Al-mutūn āl-ārba’a (المتون الأربعة) – Matn (متن) in Arabic means text, and ārba’a (أربعة) means four.

⁴²¹ The book is also known by the name “Al-kitāb”. It covers all aspects of fiqh, including matters of worship, business transactions, personal relationships, criminal and judicial matters.

⁴²² One of the most famous commentaries on the work is the commentary of Imam Ahmad ibn Muhammad (known as Abi Nasr), which consists of two volumes.

⁴²³ The author was one of the best experts of the main and secondary sources of fiqh of that period. He was born in 599 AH in Mosul. He started practicing law while still living in Kufa. He taught law until the end of his life. He wrote the work during his youth. It is considered one of the four basic books of the Hanafi mađhab. Compared to other books, it is unique in its simple structure and easier comprehension. Another feature of the book is that in addition to worship, the book covers issues related to marriage, divorce, inheritance, buying and selling. This work, unlike the other books of the Hanafi mađhab, which mainly focus on the five pillars of Islam, allows the researcher to gain a broader knowledge of Muslim law.

⁴²⁴ The work covers both the basic and secondary principles of fiqh. Many comments and notes were written about the work.

⁴²⁵ The author of the work touches upon all the aspects of fiqh.

⁴²⁶ The work covers all the aspects of Muslim law.

⁴²⁷ The work is a brief commentary on Al-Marginani’s “Al-Bidāyāt al-mubtadī”, which is based on Al-Kuduri’s “Al-Muxtaşar” and Al-Shaybani’s “Al-Jāmi’ al-sāğīr” works.

⁴²⁸ **Has, Şükrü Selim**, “A study of Ibrahim al-Halabi with special reference to the Multaqa”, Ph.D. Diss., University of Edinburgh, 1981, p. 193.

⁴²⁹ The work is not a code. Like all other books on jurisprudence, this work is also an explanatory review of early scholars’ opinions, which states what the law is in case there is an agreement, and what it can become when opinions differ.

thoughts without any difficulty. The conciseness of thought prevails in it, which, however, did not distort the meaning. He used simple words to make profound phrases on fiqh. He had a strong sympathy for Imam Abu Hanifa and “*ṣāḥibayn*” (“Two companions”), Abu Yusuf and Muhammad al-Shaybani⁴³⁰, nevertheless, he constantly referred to the Imam's opinion and only in exceptional cases he referred to the views of Hanafi *maḏhabs*' other members.

Conclusion

Ibrahim ibn Muhammad ibn Ibrahim al-Halabi was one of the most brilliant followers of Hanafi school. The latter played an essential role in promoting and developing the *maḏhab* which is obviously noted in the large-scale use of his works, in particular “*Multaqa al-ābḥur*” (“The Confluence of the Seas”), not only by Hanafi school representatives, but also by other *faqīhs*. The author divided “*Multaqa al-ābḥur*” exactly as it is divided into the basic books and sources of the Hanafi fiqh. However, there are slight differences between the earlier and later references to some sections. The work is classified according to the classical division of Hanafi law. It consists of chapters, which in their turn are divided into sub-chapters and sections. One of the features of the work is the use of religious and legal terms, which had not been done by Al-Halabi's predecessors.

In 1877, the Civil Code of the Ottoman Empire (Mejlel) was published, for which the work “*Multaqa al-ābḥur*” was the direct basis, as it contained many passages directly translated from the above-mentioned work. A 2013 survey conducted by the Turkish Directorate of Religious Affairs provides some data about the denominational background of Turkish society. The data indicate that 77.5 percent of Turkish Muslims identify themselves as Hanafi Muslims⁴³¹.

The work consists of 57 chapters. The popularity of the work can be assessed through numerous comments written so far. The main commentators are the teachers in Madrasas, and “*Multaqa al-ābḥur*” is considered as one of the main textbooks used in their teaching process. The book is widely used by both Arabic-speaking and Turkish-speaking societies, which has given priority to a detailed study of fiqh. In addition to the followers of the Hanafi *maḏhab*, the work is widely used by representatives of other *maḏhabs* as a source of legal provisions, given the fact that it covers almost all areas of human relations and contains complete and comprehensive solutions to all issues related to fiqh. It is also noteworthy that in both Muslim and non-Muslim countries of the world there are many manuscripts of the work written at different times. Among those countries is the Republic of Armenia, where seven (7) manuscripts of the same work are kept at the Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran), some of which have no reference to the date of writing, and the later version was written by Musa al-Shalaxhi in 1265 hijri / 1848-49 AD (manuscript No. 806).

Thus, summarizing the above, it can be concluded that the work “The Confluence of the Seas” still has a practical significance in the Muslim world and is applied both by the followers of the Hanafi religious legal school and by the representatives of other religious legal directions.

⁴³⁰ Prominent members of the Hanafi School of Law classified after Abu Hanifa, the founder of the school, and are known as his two companions (*ṣāḥibayn*). *Sāḥib* (Arabic: صاحب) in Arabic means owner, friend, companion.

⁴³¹ Aydoğın Vatandaş, "Can Turkey be ISIL's next stage", Today's Zaman Archived 2015-10-25 at the Wayback Machine October 16, 2015. https://web.archive.org/web/20151025113844/http://www.todayszaman.com/op-ed_can-turkey-be-isils-next-stage_401719.html [accessed 05.06.2020]

**ԻԲՐԱՀԻՄ ԱԼ-ՀԱԼԱԲԻՆ ԵՎ «ԾՈՎԵՐԻ ՄԻԱԾՈՒԼՈՒՄ»
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ՎԱՅԵ ՀԱԿՈՐՅԱԼ

*Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի
արաբագիտության ամբիոնի ասիստենտ և ասպիրանտ,
բ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել սուլևնի կրոնաիրավական ամենահայտնի դպրոցներից մեկի՝ հանաֆիական ուղղության ակնառու ներկայացուցիչ և հետևորդ Իբրահիմ իբն Մուհամմադ իբն Իբրահիմ ալ-Հալաբիի կյանքը, գործունեությունն ու աշխատությունները, վերջինիս ներդրումը մազհաբի տարածման գործում, նրա ունեցած կապը հանաֆիական դպրոցի սաների հետ, ինչպես նաև անդրադարձ կատարել նրա վաստակաշատ գործերին, այդ թվում՝ ամենահայտնի աշխատություններից մեկին՝ «Ծովերի միաձուլում»-ին, որի շնորհիվ հեղինակն ավելի հանրաճանաչ դարձավ: Մեր խնդիրն է ներկայացնել «Ծովերի միաձուլում» աշխատության ադապտացիոն նշանակությունը, ինչպես նաև ընդգծել Իբրահիմ ալ-Հալաբիի ուրույն դերը հանաֆիական մազհաբի առաջխաղացման գործում:

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում նաև «Ծովերի միաձուլում» աշխատությունը գրելու պատճառներին և բովանդակությանը: Աշխատանքի մեթոդաբանության հիմքում ընկած են քննական, վերլուծական, պատմահամեմատական մեթոդները:

Ուսումնասիրության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ ինչպես հանաֆիական մազհաբի, այնպես էլ այլ մազհաբների ներկայացուցիչների և մի շարք այլ իրավագետների կողմից մինչև այժմ լայնորեն կիրառվում է «Ծովերի միաձուլում» աշխատությունը՝ որպես ուսումնական ձեռնարկ և օրենսդրական լրացումներ կատարելու աղբյուր:

Հիմնաբառեր՝ հանաֆիական մազհաբ, կրոնաիրավագետ, ձեռագիր, իրավագիտություն, «Ծովերի միաձուլում» աշխատություն, մուսուլմանական իրավունք, աղղթբին առնչվող հարցեր:

**ИБРАГИМ АЛЬ-ХАЛАБИ И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ
«СЛИЯНИЕ МОРЕЙ»**

ВАГЕ АКОПЯН

ассистент, аспирант

кафедры арабистики факультета востоковедения

Ереванского государственного университета

г. Ереван, Республика Армения

Целью данной статьи является изучить жизнь, деятельность и труды одного из самых известных представителей суннитских религиозно-правовых школ, выдающегося деятеля и последователя ханафийского мазхаба Ибрагима ибн Мухаммада ибн Ибрагима аль Халаби, его вклад в дело распространения мазхаба, его связи с воспитанниками ханафийской школы, а также затронуть его выдающиеся труды, в том числе, одну из самых известных его работ, «Слияние морей», которая преумножила популярность ее автора.

Наша задача - представить адаптивную значимость произведения «Слияние морей», а также подчеркнуть уникальную роль Ибрагима аль-Халаби в продвижении ханафийского мазхаба.

В статье рассматриваются также предпосылки создания «Слияние морей» и содержание этого произведения. Методология работы основана на исследовательских, аналитических, историко-сравнительных методах.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что и представители ханафийского мазхаба, и последователи других мазхабов, а также ряд юристов по-прежнему широко используют работу «Слияние морей» в качестве учебника и источника дополнений к законодательству.

Ключевые слова: *ханафитский мазхаб, религиозный ученый, рукопись, юриспруденция, произведение «Слияние морей», мусульманское право, вопросы молитвы.*

«ԹՈՒՐԸ ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԱՌԵՎԱՆԳՈՒՄ ԵՎ ԲՈՆԻ ԸՐԻՍՏՈՆԵԱՑՈՒՄ»- Ը՝ ԹՐԲԱԿԱՆ ԳԻՏԱՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՉԵՂՃԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ^{*432}

ՀՏԴ 9(47.925)

ԷԼԻՆԱ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

*«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի
Հուշագրությունների, վավերագրերի և մամուլի ուսումնասիրության բաժնի
գիտաշխատող, Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության
Ֆակուլտետի թյուրքագիտության ամբիոնի ավագ դասախոս,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
elina-mirzoyan@mail.ru*

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել ու հիմնավորել թրքական գիտատեղեկատվական տիրույթում շրջանառության մեջ դրված այն տեսության պեղծարարությունը, որի համաձայն՝ հայոց ցեղասպանության ժամանակ մուսուլմանների կողմից առևանգված հայ երեխաների և կանանց փրկագործման ընթացքում հայերի, գլխավորապես Պոլսի հայոց պատրիարքարանի աջակցությամբ ու ներգրավվածությամբ հավաքագրվել են նաև մուսուլման թուրք, քուրդ երեխաներ, որոնք ներկայացվել են որպես հայեր՝ սրանով նպատակ ունենալով ավելացնելու հայերի թվաքանակը: Թրքական գիտական ոլորտում այն ձևակերպվում է հետևյալ կերպ՝ թուրք երեխաների առևանգում և բռնի քրիստոնեացում, ինչով ժխտում են հայերի բռնի իսլամացման գործընթացը՝ որպես հայոց ցեղասպանության բաղադրատարր:

Հետազոտության շրջանակում խնդիրը ներկայացված է պատմագիտական անհերքելի սկզբնաղբյուրների համատեքստում, որոնց վերլուծությունը հաստատում է այսպես կոչված «թուրք երեխաների քրիստոնեացում» տեսության չհիմնավորված ու կեղծ լինելը:

Հետազոտությունն իրականացնելիս առաջնորդվել ենք պատմաբնական, համադրական-համեմատական վերլուծության մեթոդներով, որոնց կիրառմամբ հնարավոր է դարձել առավելագույնս բազմակողմանիորեն ու անաչառ փաստել պատմական իրողությունը:

Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ հայերի կողմից թուրք որբերի առևանգման ու բռնի քրիստոնեացման առնչությամբ թրքական գիտատեղեկատվական պնդումները գիտականորեն փաստարկված ուսումնասիրությունների արդյունքում դիմապերծվում են՝ ներկայացվելով որպես թրքական կողմի կապմակերպած պեղծարարություն՝ խեղաթյուրել բռնի իսլամացած հայ որբերի ճակատագրի իրական ճշմարտությունը և այդպիսով ջուր լցնել հայոց ցեղասպանության թրքական ժխտողականության ջրաղացին:

Հիմնաբառեր՝ հայոց ցեղասպանություն, հայերի բռնի իսլամացում, ազգային ինքնություն, որբեր, որբանոցներ, թրքական պեղծարարություն, Պոլսո հայոց պատրիարքարան:

^{*} Հոդվածը ներկայացվել է 22.06.2020թ., գրախոսվել՝ 24.06.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:
⁴³² Սույն հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած 19YR-6F036 ծածկագրով դրամաշնորհի շրջանակում:

ՀԱՅ ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԲՈՒՆԻ ԻՍԼԱՄԱՑՈՒՄԸ՝ ՀԱՅՈՑ ՏԵՂԱՍԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂԱՊԻՅԷ

Բռնի ուժացումը՝ որպես հայոց ցեղասպանության բաղադրատարր, Օսմանյան Թուրքիայի կողմից համակարգված ձևով կիրառվել է տարբեր ուղիներով՝ կրոնափոխության հարկադրում, հայ երեխաների հավաքագրում, որդեգրումներ ու բռնի կերպով *խլամական սովորույթների համապատասխան*⁴³³ դաստիարակում, երիտասարդ աղջիկների հարկադիր ամուսնություններ մահմեդական տղամարդկանց հետ: Ոչ մուսուլման ժողովուրդների երեխաների բռնի իսլամացումն ու թրթացումը, ինչպես վկայում են կազմակերպվածությունը, ծավալն ու ժամանակային ընդգրկումը, խորը արմատներ ունեին Օսմանյան Թուրքիայի ներպետական կառավարման քաղաքականության մեջ⁴³⁴:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայ երեխաների նկատմամբ օսմանյան իշխանությունների կիրառած պաշտոնական և ոչ պաշտոնական քաղաքականության համաձայն՝ երեխաներին ինչպես հավաքագրել ու հանձնել են պետական թրթական որբանոցներ՝ իսլամացվելու և թրթացվելու նպատակով, այնպես էլ բաժանել են մուսուլման բնակչությանը՝ կրկին նույն նպատակով⁴³⁵, ինչը պաշտոնապես խրախուսվել է:

Անհերքելի է, որ այս գործընթացն ունեցել է պետական քաղաքականության ուղեգիծ. գործընթացը գտնվել է բարձրաստիճան ղեկավարների ու մուսուլման հասարակության տարբեր շերտերի ուշադրության կենտրոնում, ինչի մասին կան բազմաթիվ վկայություններ: Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայ երեխաների բռնի իսլամացումն ու թրթացումը կատարվում էին մուսուլման հասարակության կողմից՝ օսմանյան իշխանությունների արտոնմամբ ու խրախուսմամբ: Մուսուլմանների կողմից ներկայացվող հայ երեխաների «*փրկության*» շարժառիթը ոչ թե մարդասիրական, այլ շահադիտական մղումներով է կառավարվել: Խլելով ու ծուլելով հայ երեխաներին՝ թուրք և քուրդ գյուղացիները ձեռք էին բերում թե՛ ձրի աշխատուժե՞⁴³⁶, թե՛ հատկապես հայ աղջիկները համալրում էին կանանոցները⁴³⁷:

⁴³³ **Atnur İ.**, Türkiye'de Ermeni kadınları ve çocukları meslesi (1919-1923), Ankara, 2005, s. 65.

⁴³⁴ Բռնի կրոնափոխությունը՝ որպես Հայոց ցեղասպանության կառուցվածքային բաղադրիչ, ծրագրվել էր նախօրոք՝ միևնույն տեղահանությունների սկսվելու: Ձուլման քաղաքականությունն իրականացվում էր խառը բնակեցումների, քրիստոնյա երեխաներին իսլամադավան ընտանիքներին հանձնելու կամ կառավարական որբանոցներում տեղավորելու, մուսուլման տղամարդկանց հետ հայ երիտասարդ կանանց ու աղջիկների բռնի ամուսնությունների և արտաամուսնական կապերի միջոցով (տե՛ս **Akcam T.**, The Young Turks' Crime against Humanity. The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire, Princeton University Press, 2012, էջ 287-341, տե՛ս նաև **Sarafian A.**, The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Household as a Structural Component of the Armenian Genocide, In God's Name. Genocide and Religion in the Twentieth Century, ed. by Bartov O. and Mack Ph., New-York, Oxford 2000, էջ 210-211):

⁴³⁵ **Մելքոնյան Ռ., Աբրահամյան Ս.**, Օսմանյան Կայսրության և Թուրքիայի Հանրապետության բռնի իսլամացման քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ որպես ցեղասպանական արարք, Երևան, ՎՄԿ-ՊՐԻՆՏ, 2015, էջ 116:

⁴³⁶ Հրանտ Դինքն այս ուղղությամբ նաև հետևյալ մոտեցումն է արտահայտում, համաձայնի որի՝ այդ ընթացքում գերված հայ երեխաներն ու կանայք օսմանյան իշխանությունների կողմից դիտարկվել են նաև որպես ռազմավար (այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Dink H., İki yakın halk, iki uzak komşu, İstanbul, 2008):

⁴³⁷ **Մելքոնյան Ռ., Աբրահամյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 131: Հայ երեխաների և կանանց մուսուլման ընտանիքներ և որբանոցներ բռնի տեղափոխման և դրանց դրդապատճառների մասին տե՛ս նաև **Գրիգորյան Յ.**, Չանգվածները և զանգվածային բռնությունները. Օսմանյան կայսրության մուսուլմանաբնակչության մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը, Երևան, 2017, էջ 177-204:

Գործընթացին բարձրաստիճանի ղեկավարների անմիջական ներգրավվածության մասին պոլսահայ պարբերաթերթ «Նոր Կեանք»-ը հաղորդում է. «Ընկեր փաշային եղբայրը Պայթումի հրամանատար խալիլ փաշային տունը (Պեշիկթաշ, Համիտին Նախորդ թիւֆենթի պաշը՝ Թահիր փաշային տունը) երեք հայ աղջիկներ կան: Կեց աղջիկներ կան Նաև Շիշլիի Տօթթ Բեշիտ պեյին տունը. ասոնցմէ մին Տիարպեթիրցի Գազազեաններու ազգականն է»⁴³⁸:

Այսպիսի վկայությունները բազմաթիվ են այդօրյա մամուլում: Այսպես՝ «Գարաման գասապ օղլու հաճի Մուսթաֆային քով կը գտնուի 12 տարեկան հայ տղայ մը որուն հայրը և մայրը մեռած ըլլալով թրքացուցած և քովերևին պահած են, կը խնդրուի որ զայն ալ ազատեք»⁴³⁹:

Թեև թուրք հեղինակներն իսլամացման քաղաքականությունն անհաջող կերպով փորձում են ներկայացնել որպես խնամքի, կրթության ու դաստիարակության նպատակով որբանոցների հանձնում ու տների բաժանում մարդասիրության համատեքստում⁴⁴⁰, սակայն օսմանյան փաստաթղթերում կիրառված արտահայտության համաձայն՝ նպատակը երեխաների ուժացումն էր⁴⁴¹: 1915թ.-ի հունիսի 26 ամսաթվակիր փաստաթուղթը մանուկների՝ պետության ձեռքով թրքացման վերաբերյալ առաջին փաստաթուղթն է⁴⁴²:

Հայ երեխաների թրքացման պետական քաղաքականության մասին անվիճարկելի տվյալներ են ներկայացված հենց օսմանյան արխիվում, որոնցից մեկի (1915թ. հուլիսի 10-ի թվակիր փաստաթուղթ) համաձայն՝ հրահանգվում է երեխաներին *իսլամական սովորույթներին* համապատասխան բաժանել բարեկեցիկ ընտանիքներին այն գյուղերում ու գյուղաքաղաքներում, որտեղ չկան հայեր...⁴⁴³:

Տեղահանության քարավանները դիտավորյալ չէին հսկվում, ինչի արդյունքում թուրք, քուրդ ու արաբ գյուղական ազգաբնակչությունը բռնի տիրանում էր հայ կանանց ու երեխաներին: Նրանց վաճառում էին, գնում, տանում մուսուլմանական տներ (հաճախ նրա տուն, ով սպանել էր իրենց ընտանիքի անդամներին), պարտադրում կրոնափոխություն: Տեղահանությունների ժամանակ բռնի տեղափոխված հայ երեխաները իսլամացվում էին: Տղաներին թլպատում էին, աղջիկներին բռնի ամուսնացնում, տանում կանանոցներ, անբարո տներ, վաճառում սեռական ստրկության: Միաժամանակ լավ մշակված պետական քաղաքականության համաձայն՝ հայ երեխաները հաստատվում էին պետական որբանոցներում⁴⁴⁴: Հայոց ցեղասպանության ընթացքում մուսուլմանների համայնք բռնի տեղափոխված հայ երեխաների թիվն աննախադեպ էր:

Հայ որբերի՝ ավելի համակարգված ու նպատակային կերպով իսլամացումը շարունակվել է նաև որբանոցներում, ինչը փաստող բազմաթիվ աղբյուրներ կան: Անհերքելի է, որ հայոց ցեղասպանության տարիներին Օսմանյան Թուրքիայում կիրառված բռնի կրոնափոխության գործընթացն իր բոլոր մեթոդներով մշակված և

⁴³⁸ «Նոր Կեանք», Կ.Պոլիս, ուրբաթ, 8 նոյեմբեր 1918, Ա տարի, թիւ 21:

⁴³⁹ «Նոր Կեանք», երեքշաբթի, 17 դեկտեմբեր 1918, էջ 2:

⁴⁴⁰ Տե՛ս **Atnur İ.**, նշվ. աշխ., էջ 52:

⁴⁴¹ **Աբջամ Թ.**, Հայերի բռնի իսլամացումը, Երևան, 2016, էջ 236:

⁴⁴² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 236-237:

⁴⁴³ Տե՛ս **Atnur İ.**, նշվ. աշխ., էջ 65:

⁴⁴⁴ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Գզոյան Է.**, Փրկություն հայ որբերին. Առաքել Կ. Չաքրյանի հուշերը, Տեղասպանագիտական հանդես, Տարի 4, N2, 2016, տե՛ս նաև **Մարգարյան Լ.**, Հայ երեխաների թրքացման գործընթացն Օսմանյան կայսրության պետական որբանոցներում (1915-1918թթ.), Ցեղասպանագիտական հանդես 4(1), Երևան, 2016:

պետության կողմից կանոնակարգված գործընթաց է եղել⁴⁴⁵: Գրեթե ողջ թուրք ժողովուրդը թաթախված էր այս հանցագործության մեջ՝ դրսևորելով ֆանատիզմի ամենաստոր ձևերը, բռնությունները, բռնաբարությունները, խարդախությունները՝ հայ կանանց ու երեխաներին իրենց կողքին պահելու համար⁴⁴⁶:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո պարտված Օսմանյան պետության նոր ղեկավարները ստիպված էին կատարել հաղթող տերությունների որոշակի պահանջները, այդ թվում՝ բռնի իսլամացված կանանց ու երեխաների հայկական ու քրիստոնեական ինքնության վերականգնման ու իրենց համայնքներ վերադարձի պահանջը:

Թրբական իշխանությունների որոշմամբ՝ 1915 թ.-ի հայոց ցեղասպանությունից հետո թուրքերի ու քրդերի տներում պահված հայ որբերի և կանանցներում պահվող հայ կանանց հետագա ճակատագիրը պիտի որոշեր թուրք ոստիկանությունը⁴⁴⁷: Նրանք իբրև թե քննում էին երեխայի հայ կամ քրիստոնյա լինելը: Այս մասին Կոստանդնուպոլսի «Ճակատամարտ» թերթը անվստահություն էր հայտնում՝ կասկածի տակ առնելով քննությունը վարելու նրանց մեթոդներին ու ձևերին: Փաստերի հիման վրա պարբերաթերթը նաև պնդում էր, որ իսլամացված ու թրբացված հայ որբերի, աղջիկների ու կանանց՝ իրենց համայնքին վերադարձնելու գործը ոստիկանությունը ձգձգում էր, և նրանք հիմնականում մնում էին ավազակաբարո թուրքերի կամ քրդերի մոտ՝ «ենթակա պնդող բոլոր քմահաճոյքներուն կամ բարբարոսութանց»⁴⁴⁸:

Պետք է նշենք սակայն, որ այս խնդրի լուծումը միջազգային մակարդակի տիրույթում է եղել: Արևելյան ճակատում Առաջին համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց 1918թ.-ի հոկտեմբերի 30-ին Օսմանյան կայսրության և դաշնակիցների միջև կնքված Մուդրոսի զինադադարով, որից մի քանի օր անց բրիտանական, ֆրանսիական ու իտալական զորքերը մտան Կոստանդնուպոլիս: Մուդրոսի համաձայնագրի 4-րդ կետը ենթադրում էր օսմանյան պատերազմական գերիների ազատ արձակում, ինչը շատերի կողմից ընդունվեց նաև որպես իսլամացած կանանց ու երեխաների ազատագրման պահանջ: Տարհանված հայերն իրավունք ստացան վերադառնալու իրենց հայրենի տները: Մուդրոսի զինադադարից անմիջապես հետո հայ որբերի հավաքագրումն ու ազգային պատկանելության որոշումը դարձան բազմաթիվ հայ ու միջազգային կազմակերպությունների ու անհատների առաջնային խնդիրներից: 1918թ.-ի հոկտեմբերին Մեծ վեզիր Իզզետ փաշայի հրամանով բռնի կրոնափոխվածներին թույլատրվեց վերադառնալ իրենց կրոնին, իսկ որբերին՝ վերամիավորվել իրենց ժողովրդի հետ⁴⁴⁹: Ուժեղ ճնշման ներքո թրբական կառավարությունը հրամաններ է ուղարկում տարբեր տարածքներ՝ պահանջելով «անմիջապես իրենց խնամակալներին կամ համայնքին հանձնել հայ որբերին, աղջիկներին և կանանց, ովքեր գտնվում են մուսուլմանական ընտանիքներում,

⁴⁴⁵ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Չավեն Արքայիսկոպոս**, Պատրիարքական յուշերս.վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, էջ 138, **Յովակիմեան Յ.**, Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի, Պէյրուօ, 1967, էջ 264, **Dadrian V.**, Soykırımın kurbanları çocuklar; **Dadrian V.**, Türk kaynaklarında Ermeni soykırımı (toplu makaleler), İstanbul, 2005, էջ 313:

⁴⁴⁶ Տե՛ս LNA, Classement 12, Document 15998, Dossier 4631. Report submitted to the Second Assembly by the 5th Committee. Deportation of Women and Children in Turkey, Asia Minor and the Neighbouring Territories:

⁴⁴⁷ «Ճակատամարտ», Կ.Պոլիս, 1918 թ. դեկտեմբերի 21:

⁴⁴⁸ «Ճակատամարտ», Երկու զաղտնիք (տպւն տեղում, 1918, թիվ 27):

⁴⁴⁹ Տե՛ս **Taner A.**, A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, New York : Metropolitan Books, 2006, էջ 274:

պաշտոնական կամ ոչ պաշտոնական հաստատություններում»՝ սպառնալով իրավական գործեր հարուցել այն անձանց դեմ, ովքեր չեն ենթարկվի վերոնշյալ պահանջին⁴⁵⁰:

Թեև բռնի իսլամացված հայ երեխաներին ու կանանց գտնելու և հավաքագրման, ինչպես նաև իրենց ազգային ինքնությանը վերադարձնելու և կրոնադարձության ուղղված աշխատանքներին մեծապես խոչընդոտել են օսմանյան և՛ պետական մարմինները, և՛ հասարակության մոլեռանդ տարրերը, սակայն այդ գործընթացին ներգրավված են եղել թե՛ օտարերկրյա կազմակերպություններ, անհատներ, թե՛ հայոց գրեթե բոլոր կազմակերպությունները, միությունները, հասարակական դասերի բոլոր ներկայացուցիչները⁴⁵¹: Նշենք, որ Ազգերի լիգայի նախաձեռնությամբ ստեղծվել էր հանձնաժողով, որը ևս զբաղվել է հայ կանանց ու երեխաների վերադարձի խնդրով: 1920թ.-ի օգոստոսի 10-ին ստորագրված Սևրի պայմանագրի 142-րդ⁴⁵² հոդվածը նույնպես վերաբերում էր Թուրքիայում բռնի իսլամացված քրիստոնյաներին և թույլ տալիս նրանց ազատորեն վերադառնալ իրենց նախկին կրոնին⁴⁵³: 1920թ.-ի դեկտեմբերի 15-ին Ազգերի լիգայի Վեհաժողովը կազմակերպության հորհրդին հրավիրում է ստեղծելու Հետաքննիչ հանձնաժողով՝ պարզելու տեղահանված կանանց ու երեխաների հետ կապված Թուրքիայում, Հայաստանում, Փոքր Ասիայում և հարակից տարածքներում տիրող իրավիճակը: Սակայն նշված երկրների հետ դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության պատճառով Ազգերի լիգայի կողմից նշանակվում է գործին լավ տիրապետող երեք անձ, որոնք գտնվում էին խնդրո առարկա տարածքներում: Միաժամանակ որոշվում է քննությունը սկսել նախ դաշնակիցների տիրապետության տակ գտնվող տարածքներից՝ աստիճանաբար ընդլայնելով հետաքննության տարածքը: Ազգերի լիգայի ներկայացուցիչները պետք է աշխատեին Կոստանդնուպոլսում դաշնակիցների բարձր հանձնակատարների հետ սերտ փոխհամագործակցությամբ, իսկ Ազգերի լիգայի անդամ պետությունները պարտավորվում էին համապատասխան աջակցություն ցուցաբերել և տրամադրել անհրաժեշտ տեղեկատվություն⁴⁵⁴:

⁴⁵⁰ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Գզդյան Է.**, Փրկություն հայ որբերին. Առաքել Չաթրյանի հուշերը, Ցեղասպանագիտական հանդես, 4 (2), Երևան, 2016, էջ 162:

⁴⁵¹ «Ճակատամարտ», Ազգային խորհուրդ (նույն տեղում, 1919, թիվ 38):

⁴⁵² Հայոց ցեղասպանության գործադրման ընթացքում երեխաների և կանանց բռնի տեղափոխման և իսլամացման փաստը ճանաչվել է միջազգային մակարդակով: Սևրի պայմանագրի 142-րդ հոդվածը սահմանում է. «Նկատի առնելով, որ 1914թ.-ի նոյեմբերի 1-ից հետո Թուրքիայում գոյություն ունեցող ահաբեկչական ռեժիմի պատճառով իսլամացումը չէր կարող տեղի ունենալ նորմալ պայմաններում, և այդ ամսաթվից հետո կատարված դավանափոխությունները չեն ճանաչվում, և այն բոլոր անձինք, ովքեր մինչև 1914թ.-ի նոյեմբերի 1-ը մուսուլման չեն եղել, կդիտվեն որպես ոչ մուսուլման, եթե միայն իրենց ազատությունը վերականգնելուց հետո, նրանք սեփական կամքով չեն կատարի այն բոլոր ձևականությունները, որոնք անհրաժեշտ են իսլամն ընդունելու համար: Պատերազմի ժամանակ...»: Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Գզդյան Է.**, Հալեպի Փրկության տունը, Վեմ, Թ Տարի, թիվ 3(59), Երևան, 2017, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp#art23:

⁴⁵³ **Սիմոնյան Հ.**, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 378:

⁴⁵⁴ Ըստ Ազգերի լիգայի հանձնակատար Կարեն Եփփեի՝ միջազգային առաքելությունների իրականացրած որոնողական և փրկարարական միջոցառումներից բացի, շուրջ 30.000 հայ դեռևս գտնվում էր Վերին Միջագետքում: Իրավիճակը, սակայն, Կոստանդնուպոլսում ավելի ծանր էր՝ կապված նաև դեպի մայրաքաղաք գաղթականների և որբերի ներհոսքի հետ: Վիլյամ Զենեդին և Էմմա Կուլմանը, որոնք աշխատել էին Օսմանյան պետության տարբեր որբանոցներում, նշում էին, որ «մայրաքաղաքի որբերից 52.500-ը և շուրջ 6.000-ն էլ դաշնակիցների կողմից օկուպացված/զինագրավված Անատոլիայի այլ մասերում հայեր են»: Փաստորեն, ըստ Ազգերի լիգայի ներկայացուցիչների տվյալների՝ մուսուլմանական տարբեր տների և հաստատությունների հայ որբերի թիվը 73.350 էր, որից 60.750-ը գտնվում էր դաշնակիցների կողմից օկուպացված, իսկ

Հանձնաժողովը, որը պաշտոնապես կոչվում էր «Մերձավոր Արևելքում կանանց և երեխաների պաշտպանության հետաքննիչ հանձնաժողով», հեռու էր քաղաքական որևէ նշանակությունից ու բնույթից և գործելու էր զուտ մարդասիրական նպատակներից ելնելով⁴⁵⁵:

Սակայն բռնի իսլամացված հայերի՝ սեփական ազգային ինքնությանը վերադարձնելու գործընթացում ծանրակշիռ դերակատարումը վերապահվել է Պոլսո հայոց պատրիարքարանին: Արևմտահայոց պատրիարք Չավեն Եղիայանի նախաձեռնությամբ ստեղծված Որբախնամ, Տարագրելոց, Նպաստամատույց և այլ հանձնախմբերն ու Հայ կարմիր խաչն սկսում են օգնել ցեղասպանությունը վերապարձներին և տվյալներ հավաքել թուրքերի մոտ ապօրինաբար պահվող հայ կանանց ու որբերի մասին⁴⁵⁶: Պատրիարքարանը նրանց հայ համայնքին վերադարձնելու պահանջով դիմում էր իշխանություններին: Անտանտի ուժերի գործադրած ճնշման հետևանքով Օսմանյան Թուրքիայի Ներքին գործերի նախարարությունը 1919թ.-ի փետրվարի 5-ին հրաման էր ուղարկել գավառներ, որով պահանջում էր «մուսուլման ընտանիքների մոտ գտնվող հայ կանանց և երեխաներին հանձնել հայերից կազմված հանձնաժողովին»⁴⁵⁷: Չավեն պատրիարքը և ազգային կառույցները փորձում էին այդ հրամանը կյանքի կոչել, թեև հասկանում էին, որ դա իրականում կեղծիք է: «Ճակատամարտը» գրում էր, որ թեև Ֆերիդ փաշայի օրոք թրքական կառավարությունը արտաքին ճնշումների ազդեցության ներքո հայտարարությունով դիմել էր իսլամ ազգաբնակչությանը՝ հայ համայնքին հանձնելու բռնի իսլամացված հայ որբերին, բայց հստակ էր, որ «կառավարութիւնը չ'ուզէր յանձնել իսլամացուած հայ որբերը»⁴⁵⁸: Այդ հայտարարություն-հրամանն այնպես էր շարադրված, որ յուրաքանչյուր թուրք կարող էր ըմբռնել դրա բուն եությունը, այն է՝ «անշուշտ որ չէք յանձնէր»⁴⁵⁹: Օրաթերթը վկայում էր, որ թուրքերը հայ մանուկների հոգիներն այնպես էին թունավորել, որ կամ քույրն էր եղբորն ասում, թե ինքը հայ չէ, կամ հակառակը: Հարյուրավոր որբուկներ փոթր էին եղել և չէին հիշում իրենց հայ լինելու հանգամանքը: Բազմաթիվ որբեր էլ սպառնալիքի ներքո նրանում էին իրենց ազգությունը⁴⁶⁰:

Այս ուղղությամբ կան բազմաթիվ փաստաթղթային արխիվներ, հուշագրություններ, գիտատեղեկատվական աղբյուրներ՝ թե՛ վերապրողների հեղինակած, թե՛ ուսումնասիրող-հետազոտող-հեղինակների: Սակայն ի հակադրություն այդ պատմագիտական անհերքելի փաստերի՝ թրքական գիտատեղեկատվական տիրույթում թուրք հեղինակները շարունակում են պատմական զեղծարարության փորձերը, ինչպես, օրինակ՝ թուրք որբերի առևանգումը և բռնի քրիստոնեացումը: Մինչ գլխավոր թեմային անդրադառնալը անհրաժեշտաբար հպանցիկ անդրադարձ կատարենք Օսմանյան պետության մեջ որբերի պաշտպանության իրավական

12.600-ը՝ ոչ օկուպացված տարածքներում (տե՛ս Ազգերի լիգայի արխիվ, Classement 12, Document 15100, Dossier 4631):

⁴⁵⁵ Տե՛ս League of Nations Archives, Classement 12, Document 13863, Dossier 4631: Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս նաև **Գզդյան Է.**, Հալեայի Փրկության տունը, Վեմ, Թ Տարի, թիվ 3(59), Երևան, 2017:

⁴⁵⁶ 1919 թ.-ի փետրվարի 28-ին Որբախնամ և Տարագրելոց ընկերությունները միավորվում և կազմում են Հայ ազգային ինսամատարությունը, որը մասնաճյուղեր էր հիմնել Կ. Պոլսի բոլոր թաղերում և բացել էր գաղթականների կայաններ ու որբանոցներ: Հայ կարմիր խաչն անդամակցել է Միջազգային կարմիր խաչին (տե՛ս **Չավեն Արք.**, նշվ. աշխ., էջ 280):

⁴⁵⁷ **Մեթոնյան Ռ.**, Ակնարկ Ստամբուլի հայ համայնքի պատմության 1920-ականներից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2010, էջ 65:

⁴⁵⁸ Թրքական քաղաքականությունը հայոց հանդեպ, «Ճակատամարտ», 1920, թիվ 346:

⁴⁵⁹ Տե՛ս Լույս տեղում:

⁴⁶⁰ Լույս տեղում:

կարգավիճակին, որը թուրք հետազոտողների կողմից ներկայացվում է որպես Օսմանյան Թուրքիայում որբերի պաշտպանվածության փաստագրում:

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ՈՐԲԵՐԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՈՐԲԱՆՆԱՍ ՖՈՆԴԵՐԸ ԵՎ ՈՐԲԵՐԻ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Օսմանյան Թուրքիայում որբախնամ նպատակով ձեռնարկված միջոցների կառավարման և նրանց պաշտպանության, աջակցության համար ստեղծվում են կազմակերպություններ՝ որբախնամ ֆոնդեր՝ ինսամակալության պարտականությունների ստանձնումով: Օսմանյան հասարակության մեջ որբերը կառավարվում էին ժառանգաբար փոխանցված արժեթղթերի ու շարժական գույքի ինսամակալների կողմից, և կապիտալի վերահսկողության միջոցով ստացված եկամուտները ծախսվում էին այդ անձանց կարիքների բավարարման համար, իսկ անչափահասների պարագայում կառավարվում էին որբախնամ ֆոնդերի կողմից, որոնք կոչվում էին որբերի *քսակներ*:

Այս համակարգը կոչվում էր որբերի տոպրակ/պայուսակ, այն է՝ որբերին ժառանգություն մնացած գումարները, այդ գումարների շահագործման փաստաթղթերը, անշարժ գույքի փաստաթղթերը և նմանատիպ փաստաթղթերը, անձնագրերը տեղադրվում էին տոպրակի մեջ (գործվածքից պայուսակ կամ տոպրակ): Երբ որբերը դառնում էին չափահաս, այդ պայուսակների մուտքը դադարեցվում էր, և ժառանգություն մնացած հասույթը նրանց փոխանցվում էր վկաների ներկայությամբ⁴⁶¹:

Երեխաների բնագավառում Թանզիմաթի (բարեփոխումների, օրենսգրքի) արդիականացման դրսևորումներից մեկն *Էմվալ-ի* Էյթամ Նեգարեթիի վարչակազմի ստեղծումն էր, որն ուղղված էր որբ երեխաների ունեցվածքի վերահսկողությանն ու պաշտպանությանը: Որբ երեխաների ունեցվածքի, գույքի պաշտպանության համար դեռևս 1851թ.-ի դեկտեմբերի 31-ին⁴⁶² հրահանգվում է առաջին նիզամնամեն՝ կանոնադրությունը, համաձայն որի՝ շեյխուլիսլամի ենթակայությամբ որբերի գույքի կառավարման վարչակազմ է ստեղծվում Էյթամ Նեգարեթին, որը հոգ կտաներ որբերի գույքի մասին: Այն առաջին հաստատությունն էր, որը ստեղծվել էր Թանզիմաթի շրջանակում երեխաների գույքի և նրանց այլ իրավունքների պաշտպանության նպատակով: Այն, համագործակցելով պետության համապատասխան այլ ստորաբաժանումների հետ, ամենաուշը 4 ամսվա ընթացքում փոխանցում է որբերի գույքը, որն ավելի հուսալի պայմաններում ի պահ էր հանձնվել մինչև նրանց չափահաս դառնալը⁴⁶³: Այս հաստատությամբ որբերի իրավունքների խնդիրը թեև որոշակիորեն

⁴⁶¹ Cafer Ç., “Osmanlı Devleti’nde Yetim Keseleri”, Kültür Dergisi, Sayı:12 (Sonbahar 2008), s. 47. Տե՛ս նաև Yazıcı N., “Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar.” Vakıf Haftası Dergisi, 12(1995), Ankara/<http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/1066/Yaz%C4%B1c%C4%B1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, <http://www.manevisosyalhizmet.com/wp-content/uploads/2015/10/sosyal-hizmete-giris-2.pdf> (նիստվել է՝ 07.06.2020):

⁴⁶² Düstur , vol. 1 , İstanbul, 1289, s. 270-275.

⁴⁶³ Տե՛ս Yazıcı N., “Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar.” Vakıf Haftası Dergisi, 12(1995),Ankara/<http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/1066/Yaz%C4%B1c%C4%B1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, <http://www.manevisosyalhizmet.com/wp-content/uploads/2015/10/sosyal-hizmete-giris-2.pdf> (նիստվել է՝ 07.06.2020):

իրավական հարթակում էր կարգավորում ստանում⁴⁶⁴, սակայն դրանց խախտման օրինակները շատ էին:

Առաջին նախարարի պաշտոնավար է նշանակվել Թահսին Բեյը: Կենտրոնը Սուլեյմանիեն էր, սակայն գործունեությունը սկսել է Բաբ-ը Ալիից: 24 ծառայող ուներ, փոխնախարարը նաև գլխավոր քարտուղարն էր⁴⁶⁵: Գործունեության մեկ տարին չլրացած՝ անվանափոխվել է՝ ստանալով «Որբերի միջոցների կառավարման տնօրենություն» անվանումը⁴⁶⁶, ինչպես նաև տնօրենն է փոխվել: Կառույցը տարբեր անուններով է շարունակել իր գործունեությունը, իսկ արկղիկները գոյություն են ունեցել մինչև 1910թ.-ը⁴⁶⁷, սակայն թուրք հետազոտողներից շատերը նշում են, որ որբերի գույքի տնօրինման ու պաշտպանման օրենքները, գործունեության մոդելը/ձևը շարունակել են գործել երկար ժամանակ, ենթադրաբար նույնիսկ հայոց ցեղասպանության ժամանակ, սակայն հերթող կամ փաստող հավաստի աղբյուրներ գրեթե չեն հանդիպում, այդուհանդերձ քննվող թեմայի շրջանակում նրանց կողմից այս թեման շեշտադրվում է՝ որպես Օսմանյան Թուրքիայում որբերի պաշտպանվածության ցուցիչ:

«ԹՈՒՐԵ ԵՐԵՆԱՆԵՐԻ ԱՌԵՎՆԳՈՒՄ ԵՒ ԲՈՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՑՈՒՄ»-Ը՝ ԹՐԶԱԿԱՆ ԳԻՏԱՏԵՐԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՉԵՆՃԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ԺՆՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ըստ թրքական աղբյուրների)

Ինչպես արդեն նշել ենք, թուրք հետազոտողների կողմից թրքական տներում երեխաների տեղաբաշխումը և որբանոցներում բաժանելը ներկայացվում են իբրև մարդասիրական քայլ՝ նրանց խնամքի, կրթության ու դաստիարակության նպատակով՝ իհարկե, այդպիսով ժխտելով հայ երեխաների բռնի տեղափոխությունը հայոց ցեղասպանության բաղադրատարր լինելը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին⁴⁶⁸ Օսմանյան պետությունում որբ և որբացած հայ երեխաների ինսամատարությամբ զբաղվելու պարտականությունը տրվում է Կրթության նախարարության կազմում հիմնված Դարուկ-ի Էյթամի/Որբանոցի⁴⁶⁹ ղեկավարությանը/տնօրենությանը:

Ըստ թրքական բազմաթիվ աղբյուրների՝ 1916թ.-ի մարտի դրությամբ ողջ երկրում շահագործման է հանձնվել 69 միավոր Դարուկ-ի Էյթամ: Իսկ 1917թ.-ին այստեղ 11.680

⁴⁶⁴ “Eytam İdaresi”, Türk Ansiklopedisi, Cilt XVI, 1968, Ankara: M.E.B., s. 56. Տե՛ս նաև **Karataş Z.**, Osmanlı Devletinde Korunmaya Muhtaç Çocuklara Yönelik Sosyal Hizmet Uygulamaları/ Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, İstanbul, 2016. Տե՛ս նաև **Şahin F.**, “Eytam Sandıklarının Kuruluşu ve Konuyla İlgili Yapılan Yasal. Düzenlemeler”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2017/ https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/33790/furkan_sahin.pdf?sequence=1 (ղիտվել է՝ 05.06.2020):

⁴⁶⁵ **Eryüksel A.**, Osmanlı Devletinde Dul ve Yetimler, *Şarkiyat Mecmuası, İstanbul 1998*, c.VIII, s. 334.

⁴⁶⁶ **Şahin F.**, “Eytam Sandıklarının Kuruluşu ve Konuyla İlgili Yapılan Yasal. Düzenlemeler”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2017/ https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/33790/furkan_sahin.pdf?sequence=1 (ղիտվել է՝ 05.06.2020); https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/33790/furkan_sahin.pdf?sequence=1

⁴⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁶⁸ Թուրք բազմաթիվ հեղինակների կողմից շեշտադրված արտահատչաձև՝ հայոց ցեղասպանության ընթացքում որբացած և հավաքագրված պատմական իրողությունը շրջանցելու դիրքերից:

⁴⁶⁹ Նաև հանդիպում են որբատուն, որբերի բույն տարբերակները:

երեխա է գտնվել⁴⁷⁰: Կառավարությունը հետևողականորեն գաղտնագիր/ծածկագիր հեռագրեր էր հղում վիլայեթներ և մուլթասարըՖներին(սահանգի կառավարիչներին)⁴⁷¹ մանկատներին աջակցելու ցանկությամբ⁴⁷¹:

Այդուհանդերձ, թուրք հեղինակների ընդգծմամբ՝ երբ երկարատև պատերազմի տարիներին տարբեր ազգային պատկանելությամբ որբերի քանակը մեծացավ, որբանոցների քանակը սկսեց չբավարարել⁴⁷². Նման իրավիճակում որբ երեխաների մեծ մասի խնամքը մնում է բարեգործական, բարեսիրական կազմակերպությունների խնամատարության ներքո՝ Հիմայե Էթֆայ, Հիլայի Ահմեր, Կանասնց զբաղվածության միության նման կազմակերպություններին⁴⁷³, որոշներն էլ թուրք ընտանիքների հովանու ներքո հանձնվեցին⁴⁷⁴: Չինադադարի ստորագրմամբ և Ստամբուլի զինագրավմամբ բրիտանական մանդատի հետևանքով աջակցություն ձեռք բերած հայերը և նրանց թերթերը սկսեցին պնդել, որ պատերազմի տարիներին Դարուլ-ի Էյթամներում և թուրք ընտանիքների հովանու ներքո գտնվող երեխաներին ձուլման քաղաքականության են ենթարկել: Հայկական «Նոր Կենսք» թերթը Անտանտի տերություններին ուղղված ֆրանսերեն մի նամակ է հրատարակում թրքական տներում հայ որբերին փրկելու ուղղությամբ⁴⁷⁵: «Սաբահ» թերթի 1919թ.-ի հունվարի 9-ի համարում ասվում է, որ քրիստոնյա կին ու երեխաներ են բռնի պահվում⁴⁷⁶, մեկ այլ թրքական «Ենի Ստամբուլ» թերթի համաձայն՝ հայ երեխա աղջիկներ են իթթիհատական առաջնորդների տներ բաժանվել: Դիարբեքրի⁴⁷⁷ սահանգապետ Ռեշիդ Բեյի մոտ 7, Հայիլ Փաշայի մոտ 3 երեխա են պահվում⁴⁷⁸:

Բրիտանական ղեկավարությունը, հիմնվելով այդ թերթերի հրապարակումների վրա, պահանջում է Օսմանյան կառավարությունից այդ երեխաներին գտնել և հայ առաջնորդական մարմիններին հանձնել: Ներքին գործերի նախարարությունն այդ հարցի առնչությամբ բազմաթիվ ծածկագիր հեռագրեր է ուղարկում վիլայեթներ, գավառներ, ինչպես նաև մուլթասարըՖներին: Հեռագրերում առաջարկվում է որբ և որբացած հայ երեխաների գտնվելու վայրերը հայտնել հայ հոգևոր առաջնորդներին...⁴⁷⁹:

Ըստ թուրք հեղինակների՝ հայերն այդ գործընթացում ակտիվանում են անգլիական կողմի պաշտպանությամբ, ինչպես նաև շեշտադրում են , որ այդ ընթացքում Հայոց պատրիարքարանի՝ այդ գործին անմիջականորեն ներգրավված լինելն էլ արդեն ակնհայտ էր: 1919թ.-ի ապրիլին Քոնիայում արտասահմանյան անձնագրեր կրող Մ. Դեմիրճյան, Կ. Արսանյան, Ն. Դոպյան և Կ. Քեշիջյան անուններով անձինք հարցաքննվել

⁴⁷⁰ Nedim İ., “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu’da Cereyan Eden Göçler”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S.12 /1 (Mayıs 1999), Samsun, s. 191–192.

⁴⁷¹ BOA, Dahiliye Şifre Kalemî (DH.ŞFR), 54 / 150, Maarif-i Umumiye Nezaretinden Vilayet ve Mutasarrıflıklara Şifre (13 Haziran 1331).

⁴⁷² Տե՛ս Duman Ö., *Ermeni Araştırmaları, Sayı 16-17, Kış 2004-İlkbahar 2005/ http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergicelik&IcerikNo=15&fbclid=IwAR1Da-hXc6XpTEWrFSsPwUHMN7NKey_u88JdnV7eTGBw5-kmBi6H8DloJ9E* (դիտվել է՝ 09.06.2020):

⁴⁷³ Karakışla Y., “Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Himayesinde Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar “Ermeni” mi, “Türk” mü?”, *Toplumsal Tarih*, S. 69 (Eylül 1999), s. 46-47. Çetinkaya S., *Tehcir Sonrası Müslüman Çocuklara El Konulması Meselesi*, *Tarih Dergisi*, Sayı 65, İstanbul, 2017.

⁴⁷⁴ BOA, DH. ŞFR. 54-A / 325, Dahiliye Nezaretinden Halep Valisi Bekir Sâmî Bey’e şifre (27 Temmuz 1331). ; BOA, DH. ŞFR. 68 / 95. Dahiliye Nezaretinden Kayseri Mutasarrıflığına şifre (10 Eylül 1332).

⁴⁷⁵ Haberi aktaran Söz, 17 Teşrin-i Sani 1334 (17 Kasım 1918).

⁴⁷⁶ Sabah, 9 Kanun-ı Sâni 1335 (9 Ocak 1919).

⁴⁷⁷ Տիգրանակերտ:

⁴⁷⁸ Yeni İstanbul, 9 Kanun-ı Sâni 1335 (9 Ocak 1919).

⁴⁷⁹ BOA, DH. ŞFR. 94 / 56. Dahiliye Nezaretinden Adana Vilayetine şifre (9 Kanun-ı Evvel 1334); BOA, DH. ŞFR. 95 / 163. Dahiliye Nezaretinden vilayet ve mutasarrıflıklara şifre (18 Kanun-ı Sâni 1335).

են իրենց գործունեության պատճառով⁴⁸⁰: Հարցաքննության ընթացքում պարզվում է, որ այդ մարդիկ պատրիարքի կողմից որբահավաքության հանձնառություն են ունեցել⁴⁸¹. «1919 թ. առաջին ամիսներից սկսած՝ հայ համայնքի ղեկավարները և պատրիարքարանի կողմից նշանակված մարդիկ Անատոլիայի տարբեր վայրերի որբանոցներում՝ թուրք երեխաների հայ լինելու պնդումներով Ստամբուլ ուղարկվեցին»⁴⁸²: Կայսերիի նահանգապետարանի հաստատմամբ՝ պատերազմում ծնողներին կորցրած 310 թուրք երեխա Կայսերիից ուղարկվել է Ստամբուլ: Այս երեխաները Հայդարփաշա հրապարակում կոմիտեական հայերի կողմից վերցվել են, հրապարակային ճանապարհով փողոց են դուրս բերվել և տարվել-հանձնվել են Բեյոլլուի Բալլըբազար եկեղեցուն՝ քրիստոնեացնելու միտումով⁴⁸³: Ստամբուլի կառավարության ջանքերի արդյունքում 182 երեխա հետ է բերվել⁴⁸⁴: Այդ երեխաներին բաժանեցին որբանոցի տնօրենությանը կապված Օրթաթոյ, Իմրահոր, Չաղլայան, Բերեթ, Բեյթոզ, Կալիդեբադ, Բալմուսջու և Հասթահանե մասնաճյուղերին⁴⁸⁵:

Այս դեպքից հետո՝ 1919թ.-ի փետրվարի 20-ին, Ներքին գործերի նախարարությունը հրահանգեց նահանգների կառավարչություններին որբանոցներում հայ համայնքի ներկայացուցիչների և Հայոց պատրիարքարանի ծառայողների գործունեության դեմ ուղղված նախազգուշացում անել, համաձայն որի՝ թույլ չտալ, որ թուրք փախստական և տարագիր երեխաներին այսուհետ ոչ մուսուլմանների պնդումներով ու պահանջով վերցնել⁴⁸⁶:

Մինչդեռ, ինչպես շարունակում է թրթռական կողմը, հայկական հանձնաժողովի անդամները Ստամբուլում հանդիպումներ էին ունենում: Քեմալեթթին Շյուբրյուի⁴⁸⁷ հիշատակություններում Նիշանթաշըում կայացած հավաքին մասնակցել է նաև բրիտանացի ռազմական կցորդ Ուինդհամ Դիեդեյը՝ Դոկտոր Թոփչյան անունով մի կոմիտեականի առաջարկով Ստամբուլում հայ երեխաների հավաքագրման պատվրակով թրթռական տներ մտնելով ստանալ թուրք որբերին, և դա հարմար է եղել բոլորի համար⁴⁸⁸: Հիշատակության մեջ խոսվում է մի միջադեպի մասին. Եյուփթեում՝ Չընար փողոցում բնակվող Ֆահրյունիսա անունով մի կնոջ (որի ամուսինը սպանվել էր Չանաքթալեում) 7-ամյա որդուն բռնի կերպով վերցրել էին Հայոց պատրիարքարանի աշխատակիցները բրիտանացի ոստիկանների օգնությամբ և մկրտելու համար եկեղեցի

⁴⁸⁰ BOA. DH. EUM. AYŞ. 4 / 16. Konya Vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne arz tezkiresi (9 Nisan 1335).

⁴⁸¹ BOA. DH. EUM. AYŞ. 4 / 16. Konya Vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne arz tezkiresi (9 Nisan 1335).

⁴⁸² **Duman Ö.** *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 16-17, Kış 2004-İlkbahar 2005/ http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=15&fbclid=IwAR1Da-hXc6XpTEWrFSsPwUHMN7NKey_u88JdnV7eTGBw5-kmBi6H8DIoJ9E (ղիտվել է՝ 09.06.2020):

⁴⁸³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.10 / 108.709.7. Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyet-i Riyâsetinden Doktor Adnan Bey'e tahrirat (28.12.1338).; Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar, Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyesi Neşriyatından: 6, İstanbul 1337, s. 40-41.

⁴⁸⁴ BCA, 030.10 / 108.709.7. Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyet-i Riyâsetinden Doktor Adnan Bey'e tahrirat (28.12.1338). Թուրք քաղաքական ու հասարակական գործիչ Չելալ Բայարի հուշագրության և Ներքին գործերի նախարարության կից Տարագրյալների տնօրենության վերոնշյալ աշխատության համաձայն՝ այդ երեխաների թիվը հասնում էր շուրջ 339-ի, որոնցից պարզապես 165-ն են վերադարձվել: Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni..., էջ 41, Celâl B., Ben de Yazdım, c. 5, İstanbul 1967, էջ 1503:

⁴⁸⁵ Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni..., s. 45-46.

⁴⁸⁶ BOA. DH. ŞFR. 96 / 248. Dahiliye Nezaretinden vilayet ve mutasarrıflıklara şifre (20 Şubat 1335).

⁴⁸⁷ Լրագրող, վիպագիր:

⁴⁸⁸ **Kemalettin Ş.**, Mütareke Acıları, Selâmet Matbaası, İstanbul 1930, s. s. 70-74.

տեղավորել⁴⁸⁹: Թրքական զեղծարարության դիրքերից 1919թ.-ի առաջին օրերից սկսած՝ Քեմալեթին Շյուքրույի փոխանցած դեպքի նման շատ դեպքեր ի հայտ եկան: 1919թ.-ի հունվարի 12-ին հայ կոմիտեականները ֆրանսիացի զինվորների հսկողության ներքո հայ աղջնակի թաքցնելու համար Մաքըրթյուն (Բաքըրթյուն) բնակվող թոշակառու բժիշկ քայմաբամ Իսմայիլ Թևֆիկի տունն են խուզարկում⁴⁹⁰: Այս դեպքից ընդամենը վեց օր անց հայ կոմիտեականները հազարապետ Քեմալ Բեյի տուն են ներխուժում՝ նրա դուստր Շերիֆեին տանելու այն պատրվակով, որ նա հայ է⁴⁹¹:

1919թ.-ի մարտի 26-27-ին Արևավայրային հազարապետ Սուլեյման Բեյի, Իսկութարում Դոկտոր Զյամիլ բեյի, Օրթաթյուն Մուբաաթի հանձնախմբի նախագահ Շեքիբի և Բաքըրթյուն Մյուլազիմ Մեհմեդ Նուրի Բեյի աղջիկները կրկին հայ լինելու համոզմամբ (այս անգամ ևս հայերի պահանջով) պատրիարքարանի հանձնակատարների կողմից բռնությամբ վերցվել են⁴⁹²:

Սակայն ի հակազիռ թրքական այս մասնակի կեղծ թվարկումներին՝ հայ երեխաների բռնի իսլամացման քաղաքականությունը վկայող անհաշիվ օրինակներ կան փաստագրված: Ապա նույն ժխտողական դիրքորոշմամբ շարունակում են, որ նման իրադարձությունների զանգվածայնությունից հետո ոստիկանության Ստամբուլի բաժինը համապարփակ զեկույց է ներկայացրել՝ ներքին գործերի նախարարությանը 1919թ.-ի ապրիլի 28-ին⁴⁹³: Չեկույցում նշվում է, որ բրիտանացիների հսկողության ներքո մեկ ամերիկացուց, մեկ թուրքից և մեկ հայից բաղկացած պատվիրակություն է կազմվել որբահավաք գործունեության համար՝ ուղղված պատերազմական տարիներին թրքական ընտանիքներ և խնամատար կազմակերպություններին հանձնված որբացած ու անտեր հայ երեխաների ազգային իրական ինքնությունը պարզելուն⁴⁹⁴: Դաշնակից ուժերի օգնությամբ այդ պատվիրակությունը թուրք երեխաներին տարավ որոշ թրքական տներից՝ այն պնդմամբ, որ նրանք հայեր են, առանց թրքական ոստիկանության հետ խորհրդակցելու, և նրանց տեղավորեց պատրիարքարանի որոշած վայրում: Գյուլյու և Ջեմիլե անունով երկու աղջնակի, Չեկույցում բնակվող հազարապետ Աբդիլի Բեյի աղջկան՝ Նիսեթին և Ջևրի անունով մի թուրք աղջկա բռնությամբ վերցնելով՝ պատրիարքարանում են տեղավորել: Չեկույցի շարունակության մեջ նշվել է, որ այդ երեխաները որևէ առնչություն չունեն հայերի հետ, և նման դեպքերը պետք է կանխել, դրանց կանխումը հասարակական կարծիքի ու խղճմտանքի մեղմացման համար է, ինչպես նաև Անտանտի պետություններում անհրաժեշտ է գործողություններ ձեռնարկել⁴⁹⁵:

1919թ.-ի մայիսի 22-ին ոստիկանության տնօրենությունն իր տեղեկանքում նույն ինդրի վերաբերյալ որոշ տեղեկություններ է տալիս՝ ներքին գործերի

⁴⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 75-76:

⁴⁹⁰ BOA. Dahiliye Emniyet-i Umumiye 6. Şube (DH. EUM 6. Şb.). 47 / 61 (12 Kanun-ı Sâni 1335)

⁴⁹¹ BOA. DH. EUM. AYŞ. 48 / 11 (17 Kanun-ı Sâni 1335).

⁴⁹² BOA. DH. İUM. (Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye), 19-7 / 1-5 . İstanbul Polis Müdiriyet-i Umumiyesinden Dahiliye Nezareti'ne arz tezkiresi (6 Nisan 1335).

⁴⁹³ BOA. DH. KMS. 52-2 / 79 İstanbul Polis Müdiriyet-i Umumiyesinden Dahiliye Nezareti'ne arz tezkiresi (28 Nisan 1335). **Karakışla Y.**, “Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Himayesinde Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar “Ermeni” mi, “Türk” mü?”, Toplumsal Tarih, S. 69 (Eylül 1999), s. 49-51. ; **Türkmen Z.**, “İşgal Yıllarında İstanbul’daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hıristiyanlaştırılması”, KÖK Araştırmalar, c. II, S. 2 (Güz 2000), s. 270-274.

⁴⁹⁴ **Halide E. A.**, Türk’ün Ateşle İmtihanı. Atlas Kitabevi. İstanbul 1979. s. 22-23

⁴⁹⁵ **Duman Ö.**, Ermeni Araştırmaları, Sayı 16-17, Kış 2004-İlkbahar 2005/
http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=15&fbclid=IwAR1Da-hXc6XpTEWrfSPwUHMN7NKey_u88JdnV7eTGBw5-kmBi6H8DloJ9E (նիսվել է՝ 09.06.2020):

Նախարարությանը⁴⁹⁶: Ըստ վերոհիշյալ տեղեկանքի՝ տնօրենությունը պատրիարքարանից խնդրել է մեկ մարդու միանալ հանձնաժողովին, որը ձևավորվել է բրիտանացիների հսկողության ներքո, և որի խնդիրն էր որոշել կասկածելի երեխաների ազգային պատկանելությունը, և Չաբյան էֆենդին⁴⁹⁷ է նշանակվել պատրիարքարանի կողմից: Չրպարտանքների ուղեգծին հավատարիմ թրքական կողմը նշում է, որ Չաբյան էֆենդին, շատ երկար չանցած, սկսում է անկախ գործել, նա եկել է Կանանց զբաղվածության միության գլխավոր կենտրոն, վերցրել է նոթատետրը՝ արձանագրելու այն որբերի տեղեկանքը, որոնք տեղավորված էին տներում: Թեև անցել էր երեք ամիս, սակայն նոթատետրը չհանձնվեց միությանը. նոթատետրում գրի առնված թուրք երեխաներին ևս պատրիարքարանի հանձնակատարները բռնի կերպով վերցնում էին: Ըստ ոստիկանության տնօրենության՝ հավաքագրված երեխաներին բերում են Բեյոլլուում պատվիրակության կողմից պահվող մի տուն, որտեղ նրանց իբր բռնի բրիտոնեացիներ են:

Ներքին գործերի նախարար Ալի Զեմալ Բեյը 1919թ.-ի մայիսի 24-ին գրություն է ուղարկել սադարեթին՝ սադրազամին՝ պահանջելով, որ լուծում գտնվի. այդ իրադարձությունները մտցվեն Մեջլիսի Կյուբեյլայի՝ Meclis-i Vükela/Նախարարաց ժողով (խորհուրդ) օրակարգ⁴⁹⁸: Այն գումարվել է 1919թ.-ի մայիսի 28-ին: Այդուհանդերձ, հավաքի ընթացքում ընդունված որոշումները հեռու էին Ալի Զեմալ Բեյի պահանջները բավարարելուց. «Միայն որոշվեց, որ Ստամբուլում ոչ մահմեդական երեխաները քարերով հարձակվում են թուրք երեխաների վրա, նաև շեշտվում է, որ ոստիկանության ուժերը պետք է կանխեն նման միջադեպերը»⁴⁹⁹:

Թրքական արխիվային գրառումներն իբրև թե ցույց են տալիս, որ իրենց ներկայացրած իրադարձությունների նման դեպքեր տեղի են ունեցել նաև 1919 և 1920 թվականներին: Օրինակ՝ 1919թ.-ի հոկտեմբերի 27-ին Շեհզադեբաշընդայում մթերայինի խանութպան Թևֆիկ Էֆենդին խնդրագիր-նամակով բողոքել էր նույնատիպ իրավիճակի մասին՝ հղված Ներքին գործերի նախարարությանը: Համաձայն խնդրագրի՝ շուրջ 8 ամիս առաջ Թևֆիկ Էֆենդիի դուստրը՝ Սենիյեն, որպես հայուհի տարվել է Պոլսո հայոց պատրիարքարանի ներկայացուցչի գլխավորությամբ, իսկ Թևֆիկ Էֆենդին կարողացել է փրկել դստերը՝ ոստիկանության պետին ներկայացնելով փաստաթղթեր ու վկաներ: Այժմ պատրիարքարանի՝ Կարաբեթ/Կարապետ անունով սպասավորը մի շարք փորձեր է ձեռնարկել ոստիկանության վարչությունում, որպեսզի որոշում կայացնի այն մասին, որ Սենիյեն հայ է և, հետևաբար, պետք է հանձնվի պատրիարքարանին: Թևֆիկ Էֆենդիին

⁴⁹⁶ BOA. DH. KMS. 52-2 / 79 İstanbul Polis Müdiriyet-i Umumiyesinden Dahiliye Nezaretine arz tezkiresi (22 Mayıs 1335). Karakışla Y., “Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Himayesinde...”, s. 50-51.; Türkmen Z., “İşgal Yıllarında İstanbul’daki...”, s.271-273.

⁴⁹⁷ Խոսքն Առաքել Չաբյանի(1885–1954) մասին է: Նա փարիզաբնակ անվանի գիտնական, քիմիկոս և գյուտարար էր,1948թ.-ին՝ Փարիզի ակադեմիայի ակադեմիկոս: Ֆրանսիական ու հունական կառավարությունների կողմից արժանացել է Պատվո լեգեոնի և Սուրբ Գևորգի ասպետական աստիճանների: Վարել է նաև բարեգործական, աղքատախնամ ու եկեղեցական պաշտոններ. «Բրիտանական բարձր հանձնաժողովի անդամ արև Սմիթի օժանդակությամբ Առաքել Չաբյանը նույնպես լծվեց հայ որբերի հավաքագրման գործին: Ստեղծվեց Որբահավաք մարմին՝ 4 անդամներով՝ Ա. Չաբյանի ղեկավարությամբ: Նրանցից յուրաքանչյուրը բրիտանական դեսպանատան կողմից ստացավ հանձնարարագիր՝ ուղղված Դաշնակցական ոստիկանությանը՝ անհրաժեշտության դեպքում օժանդակություն ապահովելու համար» (տե՛ս **Գզոյան Է.**, Փրկություն հայ որբերին. Առաքել Չաբյանի հուշերը, Ցեղասպանագիտական հանդես, 4 (2), Երևան, 2016, էջ 164):

⁴⁹⁸ BOA. DH. KMS. 52-2 / 79. Dahiliye Nezaretinden Sadarete arz tezkiresi (24 Mayıs 1335). **Karakışla Y.**, “Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Himayesinde...”, s. 51.; **Türkmen Z.**, “İşgal Yıllarında İstanbul’daki...”, s. 273.

⁴⁹⁹ BOA. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 215 / 129 (28 Mayıs 1335).

այդ որոշումը հասել է ընդամենը 10 օր առաջ, որից հետո վերջինս օգնություն է պահանջել⁵⁰⁰: 1920թ.-ի դեկտեմբերի 18-ին հայկական Մուավենեթ-ի միլիյեի⁵⁰¹ ծառայողներ Կարապետ և Պողոս Էֆենդիները, նախկին շեյխուլիսլամ Մուսա Քյազըմ Էֆենդիի տուն ներխուժելով, Չաջեր անունով աղջկան հայուհի լինելու պնդումով բռնությամբ վերցրել են⁵⁰²:

Թուրքական կողմը նշում է, որ դարձյալ այդ ժամանակահատվածում նկատվում է, որ միսիոներները և հայկական հանձնախմբերն Անատոլիայից Ստամբուլ են ուղարկում թուրք երեխաների՝ նրանց բռնի անջատելով իրենց ընտանիքներից: Փաստորեն, 1919թ.-ի հուլիսի 15-ին Ստամբուլի ոստիկանությունը կարողացավ փրկել 4 դստերն այն թրքական ընտանիքներից, որոնք Բուրսայում գտնվող ամերիկյան միսիոներների և հայկական հանձնախմբերի կողմից բռնի տեղափոխվել էին թրքական ընտանիքներից⁵⁰³: ՆԳՆ-ի ճշգրտումների համաձայն՝ Ադանայի Քոզանում բնակվող Շևքի Մուսլուհի աղջիկ Ասիյեն կրկին բռնի տեղափոխվել է Ստամբուլ և նրան պահել են Շիշլիի տանը⁵⁰⁴: Ստամբուլի մանկատներում զինադադարի շրջանում Դարուլ-ի Էյթամի իշխանությունների իրականացրած ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզվել է, որ 319 երեխա հայ են եղել, որոնք փոխանցվել են հայ հոգևոր առաջնորդներին ու հարազատներին: Չաղլայանի որբանոցում իրականացված հետազոտություններում 18 երեխայի, որոնք շատ երիտասարդ են և չունեն որևէ մեկին, ով կարող է ճանաչել նրանց ազգությունը, հայերը վերցրել են: Դարձյալ այդ ժամանակահատվածում առանց որևէ ապացույցի՝ հայերի՝ Իմրահորի, Բեբեթի, Օրթաթյոյի, Յեդիկալեի, Չաղլայանի, Բեթթոզի, Բալմուճջուհի և Բահչեջիկի մանկատներից վերցրած 42 երեխային վերադարձրել են՝ նրանց թուրք լինելն ապացուցելուց հետո: Տասնչորս երեխա, որոնք թուրք են եղել, առևանգվել են հայերի կողմից՝ փոխելով անունները⁵⁰⁵:

Թուրք երեխաների հետ կապված իրադարձությունները, որոնք հավաքվել էին Թուրքիայի ընտանիքներից Անատոլիայում և Ստամբուլում, ինչպես նաև պատրիարքարանի կազմում, մտան Մեջլիսի Կյուբեյայի օրակարգ 1921թ.-ի դեկտեմբերի 21-ին: Հանդիպման ավարտին այդ ամսաթվին գրված արձանագրության մեջ կառավարությանն ու ոստիկանությանն առաջարկվել է ուսումնասիրել դրանք և անել հնարավորը՝ ելնելով բողոքներից, որ թուրք որբերից մի քանիսը տրամադրվել են հայ և հույն մանկատներին, իսկ մի քանիսը՝ քրիստոնյա ընտանիքներին՝ որպես ծառաներ⁵⁰⁶:

Թուրք հեղինակների անհիմն պնդումներով՝ այդ ընթացքում շատ թուրք երեխաներ, որոնք չունեին ազգային ինքնության և կրոնական գիտակցություն, բռնի տեղահանվեցին իրենց ընտանիքներից՝ պնդելով, որ իրենք հայ են և փորձում էին քրիստոնեանալ եկեղեցիներում ու մանկատներում: Անհնար է, որ բոլոր այդ երեխաները

⁵⁰⁰ BOA. DH. EUM. AYŞ. 25 / 10. Dahiliye Nezareti'ne arz (27 Teşrin-i Evvel 1335).

⁵⁰¹ Մուավենեթ-ի միլիյե (Muâvenet-i Milliye) նավատորմի տեսակ է՝ կառուցված հատուկ օսմանյան Թուրքիայի համար Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ:

⁵⁰² BOA. DH. İUM. 19-15 / 1-34. İstanbul Polis Müdiriyet-i Umumiyesi'nden Dahiliye Nezareti'ne arz tezkiresi (9 Kanun-ı Sâni 1337).

⁵⁰³ BOA. Dahiliye Seyrû Sefer Kalemi (DH. SSM), 37 / 59 (15.7. 1335).

⁵⁰⁴ BOA. DH. EUM. AYŞ. 53 / 64. Dahiliye Nezaretinden İstanbul Polis Müdiriyeti'ne tezkire (22 Mayıs 1337).

⁵⁰⁵ Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni..., s. 43-45.

⁵⁰⁶ BOA. MV. 222 / 207 (21 Kanun-ı Evvel 1337).

վերադարձվելին, ուստի շատ թուրք ընտանիքներ մնացել են անասելի տառապանքների մեջ⁵⁰⁷:

Նմանատիպ անհեթեթ տեղեկություններով արշավ է սկսվել նաև թրքական մամուլում, սակայն տեղի հայկական մամուլը կարողացել է հակադարձել փաստագրություններով:

«Մենայեր»⁵⁰⁸-ի մեջ Նշանթաշըում բնակվող թրքուհի Նաջիե Ֆեխամը գրել է, իբրև թե Զոնիայից վերադառնալու ճանապարհին իր հետ է բերել 13-14 տարեկան թուրք աղջնակի, որին հայերը փախցրել են: Նա զարմացած գրում է, թե ինչ հանդգնություն ու համարձակություն ունեն այդ հայերը. «Այ մեր ոստիկանությունը գրեթե գործունեություն չունի: Կը վախնամ որ վաղը ինձի ալ փողոցը կը գտնեն և բռնի դուն հայ ես ըսելով պատրիարքարան կը տանին: Հայերը իմ ծանօթներես շատերու մօտ իբր հոգեզաւակ գտնուած իսլամ տղաքներուն ետեւէն առջեւէն կը պատին»⁵⁰⁹: Ի պատասխան այդ հայտարարության՝ «Նոր Կեանք»-ի խմբագրականը գրում է. «Նաջիե Հանըմ կրնայ վստահ ըլլալ թէ հայերը երբեք՝ քիւրտ կամ թուրք աղջիկները իբր Հայ աղջիկներ վար դնելու ոչ նպատակ ունին և ոչ ալ փափաք: Ո՞ր հայուն սիրտը փիտի ներք առիկա, եթէ Նոյնիսկ ի վիճակի ըլլար իր որբերէն զատ օտարներու ալ պահելու»⁵¹⁰:

Ընդհանրապէս պետք է նշել, որ այս և նման զրպարտիչ ու խեղաթուրող թրքական պնդումներին ի հակակշիռ՝ ունենք հազարավոր այնպիսի օրինակներ, ինչպէս՝ «Մի փոքր աղջիկ՝ Աֆիֆ Զեն (Afife Djen) անունով, վերցվել էր բրիտանացիների կողմից շեյխ Նուրուլ Էֆենդիի (Nurull effendi) տնից: Ենթադրվում էր, որ նա հայ է: Աղջկան վերադարձնելու պահանջներին ի պատասխան՝ թրքական կառավարությունը, մինչև նրան Չեզոք տուն հանձնելը, երեք օր պահել էր բանտում՝ ահաբեկելով նրան: Թրքական կառավարությունը պնդում էր, որ աղջիկը պետք է վերադարձվի՝ պահանջը հիմնավորելով կեղծ ծննդյան վկայականով և շեյխի այն պնդումներով, որ աղջիկը մուսուլման է: Չեզոք տուն ժամանելուց հետո աղջիկը դիմադրում էր: Երեկոյան Չաքրյանը նրան հարցնում է. «Ինչու՞ չես պատմում ճշմարտությունը: Տեսնում ես, թե որքան ենք տանջվում պարզելու համար՝ ով ես: Եթե պատահի, որ մայրդ վերադառնա և փնտրի քեզ, ի՞նչ ենք նրան պատասխանելու: Եթե վերադառնաս թրքական տուն, կարո՞ղ են պատկերացնել, ինչ ահավոր տխուր կյանի քո մայրը»: Իսկ աղջկա այն հարցին, թե գուցե մայրը մահացել է, Չաքրյանն ասաց. «Չգիտես, որ մեր մահից հետո կա այլ կյանք, որտեղ մենք բոլորս հանդիպելու ենք, և այդ ժամանակ քո մայրը տեսնելով, որ մահմեդական ես դարձել, չի գրկի քեզ: Նա քեզ հետ կվանի»: Աղջիկը, չդիմանալով մոր սիրո մտքին, խոստովանում է ողջ ճշմարտությունը. «Իմ անունը Վիրջին է: Մի օր հանկարծակի իմ հորս ու մորս ուժով վերցրին մեր տնից և մյուսների հետ ուղարկեցին անհայտ ուղղությամբ: Միայն ես մնացի, և նրանք ինձ տարան Կոստանդնուպոլիս և

⁵⁰⁷ Duman Ö, Ermeni Araştırmaları, Sayı 16-17, Kış 2004-İlkbahar 2005/ http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergiler&IcerikNo=15&fbclid=IwAR1Da-hXc6XpTEWrFSsPwUHMN7NKey_u88JdnV7eTGBw5-kmBi6H8DloJ9E (դիտվել է՝ 09.06.2020):

⁵⁰⁸ Թրքական այս թերթը հրատարակվում էր «Թանին»-ի փոխարեն Թալեաթի, Էսվերի բարեկամ Ֆեթիհի նախաձեռնությամբ: «Կը յիշէք թէ ո՞վ է Ֆեթիհի-այն թունդ իթթիհատականը, ով Իզզեթ փաշայի (ան ալ թունդ բայց սմսեղուկ իթթիհատական) օրով ներքին գործոց նախարար եղաւ, և Իզզեթի, ե թերեւս նաեւ Ծերտկոյտի նախագահ Ահմետ Րիզայի (ան ալ թունդ իթթիհատական) մեղակցութեամբ փախցուց Թալաթը, Էսվերը, Ազմին և Պետրին» («Նոր Կեանք», չորեքշաբթի, 25 դեկտեմբեր 1918):

⁵⁰⁹ «Նոր Կեանք», երկուշաբթի, 23 դեկտեմբեր 1918:

⁵¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

տվեցին Չաղջա անունով մի չար մարդու, ով ինձ միշտ ասում էր, որ եթե հայ դառնամ, կսպանեն ինձ, ու ես դժոխք կգնամ»⁵¹¹:

Երիտթուրքական առաջատար պարբերաթերթ «Թանին»-ը «Չայ որբերն ալ կը մեկնին» խորագրի ներքո գրում է. «Չայերը ո՞վ գիտե մեզի դեմ ինչպիսի բոբօականստ մը ես ընելու նպատակաւ, սկսած են Պոլսոյ որբանոցները պարպել և իրենց տղաքը Երոպա և Ամերիկա դրկել»⁵¹²:

Մեկ այլ թերթ «Իգտամ»-ը գրում է. «Կեսարիայէն չորս տարի առաջ Չայերուն Պոլիս բերուած որբերուն մէջ 240 իսլամ տղաքներ կային: Այս տղաքը ետ առնելու համար կապարուած ձեռնարկները առաջ կը տարուին: Այժմ Չայերուն ձեռքը 600ի չափ թուրք որբեր կան: Մինչև հիմա անոնցմէ հազիւ յիսուն հատ հայ որբանոցներէն կարելի եղած է առնել: Ոստիկանությունը քննութեան ձեռնարկած է թուրք տղոց ինքնութիւնը կ'արձանագրէ: Մինչև հիմա ուրջ կին և այլ ոստիկանութեան դիմած են Չայերուն ձեռք գտնուող իսլամ տղաքը ազատելու համար»⁵¹³:

«Իլերի»-ին ևս անմասն չի մնում զեղծարարության փորձերից. «Չայոց ձեռքը մնացած մեր տղաքը ազատելու համար յանձնաժողով մը գործի ձեռնարկելու վրայ է: Յայտնի ըլլալով թէ այդ տարաբախտ տղոցմէ 3-400ը Պուկարիա և Յունաստան դրկուախ են, մեր պաշտօնեաներէն մեկը այն կողմերը պիտի երթայ այդ տղաքը փրկելու համար:

Չինադադարին կնքումէն և դաշնակից տերութեանց վարչութեան Պոլսոյ մէջ հաստատուելէն ետք, հակառակ անոր որ ընտանիքներու մօտ և պաշտօնական հաստատութիւններու մէջ գտնուած բոլոր հայ տղաքը պատկանեալ մարմիններու յանձնած էին, այս յանձնումը չկրցաւ գոհացնել և հանդարտեցնել հայերուն վրեժխնդրական ոգին:

Իբր թէ չէզոք կերպով հայ տղաքը պիտի զատուէին թուրք և քիւրտ որբերէն: Այս նպատակաւ Շիշլիի մէջ, պեօիլքտերէ ճատտեսիի վրայ 32-33 թիւ շէնքը վարձուեցաւ և չէզոք տունի վերածուեցաւ և անոր վարչութիւնը 5-6 հայ պաշտօնեաներու յանձնուած պահուն, խորհուեցաւ թուրք կին մըն ալ պաշտօնի կոչել: Այս պաշտօնը յանձնուեցավ Թուրքիոյ Կարմիր Մահիկի անդամներէն Նեզիհէ հանըմի:

Չայերը իսկոյն գործի սկսան: Դաշնակից տերութեանց ոստիկաններու ընկերակցութեամբ հայ պաշտօնեաները Թուրքերու տուները գացին, ներս մտան «Այիշէ, Ֆաթմա կամ Էմինէ անունով աղջիկ մը կայ, պիտի տանինք» ըսին և անոնց ծնողներուն կամ պաշտպաններուն սրտաճմլիկ աղաղակներուն մէջ տղաքը Չէզոք Տուն⁵¹⁴ դրկեցին»⁵¹⁵:

⁵¹¹ LNA, Classement 12, Document N 9640, Dossier 4631, The Orinet News, August 08, Vol 2, №46. Տե՛ս նաև **Գոյան Է.**, Փրկություն հայ որբերին. Առաքել Չաբոյանի հուշերը, Ցեղասպանագիտական հանդես, 4 (2), Երևան, 2016, էջ 173-174:

⁵¹² «Վերջին լուր», Կ.Պոլիս, հինգշաբթի 30 նոյեմբեր, 1922:

⁵¹³ «Որբերուն խնդիրը», «Վերջին լուր», 9 թղ. Տարի, թիւ 2634, 1 նոյեմբեր, 1922 թ., էջ 3:

⁵¹⁴ 1919թ.-ի ապրիլին Դաշնակից պետությունների նախաձեռնությամբ՝ որբահավաք աշխատանքներ կատարելու որոշում է կայացվում. հավաքել որբերին Կ.Պոլսում (մենք կիրառում ենք Կ.Պոլիս տեղանվանաձևը՝ փոխարեն Ստամբուլի)՝ չէզոք մի վայրում: Էդիրնետում, Բուրսայում, Զոնիայում և Զըրքլարելիում թողեցին մեկական որբանոցներ, մյուս որբանոցներում ապաստանած երեխաներին տեղափոխեցին Կ.Պոլիս: Թուրք որբուկները հանձնվելու էին Օսմանյան անվտանգության տնօրենությանը, իսկ հայ մանուկները՝ Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանին: Այդ նպատակով Կ.Պոլսի Նիշանթաշ թաղամասում մի տուն վարձակալվեց: Չէզոք այդ վայրը այդպես էլ կոչվեց՝ «Չէզոք տուն»: Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Ավագյան Լ.**, Չէզոք տուն. Ինքնությունը վերագտնելու վերջին հնարավորությունը/<https://hetq.am/hy/article/106444> (դիտվել է՝ 21.12.2019):

⁵¹⁵ «Չիմակ ալ Չէզոք տունի պատմութիւնը կը խեղաթիւրուի», «Վերջին լուր», 10րդ. Տարի, թիւ 2822, 12 յունիս, 1923 թ., էջ 2:

Նույն թերթը զեղծարար նպատակային ուղեգծով շարունակում է. «Սկիզբները երբ Նեզիհե հանրմի իր պաշտօնը կատարելու համար կանոնաւորաբար կը յաճախէ չէզոք տունը, տեսնելով որ հայ պաշտօնեաները մերթ խստութեամբ, սպառնալիքով ու ծեծով և մերթ անուշ խօսքերով ու գեղեցիկ... վերջապէս ամէն միջոցի դիմելով ու ամէն խարդախութեան զիջանելով որբերը բռնի կը հայացնեն և քրիստոնէութիւնը ընդունիլ կու տան անոնց, բողոքեց անգլ. յանձնաժողովին: Բայց տեսնելով որ այս վատ դրութիւնը փոխանակ ջնջուելու աւելի խստացուած էր, ցաւով հրաժարեցաւ իր պաշտօնէն ու սա խօսքերը ընելով հեռացաւ այդ չարագուշակ հաստատութենէն. «Հոս չէզոք տուն չէ, այլ մեր աչքերուն առջեւ մեր տղաքը Հայ և քրիստոնէայ ընելու ծառայող պարաբանէ մըն է...»: Նեզիհե հանրմի հրաժարումէն ետք, Շիշլիի չէզոք տունը, մէկ հակակշռէ և քննութենէ գերծ ըլլալով, սկսաւ գործել այն չարիքները, որոնք չորս տարիէ ի վեր կը շարունակուին...: Այսօր անոնք հայ որբանոցներու, հայ վարժարաններու մէջ, մէկ մասը Հռոմի և մէկ մասը Ամերիկայի մէջ Թուրքիս դէմ թշնամութիւն սնուցանել կը սովորին: Վաղն ալ անոնք մեր դէմը պիտի տեսնենք իբրև արիւնտ ու ոճրապարտ գործիքը Դաշնակներուն, Հնչակներուն, Դրօշակներուն, այսինքն մահափորձի, պօմպայի, ոճիրի մարմնացումը եղող հայ խռովարար ընկերութիւններուն»⁵¹⁶:

Եզրակացություն

Այսպէս, փաստորեն, թրքական կողմը գիտատեղեկատվական շրջանառության մէջ է դրել զեղծարար այն միտքը, համաձայն որի՝ մուսուլմանների կողմից առևանգված հայերի ազատման ընթացքում Պոլսի հայոց պատրիարքարանի աջակցությամբ և ներգրավվածությամբ հավաքագրվել են նաև մուսուլման թուրք, քուրդ երեխաներ, և նրանք ներկայացվել են որպէս հայեր՝ այսկերպ նպատակ ունենալով ավելացնելու հայերի թվաքանակը⁵¹⁷: Թրքական գիտական ոլորտում այդ կեղծիքը ձևակերպվում է այսպէս՝ թուրք երեխաների առևանգում և բռնի քրիստոնէացում:

Այսպիսով՝ հայտնի և արդէն փաստարկված իրողություն է, որ 1922թ.-ի հունիսի 2-ի՝ Ազգային պատվիրակության հաշվեցույցի տվյալների համաձայն՝ 1918թ.-ի Մուղղոսի գիւնադարից մինչև 1921թ.-ի դեկտեմբերի վերջն ընկած ժամանակահատվածում Կ. Պոլսում հավաքվել էր 1.536.157 օսմանյան ոսկի որբերի ու տարագրյալների համար⁵¹⁸: Մինչև 1922թ.-ը Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքութեան ջանքերով ստեղծված հանձնախմբերի աշխատանքի շնորհիվ բռնի ծուլումից փրկվել և հայ համայնքին են վերադարձվել հազարավոր հայ որբեր և առևանգված ու բռնի իսլամացված կանայք ու աղջիկներ: Մասնավորապէս, Առաքել Չաբոյանի գլխավորությամբ գործող Որբահավաք մարմինը 1919թ.-ի մայիսից 1921թ.-ի դեկտեմբերն ընկած ժամանակաշրջանում «Չէզոք տուն» կոչվող կառույցի հետ «Պոլսոյ մէջ գտնուած գրեթէ 4-5000 որբերէն 3000-ը ազատեր է թուրքերու քովէն»⁵¹⁹: Գավառներում գտնվող հայ որբերի մեծամասնությունը «մնաց թուրքերուն ձեռքը. Հարիւր հազարաւոր որբերէն շատ քիչերը կարելի եղաւ ազատել»⁵²⁰: Պատրիարքարանը 1921թ.-ի սկզբներին զեկույցի տեսքով ամփոփել է իր Որբախնամ և Որբափրկիչ ծրագրերի արդյունքները՝ նշելով, որ 63.000⁵²¹ հայ որբեր դեռևս մնում էին մուսուլմանական ընտանիքներում⁵²²: «Ճակատամարտը» տեղեկացնում էր, որ 1922թ.-ի դրությամբ 25.000 հայ որբ կար ԱՄՆ-ում, 400-ը՝

⁵¹⁶ Նույն տեղում:

⁵¹⁷ **Basyurt E**, *Ermeni Evlatliklar*, Istanbul, 2006, s 44-45.

⁵¹⁸ **Չավէն Արք.**, նշվ. աշխ., էջ 282-283:

⁵¹⁹ Նույն տեղում, էջ 292:

⁵²⁰ Տե՛ս Նույն տեղում:

⁵²¹ Տես նաև **Atnur İ.**, նշվ. աշխ., էջ 219-220:

⁵²² **Չավէն Արք.**, նշվ. աշխ.:

Գերմանիայում, 15.000-ը՝ Յուճապոնում, 400-ը՝ Ռուսիայում, 200-ը՝ Ռուսիայում, 1000-ը՝ Բուլղարիայում, 5000-ը՝ Սիրիայում, 40.000-ը՝ Խորհրդային Չորստանում⁵²³:

Ամփոփելով Նշենք, որ թրթրական պնդումներին ու զեղծարար գիտատեղեկատվությանը, թե իբրև հայերի կողմից թուրք որբեր են առևանգվել և բռնի քրիստոնեացվել, սպառնչ պատասխան է տալիս ինտրի հետազոտմամբ զբաղվող արևելագետ Ռ. Մելքոնյանը: Նա փաստում է, որ որպես թուրք կամ բուրդ մուսուլման ներկայացվող երեխաները մանուկ հասակում իրենց արմատից կտրված և մի քանի տարի մոյի իսլամական ոգով դաստիարակված հայ երեխաներն էին, որոնց մեջ գրեթե բացակայում էին հայկական ծագման հիշողությունն ու գիտակցությունը⁵²⁴:

Թրթրական խեղաթուրված իրողությունը բացահայտվում է իր ողջ ճշմարտությամբ ընդհանրական երևույթը ներկայացնող Նաև Ջելիլ անվանափոխված և բռնի իսլամացված հայուհի Սիրանուշի պատմությամբ, որը հազարավոր օրինակներից մեկն է: Ըստ այդմ հազարավոր հայ որբուկներից մեկին՝ «փոքրիկ Բրունին կոչում էին Ջելիլ: Աղջիկը լացում էր և պնդում, որ ինքը մահմեդական է, որ իր ծնողներն ու եղբայրները սպանվել են հայերի կողմից, և միայն ինքն է ողջ մնացել, որ այս մասին իրեն ասել էին որբանոցում: Եվ միայն երբ Չաթրյանը երգվում է իր ծնողների և Աստծո անունով, որ կվերցնի աղջկան որպես իր երեխա, Բրունը պատմում է իր պատմությունը. «Մեր գյուղը սարի լանջին էր: Յուրաքանչյուր գյուղացի այնտեղ իր ագարակն ուներ, և բոլորը հարուստ էին: Իմ հայրն ամենահարուստն էր: Մի առավոտ գյուղի բոլոր տղամարդիկ և տղաները իմ հոր և եղբայրների հետ հավաքվեցին կարմիր գծավոր տաբատներով մարդկանց (թուրք ժանդարմների/ուստիկանների) կողմից: Օ՛, ես երբեք չեմ մոռանա՝ ինչ դաժան և չար տեսք ունեին այդ մարդիկ: Երբ մտածում եմ նրանց մասին, վախից դողում եմ: Որքան էի ինտրում նրանց վերադարձնել հորս, բայց նրանք խփում էին և հեռու քշում ինձ, նրանք չէին խոճում նույնիսկ փոքր երեխաներին: Տղամարդկանց և տղաներին ծեծելուց հետո նրանք կապեցին նրանց երկուական և տարան, չգիտեմ ուր: Օ՛, որքան էի սիրում իմ հորը: Նա այնքան բարի էր ու մեղմ: Ամեն կիրակի մենք գնում էինք եկեղեցի, և քահանան, ով երկար սպիտակ մորուք ուներ, տալիս էր կլոր, հարթ հացի մի կտոր, որի վրա մեր Տիրոջ պատկերն էր: Մեր հոր գնալուց մի որոշ ժամանակ անց տեսա մորս լացելիս և հասկացա, որ հայրս մյուսների հետ սպանվել է: Որոշ ժամանակ անց մյուս կանանց և երեխաներին հրամայվեց լքել գյուղը: Չար թուրքերն այնքան էին ծեծել իմ մորը, որ ճանապարհի կեսին նա հիվանդացավ և մահացավ: Ծանապարհորդության ողջ ընթացքում տեսնում էի միայն մահ և ուրիշ ոչինչ: Մեր քարավանից շատերը մահացան: Ոչինչ չկար ուտելու, խմելու, և մենք ստիպված էինք քայլել և քայլել ուժեղ արևի տակ: Ոչ մի վերջ չկար այս ամենին: Տեսնում էք, դեռ շատ փոքր եմ, բայց տեսել եմ բաներ, որ դուք երբեք չեք տեսել: Ողջ մնացածների հետ հասանք Հայեա, որտեղ ինձ վերցրին և իմ անունը Սիրանուշից փոխեցին Ջելիլ և տարան թրթրական որբանոց, որտեղ ամեն առավոտ և երեկո մենք ստիպված էինք աղոթել թուրքերենով»⁵²⁵:

⁵²³ «Ճակատամարտ», 1922 - 1330:

⁵²⁴ Մելքոնյան Ռ., Աբրահամյան Մ., Նշվ. աշխ., էջ 161-162:

⁵²⁵ Գզոյան Է., Փրկություն հայ որբերին. Առաքել Չաթրյանի հուշերը, Ցեղասպանագիտական հանդես, 4 (2), Երևան, 2016, էջ 172-173:

**«ABDUCTION AND FORCED CHRISTIANIZATION OF THE
TURKISH CHILDREN» AS THE TURKISH SCIENTIFIC AND
INFORMATION FALSIFICATION**

ELINA MIRZOYAN

*Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Department of the
Armenian Genocide Memoirs, Documents and Press, Researcher;
Yerevan State University, Faculty of Oriental Studies, Department of Turkology,
Ph.D. in Philology, Lecturer,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of the article is to present and justify the falsification of the theory introduced in the scientific and information spheres of Turkey, according to which, during the Armenian Genocide, while rescuing Armenian children and women abducted by Muslims with the assistance and participation of Armenians, mainly the Armenian Patriarchate of Constantinople, Turkish and Kurdish Muslim children were also collected and presented as Armenians, in order to increase the numbers.

This issue is presented in the article in the context of irrefutable sources, the analysis of which confirms the groundlessness and falsity of the theory of the so-called "Christianization of the Turkish children."

In the process of our investigation, we were guided by historical-research, comparative-synthetic analytical methods, the use of which became the comprehensive and impartial argumentation of the historical reality.

As a result of the research, the conclusion was drawn that Turkish scientific and informational statements about the abduction and forced Christianization of Armenian orphans are exposed as a result of scientifically based research, becoming a falsification organized by the Turkish side, thereby distorting the actual truth about the fate of forcibly Islamized Armenian orphans and, thus, gristing to the mill of Turkish denial of the Armenian Genocide.

***Keywords:** Armenian Genocide, forced Islamization of Armenians, national identity, orphans, orphanages, Turkish falsification, Armenian Patriarchate of Constantinople.*

**«ПОХИЩЕНИЕ И НАСИЛЬСТВЕННАЯ ХРИСТИАНИЗАЦИЯ
ТУРЕЦКИХ ДЕТЕЙ» КАК ТУРЕЦКАЯ НАУЧНО-
ИНФОРМАЦИОННАЯ ФАЛЬСИФИКАЦИЯ**

ЭЛИНА МИРЗОЯН

*научный сотрудник Отдела изучения воспоминаний, свидетельств и прессы
Фонда «Музей-Институт Геноцида армян»,
старший преподаватель кафедры тюркологии факультета
Востоковедения Ереванского государственного университета,
кандидат филологических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью статьи является представить и обосновать опровержение фальсифицированных фактов, распространенных в турецких и научных информационных источниках, согласно которым при спасении похищенных мусульманами во время

Геноцида армянских детей и женщин армяне, преимущественно константинопольский Патриархат, собирали и представляли как армянских турецких и курдских детей, имея целью увеличить число армян. В турецкой научной сфере это представлено следующим образом: похищение турецких детей и их насильственная христианизация, что ставит под сомнение и отрицает насильственную исламизацию армян как факта Геноцида армян.

В рамках данного исследования проблема представлена на основании достоверных источников, анализ которых подтверждает необоснованность и фальшивость теории так называемой «христианизации» турецких детей.

В процессе изучения мы руководствовались историко-исследовательским, сравнительно-синтетическим аналитическими методами, использование которых сделало возможным всестороннюю и беспристрастную аргументацию исторических реалий.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что, утверждения турецких ученых о похищении и насильственной христианизации турецких сирот разоблачаются и опровергаются научными фактами как искажающие истину о насильственной исламизации армянских детей во время Геноцида и как факты, льющие воду на мельницу турецкой антиармянской пропаганды.

Ключевые слова: *Геноцид армян, насильственная исламизация армян, национальная идентичность, сироты, сиротские приюты, турецкая фальсификация, Армянский Патриархат Константинополя.*

Մ. ԱՐՄԱԴԻՆԵԺԱՂԻ ԴԵՄ ՈՒՂՂՎԱԾ ԲՈՂՈՔՆԵՐԸ.

«ԿԱՆԱՅ ՇԱՐԺՈՒՄ»*

ՉՏԴ 323.2

ԼԻԱՆԱ ԴԵՏՐՈՍՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի
իրանագիտության ամբիոնի հայցորդ, ավագ լաբորանտ,
բ. Երևան, Չայաստանի Չանրապետություն
lianpetrosyan@yahoo.com*

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել այն քաղաքական ու գաղափարական համատեքստը, որի արդյունքում Իրանի Իսլամական Չանրապետությունում սկիզբ առավ «Կանաչ շարժում»-ը, ինչպես նաև ամփոփել դրա ծախսողման պատճառները: Մեր խնդիրն է ուսումնասիրել և վերլուծել շարժման մեկնարկի ու ընթացքի պատճառներն ու հետևանքները, որոնց արդյունքում փոխվեց իրանական քաղաքական խմբավորումների միջև հավասարությունը, ինչպես նաև ներկայացնել գործընթացում ընդգրկված ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական դերակատարների շահն ու հետաքրքրությունները:

Չետապոտության իրականացման ընթացքում կիրառվել են համագիտական (անալիզ, սինթեզ, պատմականության սկզբունք) մեթոդներ:

Չետապոտության արդյունքում հանգել ենք այն ելրակացության, որ 2009թ.-ին վիճարկվող նախագահական ընտրությունները բացահայտեցին քաղաքական գործիչների ու հոգևոր դասի շրջանում իշխող վերնախավի խորը հակասությունները՝ կասկածի տակ առնելով իրավական և իսլամական օրենքների համապատասխան երկրի կառավարման արդյունավետությունը: Իրանում տոր բարեփոխական շարժումը բացահայտում էր արդիականության և ժողովրդավարության միջև հակասությունները, չլուծված լարվածությունը, որը գոյություն ուներ աստվածաբանության մեջ, հավատքի շուրջ:

Չիմնաբառեր՝ Իրանի Իսլամական Չանրապետություն, Կանաչ շարժում, Մահմուդ Ահմադինեժադ, Ալի Խամենեի, համակարգային փոփոխություն, ընտրություններ, Գունավոր հեղափոխություն, ընդդիմադիրներ:

Ներածություն

«Կանաչ շարժում»-ը Իսլամական հեղափոխությունից ի վեր ընդդիմության լայնամասշտաբ բողոքի ակցիաներից էր, որը, տապալվելով հանդերձ, հասցրեց ցնցել իրանական քաղաքական կառավարման հիմքերը: Շարժման ծագման հիմնական պատճառներից էր քաղիասարակության՝ օրեցօր աճող դժգոհությունը իշխող վարչակարգից, երբ ակնհայտ դարձավ հասարակության ներսում առկա սոցիալական անհավասարությունն այն դեպքում, երբ երկրի ղեկավարությունը խոստացել էր, թե պետք է բարելավեր քաղաքացիների սոցիալական կենսապայմանները: Ի վերջո, 2009թ.-ի նախագահական ընտրություններից հետո ժողովրդական լայն զանգվածների դժգոհությունը պայթեց համատարած բողոքի ակցիաների տեսքով՝ սկզբնական

* Հոդվածը ներկայացվել է 26.07.2020թ., գրախոսվել՝ 27.07.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

շրջանում նախագահական ընտրություններում Մահմուդ Ահմադինեժադի հաղթանակը չեղյալ հայտարարելու պահանջով:

2009թ.-ի հունիսյան ընտրություններն Իրանում հանգեցրին 4 գործընթացների ակտիվացմանը, որոնք կենտրոնական Նշանակություն ունեցան Իսլամական Հանրապետության վարչակարգի հետագա գործողությունների համար: Այդ գործընթացներն էին՝ ԻԻՀ և հասարակության լայն շրջանակների միջև աճող ճաբերը, քաղաքական համակարգի մշտատև ռազմականացումը⁵²⁶, աննախադեպ իրադրությունը, երբ մի կողմից լարված հարաբերություններ էին նկատվում հոգևոր առաջնորդի և Մ. Ահմադինեժադի միջև, իսկ մյուս կողմից երկրի ներսում ծայր առած դժգոհությունները մեղմելու նպատակով հոգևոր առաջնորդը հանդես էր գալիս նախագահի պաշտպանությամբ⁵²⁷ և, ամենակարևորը, «խաղի կանոնների» ի հայտ եկող փոփոխությունը, որը նախկինում ծառայում էր որպես անվտանգության երաշխիք խմբակցությունների միջև պայթարում:

Հողվածում քննության է առնվում այն քաղաքական և գաղափարական համատեքստը, որի արդյունքում սկիզբ առավ «Կանաչ շարժում»-ը, և ուսումնասիրվում են այն պատճառներն ու գործընթացները, որոնց ընթացքում փոխվեց քաղաքական խմբավորումների միջև հավասարակշռությունը⁵²⁸: Իսկ նախընտրական բուռն քարոզարշավը միայն թեժացրեց թշնամանքը հակառակորդների շրջանում, որն էլ բողոքի ակցիաների և համատարած անհնազանդությունների տեսքով պայթեց նախագահական ընտրությունների արդյունքների հրապարակումից անմիջապես հետո:

Նախընտրական գործընթացներն Իրանում 2009թ.-ին

2009թ.-ի մայիսի 22-ին Իրանում սկսվեց նախագահական ընտրարշավը: Ընտրություններին ընդառաջ Իրանի խորհրդարանը խստացրեց նախագահի թեկնածուների նկատմամբ պահանջները: Նոր օրենքի համաձայն՝ նախագահի թեկնածության համար կարող էին դիմել 40 տարեկանից բարձր և 75-ից ցածր տարիքի անձինք, որոնք ունեին նվազագույնը մագիստրոսի կոչում: Նշենք, որ նախորդ օրենքը կրթության կամ տարիքի վերաբերյալ սահմանափակումներ չուներ: Բացի այդ, դիմողները պետք է լինեին Իրանի քաղաքացիներ, շիայական իսլամի հետևորդներ և հավատարմություն դրսևորեին Իսլամական Հանրապետության նկատմամբ⁵²⁹:

Մայիսի սկզբին Իրանում կայացավ նախագահական ընտրություններին մասնակցելու նախնական գրանցում, որի արդյունքում 475 մարդ նախագահական ընտրություններին մասնակցելու հայտ ներկայացրեց, այդ թվում՝ 42 կին: Սահմանադրության պահպանների խորհրդի կողմից վերջնական արդյունքում նախագահական ընտրություններին մասնակցելու թույլտվություն ստացան չորս

⁵²⁶ Հատկապես Մ. Ահմադինեժադի իշխանության գալով երկրում օրեցօր աճում էր Իսլամական հեղափոխության պահպանների կորպուսի ազդեցությունը պետության թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության բոլոր ոլորտներում:

⁵²⁷ ԻԻՀ նախագահ կարող է դառնալ միայն հոգևոր առաջնորդի հավանությանն ու աջակցությանն արժանացած քաղաքական գործիչը և շատերին զարմացնում էր այն փաստը, որ նախագահության երկրորդ շրջանում ևս հոգևոր առաջնորդը անվերապահ աջակցություն հայտնեց Մ. Ահմադինեժադին:

⁵²⁸ Մ. Ահմադինեժադի նախագահության առաջին շրջանում վերջինիս կառավարման հակասական ոճը և վարչակազմի բևեռացումը հանգեցրին քաղաքական խմբավորումների ուղղվածության վերափոխմանը և միմյանց հանդեպ անհանդուրժողականության ամրապնդմանը:

⁵²⁹ Matn-e qāmel-e qānuni-ye asāsi-ye ġomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān hamrah-e bā ešlāhāt-e sāle 1368 (ԻԻՀ սահմանադրության ամբողջական տեքստը՝ 1989թ. փոփոխություններով), https://www.lu.ac.ir/uploads/123456_20436.pdf, (30.05.2019):

թեկնածուներ՝ Մահմուդ Ահմադինեժադը, Միր Յոսեյն Մուսավին, Մեհդի Քարուբին և Մոհսեն Ռեզային:

Փորձենք ներկայացնել վերոնշյալ թեկնածուների քաղաքական դիրքորոշումները.

• Մ. Ահմադինեժադը ներկայացնում էր իրանական էլիտայի արմատական-պահպանողականներին և հոգևորականության որոշակի հատվածին: Սակայն հենց 2009թ.-ի նախագահական ընտրություններին զուգահեռ վերջինների շրջանում աճում էին Մ. Ահմադինեժադի՝ միջազգային քաղականության առճակատման և տնտեսության մեջ լուրջ սխալների հետ կապված մտահոգությունները: Ավանդական պահպանողականների կողմնակիցները ցանկանում էին սահմանափակել նրա գործողությունները երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը փոփոխության ենթարկելու համար:

• Ի տարբերություն Մ. Ահմադինեժադի՝ Մ. Յ. Մուսավին բարեփոխիչների ճամբարի ներկայացուցիչ էր: Նա կարծում էր, որ Մ. Ահմադինեժադի վարած անհանջող քաղաքականության արդյունքում երկիրը հայտնվել էր ծանր տնտեսական պայմաններում և լուծման մեխանիզմներ էր առաջարկում: Առաջին հերթին նա կարծում էր, որ անհրաժեշտ է պաշտպանել հայրենական արտադրողին, վերականգնել Մ. Ահմադինեժադի կողմից լուծարված Բյուջետային պլանավորման և կառավարման կազմակերպությունը և ամրապնդել կոոպերատիվ և մասնավոր հատվածի դերակատարությունը: Նա նաև հայտարարում էր, որ տնտեսական դժվարությունները պայմանավորված են ԱՄՆ-ի և արևմտյան տերությունների կողմից պատժամիջոցների կիրառմամբ և միջազգային մեկուսացմամբ: Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ Մ. Յ. Մուսավիի կողմից առաջարկված տնտեսական բարեփոխման ծրագիրը նման էր այն ծրագրին, որը առաջարկում էր Մ. Ահմադինեժադը:

• Ազգային վստահության կուսակցության առաջնորդ, 2000-2004թթ.-ին հորհրդարանի նախկին խոսնակ 72-ամյա Մ. Քարուբին ընտրություններում հաղթանակ տանելու պարագայում խոստացավ ԻԻՅ բնակիչներին պարբերաբար 50\$ վճարել: Նա խոստանում էր իրանական բնակչության կենսամակարդակը բարելավել՝ նավթի վերահսկումը նրանց ձեռքը հանձնելով: Ենթադրվում էր, որ երկրում պետք է որակի ֆոնդ կամ կազմակերպություն ստեղծվեր, որի բաժնետոմսերը առանց փոխանցման և առք ու վաճառքի իրավունքի պետք է տնօրինեին 18 տարեկանից բարձր ԻԻՅ բոլոր քաղաքացիները: Ընդհանուր առմամբ, Մ. Քարուբիի նախընտրական ծրագիրը, որոշ տարբերություններով, իրականում Մ. Ահմադինեժադի բարեփոխումների ծրագրի վերաշարադրված տարբերակն էր:

• Ինչ վերաբերում է Մ. Ռեզային, ապա վերջինիս առաջարկած տնտեսական բարեփոխումները կոսմետիկ բնույթ էին կրում: Նա հանդես էր գալիս կոալիցիոն կառավարության ստեղծման առաջարկով և մտադիր էր կառավարության մեջ ներգրավել փորձառու մասնագետներին:

Փաստորեն, նախագահական ընտրություններին ընդառաջ իրանական քաղաքական ուժերի շրջանում իրական խառնաշփոթ էր տիրում: Մի կողմում կոշտ ուժի կողմնակիցներն էին՝ հոգևոր առաջնորդի գլխավորությամբ, որոնք հետևում էին իմամ խոմեյնիի գաղափարական և հակամերիկյան գծին, իսկ հակառակ կողմում պրագմատիստներն ու բարեփոխիչներն էին, ինչպես օրինակ՝ «Կանաչների շարժման» աջակիցները, որոնք վստահ էին, որ Իսլամական Հանրապետության գոյությունը կախված է գալիք փոփոխություններին միանալու՝ բնակչության սովոր գանգվածի ցանկության հետ:

Հետընտրական գործընթացներն Իրանում՝ 2009թ.-ի նախագահական ընտրությունների անցկացումից հետո

Նախագահական ընտրությունների հաջորդ օրը Իրանի Ներքին գործերի նախարարությունը հայտարարեց Մ. Ահմադինեժադի հաղթանակի մասին (Ահմադինեժադ՝ 62,46%, Մուսավի՝ «Կանաչների շարժման» ղեկավար՝ 33, 87%)⁵³⁰: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ 38.7 միլիոնից 25.5 միլիոն ընտրողները կամ ընտրությանը մասնակցած անձանց 63.8%-ը իրենց վստահության քվեն են տվել Մ. Ահմադինեժադին⁵³¹:

Ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ հազարավոր ցուցարաններ հավաքվեցին Թեհրանի փողոցներում՝ պահանջելով չեղյալ համարել ընտրությունների արդյունքները և նախագահ ճանաչել Մ. Յ. Մուսավիին: Վերջինս իր հերթին ընտրությունները որակում էր որպես ոչ լեգիտիմ և Իրանի բնակչությանը կոչ էր անում միասնալ արդարության համար պայքարին:

Ըստ ելույթի, «Կանաչ շարժում»-ը կապված էր իրանական վարչակարգի ներքին ուժերի կոալիցիայի հետ, որոնք 2009թ.-ի նախագահական ընտրություններում պայքարում էին իշխանության համար, սակայն դրանից դուրս մնացին՝ հոգևոր առաջնորդ Ա. Խամենեյի աջակցությունը վայելող Մ. Ահմադինեժադի ներկայացրած գերիշխող խմբակցության հաղթանակի արդյունքում: Սակայն միևնույն ժամանակ պետք է փաստել, որ «Կանաչ շարժում»-ը սկսվել էր նախքան 2009թ.-ի հունիսյան ընտրությունները, երբ Մ. Յ. Մուսավիի կողմնակիցները վերոնշյալ շարժմամբ փորձում էին աջակցել նախագահի իրենց թեկնածուին:

Նախագահական ընտրությունների «կեղծված արդյունքներ»-ի շուրջ հունիսյան ցույցերին հաջորդեցին նոր պահանջներ ու բողոքի ակցիաներ: Արդեն աշնանային ցույցերի ժամանակ բողոքի ալիքը ընտրակեղծիքներից անցում կատարեց համակարգի և գերագույն առաջնորդի դեմ արտահայտվելով «Մահ բռնապետին» լոզունգով, իսկ շատերն էլ վանկարկում էին՝ «Խամենեին մարդասպան է», «Նրա օրենքը անվավեր է»: Փաստորեն, «Կանաչ շարժման» նպատակ դարձավ նախագահի և գործադիրի պաշտոնից հեռացնել արմատական կոչող գործողությունների կողմնակից առաջնորդին, որի նախագահության առաջին շրջանը նշանավորվել էր տնտեսական անարդյունավետությամբ, արտաքին քաղաքական արկածախնդրությամբ և այնպիսի վարդապետությամբ, որը ներառում էր քաղաքացիական իրավունքների նոր սահմանափակումներ, որոնք Մ. Յ. Մուսավիի կողմնակիցների կարծիքով չէին համապատասխանում 21-րդ դարի պահանջներին:

Մ. Յ. Մուսավիի կողմնակիցները աջակցություն էին ստանում նախկին նախագահ Յ. Ռաֆսանջանից և որպես նախընտրական արշավի տարբերակիչ նշան՝ օգտագործում էին կանաչ գույնը (կանաչը իսլամը խորհրդանշող գույնն է): Պետք է նշել, որ զանգվածային բողոքի ակցիաներին մասնակցող իրանցիներից շատերի համար կանաչ գույնը չէր խորհրդանշում ո՛չ իսլամական ավանդույթները, ո՛չ որոշակի քաղաքական միտումները. շատերի համար դա իշխանությանն առնչվող ցանկացած համակարգի և արժեքների մերժման ու անհամաձայնության խորհրդանիշն էր⁵³²: Եվ հենց այդ դրվագը իրանական պատմության մեջ մատնանշեց իրանցիների միջև

⁵³⁰ **Իսկանդարյան Գ.**, Իրանում ներքաղաքական վիճակը մնում է լարված, http://theanalyticon.com/?p=371&fbclid=IwAR2HrwjmCztdt5iKMBjGEIYx9G89JEHnmSykOdrx_5M5D38hccel5aAA9IM, (06.07.2011):

⁵³¹ Natāyeg-e nhayai-e dahomīn dūwre-ye entegābāt-e rīāsāt-e ġomhūrī (Տասներորդ նախագահական ընտրությունների վերջնական արդյունքները), <https://www.moi.ir/fa/%D8%A7%D8%AE%D8%A8%D8%A7%D8%B1/84719>, (14.06.2009):

⁵³² Ցուցարարները հիմնականում վանկարկում էին «բռնապետի տապալում», «վելայաթ-է ֆադիհի տապալում», մինչդեռ Մ. Մուսավիի և «Կանաչ շարժման» նպատակը լրիվ այլ բան էր:

պատմական բաժանումը. մի կողմում ողջ իսլամական արժեհամակարգի փոփոխության կողմնակիցներն էին, մյուս կողմում՝ իշխող վարչակարգի և խմբակցությունների հակառակորդները:

«Կանաչ շարժում»-ը համարվում էր հիմնականում միջին դասի ապստամբություն՝ Նահանջող աստվածապետության դեմ: Թեև ինչպես ցուցարարներն էին Նշում թերուս ու «բացասական» զանգվածները ապահովում էին Մ. Ահմադինեժադի աջակցության պոպուլիստական հիմքը, միջին դասը պահանջում էր բաց քաղաքացիական հասարակություն: Այսպիսով՝ բարձրագույն կրթություն ստացած, արևմտամետ իրանցիները աջակցություն էին ցուցաբերում Մ. Յ. Մուսավիին, իսկ հետամնաց գյուղաբնակներն ու քաղաքային աղքատները՝ Մ. Ահմադինեժադին: Սակայն փորձեք չհամաձայնվել ՉԼՄ-ներում և բազմաթիվ հետազոտողների կողմից կիրառվող «միջին դասի ապստամբություն» արտահայտության հետ, քանի որ գաղտնիք չէ, որ «Կանաչ շարժում» հիմնական մասնակիցները 15-29 տարեկան, գուցե բարձրագույն կրթություն ստացած, բայց գործազուրկ իրանցիներն էին⁵³³: Ստացվում է, որ ծնողների հաշվին ապրող, մշուշոտ ապագա և բարեկեցիկ կյանքի հույսով լեցուն երիտասարդը չի կարող բազմամիլիոնանոց երկրի միջին խավը կազմել:

Բողոքի ակցիաների ընթացքում շատերի համար տարօրինակ էր հոգևոր առաջնորդի լուրջությունը և սառնասիրտ վերաբերմունքը ցուցարարներ-օրենքի ներկայացուցիչներ բախման ժամանակ: Բանն այն է, որ 2010թ.-ի հունվարի 9-ին Ղոմում իր ելույթի ժամանակ միայն Ա. Խամենեին հայտարարեց, որ երկրում սկզբի առած անկարգությունները արևմտյան «Գունավոր հեղափոխության» փորձեր են, ինչին երկրի իշխանությունները շարունակելու են կոշտ արձագանք տալ, և չեն պատրաստվում զիջումների գնալ կամ բանակցել ընդդիմադիրների հետ⁵³⁴:

Պատահական չէ, որ հոգևոր առաջնորդը այդ օրհասական օրերին օգտագործում էր «Գունավոր հեղափոխություն» արտահայտությունը: Գաղտնիք չէ, որ «Գունավոր հեղափոխությունները» առավելապես ուղղված են վարչակարգի փոփոխությանը, սակայն հեղափոխություններ են կոչվում, քանի որ դրանք մոբիլիզացնում են բնակչության հսկայական զանգվածները և փոփոխության չեն ենթարկում սոցիալական կառույցները: Փոխարենը, ձգտում են փոփոխության ենթարկել իշխող վերնախավը՝ արևմտամետ կամ առավելապես ամերիկամետ տնտեսական և արտաքին քաղաքականություն վարելու համար: Նման միտման վառ օրինակ կարող էր լինել Թեհրանում ծագած «Կանաչ շարժումը», թեպետ հեղափոխություն կոչվելու պարագայում այն կարելի է դասել «թվացյալ» հեղափոխությունների շարքին:

Սակայն արդեն 2010թ.-ի փետրվարի 11-ին՝ Իսլամական հեղափոխության հաղթանակի օրը, կառավարական ուժերը վերջ դրեցին «Կանաչ շարժման» փողոցային ցույցերին: Բախումների արդյունքում իրավապահ ուժերը կանգնեցրին ցուցարարների առաջխաղացումը՝ ձերբակալելով կամ բռնության ենթարկելով ակցիայի մասնակիցներին:

Ցույցերի փողոցային դադարից հետո պայթարը կարծես թե տեղափոխվեց քաղաքական վերնախավ: Մասնավորապես հունիսի 26-ին Մ. Ահմադինեժադի կազմակերպած մեջլիսի անդամների ամենամյա ընդունելությանը մասնակցեցին Իրանի խորհրդարանի 290 պատգամավորներից միայն 105-ը, որոնց շարքերում չէր Նաև խորհրդարանի նախագահ Ա. Լարիջանին: Ընդ որում, պետք է փաստել, որ բացակա 185 պատգամավորներից միայն 76-ն էին հանդիսանում «բարեփոխիչների» ճամբարի

⁵³³ Фарес В., Революция грядет: борьба за свободу на Ближнем Востоке, Эксмо, Москва, 2011, <http://knizh.ru/book33413.html>, (18.08.2017):

⁵³⁴ Bayānāt dar didār-e mardom-e Qom dar sālgard-e Qiyām-e 19 dey (Դեյ ամսվա 19-ի իրադարձություններին նվիրված ելույթը Ղոմի մադրկանց հետ հանդիպման ժամանակ), <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=8599>, (09.01.2010):

ներկայացուցիչներ. ստացվում է, որ Նորընտիր Նախագահի օրինականությունը չէին ընդունում՝ նաև մյուս խմբակցությունների որոշ ներկայացուցիչներ⁵³⁵:

Թեպետ շարժման առաջնորդները զիջեցին իրենց դիրքերը և ընդունեցին Նախագահական ընտրությունների արդյունքները, սակայն շարժումը ամբողջությամբ չէր մարում և առաջ էր քաշում գաղափարներ, որոնք ամփոփ կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ՝ Իրանի ազգային շահեր և ինքնիշխանություն: Այս սկզբունքի հիմքում ընկած էր «Ո՛չ մի Գազա, Լիբանան, իմ հոգին զոհաբերվելու է միայն Իրանի համար» կարգախոսը և վելայաթ-է ֆադիհի վերանայումը: Սա թերևս «Կանաչ շարժման» ամենասադրիչ գաղափարն էր, քանի որ ուղղակիորեն ազդում էր վարչակարգի հետագա գոյության վրա: Չգայուն արտաքին քաղաքականություն և կառուցողական հարաբերություններ աշխարհի հետ. համաձայն այս սկզբունքի՝ անհրաժեշտ էր Նորմալ հարաբերություններ ձևավորել Իսրայելի և ԱՄՆ-ի հետ, ինչպես նաև զարգացնել հարաբերությունները մարդու իրավունքների միջազգային կազմակերպությունների և ինստիտուտների հետ:

Եզրակացություններ

Ընդհանուր առմամբ, «Կանաչ շարժման» ողջ ընթացքը պայմանականորեն կարելի է 3 փուլի բաժանել.

- Առաջին փուլը (2009թ., հունիս) ներառում էր քաղաքային (մասնավորապես՝ Թեհրան) միջին խավից երիտասարդության, բարեփոխիչների և Մ. Ահմադինեժադի առաջին Նախագահական ժամկետից (2005-2009) հիասթափվածների ակտիվացումը: Այս փուլում շարժումը ինքնաբերական բնույթ էր կրում, ձևավորվեց ընտրություններից զրեթե մեկ ամիս առաջ և ուղղված էր հիմնականում կենտրոնական և հյուսիսային Թեհրանի միջին խավի ակտիվացմանը, մինչդեռ Թեհրանի հարավում սոցիալական ցածր պայմաններ ունեցող բնակչությունը դրանում նշանակալի դեր չէր խաղում: Քանի որ այս փուլում շարժման նպատակը բարեփոխումն էր, այլ ոչ թե գոյություն ունեցող վարչակազմի տապալումը, և այն չօգտագործեց զանգվածների ակտիվացման Նորարարական մեթոդներ կամ ուժային կառույցներին ներգրավելու Նոր մարտավարություն, կառավարությունը շարժումը որպես սպառնալիք չդիտարկեց:

- Երբ 2009թ.-ի հունիսի 12-ին հայտարարվեցին ընտրությունների արդյունքները, բնակչությունը դրանք կեղծված համարեց, և շարժումը մտավ զարգացման երկրորդ փուլ, որը բնութագրվեց բաց անհնազանդությամբ: Հիմնական կարգախոսով խստորեն վիճարկվում էին ընտրությունների արդյունքները, և կոչ էին անում վերահաշվարկել դրանք՝ անհրաժեշտության դեպքում Նոր ընտրություններ անցկացնելու համար: Արդեն 2009թ.-ի հունիսի 20-ից ոստիկանությունը և Բասիջի ուժերը սկսեցին ավելի համակարգված կերպով հետապնդել շարժումը: Մինչ Facebook-ը և Twitter-ը անարգել օգտագործվում էին առաջին փուլում, երկրորդ փուլում համացանցային կապերի արագությունն ընկավ և, վերջիվերջո, այն վայրերում, որտեղ անցկացվում էին ցույցերը, գործնականում անջատվեց ինտերնետը: Իշխանությունները հետզհետե խեղդում էին շարժումը. դեկավարներից երկուսը մեկուսացված էին, իսկ բողոքի ակցիաները ճնշվում էին:

- Այնուհետև «Կանաչ շարժումը» սկսեց պառակտվել: Շարժման առաջնորդներ Մ. Յ. Մուսավին, Նրա կինը՝ Չահրա Ռահնավարը, որ շարժման առաջին օրերից եղել էր ամուսնու կողքին, Մ. Զարուբին գտնվում էին տնային կալանքի տակ, ձերբակալության ու քաղաքական հետապնդման էր ենթարկվում նաև Մ. Խաթամին, ինչի արդյունքում

շարժումը գրկվեց ղեկավարությունից: Ընտրություններին հաջորդող ամիսներին երիտասարդ ակտիվիստները պայքարում էին լայնածավալ բողոքներ կազմակերպելու կառավարության դեմ, մինչդեռ դա խստացնում էր վերահսկողությունը շարժման վրա:

Փորձելով պատասխանել այն հարցին, թե ի վերջո ու՞մ էր ձեռնտու Իրանում գունավոր հեղափոխության անցկացումը կամ ի՞նչ ուժեր էին կանգնած իրանական ժողովրդի բողոքի ցույցների հետևում, պետք է փաստենք, որ աշխարհաբաղաբալան տեսանկյունից իշխանափոխությունն Իրանում առաջին հերթին ձեռնտու էր ԱՄՆ-ին և իր դաշնակիցներին՝ ԵՄ-ին ու Իսրայելին: Արևմտյան երկրների համար Մ. Ահմադինեժադի հաղթանակը նշանակում էր աստվածապետական տարրերով հանրապետական վարչակարգի պահպանում, մահմեդական աշխարհում առաջնորդության պահանջների ամրապնդում, «միջուկային» ծրագրի արագացում և Իրանա-իսրայելական հնարավոր պատերազմ: Մինչդեռ Մ. Յ. Մուսավիի հաղթանակը ենթադրում էր Իրանի ղեկավարության հրաժարումը Մ. Ահմադինեժադի վարած արմատական քաղաքականության դիրքերից, «պաղեստինյան», «լիբանանյան», «իսրայելյան» հիմնահարցերի «հրատապության» նվազում, պայմաններ էր ստեղծում տնտեսության ազգային ոլորտներում օտարերկրյա կապիտալի և մասնավոր ներդրողների ընդունման համար և թույլ էր տալիս կենտրոնանալ երկրի բոլոր ոլորտներում արտաքին վերահսկողության աստիճանական հաստատման վրա: Սակայն արդարացի լինելու համար պետք է փաստել, որ Իրանում «Կանաչ շարժում»-ը երկրի սոցիալ-տնտեսական ու ներքաղաքական իրադրության արգասիք էր, և այն ոչ մի կերպ չի կարելի «Գունավոր հեղափոխություն» անվանել:

Ներքաղաքական տեսանկյունից Իսլամական Հանրապետությունում իշխանափոխությունը բխում էր Իրանի քաղաքական վերնախավի մի շարք ազդեցիկ ներկայացուցիչների շահերից: 2009թ.-ի Նախագահական ընտրությունների քարոզարշավի համատեքստում բախում էր տեղի ունեցել երկրի բարձրագույն ղեկավարության պահպանողական և բարեփոխիչների ճամբարների առաջնորդների միջև: Մ. Յ. Մուսավին կանգնեց բարեփոխիչների ճամբարի կողքին՝ միավորելով ստեղծագործ մտավորականության ներկայացուցիչներին, ձեռներեցներին և հողատերերի մի մասին: Երա թեկնածությանը աջակցել են այսօրվա Յ. Ա. Մոնթազերին, Նասեր Շիրազին, Մուսավի Արդեբիլին, Իրանի Նախկին Նախագահներ Յ. Ռաֆսանջանին, Մ. Խաթամին և Խորհրդարանի խոսնակ Ա. Լարիջանին: Ինքը՝ Մ. Ահմադինեժադը, ընդդիմության դավադրության կազմակերպիչ էր անվանել Յ. Ռաֆսանջանին, որ «Իսլամական հեղափոխությունից հետո իրեն և իր ընտանիքի անդամներին միլիարդատերեր դարձրեց»⁵³⁶:

Սակայն ի սկզբանե պետք է հստակեցվեր մի կետ. անկախ նրանից, թե ով հաղթանակ կտաներ Նախագահական ընտրություններում, ո՛չ Իրանի արտաքին քաղաքականությունը, ո՛չ էլ դրա աշխարհաքաղաքական կեցվածքը կտրուկ փոփոխության չէին կարող ենթարկվել: Չնայած Նախագահը Թեհրանում իսլամական կառավարման մարդկային դեմքն ու ներկայացուցիչն է, բայց Նա գործադիր որոշում կայացնող կամ «գլխավոր հրամանատար» չէ: Այսօրվա Իրանի ամենահզոր և ազդեցիկ մարդը Գերագույն առաջնորդ Այաթոլլահ Ալի Խամենեին է, որին աջակցում է Ազգային անվտանգության խորհուրդը և Իսլամական հեղափոխության պահպանների կորպուսը: Ա. Խամենեին և Ազգային անվտանգության խորհուրդը պատասխանատու են կառուցելու երկրի տարածաշրջանային և արտաքին քաղաքականությունը՝ ներառյալ միջուկային ծրագրին առնչվող ողջ գործընթացը (օրակարգի մշակում,

⁵³⁶ Matn-e kâmel-e monâzere-ye Mirhosein Mûsavî va Maġmûd Aġmadîneġ ad (Մահմուդ Ահմադինեժադի և Միրհոսեյն Մուսավիի բանավեճի ամբողջական տեքստը), <https://donya-e-eqtesad.com/بخير-64/5-10534-متن-کامل-مناظره-میرحسین-موسوی-محمود-امادی>, (06.06.2009):

բանակցություններ վարում, որոշումների կայացում) և արևմտյան տերությունների հետ հարաբերությունները՝ նախագահին թողնելով մանևրելու սահմանափակ հնարավորություններ՝ երկրի միջազգային հարաբերությունների որոշման հարցում:

Ամփոփելով նշենք «Կանաչ շարժման» թողած հետևանքները ԻՌՆերքաղաքական կյանքի վրա.

➤ Մ. Յ. Սուսավին և Մ. Զարուբին առավելապես սիմվոլիկ կերպարներ էին, քան շարժման առաջնորդներ: Վախենալով վարչակազմի փլուզումից և շարժումը արյան մեջ ճնշելու՝ ԻՌՊԿ-ի պատրաստակամությունից՝ երկուսն էլ անորոշության մեջ էին և Թեհրանի փողոցներում գտնվող իրենց միլիոնավոր հետևորդներին չէին կարողանում ճիշտ ուղղորդել:

➤ ԻՌՊԿ-ն հանդես եկավ որպես պետական իշխանության կենտրոնական հաստատություն, որի հիմնական առաքելությունն էր վարչակարգի ներքին թշնամիներին արմատախիլ անելը:

➤ «Կանաչ շարժում»-ը «Գունավոր հեղափոխություն» կամ դրա փորձ չէր, քանի որ իրանական հասարակությունը և կառավարությունը բավականին մեկուսացած ու փակ էին արևմտյան գաղափարական ազդեցությանը ենթարկվելու համար: Իրականում հենց իրանական իշխող վերնախավին էր ձեռնտու արևմտյան սպառնալիքի ներքո ժողովրդին հանդարտեցնելը և սոցիալ-տնտեսական դժվարություններից ուշադրություն շեղելը:

➤ Այնպիսի աստվածապետական պետությունում, ինչպիսին Իրանն է, ցանկացած շարժում կամ հեղափոխություն ի սկզբանե դատապարտված է տապալման, եթե չի վայելում հոգևոր վերնախավի կամ գոնե հոգևորականների մեծամասնության աջակցությունը: Տվյալ պարագայում շարժման ձախողումը ևս մեկ անգամ ապացուցեց, որ անկախ երկրում առկա սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական դժվարություններից՝ երկրում արմատական քաղաքական փոփոխությունների միտում գոյություն չունեի:

➤ Միևնույն ժամանակ «Կանաչ շարժման» մեկ այլ արդյունք և ձեռքբերում էր այն, որ բացահայտեց կառավարող համակարգի և խմբակցությունների միջև առկա «խորը ճեղքերը»: Իշխող վերնախավը բազմաթիվ իրանցիների աչքում կորցրեց իր լեգիտիմությունը:

➤ «Կանաչ շարժման» կարևոր արդյունք էր այլընտրանքային հաղորդակցության ի հայտ գալը: Հենց այս շրջանում է, որ ավանդական մամուլին ու լրատվությանը փոխարինելու են գալիս սոցիալական կայքերը և համացանցային ինֆորմացիոն հոսքերը: Լայն տարածում գտած Facebook-ում և Twitter-ում կատարած հրապարակումների ու մեկնաբանությունների միջոցով ցուցարարները համալրում էին իրենց շարքերը՝ նոր գաղափարակիցներով, իսկ ահա Instagram-ը և Youtube-ը հնարավորություն էին տալիս երկրում տեղի ունեցող իրադարձությունները հասանելի դարձնել ողջ աշխարհի օգտատերերին:

LIANA PETROSYAN

*Yerevan State University, Faculty of Oriental Studies, Department of Iranian Studies,
Senior Laboratory Assistant, Ph.D. Student;
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of the article is to present and study the political and ideological context which resulted in the beginning of the Green Movement in the Islamic Republic of Iran, as well as to generalize the reasons for the failure of the latter. Our task is to study and analyze the causes and processes of the start of the movement, during which the equality between Iranian political groups has changed, as well as to represent the interests and benefits of domestic and foreign political actors involved in the process.

During the research such scientific methods as analysis, synthesis, and the principle of historicity were applied.

The study resulted into the conclusion that the contested presidential elections of 2009 revealed deep contradictions of the ruling elite at the political and spiritual levels, casting doubt on the effectiveness of governing the country in accordance with legal and Islamic laws. The new reform movement in Iran has revealed the contradictions between modernity and democracy and the unresolved tensions that existed in theology around faith.

Key words: *Islamic Republic of Iran, Green Movement, Mahmoud Ahmadinejad, Ali Khamenei, systemic changes, elections, color revolution, opposition.*

ПРОТЕСТЫ ПРОТИВ М. АХМАДИНЕЖАДА: «ЗЕЛЕНОЕ ДВИЖЕНИЕ»

ЛИАНА ПЕТРОСЯН

*старший лаборант и аспирант
кафедры иранистики факультета востоковедения
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи - изучить и представить политический и идеологический контекст, в ходе которого началось «Зеленое движение» в Исламской Республике Иран, а также обобщить причины провала движения. Наша задача – рассмотреть и проанализировать причины и процессы начала движения, в ходе которого изменилось равенство между иранскими политическими группировками, а также представить интересы и выгоды вовлеченных в процесс внутривнутриполитических и внешнеполитических игроков.

В ходе исследования были применены научные (анализ, синтез, принцип историчности) методы.

В результате исследования мы пришли к выводу, что оспариваемые президентские выборы 2009 года выявили глубокие противоречия правящей элиты – ее политических и духовных слоев, – ставя под сомнение эффективность управления страной в соответствии с правовыми и исламскими законами. Новое реформаторское движение в Иране выявило противоречия между современной действительностью и демократией и показало напряженность, существовавшую в отношении богословия и веры.

Ключевые слова: *Исламская Республика Иран, Зеленое движение, Махмуд Ахмадинежад, Али Хаменеи, системные изменения, выборы, цветная революция, оппозиция.*

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԶԱՅԱՍԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՉՈՐԱՅԱՎԱՔԱՅԻՆ ՆԵՐՈՒԺԻ ԸՆԴԱՅՆՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ*

ՀՏԴ 338.245.2

ԱԶԱՏ ԴԱՎԹՅԱՆ

*ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետապոտական համալսարանի Ազգային ռազմավարական հետապոտությունների ինստիտուտի Ռազմավարական խաղերի և մոդելավորման խմբի գիտնական վերլուծաբան, տնտեսագիտության թեկնածու,
բ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
azat-davtyan@mail.ru*

Սույն հոդվածի նպատակն է գնահատել Հայաստանի տնտեսության պորահավաքային ներուժի ընդլայնման հնարավորությունները՝ տնտեսության առանձին ոլորտների վիճակի և դրանցում իրականացվող պետական քաղաքականության վերլուծության միջոցով: Եզված նպատակին հասնելու համատեքստում նախ խնդիր է դրվել ներկայացնելու պորահավաքային ներուժի բովանդակությունը և դրա բաղադրիչները, այնուհետև անդրադարձ կատարելու Հայաստանի պորահավաքային հիմնական խնդիրներին՝ ըստ տարբեր ոլորտների վերլուծության: Վերջում տնտեսության և այլ ոլորտների փոխկապվածության հաշվառմամբ ՀՀ տնտեսության և պետության պորահավաքային կարողությունների ընդլայնման և իրացման վերաբերյալ ներկայացնում ենք առաջարկություններ՝ ուշադրություն դարձնելով տնտեսության առավել ճկուն կառուցվածքին նպաստող ռազմարդյունաբերության զարգացման հիմնական ուղղություններին: Այս առումով օգտագործվել է ռազմարդյունաբերության և տնտեսության միաժամանակյա զարգացումն ապահովող գործոնների վերլուծության մեթոդը: Աշխատանքում օգտագործվել է նաև միջազգային փորձի և պատերազմների ժամանակակից բնույթի հաշվառմամբ և տնտեսության պորահավաքային ներուժի ընդլայնման հիմնական ուղղությունների կարևորման հիման վրա պետության պորահավաքային նախապատրաստության գործընթացում կարևորագույն գործոնների ազդեցության վերլուծության մեթոդը: Հետապոտության արդյունքում պարզվել է, որ Հայաստանի տնտեսության պորահավաքային համեմատաբար լայն հնարավորություններ են առկա ագրոարդյունաբերության և էներգետիկ ոլորտներում: Պետք է նշել, որ պատերազմական դրության ժամանակի սպառնալիքներին դիմակայելու նպատակով հենց խաղաղ ժամանակ պահանջվում են գլխավորապես տնտեսության արտադրական հատվածի զարգացման առաջնահերթ քայլեր: Ընդ որում, արտադրությունների ընդլայնումը, դիվերսիֆիկացումը և ապակենտրոնացվածության մակարդակի բարձրացումը կնպաստեն և՛ պարենային ապահովության, և՛ սոցիալական, և՛ տնտեսական անվտանգության ապահովմանը: Մյուս կողմից հնարավորություն կստեղծվի ռազմական դրության ժամանակ արագորեն իրացնել տնտեսության առկա պորահավաքային ներուժը:

* Հոդվածը ներկայացվել է 16.05.2020թ., գրախոսվել՝ 20.05.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

Հիմնաբառեր՝ գորահավաքային ներուժ, տնտեսական քաղաքականություն, մշակող արդյունաբերություն, մարդկային ռեսուրսներ, Էներգետիկա, տարածքային պարզացում, հանքահումքային ռեսուրսներ:

Չորահավաքային ներուժը և դրա բաղադրիչները

Պետության զորահավաքային ներուժը մեր կարծիքով կարելի է բնորոշել որպես պետության ներքին և արտաքին մարդկային, կյուլթական, տեխնոլոգիական, ֆինանսական ու կառավարչական ռեսուրսների համախումբ, որը կարող է օգտագործվել պետության զորահավաքային նախապատրաստության միջոցառումների իրականացման և պետությունը խաղաղից ռազմական դրության փոխադրելու գործընթացում: Կարելի է ենթադրել, որ խոսքը գնում է ռազմական դրության նախապատրաստման և բուն պատերազմի ընթացքում զորահավաքային խնդիրների լուծման համար ինքնաբավության առավելագույն մակարդակի ապահովման մասին: Իսկ եթե հաշվի առնենք նաև ժամանակակից պատերազմական գործողությունների բարձր ինտենսիվությունը, արագընթացությունը և մասշտաբայնությունը (սահմանի ամբողջ երկայնքով), ապա կարևորվում է նաև արտադրական հզորությունների և զինված ուժերի, ինչպես նաև քաղաքացիական ու ռազմական ապրանքների խոշոր պահուստների առավելագույն ապակենտրոնացվածության և պետական ու տեղական ինքնակառավարման մարմինների աշխատանքի բարձր մակարդակի օպերատիվության ապահովումը:

Ընդհանուր առմամբ՝ զորահավաքային ներուժը այն անհրաժեշտ բազան է, որն օգտագործվում է պետության զորահավաքային նախապատրաստության միջոցառումների իրականացման համար: Համաձայն ՀՀ «Պաշտպանության մասին» օրենքի՝ պետության զորահավաքային նախապատրաստությունը պետությունը զինված հարձակումից պաշտպանելու և պատերազմի ժամանակ զինված ուժերի և այլ զորքերի, տնտեսության ու բնակչության պահանջմունքները բավարարելու նպատակով պետական և տարածքային կառավարման, տեղական ինքնակառավարման մարմինների, անկախ կազմակերպական-իրավական ձևից՝ կազմակերպությունների կողմից և քաղաքացիների մասնակցությամբ խաղաղ ժամանակ իրականացվող միջոցառումների ամբողջությունն է⁵³⁷: Իր հերթին տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստությունը ենթադրում է մինչև բուն պատերազմական գործողությունների մեկնարկը պետական ու մասնավոր հատվածում ազգային ռեսուրսների առանձնացում, ծավալների գնահատում, ռազմական ու քաղաքացիական հատվածների պահանջմունքների (այդ թվում՝ նաև՝ պատերազմական գործողությունների ժամանակ պահանջմունքների կանխատեսման հիման վրա) բավարարման նպատակով դրանց օգտագործման համար հստակ միջոցառումների պլանավորում և իրականացում:

Պետք է նաև նշել (այդ թվում՝ Հայաստանի պարագայում), որ ժամանակակից պայմաններում տնտեսության զորահավաքային հայեցակարգի ու պլանների մշակման ընթացքում անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ զորահավաքային նախապատրաստությունը և տնտեսության ծավալումը կապված է ավելի մեծ դժվարությունների հետ, քան նախկինում: Դա պայմանավորված է մի շարք պատճառներով, առաջին հերթին՝ ժամանակակից սպառազինությունների և ռազմական տեխնիկայի (ՍՌՏ-երի) խոցման և ավերածությունների հզորությամբ, որոնց կիրառումը հենց պատերազմի սկզբում կարճ ժամանակահատվածում կարող է անդառնալի վնասներ հասցնել պատերազմող պետությունների տնտեսական ներուժին այդ երկրների տարածքների ամբողջ

537

ՀՀ «Պաշտպանության մասին» օրենք, Համարը ՀՅ-196-Ն, 2017, <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150214> վերջին այց 16.05.2020:

խորությամբ: Բացի դրանից, տնտեսության զորահավաքային պատրաստումը չափազանց դժվարացել է՝ կապված ՄՈՏ-երի տեխնիկական բարդության և արժեքի մեծացման, արտադրական գործընթացի ժամանակահատվածի երկարացման, ՄՈՏ-երի արտադրության գործընթացում ներգրավված աշխատակիցների և ինժեներների որակավորման պահանջների խստացման և բազմաթիվ կապալառուների ու մատակարարների գործունեությունում կոպտեբացման մակարդակի բարձրացման հետ: Պետք է նաև հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ վերջին տարիներին ռազմական արտադրության միջազգայնացման գործընթացը անխուսափելիորեն տանում է զորահավաքային բազայի միջազգայնացման: Կյո իսկ պատճառով տնտեսության զորահավաքի ազգային պլանների մշակման ժամանակ անհրաժեշտ է ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել օտարերկրյա աղբյուրներից ռեսուրսների ներգրավման և դաշնակից պետությունների տնտեսական զորահավաքի պլանների հնարավորություններին⁵³⁸:

Միևնույն ժամանակ տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության խնդիրները չի կարելի սահմանափակել միայն տնտեսական տեսանկյունով՝ հաշվի չառնելով երկրի էներգետիկ, տրանսպորտային, ժողովրդագրական, տարածքային զարգացման, կրթական և այլ ոլորտների հետ փոխադարձ կապերը, որոնք ըստ էության ձևավորում են պետության զորահավաքային նախապատրաստությունը «սնուցող» համակարգ:

Հայաստանի տնտեսության զորահավաքային հիմնական խնդիրները

Ներկայումս տեղական արտադրության հաշվին բավարարվում է պարենային հաշվեկշիռներում ներառված պարենամթերքի գնողունակ պահանջարկի շուրջ 55%-ը՝ հաշվարկված էներգետիկ արժեքով: Մասնավորապես ինքնաբավության բարձր մակարդակ է ապահովվում կարտոֆիլի, բանջարաբոստանային մշակաբույսերի, պտղի, խաղողի, մանր եղջերավորների մսի, ձվի, ձկան ուղղությամբ, միջին մակարդակից բարձր ինքնաբավության մակարդակ գոյություն ունի խոշոր եղջերավորների մսի, կաթի ու կաթնամթերքի համար, իսկ ցորենի, հատիկաընդետնային մշակաբույսերի, բուսական յուղի, թռչնի ու խոզի մսի ինքնաբավության մակարդակը շարունակում է մնալ ցածր⁵³⁹:

2018 թ.-ի Հայաստանի ազգային պարենային հաշվեկշիռում հիմնական պարենամթերքների ինքնաբավության գծով առկա է հետևյալ պատկերը. ցորեն՝ 31.5%, գարի՝ 65.6%, կարտոֆիլ՝ 102.6%, բանջարեղեն ու բոստան՝ 104.7%, միրգ ու հատապտուղ՝ 108.9%, հատիկաընդետնային մշակաբույսեր՝ 38.6%, շաքար՝ 68.6%, ձու՝ 99.5%, կաթ՝ 86.8%, բուսական յուղ՝ 2.2%, տավարի միս՝ 89.2%, խոզի միս՝ 53.3%, ոչխարի և այծի միս՝ 128.6%, թռչնի միս՝ 26.6%, ձուկ՝ 109%⁵⁴⁰:

ՀՀ տնտեսության և ընդհանրապես պետության զորահավաքային կարևորագույն խնդիրներից մեկն առնչվում է ենթակառուցվածքների թույլ զարգացվածությանը: Առանց միջմարզային և միջհամայնքային բարվոք ավտոճանապարհների՝ առանձին մարզերում ու համայնքներում էներգետիկ ապահովվածության բավարար մակարդակի հնարավոր չէ նպաստել տնտեսության զորահավաքային նախապատրաստության մակարդակի

⁵³⁸ **Гилькова О.**, Мобилизационная подготовка экономики к войне: особенности, закономерности и проблемы. Economic Science Today: Theory and Practice, 139-143, 2017, <https://interactive-plus.ru/e-articles/373/Action373-119312.pdf>, վերջին այց 16.05.2020.

⁵³⁹ ՀՀ Գյուղատնտեսության նախարարություն, Պարենային անվտանգություն, 2019, <http://old.minagro.am/gյուղատնտեսությունը-հայաստանում/պարենային-անվտանգություն/> վերջին այց 16.05.2020

⁵⁴⁰ **Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե**, Պարենային ապահովություն և աղբատություն, 2019 թ. հունվար-դեկտեմբեր, Պարենի առկայություն, 2019, https://armstat.am/file/article/f_sec_4_2019_3_.pdf, վերջին այց 04.06.2020:

բարձրացմանը: Ի դեպ, ենթակառուցվածքների թերզարգացվածությունը վնասում է նաև ՀՀ տարածքային համաչափ զարգացմանը և խոչընդոտում է առանձին մարզերի ու համայնքների՝ տնտեսական ինքնաբավության մակարդակին հասնելուն:

Իսկ ժամանակակից պատերազմի պայմաններում Հայաստանի առանձին տարածքային միավորների սեփական պահանջմունքների բավարարման համար տեղի ռեսուրսների հաշվին պարենային ու արդյունաբերական արտադրանքի առավելագույն թողարկումը (ինչը կնպաստի նաև արտադրությունների տեղաբաշխվածության մակարդակի բարձրացմանը) չափազանց կարևոր է պետության ընդհանուր զորահավաքային նախապատրաստության տեսանկյունից:

Համայնքների տնտեսական զորահավաքային խնդիրների մասին խոսելիս պետք է նշել, որ դրանց սկզբնաղբյուրներից է նաև երկրի բնակչության բնական աճի բացասական միտումները (ստորին աղյուսակում ներկայացված է Հայաստանի դե ֆակտո բնակչությանը վերաբերող որոշ տվյալներ, իսկ 2019 թ.-ին բնակչության թվաքանակը՝ հաշվարկված տարեսկզբին, կազմել է շուրջ 2965000 մարդ⁵⁴¹) և արտագաղթի բարձր տեմպերը: Ընդ որում, բնակչության բնական հավելանքը 2015 թ.-ին կազմել է 13.9, 2016 թ.-ին՝ 12.4, 2017 թ.-ին՝ 10.6, 2018 թ.-ին՝ 10.8⁵⁴²:

Աղյուսակ 1. Հայաստանի դե ֆակտո բնակչության գնահատականներ⁵⁴³

Տարի	ՀՀ ԱՎԾ ընթացիկ հաշվառում, դե յուրե	Վերահաշվարկ միգրացիոն սալոյի «չհաշվառված» մնացորդով	Դե ֆակտո բնակչության գնահատականներ հաշվարկված բնական հավելանքով և բոլոր սահմանահատումների տարբերություններով
2011	3,018.9	3,018.9	2,871.8
2012	3,021.4	3,003.6	2,843.4
2013	3,026.9	2,970.2	2,815.5
2014	3,017.1	2,963.4	2,798.9
2015	3,010.6	2,943.5	2,772.5
2016	2,998.6	2,926.0	2,743.0
2017	2,986.1	2,902.6	2,707.2
2018	2,972.7	2,899.7	2,690.9

Մյուս կողմից ուրբանիզացման մակարդակի բարձրացումը բերում է համայնքներից բնակչության ներքին միգրացիայի դեպի խոշոր քաղաքներ, ինչը բացասաբար է ազդում համայնքների աշխատուժի քանակի և որակի վրա: Այդ հանգամանքն իր հերթին նվազեցնում է համայնքներում տնտեսական ակտիվությունը, հետևաբար և՛ համայնքներում, և՛ ամբողջ պետության մակարդակում զորահավաքային կարողությունները:

Հայաստանի հանքահումքային ոլորտը բնութագրվում է տարատեսակ մետաղական և ոչ մետաղական հանքանյութերով, որոնցից մետաղային օգտակար հանածոների շարքում արդյունաբերական նշանակություն ունեն երկաթը, պղինձը,

⁵⁴¹ Հայաստանի ազգային վիճակագրական ծառայություն, Աղբատության պատկերը Հայաստանում 2008-2018 թթ., 2019, https://armstat.am/file/article/poverty_2019_a_2.pdf վերջին այց 04.06.2020

⁵⁴² Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁴³ Մանուկյան Ս., Հայաստանի բնակչության քանակի դինամիկան պատմական կոնտեքստում 1827-2018 թթ., Orbeli Center, 2019, <https://orbeli.am/hy/post/204/2019-05-03/%D5%80%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%BD%D5%BF%D5%A1%D5%B6%D5%AB+%D5%A2%D5%B6%D5%A1%D5%AF%D5%B9%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B6+%D6%84%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%AF%D5%AB+%D5%A4%D5%AB%D5%B6%D5%A1%D5%B4%D5%AB%D5%AF%D5%A1%D5%B6+%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%B4%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6+%D5%AF%D5%B8%D5%B6%D5%BF%D5%A5%D6%84%D5%BD%D5%BF%D5%B8%D6%82%D5%B4%D5%9D+1827-2018+%D5%A9%D5%A9> վերջին այց 04.06.2020

մոլիբդենը, կապարը, ցինկը, ոսկին, արծաթը, այլումինը: Ընդերքում առկա են նաև հազվագյուտ ու ցրված մետաղների տարբեր տեսակներ, ընդ որում, գործող հանքարդյունաբերական կազմակերպությունների՝ տարբեր մետաղական օգտակար հանածոների պաշարներով ապահովվածությունը տարիների հաշվարկով հետևյալն է՝

- պղնձամոլիբդենային հանքաքարով՝ շուրջ 100-120 տարի.
- ոսկու հանքաքարով՝ շուրջ 25-30 տարի.
- կապար-ցինկային հանքաքարով՝ շուրջ 20-25 տարի⁵⁴⁴:

Մետաղական պաշարների ոչ արդյունավետ օգտագործման պատճառով առաջացած թափոններում ու պոչամբարներում մտնում են չկորզված օգտակար հանածոներ, քանի որ կորզվում է պղնձի արդյունահանված հումքի միայն 65-66 %-ը, մոլիբդենի 70 %-ը, բազմամետաղների 50 %-ը:

Հայաստանի տարածքում հանդիպում են համարյա բոլոր տեսակի հանքանյութային ապարները: Առկա են նաև աղի ու կրի զգալի պաշարներ, ինչպես նաև թանկարժեք ու կիսաթանկարժեք քարերի մեծ տեսակակի⁵⁴⁵: Չնայած առկա մետաղական և ոչ մետաղական նշանակալի պաշարներին՝ հանքարդյունաբերության ոլորտում վերամշակման ծավալները փոքր են: Այդ պատճառով Հայաստանը կորցնում է հանքարդյունաբերության ներուժը առավելագույն կերպով զորահավաքային խնդիրների լուծման համար օգտագործելու հնարավորությունները:

Ինչ վերաբերում է էլեկտրաէներգիայի արտադրությանը, ապա Հայաստանի առկա հզորությունները բավարար են ներքին պահանջարկի բավարարման համար, իսկ ավելցուկային էլեկտրաէներգիան արտահանվում է Կրաստան ու Իրան: Ավելին, վերջին տարիներին Հայաստանում աստիճանաբար ընդլայնվում է նաև այլընտրանքային էներգետիկ հզորությունները:

Տնտեսության ու պետության զորահավաքային նախապատրաստության մյուս խնդիրը հենց զորահավաքային հիմնախնդիրներին տեղյակ և դրանց համակարգային լուծումներ առաջարկող կադրերի պակասությունն է: Ավելի կոնկրետ՝ կարևորվում է Հայաստանի առանձին տարածքային միավորների զորահավաքային հնարավորություններին քաջատեղյակ, զորահավաքային միջոցառումների «ճանապարհային քարտեզը» խորությամբ պատկերացնող և համապատասխան լիազորություններով օժտված կադրերի առկայությունը:

Հայաստանում զորահավաքային նախապատրաստության մակարդակի բարձրացման նպատակով քաղաքացիական ու ռազմական նախանշանակման արտադրանքի թողարկման գործում էական նշանակություն ունի նաև ճշգրիտ ճարտարագիտությունը: Իհարկե, դեռևս շատ վաղ է խոսել ներքին պահանջարկի առավելագույն բավարարման գործում տեղական ճշգրիտ ճարտարագիտության ոլորտի մասին: Այն դեռևս զարգացման սկզբնական փուլերում է և պահանջում է որակյալ կադրային ու տեխնոլոգիական վերագինման ուղղությամբ պետական ու մասնավոր հատվածի լուրջ ներդրումների ներգրավում:

Այսպիսով՝ Հայաստանի զորահավաքային հնարավորությունները տարբերվում են ըստ ոլորտների: Ժամանակակից պատերազմների վերոնշյալ պահանջներից բխում է, որ պատերազմող պետությունները պետք է լինեն հնարավորինս ինքնաբավ՝ ունակ արդիականացնելու արտադրությունների տեխնիկա-տեխնոլոգիական բազան, մեծացնելու պարենային ապրանքների և բարձր ավելացված արժեքով ռազմական ու քաղաքացիական ապրանքների արտադրության ծավալները, ընդ որում՝ տարածքային

⁵⁴⁴ Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի կարգադրությունը, ՆԿ-100-Ա, Հայաստանի Հանրապետության բնական պաշարների կառավարման հայեցակարգը, 2017, <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=90718> վերջին այց 16.05.2020

⁵⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

բավականին ապակենտրոնացվածությամբ: Այս տեսանկյունից առաջին անհրաժեշտության սպառողական ապրանքների արտադրությունը և բնական ռեսուրսների անկայությունը, ի համեմատ այլ ոլորտների, հնարավորինս մոտ է վերոնշյալ պահանջների բավարարմանը:

ՀՀ զորահավաքային ներուժի ընդլայնման և իրացման արդյունավետության ապահովման ուղղությունները (առաջարկությունների ներկայացում)
Ընդհանուր տնտեսական քաղաքականության կողմնորոշչներ

ՀՆԱ-ում տնտեսության իրական հատվածի մասնաբաժնի մեծացման նպատակով պետական քաղաքականությունը պետք է վարվի երկու ուղղություններով՝ տնտեսության իրական հատվածի արտադրանքի ներքին պահանջարկի ավելացում և արտաքին շուկաներում տեղական արտադրանքի մրցունակության բարձրացում: Դրան հասնելու համար հավելյալ բարդություններ է առաջացնում Հայաստանի տրանսպորտային ու տնտեսական շրջափակման փաստը: Այդ գործոնները պետք է անպայմանորեն հաշվի առնվեն պետական մարմինների կողմից զորահավաքային նախապատրաստության միջոցառումների պլանավորման ու իրականացման գործընթացում:

Որպես ասվածը արդարացնող փաստ պետք է նշել, որ ՀՀ արդյունաբերության զարգացման հեռանկարները մեծապես պայմանավորված են ոչ թե ներքին գործոններով, այլ համաշխարհային շուկայում հանքահումքային ռեսուրսների տատանումներով: Այսինքն՝ նույնիսկ մշակող հանքարդյունաբերության զարգացման ուղղությամբ պետական գործուն քայլերի ներդրման դեպքում վերջնական արտադրանքի շուկայական գինը կախված է լինելու համաշխարհային շուկայում գների տատանումներից: Դրա վառ օրինակն է ներկայումս COVID-19 կորոնավիրուսային համավարակի պատճառով համաշխարհային շուկայում բազային հումքի տեսակների (բացի թերևս ոսկուց) գների շեշտակի անկումը, որը մեր կարծիքով դեռևս կշարունակվի առաջիկա մեկ-երկու տարիների ընթացքում: Արդյունքում՝ այդ ժամանակահատվածում հայրենական արդյունաբերության զարգացման հեռանկարները դառնում են բավականին մշուշոտ: Այսպիսի պայմաններում հայրենական հանքարդյունաբերության ոլորտում պետական քաղաքականությունը պետք է կողմնորոշվի ոչ միայն ամբողջապես արտաքին շուկայի պահանջարկի (այնտեղ գների խիստ տատանումների ֆոնին), այլ նաև մշակող բաղադրիչի զարգացմամբ ներքին պահանջարկի բավարարմանը, ինչով հնարավոր կլինի որոշակիորեն նվազեցնել արտաքին շուկաներում բացասական երևույթների ազդեցությունը:

Տնտեսության իրական հատվածի արտադրանքի ներքին պահանջարկի ավելացման շրջանակներում ՀՀ զորահավաքային պաշարների կուտակման անհրաժեշտությամբ պայմանավորված՝ պետությունը պետք է ցուցաբերի նախաձեռնողականություն և հանդես գա որպես տեղական արտադրանքի հիմնական պահանջարկ ներկայացնող: Ընդ որում, անհրաժեշտ է ձերբազատվել բանկային վարկավորման սուբսիդավորման պրակտիկայից և անցում կատարել թողարկված արտադրանքի երաշխավորված գնման պրակտիկային: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է ստեղծել մի քանի հսկա, պետական վերահսկիչ մասնաբաժնով ձեռնարկություններ գյուղատնտեսության և արդյունաբերության ոլորտներում, որոնք հանդես կգան որպես գյուղատնտեսական ու արդյունաբերական վերամշակված տեղական արտադրանքի գնորդներ: Այդպիսով տեղական արտադրողները իրապես շահագրգռված կլինեն ընդլայնելու իրենց արտադրական հզորությունները և մեծացնելու արտադրության ծավալները: Այդ նպատակով Հայաստանի կողմից փոխառնված միջազգային վարկային միջոցները պետք է ուղղորդվեն բացառապես տեղական արդյունաբերական ճյուղերի տեխնիկական ու տեխնոլոգիական վերազինմանը: Դրանով հնարավոր կլինի

Նպաստելու տեղական արտադրողականության մեծացմանը, հետևաբար միավոր արտադրանքի ինքնարժեքի նվազմանը: Պետական մակարդակում համագործակցության շրջանակներում արտասահմանից ներգրավվող տեխնոլոգիաները նույնպես պետք է ներդրվեն զորահավաքային կարողությունների մեծացման ուղղությամբ: Այդ միջոցառումների շնորհիվ հայաստանյան ձեռնարկությունները կկարողանան բարձրացնել իրենց արտադրանքի մրցունակությունը և մասնաբաժինը այլ շուկաներում: Տեղական արտադրությունների տեխնիկական ու տեխնոլոգիական վերազինման ուղղությամբ վարկային միջոցների նպատակայնության մեծացման համար անհրաժեշտ է ստեղծել պետական վերահսկիչ մասնաբաժնով բանկ, որը հենց կգբաղվի միջազգային վարկային միջոցների տեղաբաշխմամբ, բայց արդեն ուղիղ աշխատելով վարկառու ձեռնարկությունների հետ: Այդպես մի կողմից տրամադրվող վարկային միջոցների տոկոսագումարները կլինեն անհամեմատ ցածր, պետությունն ինքը անմիջականորեն կգնահատի ֆինանսավորվող բիզնես նախագծերի իրականացվելիությունը և հետզուհետ, ինչպես նաև հնարավորություն կունենա ուղղակիորեն ֆինանսավորել այն բիզնես նախագծերը, որոնք կարևորվում են Հայաստանի զորահավաքային ներուժի ընդլայնման համար: Հետագայում այդ բիզնես նախագծերի հաջող իրականացման արդյունքում ստեղծված կամ ընդլայնված ձեռնարկություններին կարելի է ներառել պետական պատվերների տրամադրման գործընթացում և ներառել զորահավաքային առաջադրանքներ ունեցող ձեռնարկությունների ցանկում:

Բացի միջազգային վարկերի օգտագործման ուղղությունների վերանայումից, նպատակահարմար է, որպեսզի պետական վերահսկիչ մասնաբաժնով բանկը տրամադրի վարկային միջոցներ գլխավորապես այն բիզնես նախագծերի իրականացման համար, որոնք նախատեսում են կապիտալ ծախսեր հատկապես գյուղատնտեսական արտադրանքի և հանքահումքային ռեսուրսների վերամշակման, այդ թվում պարարտանյութերի արտադրության, ռազմարդյունաբերության ու բարձր տեխնոլոգիաների և ճշգրիտ ճարտարագիտության ոլորտներում:

Հայրենական տնտեսության ավելի կոռ կառուցվածքի, մրցունակության բարձրացման ու զորահավաքային հնարավորությունների մեծացման տեսանկյունից կարևորվում է արդյունաբերական ոլորտների համար երկակի նախանշանակման արտադրանքի արտադրության պահանջների ներկայացումը՝ որոշակի հարկային արտոնությունների տրամադրման պայմանով: Մյուս կողմից անհրաժեշտ է Նորաստեղծ ռազմարդյունաբերական փոքր ձեռնարկություններին, որոնք ունեն զարգացման համար սկզբնական կապիտալի կարիք, ապահովել «ջերմոցային» պայմաններով՝ զուգահեռաբար խթանելով դրանց սերտ համագործակցությունը խոշոր ձեռնարկությունների հետ պետական նպատակային ծրագրերի շրջանակներում: Այդպես փոքր ձեռնարկություններին հնարավոր կլինի պատվիրակել արտադրական որևէ ցիկլի գործառնությունների իրականացումը: Այդպիսով կստեղծվեն պետություն-մասնավոր հատված համագործակցության կոռ համակարգ և տնտեսության զորահավաքային ներուժի ընդլայնման նախապայմաններ:

Եվս մեկ կարևորագույն ուղղություն է պետության աջակցությամբ ռազմարդյունաբերական արտադրանքի արտադրության արտոնագրերի ձեռքբերումը միջազգային գործընկերներից: Այդ առումով պետությունը կարող է տարեկան կտրվածքով որոշակի քանակությամբ արտոնագրեր ձեռք բերելու պարտավորություն ստանձնել: Այնուհետև այդ արտոնագրերը կարող են փոխանցվել տեղական ձեռնարկություններին՝ հետագայում միայն պետության կողմից նախանշված քանակությամբ և որակական հատկանիշներով ռազմարդյունաբերական արտադրանքի թողարկում կազմակերպելու համար:

Պետության և տեղական ռազմաարդյունաբերական ձեռնարկությունների համագործակցությանը խոչընդոտում է պետական մարմինների կողմից անվստահությունը այդ ձեռնարկությունների հանդեպ: Մասնավորապես տեղական ձեռնարկությունները պետական պատվերների իրականացման համար հաճախակիորեն ստիպված են աշխատել առանց կանխավճարների (տույնիսկ շուկայականից ցածր գնով պատվերների իրականացման դեպքում)⁵⁴⁶ երկար ժամանակ սպասելով պետության կողմից համապատասխան վճարումների իրականացմանը: Այդ ընթացքում տեղական ձեռնարկությունները բախվում են վճարունակության խնդիրներին և տույնիսկ կանգնում սևանկության սպառնալիքի առջև: Հետևաբար տեղական ռազմաարդյունաբերության զարգացման նպատակով անհրաժեշտ է հրաժարվել այդպիսի պետական գործելաոճից, ինչը թույլ կտա նաև մեծացնելու այդ ձեռնարկությունների զորահավաքային ներուժը:

Տնտեսության զորահավաքային ներուժի ընդլայնման ուղղությամբ էական նշանակություն ունի նաև Հայաստանի պետական պահուստների ներգրավման հնարավորությունը: Ներկայումս Հայաստանի միջազգային պետական պահուստները գնահատվում են մոտավորապես 2 միլիարդ դոլար⁵⁴⁶: Անհրաժեշտ է պետական մակարդակով ամրագրել ռազմական դրության պայմաններում պետական պահուստների որոշակի չափը զորահավաքային միջոցառումների իրականացման նպատակով ներգրավելու հնարավորությունը: Այդ գումարների որոշակի մասը կարող է ուղղվել նաև ռազմաարդյունաբերական առաջնային կարիքների բավարարմանը:

Չորահավաքային նախապատրաստության շրջանակներում կարևորվում է նաև պետական զարգացման ծրագրերում զորահավաքային կարիքների բավարարման ուղղությամբ միջոցառումների ամրագրումը: Դրանց շրջանակում անհրաժեշտ է մշակել զորահավաքային կարիքների բավարարման ուղղությամբ պետական նպատակային ծրագրեր:

Տարածքային պարզացում

Անհրաժեշտ է խրախուսել այն արտադրությունները, որոնք պետք է գործեն Հայաստանի համայնքներում: Պետք է նշել, որ ներդրումների ներգրավումը բնորոշ է այն համայնքներին, որտեղ

- առկա բազմաթիվ արտադրողներին գնորդ կամ մատակարար է հարկավոր (օրինակ՝ գյուղմթերքների վերամշակում),
- տարածքում առկա հանքերի շահագործումը մեծ ներդրումներ է պահանջում,
- համայնքում կան բազմաթիվ մասնագետներ նույն ոլորտում (օրինակ՝ տեքստիլ արդյունաբերություն) և այլն⁵⁴⁷:

Համայնքներում արտադրությունների խրախուսումը կընդլայնի համայնքների զորահավաքային հնարավորությունները: Այդ ձեռնարկություններին կարելի է ներգրավել զորահավաքային առաջադրանքներում, ինչը կշահադրդի դրանց՝ ընդլայնելու տնտեսական գործունեությունը: Մյուս կողմից անհրաժեշտ է տարածքային զարգացման քաղաքականությունը կապել համայնքների զորահավաքային հնարավորությունների ավելացման հետ: Տարածքային զարգացման քաղաքականության շրջանակներում միջոցառումները պետք է վերանայել համայնքների զորահավաքային ներուժի մեծացման նպատակադրումով: Այդ քայլերը կնպաստեն մարզային զարգացման անհամաչափությունները հասցնելու հնարավոր նվազագույնի:

⁵⁴⁶ **Կենտրոնական բանկը պարզաբանել է, թե ինչի վրա են ծախսվել ՀՀ պահուստները**, 2019, [⁵⁴⁷ **Կարապետյան Վ.**, Տնտեսության զարգացումը համայնքներում, Գերմանիայի միջազգային համագործակցության ընկերություն, ուղեցույց, էջ 14, 2017, \[191\]\(http://www.mtad.am/files/docs/1661.pdf վերջին այց 16.05.2020</p>
</div>
<div data-bbox=\)](https://armeniasputnik.am/economy/20190306/17609394/kentronakan-banky-parzabanel-e-te-inchi-vra-en-caxsvel-hayastani-pahustnery.html?fbclid=IwAR0Jhphw-ANntbtjnjloK8xYlzd2DsEDakuXX_pclVtSCL9JhZr_MsFITk վերջին այց 16.05.2020</p>
</div>
<div data-bbox=)

Մարդկային ռեսուրսներ

Հայաստանի գորահավաքային ներուժի մեծացման ու իրացման արդյունավետությունը հնարավոր չէ առանց միջոցնակ մարդկային ռեսուրսների կառավարման քաղաքականության: Անհրաժեշտ է արմատապես փոխել բարձրագույն ու միջին մասնագիտական կրթական քաղաքականությունը՝ առանցքում ունենալով մասնագետների թվաքանակի վերանայումը՝ պետական շահերից ելնելով և կարևորելով արտադրական գործընթացներում պահանջարկ ունեցող մասնագետների թվի ավելացումը: Պետական մակարդակում պետք է կարևորվի տնտեսության իրական հատվածի ձեռնարկությունների՝ ըստ տարբեր մասնագիտացումների աշխատուժի նկատմամբ իրենց պահանջարկի հայտերի տրամադրումը: Այդպես պետական մակարդակում հստակ պատկերացում կկազմվի երկրում արտադրական գործընթացում պահանջված աշխատուժի իրական թվի մասին: Պետությունը նաև կարող է պետական պատվերների շրջանակներում խրախուսել ինժեներատեխնիկական մասնագիտությունները՝ երաշխավորված աշխատանք տրամադրելու և պետության կողմից նախանշված ձեռնարկություններում սահմանված ժամանակաշրջանում աշխատելու պայմանով: Աշխատուժը գորահավաքային ներուժի մեծացմանն ու իրացմանը ծառայելու համար հատկապես պատերազմական վիճակում կարևորվում են նաև որոշ մասնագիտություններով արագացված կրթական ծրագրերի և արագ վերապատրաստումների իրականացումը:

Մարդկային ռեսուրսների արդյունավետ կառավարման շրջանակներում կարևորվում է «ճիշտ մարդիկ՝ ճիշտ տեղում» սկզբունքի կիրառումը, ինչով պետք է առաջնորդվել տնտեսության գորահավաքային միջոցառումների կազմակերպման ու իրականացման ընթացքում: Այս համատեքստում կարծում ենք նպատակահարմար է ակտիվ պահեստագործի՝ նեղ մասնագիտացմամբ անձնակազմով համալրումը: Այդպիսով հնարավոր կլինի ունենալ կոնկրետ մասնագիտացումներով որոշակի թվով վճարովի հիմունքներով ակտիվ պահեստագործ, որի անդամները անհրաժեշտության դեպքում Հայաստանի ամբողջ տարածքում կարող են իրականացնել ինչպես իրենց մասնագիտացմանը համապատասխան աշխատանքներ, այնպես էլ ակտիվ խորհրդատվական գործունեություն:

Ենթակառուցվածքներ

Չորահավաքային նախապատրաստության կարևոր միջոցառումներից է ճանապարհների նորոգումը և նոր ճանապարհների կառուցումը, ինչպես նաև փոքր ավիացիայի զարգացումը ժամանակակից պատերազմի պահանջներին համապատասխան և զինված ուժերի կարիքների հաշվառմամբ: Անհրաժեշտ է նաև համապատասխան փոփոխություններ մտցնել տարածքային կառավարման քաղաքականությունում՝ մեծ նշանակության տարածքում նաև տարածքային պաշտպանության միջոցառումների իրականացմանը՝ զինված ուժերի հետ սերտ համագործակցությամբ: Այս հարցերում չափազանց կարևորվում է ՀՀ Գլխավոր շտաբի հետ տարածքային կառավարման քաղաքականության պատասխանատուների շարունակական հանդիպումները՝ ընդհանուր միջոցառումների ծրագիր և «ճանապարհային քարտեզ» մշակելու և իրականացնելու համար:

Էներգետիկա

Մյուս կարևոր ուղղությունը վերաբերում է զինված ուժերի զորամասերի և առանձին համայնքների էներգետիկ ապահովվածության բարձրացմանը: Այս առումով նպատակահարմար է Հայաստանի տարածքային զարգացման և ենթակառուցվածքների պատասխանատու գերատեսչությունը, պաշտպանության նախարարությունը և Գլխավոր շտաբը համատեղ մշակեն ՀՀ զորամասերի էներգետիկ ապահովվածության ուղղությամբ գործողությունների ծրագիր՝ այլընտրանքային էներգետիկ աղբյուրների ներգրավմամբ:

Եզրակացություններ

Հայաստանում զորահավաքային հնարավորությունները տարբերվում են ըստ ոլորտների: Օրինակ՝ պարենային ապահովության տեսանկյունից Հայաստանի անվտանգությունը կարելի է գնահատել 50%-ի սահմաններում: Այսինքն՝ ռազմական դրության կամ արտակարգ իրավիճակի հայտարարման դեպքում (Հայաստանի սահմանները և արտաքին աշխարհի հետ օդային կապի փակ լինելու պարագայում) պարենային ներքին պահանջարկը հնարավոր է ապահովել կիսով չափ: Այս առումով անհրաժեշտ է հենց խաղաղ ժամանակ իրական քայլեր կատարել երկրում պարենային առավելագույն ապահովության նպատակով:

Հանքահումքային ռեսուրսների դերը ներքին պահանջարկի բավարարման գործում կախված է նրանից, թե որքան արդյունավետ մեխանիզմներ են ներդրվում այդ ռեսուրսների արդյունահանման ու մշակման նպատակով: Այդ հարցում չափազանց կարևորվում է արտաքին աշխարհի հետ կապի խափանման պարագայում ներքին հանքահումքային ռեսուրսներով տեղական պահանջարկի բավարարման հնարավորությունների ուսումնասիրությունը և դրանց իրացման մեխանիզմների ներդրումը հենց խաղաղ ժամանակ:

Կարծում ենք, իրականացված ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ Հայաստանը կարող է սեփական հանքահումքային ռեսուրսների արդյունահանման ու մշակման դեպքում բավարարել ներքին պահանջարկի գերակշիռ մասը:

OBSERVATIONS ON THE EXPANSION OF MOBILIZATIONAL POTENTIAL OF THE ECONOMY OF ARMENIA**AZAT DAVTYAN**

*National Defense Research University of the Ministry of Defense of the Republic of Armenia,
Institute of National Strategic Studies, Research fellow in the Strategic Gaming and Modeling
Group, Ph.D. in Economics, Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of this paper is to assess the possibilities of expanding the mobilization potential of the Armenian economy through the analysis of the state of certain sectors of the economy and the state policy implemented in them. In the context of achieving this goal, first of all, the task is to present the content of the mobilization potential, its components, and then to address the main issues of Armenia's mobilization, according to different spheres. At the end, proposals on expanding and implementation the military capabilities of the Armenian economy and the state are presented, considering the interconnection of the economy and other spheres, paying attention to the main directions of the development of the military industry contributing to the more flexible structure of the economy.

In this regard, the method of analysis of the factors ensuring the simultaneous development of the military industry and economy is used. The work is also based on the method of analysis of the impact of the most powerful factors in the process of preparation of the state on the basis of the international experience, taking into account the modern nature of wars and the main directions of expanding the mobilization potential of the economy. As a result of the research, it turned out that there are relatively wide opportunities for the Armenian economy in the fields of agriculture and energy. It should be noted that in order to withstand the threats of the state of war, in the time of peace, priority steps are required, mainly for the development of the productive sector of the economy. At the same time, the expansion of production, diversification and increase of the level of placement will contribute to the provision of food security, social and economic security. On the other hand, it will create an opportunity to quickly realize the existing mobilization potential of the economy during the war.

Key words: *Mobilization potential, economic policy, manufacturing, human resources, energy sector, territorial development, mineral resources.*

НАБЛЮДЕНИЯ ПО РАСШИРЕНИЮ МОБИЛИЗАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА ЭКОНОМИКИ АРМЕНИИ

АЗАТ ДАВТЯН

*национальный оборонно-исследовательский университет МО РА,
научный сотрудник группы стратегических игр и моделирования
Национального института стратегических исследований,
кандидат экономических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной разработки является оценка возможностей расширения мобилизационного потенциала экономики Армении посредством анализа состояния отдельных секторов экономики и проводимой в них государственной политики. В контексте достижения этой цели задача, в первую очередь, состоит в том, чтобы представить содержание мобилизационного потенциала, «его составляющие», а затем – основные проблемы мобилизации Армении в разных сферах. В конце исследования с учетом взаимосвязи экономики и других сфер будут представлены предложения по расширению и реализации мобилизационного потенциала экономики и государства, принимая во внимание основные направления развития военной промышленности, способствующие более гибкой структуре экономики.

В этой связи будет использован метод анализа факторов, обеспечивающих одновременное развитие военной промышленности и экономики. В работе, с учетом международного опыта и современного характера войн и на основе важности основных направлений расширения мобилизационного потенциала, будет использован также метод анализа влияния важнейших факторов на процесс мобилизационной подготовки страны. В результате исследования делается вывод о том, что для экономики Армении существуют довольно широкие возможности в сфере агропромышленного комплекса и энергетики. Следует отметить, что для того, чтобы противостоять угрозам в состоянии войны, в мирное время требуются приоритетные шаги для развития производительного сектора экономики. В то же время повышение уровня расширения, диверсификации и децентрализации производства будет способствовать обеспечению продовольственной безопасности, а также социальной и экономической безопасности. С другой стороны, это создаст возможность быстро реализовать существующий мобилизационный потенциал экономики во время войны.

Ключевые слова: *мобилизационный потенциал, экономическая политика, перерабатывающая промышленность, человеческие ресурсы, энергетика, территориальное развитие, полезные ископаемые ресурсы.*

ՀՏԴ 330.1

ԼԻԱՆԱ ԻՍԱՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
տնտեսագիտության տեսության ամբիոնի ասպիրանտ,
թ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
Liana.isayan@mail.ru

Սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել սոցիալական կապիտալի գնահատման տարբեր մոտեցումներն իրենց ողջ բազմազանությամբ և դրանց գծով իրականացնել որոշակի գործնական փորձարկումներ: Հետազոտության խնդիրներն են՝ դիտարկել սոցիալական կապիտալի գնահատումը հարցումների միջոցով և գնահատման տարբեր խմբերի անդամակցության ցուցանիշը, ցանցային կապերի մոտեցմամբ իրականացնել սոցիալական կապիտալի գնահատման փորձեր միկրո, մեզո, մակրո և գլոբալ մակարդակներում, ինչպես նաև ներկայացնել գնահատման՝ մեր կողմից առաջարկվող նոր մոտեցում՝ COVID-19-ի տվյալների հիման վրա, ներկայացնել գնահատման այլ մոտեցումներ:

Հետազոտության ընթացքում օգտագործվել են գրաֆիկական վերլուծության ու համադրման, տվյալների զանգվածների վիճակագրական վերլուծության, պատճառահետևանքային կապերի ուսումնասիրության, վերլուծության մաթեմատիկա-վիճակագրական և կոռելյացիայի մեթոդները:

Վերլուծության արդյունքում արձանագրել ենք, որ այս բարդ հասկացության գնահատման մոտեցումների բազմազանության մեջ հետազոտողը ընտրություն կատարելիս պետք է առաջնորդվի՝ ելնելով հետազոտության նպատակից, իսկ այն որպես մակրոտնտեսական ցուցանիշ դիտարկելու և վերլուծություններում կիրառելու լավագույն տարբերակը, մեր կարծիքով, շարունակում է մնալ հարցումների տարբերակը:

Հիմնաբաներ՝ սոցիալական կապիտալ, ցանցային կապեր, գնահատման մոտեցում, ինդեքս, փոխկապվածություն, առևտրային ցանց, բանկային ցանց, COVID-19, խաղերի տեսություն:

Բարդ և ընդգրկուն սոցիալական կապիտալ հասկացությունը, որպես տնտեսական արդյունքների վրա որոշակի ազդեցություն ունեցող վստահության, նորմերի, կապերի և այլ տարրերի ամբողջություն, ունի այնքան բազմաթիվ բնորոշումներ ու գնահատման մոտեցումներ, որ որոշ հեղինակներ իրականացնում են մոտեցումների խմբավորում⁵⁴⁸: Այդ բազմազանության մեջ չնայած սոցիալական կապիտալի գնահատման ամենատարածված մոտեցումը շարունակում է մնալ դրա իրականացումը հարցումների միջոցով, գոյություն ունեն այն չափելի դարձնելու բազմաթիվ այլ մոտեցումներ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.05.2020թ., գրախոսվել՝ 16.05.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

⁵⁴⁸ Տե՛ս Մայիլյան Ֆ., Մարդկային կապիտալի իրացման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, Ե., հեղ. հրատ., 2018, 381 էջ:

Սոցիալական կապիտալի գնահատումը հարցումների միջոցով

Հարցումների միջոցով սոցիալական կապիտալի գնահատումը իրականացվում է վերջինիս տարրերին վերաբերող՝ վստահություն, համագործակցություն, ցանցային կապեր, նորմեր և այլն, հարցերին տրվող պատասխանների հիման վրա: Աշխարհում իրականացվում են բազաթիվ նմանատիպ հարցումներ, որոնցից են ստորև մեր կողմից դիտարկված Լիզաթում բարգավաճման ինդեքսը, Համաշխարհային արժեքների հարցումը և Կովկասյան բարոմետրը:

Աղյուսակ 1. ՀՀ-ում սոցիալական կապիտալի մակարդակը՝ համաձայն մի շարք հարցումների արդյունքների⁵⁴⁹

Լիզաթում բարգավաճման ինդեքս, 2019		Լիզաթում բարգավաճման ինդեքս, 2015		Համաշխարհային արժեքների հարցում, index 1	
միավոր	դիրք	միավոր	դիրք	միավոր	դիրք
50.9	75/167	41.1	143/167	0.56	45/60
Համաշխարհային արժեքների հարցում, index 2		Կովկասյան բարոմետր, index 1		Կովկասյան բարոմետր, index 2	
միավոր	դիրք	միավոր	դիրք	միավոր	դիրք
0.52	49/60	0.42	2/2	0.39	2/2

Այս մոտեցմամբ գնահատման արդյունքների համաձայն՝ ՀՀ-ն հետհեղափոխական ժամանակահատվածում սոցիալական կապիտալի ցուցանիշի գծով նշանակալի առաջնթաց է գրանցել՝ առավելապես պայմանավորված պետական ինստիտուտների և մասնավորապես կառավարության նկատմամբ վստահության աճով:

Կան սոցիալական կապիտալի գնահատման մի շարք այլ մոտեցումներ: Այսպես, Ռ. Փուլսամը, օրինակ, փորձում է սոցիալական կապիտալը չափել՝ հաշվելով տարբեր խմբերի (սպորտային ակումբներ, բոուլինգի լիգաներ, գրական ակումբներ, քաղաքական ակումբներ և այլն) քանակը հասարակության մեջ և դրանց անդամակցության **n** չափերը⁵⁵⁰: Շարժվելով այս մոտեցմամբ՝ Համաշխարհային արժեքների հարցման չմշակված արդյունքների հիման վրա հաշվարկել ենք խմբերին անդամակցության ցուցանիշը⁵⁵¹:

Աղյուսակ 2. ՀՀ-ում սոցիալական կապիտալի մակարդակը՝ ըստ սոցիալական կապիտալի գնահատման Ռ. Փուլսամի մոտեցման⁵⁵²

Ինդեքս /հարցում	Դաշտային աշխատանքներ	ՀՀ ցուցանիշ	Դիտարկված երկրների միջին	ՀՀ դիրք	Երկրների քանակ
Անդամակցության ցուցանիշ	2010-2014 թթ.	0.27	1.71	58	60

⁵⁴⁹ Ինդեքսների հաշվարկման մեթոդաբանությունը տե՛ս **Խայան. Լ.**, Սոցիալական կապիտալի Եւթյունը, գնահատման մոտեցումներն ու փաստացի մակարդակը ՀՀ-ում, Բանբեր ՀՊՏՀ, 2020 N1, Տնտեսագետ հրատ., Երևան 2020, էջ 9-24, <https://asue.am/upload/files/science/banber/2020-year-1/2020.1.pdf>:

⁵⁵⁰ Տե՛ս **Fukuyama F.**, Social Capital and Civil Society. IMF WP. 2000. էջ 13:

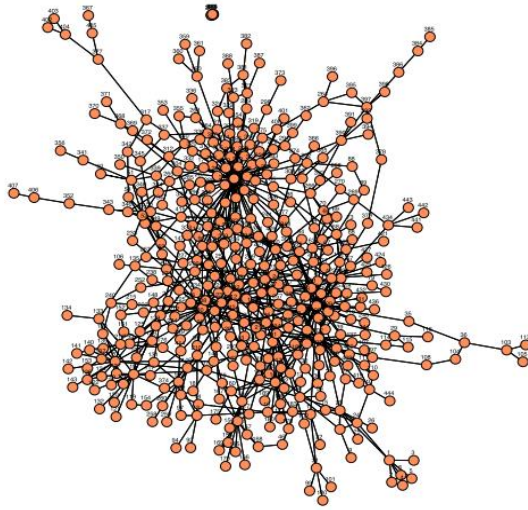
⁵⁵¹ Տե՛ս **Խայան. Լ.**, Սոցիալական կապիտալի Եւթյունը, գնահատման մոտեցումներն ու փաստացի մակարդակը ՀՀ-ում, Բանբեր ՀՊՏՀ, 2020 N1, Տնտեսագետ հրատ., Երևան 2020, էջ 9-24, <https://asue.am/upload/files/science/banber/2020-year-1/2020.1.pdf>:

⁵⁵² Տե՛ս Նոյն տեղում:

Նշենք, որ համաձայն արդյունքների՝ ՀՀ-ն դիտարկված 60 երկրների շարքում 58-րդն է, ինչը բացատրվում է եկամուտների ցածր մակարդակով (հարցվողների 80,6%-ը (կշռված) ՀՀ-ի դեպքում եկամտային 1-ից 5 խմբերին է պատկանում, իսկ աշխարհում այդ խմբերին է պատկանում 60,1%-ը), տնային տնտեսուհիների և թոշակառուների մեծ տեսակարար կշռով և 16-ից 30 տարեկանների փոքր տեսակարար կշռով⁵⁵³:

Ցանցային կապերի մոտեցում

Սոցիալական կապիտալը ցանցային կապերի մոտեցմամբ դիտարկելու դեպքում այն կարող է չափվել այլ ձևերով ևս:

Գծապատկեր 1. ԱՄՆ հումք-արտադրանք տվյալների մատրիցի համապատասխան միջոլտային ցանցը⁵⁵⁴

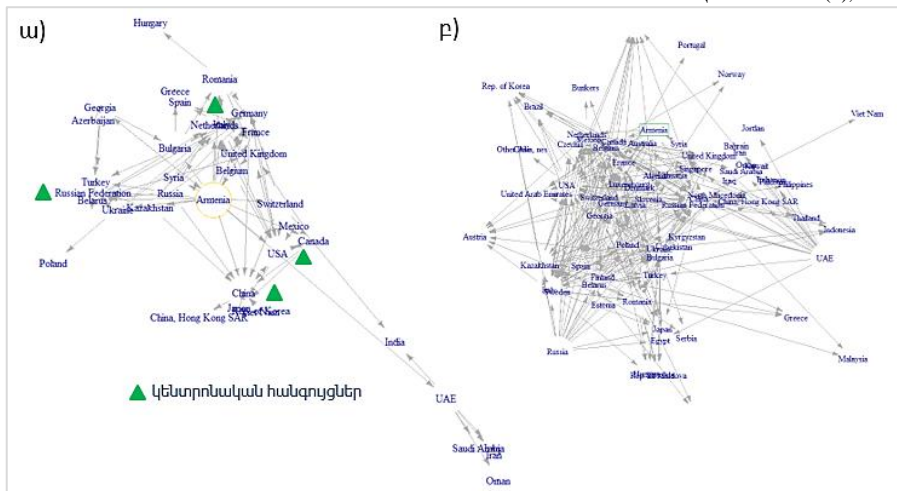
Օրինակ՝ հայտնի հայազգի տնտեսագետ Դ. Աճեմոլլուն և համահեղինակները ԱՄՆ տնտեսության ցանցային կապերը իրենց աշխատանքներից մեկում դիտարկել են միջֆիրմային հումք-արտադրանք կապերի վերաբերյալ տվյալներով:

ՀՀ-ի համար այսպիսի տվյալների բացակայության պատճառով սույն աշխատանքում նման հետազոտություն փորձենք կատարել ՀՀ-ի միջազգային առևտրային ցանցի համար՝ դիտարկելով ՀՀ-ից արտահանման վիճակագրությունը, ինչն արդեն կհանդիսանա զլրբալ սոցիալական կապիտալի գնահատման փորձ⁵⁵⁵: Գծապատկեր 2-ի ձախ հատվածում տեսնում ենք 2018թ.-ին ՀՀ-ի արտահանման գլխավոր ուղղություն 20 երկրները և նրանցից յուրաքանչյուրից արտահանման գլխավոր ուղղություն 5 երկրները, իսկ աջ հատվածում տեսնում ենք այդ 20 երկրներից յուրաքանչյուրից արտահանման գլխավոր ուղղություն 20 երկրները:

⁵⁵³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁵⁴ Տե՛ս **Acemoglu D., Carvalho V. M., Ozdaglar A., Tahbaz-Salehi A.**, “The Network Origins of Aggregate Fluctuations”, *Econometrica*, Vol. 80, No. 5 (September, 2012), էջ 1980:

⁵⁵⁵ Սոցիալական կապիտալի սահմանումների լայն բազմազանության մեջ որոշակի հստակություն մտցնելու նպատակով հասկացությունը որոշ հեղինակների կողմից առաջարկվում է դիտարկել միկրո, մեզո և մակրո մակարդակներում (երբեմն ավելացվում է նաև զլրբալ մակարդակը), կամ սահմանումների ցանցային կապեր, ինստիտուցիոնալ մոտեցում, համայնքային մոտեցում և սիներգետիկ մոտեցում խմբավորմամբ: Տե՛ս **Մայիլյան Ֆ.**, Մարդկային կապիտալի իրացման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, Ե., հեղ. հրատ., 2018, 381 էջ:

Գծապատկեր 2. ՀՀ-ի արտահանման գլխավոր 20 ուղղությունները, 2018⁵⁵⁶

Այս փոքրիկ վերլուծությունը մեզ տալիս է հետևյալ ինֆորմացիան. համաշխարհային գերուժերը՝ Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ը, Չինաստանը, Եվրոպան (Գերմանիա և Նիդերլանդներ), կենտրոնական դեր ունեն նաև մեր արտահանման ցանցում: Կարևոր է նշել, որ երբ համեմատում ենք արտահանման մեր ցանցը Վրաստանի ցանցի հետ, տեսնում ենք, որ 20 գործընկեր երկրներից 16-ը համընկնում են: Նշենք սակայն, որ Վրաստանի արտահանման ցանցն ունի ավելի բարձր խտություն⁵⁵⁷, 0.52-ը ընդդեմ Հայաստանի 0.45-ի, ինչը նշանակում է ավելի շատ փոխկապակցված հանգույցներ (ՀՀ՝ 171 կապ, Վրաստան՝ 199 կապ), ինչն իր հերթին սովորաբար ենթադրում է գործընթացների արագություն: Եվ իրոք, երբ նայում ենք վերաարտահանման տվյալներին, տեսնում ենք, որ Վրաստանից վերաարտահանումը 5 անգամ գերազանցում է ՀՀ-ից վերաարտահանմանը այն դեպքում, երբ Վրաստանի արտահանումը ընդամենը 1,4 անգամ է գերազանցում ՀՀ արտահանմանը: Սա, իհարկե, պայմանավորված է նաև աշխարհաբաղադրական պատճառներով, սակայն ցանցի խտությունը ևս կարող է դեր խաղալ (վերջինս ևս կարող է պայմանավորված լինել աշխարհաբաղադրական գործոններով):

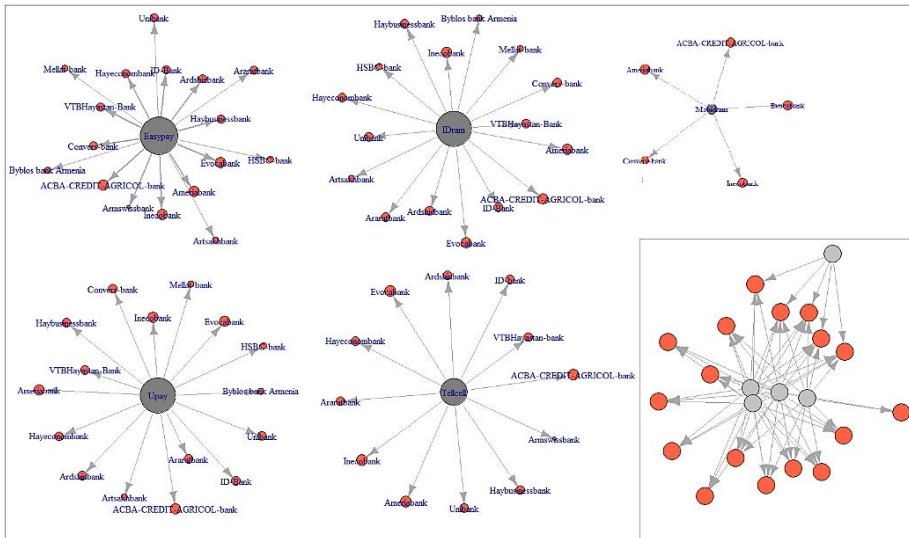
Մեկ այլ հայտնի տնտեսագետ Թ. Լյուբսը դիտարկել է բանկերի և խոշոր ընկերությունների միջև այսպես կոչված վարկային ցանցը՝ տրամադրվող վարկերի փաստացի տվյալների հիման վրա⁵⁵⁸: Ոգեշնչվելով Թ. Լյուբսի ուսումնասիրությունից՝ իրականացրել ենք ՀՀ-ի վճարահաշվարկային կազմակերպությունների բանկային

⁵⁵⁶ Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ comtrade.un.org տվյալների հիման վրա (իղման ժամանակահատվածը՝ 2018 թ.) և R ծրագրավորման լեզվի միջոցով: Մասնավորապես, օգտագործված գրադարաններն են (libraries)՝ ggplot2, igraph, dplyr և data.table, իսկ հիմնական ֆունկցիաները՝ graph_from_data_frame և plot: R Core Team (2019). R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. URL <https://www.R-project.org/>:

⁵⁵⁷ Ցանցային կապերի տեսության մեջ ցանցի «խտությունը» առկա կապերի հարաբերական ցուցանիշ է և պարզապես հաշվարկվում է որպես ցանցի միջին «աստիճան»՝ բաժանած n-1-ի: Իսկ մեկ հանգույցի «աստիճանը» այն կապերի քանակն է, որոնք ներառում են տվյալ հանգույցը: Տե՛ս Jackson M. O., Social and Economic Networks, 2008 Draft, Princeton University Press, էջ 51:

⁵⁵⁸ Տե՛ս Lux T., A Model of the Topology of the Bank-Firm Credit Network and its Role as Channel of Contagion, Kiel Working Paper No. Kiellinie 66, 24105 Kiel, Germany. Paper number 1950, August 2014:

համագործակցային ցանցի վերլուծություն՝ որպես ցանցային կապերի մեզոմակարդակի վերլուծության օրինակ:

Գծապատկեր 3. ՀՀ վճարահաշվարկային կազմակերպությունների բանկային ցանցը⁵⁵⁹

Հանգույցի մեծությունը ցույց է տալիս յուրաքանչյուր վճարահաշվարկային կազմակերպության բանկային համագործակցային ցանցի մեծությունը: Ինչպես նկատում ենք, ամենամեծ համագործակցային ցանցն ունի Իզիփեյը, իսկ ամենափոքրը՝ Մոբիդրամը: Աղեղների թավությունը ցույց է տալիս համագործակցության սերտությունը, այսինքն՝ թե որքան արագ են գործարքներն իրականացվում: Օրինակ՝ Իզիփեյի համագործակցային ցանցում թավ գծերով նշված են բանկերը, որոնց գործարքները կատարվում են նույն օրը, իսկ բարակ գծով բանկերը, որոնց գործարքները կատարվում են 2 աշխատանքային օրում: Գծապատկեր 3-ի աջ անկյունում կարող ենք տեսնել համակարգի ամբողջական ցանցը, ինչը մեզ տալիս է հետևյալ ինֆորմացիան. Արմավիս բանկը համագործակցում է միայն մեկ վճարահաշվարկային կազմակերպության՝ Իզիփեյի հետ:

Սոցիալական կապիտալի գնահատման ցանցային կապերի մոտեցման շրջանակում այն դիտարկվում է որպես սուբյեկտների (nodes) միջև կապեր կամ հարաբերություններ (links): Այս մոտեցմամբ սոցիալական կապիտալը կարող է դիտարկվել տարբեր սուբյեկտների համար՝ ֆիզիկական անձինք, կազմակերպություններ, ոլորտներ, երկրներ (այսպես կոչված միկրո, մեզո և մակրո մակարդակներ): Միկրո մակարդակում սոցիալական կապիտալը մեկ անձի կապերի ցանցն է, ինչպես, օրինակ, Facebook-ի սոցիալների հիման վրա ստացված կապերի իմ անձնական ցանցն է:

Այս վիզուալիզացիան կարող է կապերի իմ ցանցի մասին բավականին շատ տեղեկատվություն տալ: Կարող ենք տեսնել, օրինակ, որ իմ ցանցը բաղկացած է 2 ենթացանցերից (ընտանիք-այլ, աշխատանք-համայնարան-այլ), և որ 14-րդ հանգույցը կենտրոնական դեր ունի կապերի ցանցում (նա ունի կապերի ամենաբարձր

⁵⁵⁹ Կառուցվել է հեղինակի կողմից՝ ըստ յուրաքանչյուր վճարահաշվարկային կազմակերպության պաշտոնական կայքում առկա տեղեկատվության (19.01.2020-ի դրությամբ) և R ծրագրավորման լեզվի միջոցով:

«աստիճանը»՝ կապակցված հանգույցների քանակը): Նշենք սակայն, որ մակրո մակարդակում այս մոտեցմամբ սոցիալական կապիտալը գնահատելու համար անհրաժեշտ կլիներ հասանելիություն ունենալ Facebook-ի տվյալների ողջ բազային:

Գծապատկեր 4. Հեղինակի թոփ 20 ֆեյսբուքյան ընկերներն ու նրանց միջև փոխկապակցվածությունը⁵⁶⁰

Սոցիալական կապիտալը և COVID-19-ը

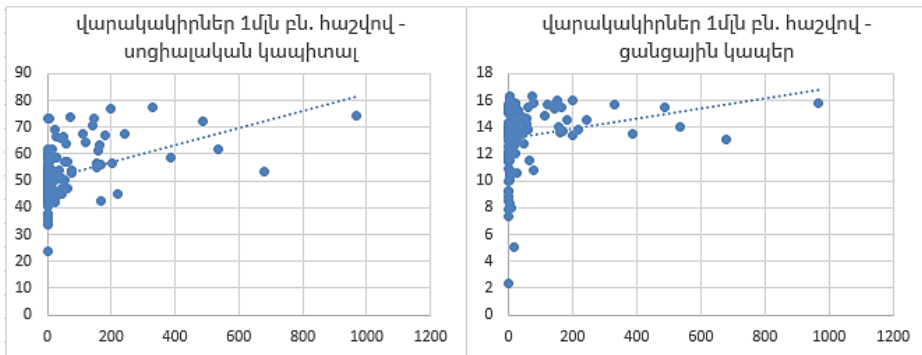
Մեր կողմից առաջարկվում է սոցիալական կապիտալի գնահատման մեկ այլ նոր մոտեցում՝ վերջերս ամենաքննարկվող COVID-19-ի տվյալների միջոցով: Մասնավորապես հայտնի փաստ է, որ վարակը տարածվում է մերձ շփման միջոցով, ինչի պատճառով նոր հիվանդի հայտնաբերման դեպքում առաջնահերթ պարզվում ու ստուգվում է նրա սերտ շփման շրջանակը: Որքան շատ մարդու հետ է վարակակիրը շփվում, այնքան վարակը տարածվում է ավելի արագ: Հետևություն. որքան ավելի շփվող է տվյալ երկրի բնակչությունը, և որքան ավելի մեծ շփման ցանց ունեն տվյալ երկրի բնակիչները, այնքան, ըստ առաջ քաշվող հիփոթեզի, վարակը կտարածվի ավելի բարձր արագությամբ: Անվաճճ ստուգելու համար դիտարկենք կապը ա) սոցիալական կապիտալի՝ Լիզաթում բարգավաճման ինդեքս 2019-ից վերցված ցուցանիշի և կորոնավիրուսով վարակվածների վիճակագրության (գծապատկեր 5-ի ձախ հատված) և բ) ցանցային կապերի՝ Լիզաթում բարգավաճման ինդեքս 2019-ից վերցված ցուցանիշի և կորոնավիրուսով վարակվածների վիճակագրության միջև (գծապատկեր 5-ի աջ հատված):

Արձանագրենք, որ 1 մլն բնակչին ընկնող վարակակիրների քանակը միջին սերտության դրական կոռելյացիա ունի սոցիալական կապիտալի և ցանցային կապերի ցուցանիշների հետ: Հաշվարկները կատարել ենք 19.03.2020թ., 14.04.2020թ. և 01.05.2020թ. դրությամբ վարակակիրների տվյալներով, և կոռելյացիոն կապը բոլոր դիտարկված ամսաթվերին գրեթե նույնական է՝ տատանվելով համապատասխանաբար 0,4-0,5 և 0,25-0,3 միջակայքերում⁵⁶¹: Հետաքրքիր է, որ երբ ըստ երկրների դիտարկում

⁵⁶⁰ Գծապատկերը կառուցվել է հեղինակի կողմից՝ Facebook-ի տվյալների օգտագործմամբ և R ծրագրավորման լեզվի միջոցով:

⁵⁶¹ Հաշվարկել ենք նաև կապը COVID-19-ի տարածման արագությունը բնութագրող մի շարք այլ ցուցանիշների հետ՝ վիրուսակիրների աճի միջին տեմպ, վերջին օրվա դրությամբ աճի տեմպ, մաքսիմում բացարձակ փոփոխություն, երկրաչափական պրոգրեսիայով աճի հայտարար, թվաբանական պրոգրեսիայով աճի տարբերություն և այլն, սակայն կապը առավելապես նկատելի է միայն 1 մլն բնակչի հաշվով վարակակիրների ցուցանիշի դեպքում:

Ենթ կապը 1 մլն բնակչին ընկնող վարակակիրների քանակի ու վարակի տարածմանը նպաստող հավանական այլ գործոնների հետ, ինչպիսիք են՝ բնակչության խտությունը, տուրիզմը, ուղևորահոսքը, արձանագրվում է կոռելյացիոն կապի շատ ավելի ցածր ցուցանիշ (0.04-0.16)⁵⁶²: Նշենք, որ եթե համաշխարհային համաճարակի հանդարտվելուց հետո առողջապահական կառույցները տրամադրեն այս ամենի վերաբերյալ ավելի բացված վիճակագրություն՝ ըստ տարածքների, վարակակիրների անձնական տվյալների ու փոխկապակցվածությունների, սոցիալական կապիտալի հետազոտության տեսանկյունից շատ արժեքավոր տեղեկատվություն կլինի:

Գծապատկեր 5. Կապը մի կողմից սոցիալական կապիտալի ու ցանցային կապերի և մյուս կողմից 1 մլն բնակչին ընկնող վարակակիրների քանակի միջև⁵⁶³

Սոցիալական կապիտալի գնահատման այլ մոտեցումներ

Սոցիալական կապիտալի գնահատման մոտեցումների բազմազանությանը վերադառնալով՝ նշենք, որ կան մի շարք այլ մոտեցումներ ևս: Օրինակ՝ Ֆ. Ֆուկույաման կազմակերպության սոցիալական կապիտալի օրինակով առաջարկում է սոցիալական կապիտալի գնահատման մեկ այլ մոտեցում: Ըստ հեղինակի՝ սոցիալական կապիտալը համարժեք է նոր մենեջմենթի ավելի լավ համակարգման՝ շնորհիվ ծախսերի հավանական տնտեսմանը, որը վաճառվող կազմակերպությունը գնելու հիմնական մոտիվացիան է, և որը մարմնավորվում է կազմակերպության մենեջմենթի և աշխատողների մեջ⁵⁶⁴:

Սոցիալական կապիտալի գնահատման կիրառական մոտեցումներից է նաև դրա կատարումը խաղերի տեսության միջոցով: Այս պարագայում փորձ է արվում ընտրանքային խմբերում դիտարկել մասնակիցների իրական վարքագիծը: Նման ուսումնասիրության լավագույն օրինակներից է ցանցային կապերի տեսության խոշորագույն ներկայացուցիչներից Ռ. Կրանտոնի և համահեղինակ Ս. Սանդերսի կողմից իրականացված գիտափորձը, որի ընթացքում մասնակիցներին առաջադրվում է տրվող գումարը բաժանել իրենց և մյուս մասնակիցների միջև: Արդյունքները ցույց են տալիս, որ որոշ մասնակիցների շրջանում դրսևորվում է «խմբային» վարքագիծ՝ մեծ մասով կիսվելով խմբակիցների հետ և փոքր մասով՝ մյուսների, իսկ որոշները

⁵⁶² Գնահատման այս մոտեցման վերաբերյալ առավել խորը և համակողմանի վերլուծությունը հրապարակվում է նախատեսվում առաջիկայում՝ «Սոցիալական կապիտալը և COVID-19-ի տարածումը» վերատառությամբ հոդվածի տեսքով:

⁵⁶³ Կառուցել ենք՝ օգտվելով հետևյալ աղբյուրներից՝ <https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries>՝ 19.03.2020 թ. դրությամբ, <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/situation-reports>, <https://www.prosperity.com/about/resources>՝ հղման ժամանակահատվածը 2018 թ.:

⁵⁶⁴ Տե՛ս Fukuyama F., Social Capital and Civil Society, IMF WP, 2000, էջ 13:

որսևորվում են «ոչ խմբային» վարքագիծ: Նշենք, որ երբեմն տվյալների հավաստիության տեսանկյունից հարցումներին հակադրվող այս մոտեցումը, մեր կարծիքով, առավել արդյունավետ է հակադրելու փոխարեն համադրել հարցումների հետ, ինչպես, օրինակ, իրականացվել է Ռ. Կրանտոնի և Ս. Սանդերսի մեջբերված հետազոտությունում⁵⁶⁵:

Այսպիսով՝ ինչպես տեսանք, գոյություն ունեն սոցիալական կապիտալի գնահատման բազմաթիվ հայտնի ու անհայտ մոտեցումներ, որոնց բազմազանությունը, մեր կարծիքով, բխում է հասկացության բարդ ու ընդգրկուն բովանդակությունից՝ միկրո մակարդակից մինչև գլոբալ մակարդակի սոցիալական կապիտալ, սահմանման ցանցային կապերի մոտեցումից մինչև ինստիտուցիոնալ մոտեցում, իսկ այդ բազմազանության մեջ հետազոտողը գնահատման մոտեցում ընտրելիս պետք է առաջնորդվի՝ ելնելով հետազոտության նպատակից: Արձանագրենք նաև, որ սոցիալական կապիտալը որպես մակրոտնտեսական ցուցանիշ դիտարկելու, այն տնտեսական տարբեր ցուցանիշների հետ համադրելու և ժամանակի մեջ վերլուծելու և համեմատություններ կատարելու համար լավագույն տարբերակը, մեր կարծիքով, շարունակում է մնալ հարցումների տարբերակը՝ հաշվի առնելով հասարակությունը բնութագրող ընտրանքներ կազմելու հնարավորությունը, այս մոտեցմամբ գնահատելու ժամանակային շարքերի առկայությունն ու տվյալների մատչելիությունը:

DIFFERENT APPROACHES TO THE VALUATION OF SOCIAL CAPITAL AS AN ALTERNATIVE TO SURVEYS

LIANA ISAYAN

*Armenian State University of Economics,
Chair of Economic Theory, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of this article is to present the different approaches to the valuation of social capital in all their diversity and to conduct some practical experiments on them. The objectives of the study are to consider the assessment of social capital through surveys and the index of membership in different groups, to conduct experiments with social network approaches at the micro, meso, macro and global levels, as well as to propose a new approach to the valuation of social capital based on COVID-19 data and to present other approaches to its valuation.

The studies were carried out using the methods of graphical analysis and comparison, statistical analysis of data masses, the study of causal relationships, mathematical-statistical and correlation analysis.

The analysis resulted in the conclusion that with a variety of approaches to the evaluation process of this complex concept a researcher should be guided by the purpose of the research, and in our opinion, the best way to view it as a macroeconomic indicator and to use it in analysis is still to do so through surveys.

Keywords: *social capital, network connections, valuation approach, index, interconnection, trade network, banking network, COVID-19, game theory.*

⁵⁶⁵ Հեղինակները գիտափորձի մասնակիցներին նախապես տալիս են ժողովրդագրական, հոգեբանական և այլ հարցեր: Հոդվածը տե՛ս Kranton R. E., Sanders S. G., Groupy vs. Non-Groupy Social Preferences: Personality, Region, and Political Party. May 2017, էջ 1-2 <https://sites.duke.edu/rachelkranton/files/2017/01/Kranton-Sanders-AERPP-May-2017.pdf>:

РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА КАК АЛЬТЕРНАТИВА ОПРОСАМ

ЛИАНА ИСАЯН

*аспирант кафедры экономической теории
Армянского государственного экономического университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель данной статьи – представить различные подходы к оценке социального капитала во всем их многообразии и на их основе провести практические эксперименты. Задачи исследования: рассмотреть оценку социального капитала на основе опросов и индекса членства в различных группах, провести эксперименты с обращением к сетевым связям на микро-, мезо-, макро- и глобальном уровнях, а также предложить новый подход к оценке социального капитала на основе данных COVID-19 и представить другие подходы к его оценке.

Исследования проводились с использованием методов графического анализа и сравнения, статистического анализа масс данных, изучения причинно-следственных связей, математического статистического и корреляционного анализа.

В результате анализа мы пришли к выводу, что при сложном многообразии выбора подходов к оценке этого сложного понятия исследователь должен руководствоваться целью исследования; и, по нашему мнению, лучшим вариантом его рассмотрения как макроэкономического показателя и применения при анализе остается вариант опросов.

Ключевые слова: *социальный капитал, сетевые контакты, оценочный подход, индекс, взаимосвязь, торговая сеть, банковская сеть, COVID-19, теория игр.*

ՀՏԴ 351.28

ՍՈՍ ԽԱՀԻԿՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի ինֆորմատիկայի և վիճակագրության ֆակուլտետի դեկան, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
բ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sos.khachikyan@gmail.com

Հոդվածի հիմնական նպատակն է ցույց տալ, որ կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի ներդրումը կարող է ամրապնդել ժողովրդավարական արժեքներով պայմանավորված և մարդկային կապիտալի վրա հիմնված կառավարման գործառույթները ինքնակազմակերպվող պետական միավորների կողմից՝ նպաստելով միջազգայնացման գործընթացներին: Այս նպատակով դիտարկվել են նաև կառավարման տարածական սկզբունքները, որոնք մեր կողմից կարևորվել են, քանի որ վարչատարածքային խնդրահարույց համակարգերը կարող են նվազեցնել կառավարման համակարգերի արդյունավետությունը:

Աշխատանքի մեջ կիրառվել են միջազգային փորձի վերլուծության և համադրման մեթոդներ: Կատարվել են նաև առանձին դեպքերի հետ կապված ուսումնասիրություններ:

Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք ելրակացության, որ ինքնակազմակերպվող պետական միավորներն ունեն միջազգայնացման արդի հնարավորություններ՝ հիմնվելով կառավարման էլեկտրոնային համակարգի վրա: Դա կարող է ապահովվել գիտելիքի բարձր մակարդակի, տեխնոլոգիաների կիրառման լայն շրջանակի և հարաբերությունների հաստատման նորարարական մոտեցումների միջոցով՝ ներդնելով Էկոհամակարգերի կառավարման տարածական մոտեցումներ:

Այս գործոնները կարող են ուշադրության արժանանալ առանձին պետությունների, ինչպես նաև միջազգային մասնավոր և հասարակական կառույցների կողմից, որոնք մեծ ապդեցություն ունեն միջազգային հարաբերություններում:

Հիմնաբառեր՝ ինքնակազմակերպվող պետական միավոր, միջազգայնացում, էլեկտրոնային կառավարման համակարգ, ժողովրդավարություն, տարածական մոտեցում:

Ներածություն

Կառավարման էլեկտրոնային համակարգերը տեխնոլոգիաների զարգացման այժմյան փուլում պետական և մասնավոր կառույցների գործունեության արդյունավետ կազմակերպման կարևոր բաղադրիչ են: Այդպիսի համակարգերը հնարավորություն են տալիս ապահովել տեղեկատվության փոխանցման և հաղորդակցության ապահովման

* Հոդվածը ներկայացվել է 20.07.2020թ., գրախոսվել՝ 21.07.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

⁵⁶⁶ Հոդվածը պատրաստվել է ՀՀՏՀ «Ամբերդ» հետազոտական կենտրոնի միջոցով իրականացվող «ՀՀ տարածքային կառավարման համակարգի հեռանկարները տեխնոլոգիական գործիքակազմի ներդրմամբ» հետազոտական թեմայի շրջանակներում:

այնպիսի միջավայր, որի միջոցով վերլուծությունները, հետազոտությունները, մշտադիտարկումները և մասնակցային կառավարումը հանդիսանում են որոշումների կայացման անհրաժեշտ տարրեր: Կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի ներդրման համար էլեկտրոնային հարթակների, տեղեկատվական և հաղորդակցության տեխնոլոգիաների, ինչպես նաև մասնագիտացված անձնակազմի առկայությունն անհրաժեշտ պայման է: Դա նշանակում է, որ նորարարությունները և գիտելիքը կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի կարևոր գործոններ են, հետևաբար այդպիսի համակարգերը բարձրացնում են պետական, մասնավոր կամ հասարակական ոլորտների մրցունակությունը, եթե ներդրված են այդ ոլորտներում:

Պետական կառավարման համակարգում էլեկտրոնային ժամանակակից համակարգերի ներդրումն ակնհայտորեն կնպաստի թափանցիկության և հրապարակայնության ցուցանիշների աճին, կբարձրացնի մասնակցային կառավարման մակարդակը, որոնք էլ ժողովրդավարական կառավարման ցուցիչներ են: Այդ ցուցիչները կարևոր են հատկապես ինքնակազմակերպվող պետական միավորների միջազգայնացման տեսանկյունից, քանի որ շատ դեպքերում դրանք չունեն միջազգային կառույցների հետ ինտեգրվելու այլ հնարավորություններ:

Արցախի Հանրապետությունը, հանդիսանալով ինքնակազմակերպվող պետական միավոր և De Facto պետություն, ունի միջազգայնացման հետ կապված խնդիրներ, որոնք հնարավոր է լուծել պետական, մասնավոր ու հասարակական ոլորտներում էլեկտրոնային կառավարման հարթակների ներդրման միջոցով՝ ժողովրդավարական սկզբունքների կիրառման արդյունքում: Այսինքն՝ նորարարությունների և մարդկային կապիտալի զարգացումը կարող են հանդիսանալ առանցքային ուղղություններ՝ միջազգային հարաբերություններում ներգրավվելու, որպես ինքնակառավարվող սուբյեկտ ավելի նշանակալի գործոն հանդիսանալու և De Jure ընթացակարգերում կարևոր դերակատար դառնալու առումով:

Էլեկտրոնային կառավարման հարթակների ներդրումը կարող է արդյունավետ լինել նաև այնպիսի միավորների վարչական գործառնությունների իրականացման տեսանկյունից, որոնք ունեն բարդ և խնդիրներ առաջացնող վարչատարածքային բաժանումներ: Այդ պարագայում կարող են ներդրվել տարածական կառավարման սկզբունքներ՝ վերանալով վարչատարածքային բաժանման խոչընդոտներից: Ակնհայտ է, որ վարչատարածքային բաժանման խնդիրներ կան Հայաստանի Հանրապետությունում ինչպես մարզերի, այնպես էլ խոշորացված համայնքների կտրվածքով, որտեղ նույնպես կառավարման էլեկտրոնային հարթակները և տարածական սկզբունքները կարող են նպաստել լիազորությունների իրականացման արդյունավետության բարձրացմանը:

Միջազգայնացման սահմանափակումները և կառավարման էլեկտրոնային համակարգերը

Կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի առկայությունը որևէ ոլորտում արդիականացման ցուցիչ է: Հատկապես կարևորվում է այդ համակարգերի կիրառությունը հանրային կառավարման ոլորտում, քանի որ այդ պարագայում ցուցիչ է հանդիսանում ոչ միայն արդիականացումը, այլև գործունեության թափանցիկությունը, հրապարակայնությունը, քաղաքացիներին տեղեկատվությամբ ապահովելը, որոշումների կայացմանը նրանց մասնակցությունը և այլ գործոններ, որոնք ժողովրդավարական կառավարման բաղադրիչներ են: Դա նշանակում է, որ պետության մակարդակով էլեկտրոնային կառավարման համակարգերի կիրառման համար անհրաժեշտ է ունենալ ռազմավարական մոտեցումներ: Էլեկտրոնային կառավարման ռազմավարությունների վերաբերյալ վերլուծություններում մեզ համար ընդունելի են հատկապես այն մոտեցումները, որոնց համաձայն դրանք հանդիսանում են տեղեկատվական և հաղորդակցության տեխնոլոգիաների (ՏՀՏ) ազգային

նազմավարությունների բաղկացուցիչ մաս⁵⁶⁷: Այդպիսի վերլուծությունների արդիականության հիմնավորումն այն է, որ ՏՀՏ ազգային ռազմավարությունները կենտրոնանում են ՏՀՏ ենթակառուցվածքների զարգացման և կատարելագործման, արդյունաբերության ու տնտեսական աճի խթանման, ինչպես նաև ՏՀՏ կրթության խրախուսման ավելի ընդարձակ նպատակների վրա, մինչդեռ էլեկտրոնային կառավարման ռազմավարությունը կենտրոնանում է ՏՀՏ արդյունքների օգտագործմամբ ավելի որակյալ հանրային ծառայությունների մատուցմանը, բնակչությանը հասանելի տեղեկատվության ապահովմանը, քաղաքացիների հանդեպ հաշվետու լինելուն և հանրային որոշումների կայացման գործընթացում մասնակցային կառավարում իրականացնելուն⁵⁶⁸: Ըստ եուրոպական ՏՀՏ ազգային ռազմավարությունների և կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի միասնական զարգացումն ապահովում է ավելի մեծ արդյունավետություն ինչպես ՏՀՏ, այնպես էլ կառավարման ոլորտում: Օրինակ, Արցախի Հանրապետությունում ՏՀՏ ազգային ռազմավարության մշակման համատեքստում անհրաժեշտ է շեշտադրում կատարել մի կողմից՝ կրթական ծրագրերում դրանց նկատմամբ հատուկ ուշադրությանը, մյուս կողմից՝ կառավարման ոլորտում ներգրավված մարդկային ռեսուրսների վերապատրաստմանը: Բացի այդ, պետք է հատկացնել ֆինանսական միջոցներ՝ հնարավորինս շատ ոլորտներում տեխնիկական զինվածությամբ և ծրագրային ապահովմամբ կառավարման էլեկտրոնային հարթակներ ներդնելու նպատակով:

Կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի ներդրումը կարող է հանդիսանալ ընդունելի լուծում նաև այն սուբյեկտների համար, որոնք ունեն հետևյալ գործոնների հետ կապված խնդիրներ.

- ժողովրդավարական սկզբունքները,
- վարչական սահմանազատումները:

Ժողովրդավարական սկզբունքները, ինչպես արդեն նշեցինք, էլեկտրոնային կառավարման համակարգերի կարևոր բնութագրիչներ են: Իսկ ժողովրդավարությունն իր հերթին էական դեր ունի որևէ սուբյեկտի միջազգայնացման համատեքստում: Դա վերաբերում է հատկապես ինքնակազմակերպվող պետական միավորներին, որոնք պետք է դրսևորվեն «պետականության» ատրիբուտներով՝ միջազգայնացման ավելի լայն շրջանակում ընդգրկվելու նպատակով: Այս առումով պետք է նշել, որ ինքնակազմակերպվող սուբյեկտների միջազգայնացման համատեքստում կարևոր նշանակություն ունի, թե՛ նրանք ինչպես են իրացնում միջազգային իրավունքի տեսանկյունից կարևոր համարվող դրույթները, ինչպիսի կարողություն և պատրաստակամություն ունեն ստանձնելու միջազգային պարտավորություններ⁵⁶⁹: Ակնհայտ է, որ միջազգային իրավունքը և պարտավորություններն ընդգրկում են ժողովրդավարության ու կառավարման համակարգի արդիականացման գործոններ, որոնց դրսևորումների պարագայում ինքնակազմակերպվող սուբյեկտները կարող են հայտ ներկայացնել միջազգային համայնքին ավելի ինտեգրված լինելու, հետևաբար նաև իր տարածքի անվտանգության և բնակչության շահերի սպասարկման ավելի բարձր մակարդակ ապահովելու տեսանկյունից: Ինքնակազմակերպվող պետական միավորի միջազգայնացման առումով կարևոր է նաև տվյալ սուբյեկտի սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների ընդհանուր վիճակը, որը հնարավոր է բարելավել ՏՀՏ ազգային ռազմավարության ստեղծման ու կենսագործման արդյունքում:

⁵⁶⁷ Ming A., Awan O., Somany N., e-Governance in Small States, London, Commonwealth Secretariat 2013, p. 17 (133p.)

⁵⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁶⁹ Christian Hillgruber, The Admission of New States to the International Community // European Journal of International Law 9 (1998), pp 491-509 (506).

Վարչական սահմանազատումներով պայմանավորված հիմնախնդիրը կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի տեսանկյունից լիարժեք ներկայացնելու համատեքստում նշենք, որ տեխնոլոգիական լուծումների դերակատարումը, որպես վարչական սահմաններ «չճանաչող» գործոններ, մեծանում է կառավարման տեսանկյունից ոչ արդյունավետ վարչական տարածք ընդգրկող միավորների առկայության պարագայում: Այդպիսի միավորներ են Հայաստանի Հանրապետության մարզերը, որոշ դեպքերում նաև՝ խոշորացված համայնքները, որոնց վարչական սահմանների փոփոխությունների հետ կապված գիտական ու հանրային քննարկումները բավականին շատ են: Այդ քննարկումների արդյունքները կարող են դառնալ առավել առարկայական, եթե ՀՀ-ում ներդրվի տարածական պլանավորման ու զարգացման հայեցակարգ՝ հետազոտությունների վրա հիմնված որոշումների կայացման գործիքակազմի կիրառմամբ: Էլեկտրոնային կառավարման համակարգերն այս դեպքում կներառեն այնպիսի հարթակներ, որոնք հնարավորություն են տալիս իրականացնել գիտելիքի վրա հիմնված կառավարման գործընթացներ՝ տվյալների հավաքագրում, մշակում, վերլուծություն, պլանավորում, մշտադիտարկում և այլն: Այդ գործընթացների համար էական չեն լինի վարչական սահմանները, սակայն դրանց արդյունքում ի հայտ կգան կառավարման տեսանկյունից արդյունավետ տարածքի վերաբերյալ տարածական ցուցանիշներ: Այդ մոտեցումների կիրառությունը արդյունավետ կարող է լինել նաև Արցախի Հանրապետության համար, քանի որ նրա վարչական սահմանների ձևավորման վրա ազդել են բազմաթիվ գործոններ, որոնք չունեն տնտեսական արդյունավետության կամ օպտիմալ կառավարման հիմնավորումներ: Կառավարման տարածական մոտեցումների ներդրմամբ հնարավոր կլինի Արցախում ապահովել զարգացման միասնական հարթակ, որը հնարավոր է իրականացնել էլեկտրոնային գործիքակազմի կիրառմամբ: Այդ գործիքակազմը պետք է ունենա տվյալների մշակման, քարտեզագրման և դրանց հիման վրա օպտիմալ հաշվարկների իրականացման հնարավորություններ: Այսինքն՝ կառավարման էլեկտրոնային համակարգի ներդրման դեպքում, ի թիվս բազմաթիվ գործոնների, կարևոր նշանակություն կստանան.

1. գիտելիքի վրա հիմնված գործընթացները,
2. վարչական սահմաններից դուրս գործընթացներին մասնակցությունը:

Ըստ Եուրոյան գիտելիքի վրա հիմնված և վարչական սահմաններից դուրս գործընթացներին մասնակցությունը կարևոր հանգամանք է որևէ սուբյեկտի, այդ թվում նաև՝ ինքնակազմակերպվող պետական միավորի միջազգայնացման համար: Արցախի Հանրապետությունն այս տեսանկյունից կարող է լինել տիպային օրինակ՝ հանդիսանալով ինքնակազմակերպվող պետական միավոր: Այս դեպքում կարևոր է նաև համաշխարհային փորձը, որն առկա է միջազգային հարաբերություններում: Մասնավորապես, Դ. Բաբայանի հետազոտության մեջ շեշտվում է հետևյալ հանգամանքը. չնայած նրան, որ այսպես կոչված չճանաչված, կիսաճանաչված և De Facto գոյություն ունեցող պետությունները միջազգային համայնքի հետ հարաբերություններում առնչվում են քաղաքական բնույթի խնդիրների հետ, այնուամենայնիվ մի շարք այդպիսի պետություններ ակտիվորեն համագործակցում են տարբեր երկրների, այդ թվում՝ խոշոր պետությունների, մասնավորապես՝ Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության (ՉԺՀ) հետ, որն ունի երկարատև փորձ չճանաչված երկրների հետ հարաբերություններում⁵⁷⁰: Իսկ ՉԺՀ-ի տնտեսական ու քաղաքական դերակատարությունը տարածաշրջանային ու միջազգային հարաբերություններում նշանակալի է, հետևաբար ցանկացած ինքնակազմակերպվող պետական միավոր,

⁵⁷⁰ **Бабаян Д.**, Непризнанные, полупризнанные и де-факто самостоятельные государства в геополитической повестке КНР // «21-й ВЕК», № 4 (24), 2012г., С. 129-150 (130).

հաստատելով փոխգործակցություն այդ, ինչպես նաև նմանատիպ փորձ ունեցող երկրների հետ, կարող է ունենալ միջազգայնացման արդի հեռանկարներ: Իսկ ինչպե՞ս կարող է Արցախի շանրապետությունը հաստատել այդպիսի փոխգործակցություն որևէ երկրի հետ: Վարչական սահմանների ներկա պայմաններում դա նպատակահարմար է իրականացնել առցանց հարթակների միջոցով, որոնք կարող են ապահովել կրթական, գործարար, մշակութային և այլ բնույթի հարաբերություններ:

Վերոնշյալ հանգամանքը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ եթե որևէ առանձին պետություն կարող է ազդել ինքնակազմակերպվող պետական միավորի միջազգայնացման և անկախության հաստատման գործընթացների վրա, ապա այդ գործընթացների բնութագրիչները միջազգային հարաբերություններում հստակ լինել չեն կարող: Այդ տեսակետը հիմնավորվել է նաև Ֆուրնուեսի (Furnues) հետազոտության մեջ, որի համաձայն՝ գլոբալիզացիայի և թվային տեխնոլոգիաների այժմյան պայմաններում պետության անկախության դասական բնութագրիչները կարող են հանդիսանալ թույլ կատեգորիաներ, հետևաբար որևէ տարածքի՝ անկախ պետականություն ձեռք բերելու հնարավորությունը կախված է նաև ուժեղ պետությունների կամ կազմակերպությունների ցանկությունից⁵⁷¹: Այսինքն՝ թվային տեխնոլոգիաները և դրանց միջոցով հարաբերությունների հաստատումը միջազգայնացման տեսանկյունից կարող են ունենալ ավելի մեծ ազդեցություն, քան միջազգայնացման դասական բնութագրիչները: Իսկ թվային տեխնոլոգիաների զարգացումը կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի ներդրման առաջնահերթ պայման է, հետևաբար այդ տեխնոլոգիաների վրա հիմնված կառավարման համակարգերը մեծ դեր կարող են ունենալ ինքնակազմակերպվող պետական միավորների միջազգայնացման գործընթացներում: Բացի այդ, դրանք ակնհայտորեն կնպաստեն տվյալ սուբյեկտի սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների աճին՝ այդ սուբյեկտի համար ստեղծելով շահերի պաշտպանության ավելի մեծ ներուժ:

Պետք է նշել, որ բնորոշման հետ կապված հարցեր հանդիպում են նաև ինքնակազմակերպվող պետական միավորների առումով: Հետևաբար կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի՝ որպես ինքնակազմակերպվող պետական միավորների միջազգայնացման կարևոր գործոնի ներդրումն անհրաժեշտ է դիտարկել նաև այդպիսի սուբյեկտների բնորոշման համատեքստում: Այս ոլորտի հետազոտություններում գերիշխող է Նիկոլաևի կողմից ամփոփված կարծիքը, ըստ որի՝ չճանաչված պետությունների հետ կապված խնդիրները թեև բավականին լուրջ են համաշխարհային քաղաքականության համար, ինչպես նաև դրանց գործունեությունը գիտնականների ու հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում է, այնուամենայնիվ գոյություն չունեն հստակ սահմանումներ այդպիսի ինքնակազմակերպվող սուբյեկտների բնորոշման առումով⁵⁷²: Մեր կարծիքով՝ քանի որ բնորոշումները հստակ չեն, ապա ինքնակազմակերպվող պետական միավորների բնորոշման համար ավելի մեծ հստակություն կարող են մտցնել գիտելիքի և ժողովրդավարական սկզբունքների վրա հիմնված կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի առկայությունը և դրանց միջոցով միջազգայնացմանն ուղղված գործողությունների իրականացումը: Դա կամրապակի պետականության հետ կապված ինստիտուցիոնալ ատրիբուտները և կապահովի ազդեցություն ունեցող ներուժ միջազգային հարաբերություններում:

⁵⁷¹ **Furnues D.**, The Rise of Non-territorial Sovereignties and Micronations // UNU-CRIS United Nations University, Institute on Comparative Regional Integration Studies, Working Paper Series W-2018/10, pp22-23. 28 pages.

⁵⁷² **Николаев Д.**, Феномен непризнанных государств в мировой политике // Вестник Московского университета. Сер. 25. Международные отношения и мировая политика. 2010. № 1, С. 27-41 (28).

Ինքնակազմակերպվող պետական միավորների միջազգայնացման առումով կարևոր է դիտարկել նաև այսպես կոչված «խնամակալության» գործոնը: Սովորաբար այդպիսի սուբյեկտների կառավարման գործընթացների վրա մեծ ազդեցություն են ունենում առանձին երկրներ կամ կառույցներ, որոնք մի կողմից հանդիսանում են այդ սուբյեկտների համար որոշակի իրավունքների պաշտպանության երաշխավոր միջազգային հարաբերություններում, մյուս կողմից ինքնակազմակերպվող պետական միավորներին օբյեկտիվորեն կախվածության մեջ են գցում իրենց քաղաքականությունից: Այսինքն՝ խնամակալությունը, որպես երաշխիք միջազգային իրավունքների պաշտպանության շրջանակում, լիարժեք չի նպաստում ինքնակազմակերպվող պետական միավորների միջազգայնացման գործընթացներին: Հետևաբար խնամակալությունից հրաժարվելու համար այդ սուբյեկտները պետք է ձեռք բերեն պետականության որոշակի ատրիբուտներ՝ միջազգային հարաբերություններում ինքնուրույն դրսևորվելու և իրենց իրավունքներն ու շահերը պաշտպանելու համար: Այս առումով մեր կողմից ընդունելի է հետազոտություններում ներկայացված այն տեսակետը, ըստ որի՝ «պետականության» մասին պատկերացումները, որոնք առաջ են քաշվում չճանաչված պետությունների կողմից՝ ներառյալ միջազգային և տարածաշրջանային կազմակերպություններին հնարավոր անդամակցությունն ու մարդու իրավունքների մասին համաձայնագրերին միասնաբար, կլինեք լավագույն լուծումը խնամակալության հետ կապված խնդիրներից խուսափելու համար⁵⁷³: Դա նշանակում է, որ կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի ներդրումը, որի դեպքում ինքնակազմակերպվող պետական միավորները կարող են ապահովել ժողովրդավարության բարձր մակարդակ և գիտելիքի վրա հիմնված կառավարում, կարող է հանդիսանալ կարևոր քայլ՝ ինքնուրույն դրսևորվելու և առանց խնամակալության միջազգայնացմանն ուղղված գործընթացներ իրականացնելու տեսանկյունից:

Ինքնակազմակերպվող պետական միավորների միջազգայնացման տեսանկյունից կարելի է հիմնվել նաև պանարխիայի (panarchy) սկզբունքի վրա, որը հնարավոր է իրականացնել կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի միջոցով: Պանարխիան, որպես բնության, մարդկանց և ինստիտուտների վերաբերյալ համակարգերը միացնող կառուցվածքային տարր⁵⁷⁴, աստիճանաբար մեծացրել է իր նշանակությունը էկոհամակարգերի և կառավարման միջև կապը հասկանալու առումով⁵⁷⁵: Ըստ էության այս դեպքում առավել կիրառելի կարող են լինել էլեկտրոնային համակարգերի միջոցով իրականացվող կառավարման տարածական սկզբունքները: Եթե որևէ համակարգի մեջ ներառված են բնության, մարդկանց և կառավարման հետ կապված տարրեր, ապա այդպիսի համակարգերը պահանջում են.

1. տվյալների մեծ բազաների հետ կապված գործողություններ,
2. գիտելիքի վրա հիմնված կառավարման հմտություններ,
3. տեխնոլոգիաների վրա հիմնված որոշումների կայացման սկզբունքներ,
4. կոնվերգենցիայի՝ տարբեր համակարգերի միավորմանը միտված ընթացակարգեր,
5. փոխհարաբերությունների ձևավորման նոր մեխանիզմներ:

⁵⁷³ **Hamid L.**, Non-Recognized States: Occupied or Merely Sponsored and Why it Matters for the Protection of Human Rights // KU Leuven, Belgium, Working Paper No. 215 – September 2019, p.25. 27pages.

⁵⁷⁴ **Holling C.S.**, Understanding the Complexity of Economic, Ecological, and Social Systems // Ecosystems (2001) 4: pp390-405 (392)

⁵⁷⁵ **Allen C., Angeler D., Garmestain A., Gunderson L., Holling C.S.**, Panarchy: Theory and Application (2014) // Nebraska Cooperative Fish & Wildlife Research Unit -- Staff Publications. 127. P. 4, 13 pages.

Մեր կարծիքով՝ այսպիսի բարդ համակարգերի գործունեությունը առավել նպատակահարմար է իրականացնել էլեկտրոնային կառավարման գործիքակազմի միջոցով: Ընդ որում, փոքր վարչական տարածքներում կիրառվելու դեպքում դրանց արդյունավետությունը կարող է փոքր լինել, հետևաբար վերացարկումը վարչական տարածքներից հնարավորություն կտա ապահովել գործունեության ավելի մեծ արդյունավետություն՝ ներդնելով տարածական կառավարման սկզբունքներ:

Պանարխիայի սկզբունքների կիրառումը Արցախի Հանրապետությունում կարող է հանդիսանալ տիպային օրինակ ինչպես փոքր երկրների կառավարման, այնպես էլ ինքնակազմակերպվող պետականության միավորի միջազգայնացման տեսանկյունից: Արցախի Հանրապետությունը կարելի է դիտարկել որպես մեկ վարչական միավոր և ներդնել պանարխիայի սկզբունքները էլեկտրոնային կառավարման հարթակի միջոցով՝ վերոնշյալ տարրերը ներառելով կառավարման համակարգի մեջ: Այս դեպքում կառավարումը կլինի ավելի կենտրոնացված, սակայն ոչ թե լիազորությունների իրականացման, այլ տվյալների բազայի ստեղծման, ռազմավարության մշակման և մարդկային ռեսուրսների կառավարման առումով: Այսինքն՝ հաշվի առնելով պանարխիային բնորոշ մոտեցումները՝ կարելի է ներդնել կառավարման տարածական համակարգ, որը կունենա կենտրոնացված բնույթ տվյալների կառավարման և քաղաքականության մշակման տեսանկյունից, սակայն ապակենտրոնացված բնույթ լիազորությունների իրականացման տեսանկյունից: Այդպիսի համակարգերի համար էլեկտրոնային հարթակները կարող են դառնալ լավագույն լուծումներ:

Ընդհանրացնելով աշխատանքում իրականացված ուսումնասիրությունները և մեր կողմից ներկայացված մոտեցումները՝ ինքնակազմակերպվող պետական միավորների, այդ թվում՝ Արցախի Հանրապետության համար միջազգայնացման գործընթացներ ապահովելու նպատակով առաջարկում ենք որոշակի ընթացակարգ, որը պատկերված է Գծապատկեր 1-ի միջոցով:

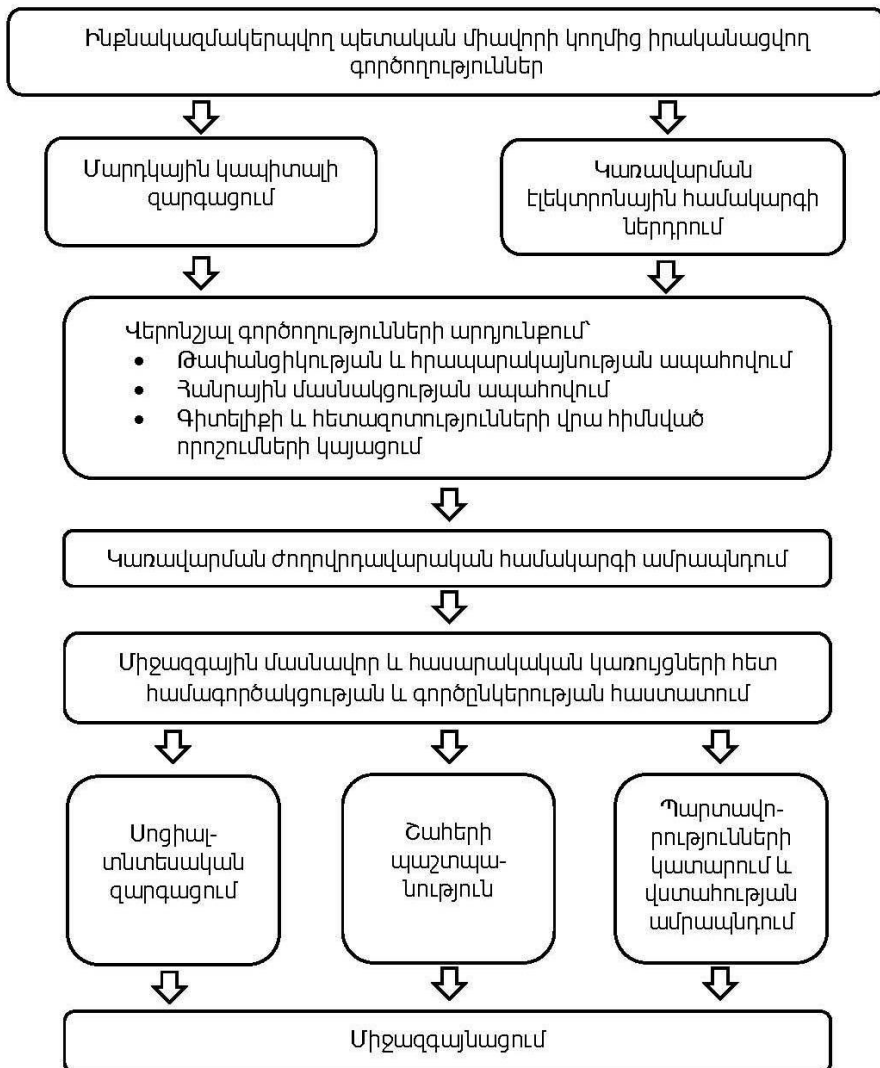
Վերոնշյալ գծապատկերը ցույց է տալիս, որ գործողությունների հաջորդականության արդյունքում ինքնակազմակերպվող պետական միավորը միջազգայնացման նպատակով պետք է նպաստի մարդկային կապիտալի զարգացմանը և կառավարման էլեկտրոնային համակարգի ներդրմանը: Դրանք հնարավորություն կտան ստեղծել և ամրապնդել կառավարման ժողովրդավարական մոտեցումներ՝ խթանելով միջազգային կառույցների հետ համագործակցության ու գործընկերության հաստատումը: Հաջորդ փուլում կամրապնդվի ինքնակազմակերպվող պետական միավորի հանդեպ վստահությունը՝ միաժամանակ հնարավորություն տալով բարելավել սոցիալ-տնտեսական վիճակը և դառնալ դերակատար շահերի պաշտպանության տեսանկյունից՝ նպաստելով միջազգայնացմանը:

Գործողությունների այդպիսի հաջորդականությունը, կարծում ենք, կարելի է տեղայնացնել Արցախի Հանրապետությունում, որի արդյունքում էականորեն կմեծանան միջազգայնացման հնարավորությունները՝ բարձրացնելով այնպիսի գործոնների դերը, որոնք բնորոշում են պետականությունը: Մասնավորապես, մարդկային կապիտալի զարգացման համատեքստում դպրոցական և բուհական կրթական ծրագրերում ուշադրություն պետք է դարձնել համակարգչային ծրագրերի և ծրագրավորման լեզուների ուսուցմանն ու հնարավոր բոլոր ոլորտներում (այդ թվում՝ հումանիտար) տեխնոլոգիական գործիքակազմի կիրառմանը: Չուզահեռ պետք է մեծացնել կառավարման բոլոր օղակներում և մակարդակներում էլեկտրոնային հարթակների կիրառումը՝ վերապատրաստումների և համակարգչային հմտությունների կատարելագործման միջոցով նպաստելով կառավարման ոլորտներում ներգրավված մարդկային կապիտալի զարգացմանը: Այսինքն՝ մարդկային կապիտալը տեխնոլոգիական կրթության առումով պետք է զարգացնել մի կողմից կրթական ծրագրերի բարելավման (աշակերտների և ուսանողների համար), մյուս կողմից

վերապատրաստումների կարճաժամկետ ծրագրերի ներդրման (աշխատողների համար) ուղղությամբ: Արդյունքում կմեծանա մարդ-համակարգիչ փոխգործակցությունը կառավարման գործառույթների իրականացման և տեխնոլոգիաների վրա հիմնված որոշումների կայացման տեսանկյունից: Պետք է նշել, որ այս գործոնները համարվում են ժողովրդավարական կառավարման կարևոր սկզբունքներ՝ ի դեմս մասնակցության, թափանցիկության և հրապարակայնության: Արցախի Հանրապետությունում վերոնշյալ գործընթացների արդյունքում ապահովվելով մարդկային կապիտալի զարգացում և ժողովրդավարական կառավարում՝ առավել ոյուրին կլինի հաղորդակցվել արտաքին աշխարհի հետ՝ աստիճանաբար ներգրավվելով հասարակական ու գործարար միջավայրի կառույցներին:

Գծապատկեր 1.

Միջազգայնացման փուլերը ինքնակազմակերպվող պետական միավորների համար

Կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի կիրառությունը հնարավորություն է տալիս ապահովել գործողությունների մեծ շրջանակ՝ համակարգելով տեղեկատվության մատուցման, հանրային մասնակցության և որոշումների կայացման կարևոր գործառույթներ: Ակնհայտ է, որ դրանք նպաստում են կառավարման ժողովրդավարական մոտեցումների ամրակցմանը, որոնց իրականացման համար անհրաժեշտ է ունենալ զարգացած մարդկային ռեսուրսներ: Այդ գործոնների առկայությունը նպաստավոր պայմաններ կստեղծի ինքնակազմակերպվող պետական միավորների միջազգայնացման համատեքստում, քանի որ առկա են բազմաթիվ անորոշություններ այդպիսի միավորների բնորոշման և անկախության ճանաչման առումով:

Հողվածում առաջ է քաշվում այն թեզը, որ ինքնակազմակերպվող պետական միավորների միջազգայնացմանը կարող է նպաստել մարդկային կապիտալի զարգացումը և կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի ներդրումը, քանի որ այդ գործոնները ժողովրդավարական կառավարման կարևոր բաղադրիչներ են: Դա կհանգեցնի միջազգային մակարդակում վստահելի գործընկերության ու համագործակցության հաստատմանը, իսկ տեղական մակարդակում՝ կառավարման տարածական սկզբունքների և էկոհամակարգերի միասնականության ապահովմանը: Այդ գործընթացների ապահովումը հնարավոր է իրականացնել այնպիսի գործոններով, ինչպիսիք են՝ գիտելիքի բարձր մակարդակը, տեխնոլոգիաների կիրառման լայն շրջանակը և հարաբերությունների հաստատման նորարարական մոտեցումները, որոնք եական նշանակություն ունեն միջազգայնացման տեսանկյունից:

Նշված գործոնները կարևոր են հատկապես Արցախի Հանրապետության միջազգայնացման համատեքստում, քանի որ աշխարհագրական սահմանափակումներն այլ երկրների հետ հարաբերությունների առումով բավականին շատ են, հետևաբար անվտանգության և կենսական շահերի ապահովման նպատակով իրականացվող գործողությունները պետք է հենվեն նաև վարչական սահմաններով չպայմանավորված գործընթացների վրա:

THE NEED OF ELECTRONIC MANAGEMENT SYSTEMS IMPLEMENTATION IN THE CONTEXT OF INTERNATIONALIZATION OF STATE SELF-ORGANIZING ENTITIES

SOS KHACHIKYAN

*Armenian State University of Economics,
Faculty of Computer Science and Statistics, Dean,
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, Republic of Armenia*

The main purpose of the article is to mention, that the implementation of electronic government system can strengthen the administration of self-organizing state entities based on democracy values and human capital, contributing to internationalization process. In this context, the spatial principles of administration were discussed due to the problematic territorial-administrative systems that could lower the effectiveness of governance systems.

While conducting the research the analysis of international experience and methods of comparison were applied. Case studies method also was used.

The research concluded that self-organizing state entities have modern opportunities on internationalization based on electronic management system. It could be provided through high level of knowledge, broad range of technology implementation and innovative approaches in

establishing relations - by introduction of spatial principles of ecosystem management. These factors should be paid attention to by certain states, as well as international private and non-government entities, which have significant impact on international relations.

Key words: *self-organizing state entity, internationalization, electronic government system, democracy, spatial approaches.*

НЕОБХОДИМОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ СИСТЕМ УПРАВЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ САМООРГАНИЗУЮЩИХСЯ ОБРАЗОВАНИЙ

ՏՕՏ ԽԱՇԻԿՅԱՆ

*декан факультета информатики и статистики
Армянского государственного экономического университета,
кандидат экономических наук, доцент,
Ереван, Республика Армения*

Основной целью статьи является показать, что внедрение системы электронного управления может укрепить основанные на демократических ценностях и человеческом капитале управленческие функции самоорганизующихся государственных образований, способствуя процессу их интернационализации. В этом контексте были рассмотрены также пространственные принципы администрирования, которые были отмечены нами, поскольку проблемные административно-территориальные системы могут снизить эффективность систем управления.

В данной статье применялся сопоставительный метод и метод анализа международного опыта; были изучены также отдельные случаи.

В результате исследования мы пришли к выводу, что самоорганизующиеся государственные образования имеют современные возможности интернационализации на основе системы электронного управления, что может быть обеспечено за счет высокого уровня знаний, широкого спектра внедрения технологий и инновационных подходов в установлении связей путем внедрения пространственных принципов управления экосистемами. На эти факторы могут обратить внимание некоторые государства, а также международные частные и неправительственные организации, которые оказывают существенное влияние на международные отношения.

Ключевые слова: *самоорганизующийся государственный субъект, интернационализация, система электронного управления, демократия, пространственные подходы.*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՀՉՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ*⁵⁷⁶**

ՀՏԴ. 351.86

ԼԻԼԻԹ ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ

*Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության
նախարարի տեղակալի օգնական,
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Զոթանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի ասպիրանտ,
թ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն,
lilit.khurshodyan@gmail.com*

Հոդվածի նպատակն է ռազմագիտական շրջանառության մեջ գտնվող առավել համապարփակ մոտեցումների հիման վրա գնահատելու և ներկայացնելու Հայաստանի ռազմական հպորությունը՝ հարևան երկրների ռազմական հպորության գնահատման ու համեմատության մեջ: Մեր խնդիրն է ներկայացնել պետության ռազմական հպորության բնորոշումները և գնահատման մոտեցումները, միևնույն մեթոդով հաշվարկելու հետապոտության համար հետաքրքրություն ներկայացնող երկրների ռազմական հպորությունը:

Որպես առավել բազմազործոն, համընդգրկուն, չափելի, ինչպես նաև ռազմական հպորության ձևավորման ու արտահայտման վրա առավելագույնս ներգործող ցուցիչների հաշվառման բանաձև՝ Հայաստանի Հանրապետության և հարևան պետությունների ռազմական հպորության գնահատման համար ընտրել ենք Զլայնի առաջարկած բանաձևը:

Նշված բանաձևով հաշվարկները փաստում են, որ պետության ռազմական հպորությունը պայմանավորող օբյեկտիվ գործոնները (տարածք, բնակչության թիվ, տնտեսական հնարավորություն) Եական ազդեցություն ունեն դրա վրա, սակայն ՀՆԱ-ի աճի, ռազմական ծախսերի առավել արդյունավետ օգտագործման, տեղական սպառապինությունների արտադրության ծավալների մեծացման և այլ ուղղություններով ռազմավարական մակարդակի ճիշտ որոշումների կայացումը և պետական կառավարման որակը կարող են ստեղծել նախադրյալներ հնարավոր պատերազմում հաջողություն ունենալու համար:

Հայաստանի պարագայում ռազմական հպորության ընդլայնման համար ակնհայտորեն կարևոր է տնտեսական ու մարդկային ներուժի վարձագմանը, ինչպես նաև տեխնոլոգիական ճեղքվածքի հաղթահարմանը միտված տնտեսական քաղաքականության իրականացումը:

Հիմնաբառեր՝ ռազմական հզորություն, ռազմական ներուժ, Զլայնի բանաձև, պատերազմելու կարողություն, ռազմական ուժի ինդեքս, պետական կառավարում, ռազմական ծախսեր, ազգային ռազմավարություն:

* Հոդվածը ներկայացվել է 06.06.2020թ., գրախոսվել՝ 08.06.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

⁵⁷⁶ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ Գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 19Տ-5B 12 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

Ներածություն

Աշխարհաքաղաքական ներկա բարդ իրադրության պայմաններում պետությունների համար խիստ կարևորվում է ազգային անվտանգության, սուվերենության, տնտեսական անկախության ապահովումը և ինչու չէ՛ նաև այլ պետությունների ու տարածաշրջանների վրա ազդեցություն ունենալու կամ դրա շրջանակներն ընդլայնելու կարողության ձևավորումը: Դրա ապահովման հիմնական «երաշխավոր»-ը պետության ռազմական հզորությունն է, որի կարևորագույն բաղադրիչը ներկայում և բոլոր ժամանակներում մնում է պետության տնտեսական հզորությունը: Այս երկուսը սերտորեն փոխկապակցված ուղիղ համեմատականներ են այն առումով, որ հզոր տնտեսությունը ռազմական ներուժի, հետևաբար նաև ռազմական հզորության գրավականն է: Ռազմական հզորությունն իր հերթին ապահովում է տնտեսության համակողմանի և «անխափան» զարգացում՝ ապահովելով անվտանգային միջավայր և հակառակորդի հնարավոր ագրեսիայի կանխարգելում:

Ինչպես ամեն տարի, այս տարի ևս հեղինակավոր «Global Firepower» հետազոտական կենտրոնի վերլուծաբանները կազմել են երկրների ռազմական ուժի վարկանիշային աղյուսակը (Military Strength Ranking-2020)⁵⁷⁷: Հաշվի են առնվել պետությունների ներուժը, սպառազինությունների, անձնակազմի, ֆինանսական ռեսուրսների, տարբեր զորատեսակների առկայությունը, տնտեսական վիճակի, բնակչության թվաքանակի և այլ ցուցանիշներ: 138 երկրների շարքում Հայաստանն այս տարվա ցուցակում զբաղեցրել է 111-րդ հորիզոնականը (Նախորդ տարվա 92-րդ-ի փոխարեն): Հարևան երկրներից Ադրբեջանը զբաղեցրել է 64-րդ հորիզոնականը, Վրաստանը՝ 89-րդ, Թուրքիան՝ 11-րդ, Իրանը՝ 14-րդ: Առաջատար եռյակը կազմում են ԱՄՆ-ն, Ռուսաստանը և Չինաստանը:

Բազմաթիվ փորձագետների կարծիքով՝ վերոնշյալ ինդեքսը լիովին չի արտահայտում երկրների իրական ռազմական հզորությունը՝ չնայած այն հանգամանքին, որ, ըստ ինդեքսը հրապարակող կայքի, հաշվարկները կատարվում են հիմնականում պաշտոնական աղբյուրներում հրապարակվող տեղեկատվության հիման վրա: Ուստի մեր կողմից սույն հոդվածում հիմնական խնդիր է դրվել գնահատել Հայաստանի և հարևան պետությունների ռազմական հզորության ինդեքսները՝ ռազմագիտական շրջանառության մեջ գտնվող այլ՝ առավել համապարփակ մոտեցման վրա:

Պետության ռազմական հզորության բնորոշումները և գնահատման մոտեցումները

Գոյություն ունեն ռազմական հզորության տարբեր բնորոշումներ: Օրինակ՝ Չոլոտարեք կարծում է, որ ռազմական հզորությունը ձևավորվում է պետության տնտեսական, սոցիալական, գիտատեխնիկական, քաղաքական, բարոյահոգեբանական և ռազմական ներուժով (գործոններով)⁵⁷⁸: Որոշ դեպքերում պետության ռազմական հզորությունը բնորոշվում է որպես այլ երկրների դեմ պատերազմելու կարողություն՝ հասարակության նյութական ու հոգևոր ներուժի գերլարմամբ: Մեր կարծիքով՝ առավել համապարփակ է Բոգդանովի սահմանումը, այն է՝ պետության ռազմական հզորությունը տնտեսության նյութաարտադրական հնարավորությունների և հասարակության հոգևոր ուժերի ամբողջությունն է, ինչպես նաև պետության կողմից դրանք մոբիլիզացնելու

577 Աղբյուր՝ globalfirepower.com/countries-listing.asp.

578 **Золотарев В.А.**, Военная безопасность Государства Российского. 3-е издание; М., Воениздат, 2001, С. 1.

ունակությունը՝ պատերազմի կանխարգելման կամ հնարավոր ագրեսիային հակազդման նպատակով⁵⁷⁹:

Նկատենք, որ նման սահմանումը բավական մոտ է 1950-ական թվականներին Պրիստոնի համալսարանի պրոֆեսոր Կլաուս Կնորրի առաջարկած սահմանմանը, ըստ որի՝ պետության (ազգային) հզորությունը երկրի տնտեսական հնարավորությունների, վարչարարության մրցունակության և ռազմական մոբիլիզացիայի կարողության ամբողջությունն է:

Պետության հզորության ֆենոմենի ուսումնասիրության գործում մեծ ներդրում ունի գերմանական ծագմամբ ամերիկացի գիտնական Յանս Մորգենտաուն, որ առանձնացրել է այն բաղադրիչները, որոնցով կարելի է որոշել երկրի հզորությունը⁵⁸⁰՝ աշխարհագրական դիրքը և ռեսուրսները, արդյունաբերական ներուժը, զինված ուժերի քանակական և որակական հատկանիշները, մարդկային ռեսուրսը, ազգային բնութագիրը, ազգային բարոյական արժեհամակարգը, դիվանագիտության որակը և պետական կառավարման մակարդակը: Սակայն նկատենք, որ այս բաղադրիչները հիմնականում օբյեկտիվ գնահատման չափանիշներ չունեն:

Ռազմական հզորության գնահատման հիմնական բարդություններից մեկն այն է, որ դժվար է գտնել տարբեր երկրների համար կոնկրետ ժամականաշրջանին վերաբերող համադրելի ու համաչափելի ցուցանիշներ, բացի այդ, նպատակահամար չէ ռազմական հզորության բաղադրիչների պարզ մեխանիկական գումարման արդյունքում ստանալ ռազմական հզորության հավաստի ցուցանիշ: Նման մոտեցումը խոցելի է թե՛ մեթոդաբանական և թե՛ տրամաբանական տեսանկյունից, քանի որ որոշ բաղադրիչների գնահատականը անպայմանորեն պետք է պարունակի սուբյեկտիվ մոտեցումների տարրեր: Ուստի ռազմական հզորության ձևավորման իրական գործընթացների ուսումնասիրությունը բավական դժվար է, և դրանց արդյունքները հաճախ չեն կարող լիարժեքորեն ծառայել որպես ռազմավարության մշակման մեթոդական կողմորոշիչ կամ գիտական հիմք: Մի բան, սակայն, ակնհայտ է՝ պետության ռազմական հզորության գնահատման ամենակարևոր սկզբունքներից մեկը ռազմական հզորության բաղադրիչների համադրումն է աշխարհաբաղաբանական մրցակիցների այդօրինակ ցուցանիշների հետ⁵⁸¹:

Այնուամենայնիվ, տարբեր հեղինակների կողմից մշակվել են ռազմական հզորության գնահատման որոշակի մեթոդներ և մոտեցումներ՝ հիմնված տարբեր բաղադրիչների ու չափորոշիչների վրա: Նման առաջին մոտեցումներից մեկը 1960-ական թվականներին Քեմբրիջի համալսարանի պրոֆեսոր Գերման Կլիֆորդի առաջարկած բազմագործոն բանաձևն է⁵⁸².

$$P = N(L+C+I+M),$$

որտեղ՝

- P - պետության ռազմական հզորությունն է,
- N - պետության միջուկային հնարավորությունների գործակիցն է,
- L - պետության տարածքն է,
- C - բնակչության թիվն է,

579 **Богданов С.А.**, Экономическая составляющая военной безопасности России на современном этапе// Военная Мысль. 2004. № 12.

580 **Morgenthau H. J.**, Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace, Knopf, 1948, page 322.

581 **Հարությունյան Գ. Է.**, Պետության ռազմական հզորությունը: Ռազմական տնտեսագիտություն: «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսի «Աշխատանքային տետրեր» հավելված, 2019թ, № 1-2 (49-500, էջ 7-36):

582 **Clifford German F.**, A Tentative Evaluation of World Power *Conflict Resolution*. 1960, Volume IV, Number 1, pp 138-144

I – արդյունաբերությունն է,
M – ռազմական ռեսուրսներն են:

Ըստ բանաձևի՝ պետության ռազմական հզորության որոշիչներն են տարածքը, բնակչության թիվը, արդյունաբերությունը, ռազմական ռեսուրսները, սակայն ակնհայտորեն որոշիչ դերը պատկանում է միջուկային հնարավորություններին, ինչը սահմանափակում է շատ երկրների համար այս բանաձևով ռազմական հզորության գնահատումը, քանի որ մեծ թվով երկրներ չունեն նման հնարավորություն և համեմատությունների համար այս ցուցանիշի կիրառումը չի ապահովի տարբերությունների իրական պատկերը:

Յետագայում 1963 թվականին, միջազգային գործունեության արդյունավետության գնահատման նոր որակական չափորոշիչների մշակմանն ուղղված «Պատերազմի կոռեյացիաներ» (Corraletes of war) գիտական ծրագրի շրջանակներում ամերիկացի Դեյվիդ Ստինգերի կողմից առաջարկվեց ազգային հնարավորությունների գնահատման ընդհանրական ցուցիչ⁵⁸³: Այն ներառում է երեք պարամետրեր, որոնք թույլ են տալիս կանխատեսել պետության հնարավորությունները կարճաժամկետ, միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում: Կարճաժամկետ հեռանկարի պարամետրերն արտացոլվում են ռազմական հզորության մեջ՝ ներառելով ռազմական ծախսերն ու զինված ուժերի թվաքանակը: Միջնաժամկետ հեռանկարը որոշվում է արտադրական գործունեության մակարդակով, իսկ երկարաժամկետը՝ դեմոգրաֆիկ պատկերով:

1965 թվականին Բեռլինի տեխնիկական համալսարանի պրոֆեսոր Վիլհելմ Ֆուլկեն առաջարկեց բազմատարբերակ գործակից, որը ռազմական հզորությունը ներկայացնում էր երեք հիմնական քանակական ցուցանիշների՝ բնակչության թվի, էներգիայի և պողպատի արտադրության համադրության հիման վրա: Դժվար չէ նկատել, որ այս դեպքում հաշվի չեն առնվում որակական ցուցանիշները⁵⁸⁴:

Պետության ռազմական հզորության գնահատման առավել համապարփակ մոտեցումներից մեկը 1975 թվականին առաջարկել է գիտնական-վերլուծաբան, ԱՄՆ կենտրոնական հետախուզական գործակալության աշխատակից Ռեյ Զլայնը: Ազգային հզորության հաշվարկի նրա ներկայացրած տարբերակում առկա են ինչպես օբյեկտիվ (քանակական գործոններ՝ բնակչության թիվ, տարածք, տնտեսական հնարավորություն և այլն), այնպես էլ սուբյեկտիվ (որակական՝ ազգային ռազմավարության գործակից, ազգային ռազմավարության նպատակներին հասնելու կամք) գործոններ:

$P = (C+E+M) (S+W)$, որտեղ՝

P – պետության ռազմական հզորություն,

C – բնակչության թիվ և տարածք,

E – տնտեսական հնարավորություններ,

M – ռազմական ներուժ,

S – ազգային ռազմավարության գործակից,

W – ազգային ռազմավարության նպատակներին հասնելու կամքի գործակից:

Մեր հետազոտությունն իրականացրել ենք հենց Զլայնի առաջարկած բանաձևի օգնությամբ, քանի որ այն բազմագործոն է, համընդգրկուն և չափելի այն իմաստով, որ հաշվի են առնվում այնպիսի ցուցիչներ, որոնք առավելագույնս ներգործում են ռազմական հզորության ձևավորման ու արտահայտման վրա: Բացի այդ, ռազմական հզորության գնահատման ժամանակ առավել կարևոր է ուշադրություն դարձնել ոչ միայն

⁵⁸³ Singer, J. David, Stuart Bremer, and John Stuckey. (1972). "Capability Distribution, Uncertainty, and Major Power War, 1820-1965." in Bruce Russett (ed) Peace, War, and Numbers, Beverly Hills: pp, 19-48.

⁵⁸⁴ Балахонцев Н., Кондратьев А., Зарубежные методы оценки потенциала стран (2010). (աղբյուրը՝ <http://factmil.com>).

որա առանձին բաղադրիչներին, այլ նաև բաղադրիչների ընդգրկման առաջնահերթությանը, այսինքն՝ թե որքանով է այս կամ այն բաղադրիչը կարևորվում և ինչ համամասնություն ունի ընդհանուր ցուցանիշի մեջ: Հաշվարկված ցուցանիշը կարող է կարևորություն պարունակել միայն այն դեպքում, երբ այն դիտարկում ենք միևնույն մեթոդով հաշվարկված այլ պետությունների ռազմական հզորության հետ: Միայն այս դեպքում է հնարավոր հասկանալ և հետևություններ անել հաշվարկված գնահատականի վերաբերյալ:

Հայաստանի և հարևան պետությունների ռազմական հզորության գնահատում

Ինչպես արդեն նշեցինք, Հայաստանի ռազմական հզորությունը փորձելու ենք գնահատել տարածաշրջանի այլ երկրների (Վրաստան, Ադրբեջան, Իրան, Թուրքիա) ռազմական հզորության համանման ցուցանիշների համեմատության ճանապարհով՝ հաշվարկված Քլայնի բանաձևով: Նշենք, որ վերջինիս պարամետր հանդիսացող տևտեսական հնարավորությունները՝ E-ն, հաշվարկել ենք բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ով, որի աղբյուրը Համաշխարհային բանկի տվյալների բազան է⁵⁸⁵, իսկ որպես ռազմական ներուժի՝ M-ի չափորոշիչ՝ օգտագործել ենք երկրի ռազմական ծախսերը՝ արտահայտված 2017 թվականի հաստատուն գներով (դարձյալ բնակչության մեկ շնչի հաշվով), որի համար աղբյուր են հաղաղության հիմնախնդիրների հետազոտման Ստոկհոլմյան ինստիտուտի տվյալները⁵⁸⁶:

Ինչ վերաբերում է սուբյեկտիվ գործոններին, ապա ազգային ռազմավարության գործակցի՝ S-ի հաշվարկման համար օգտագործել ենք օրենսդրական դաշտի որակի և պետական կառավարման արդյունավետության գործակիցները, իսկ ազգային ռազմավարության նպատակներին հասնելու կամքի գործակիցը՝ W-ն, դուրս է բերվել կոռուպցիայի նկատմամբ վերահսկողության, իրավունքի գերակայության, քաղաքական կայունության ու ձայնի իրավունքի և հաշվետվողականության գործակիցների միջինացված ցուցանիշով: Նշված բոլոր ցուցանիշների համար աղբյուր է հանդիսացել Համաշխարհային բանկի «Պետական կառավարման որակ» համաթիվը: Սուբյեկտիվ բոլոր գործոնների ցուցանիշները ներկայացված են Աղյուսակ 1-ում:

Աղյուսակ 1

Սուբյեկտիվ գործոնների ցուցանիշները՝ ըստ Համաշխարհային բանկի «Պետական կառավարման որակ» համաթվի

Գործակից ⁵⁸⁷	Երկիր				
	Հայաստան	Ադրբեջան	Վրաստան	Իրան	Թուրքիա
	0-100(%-ային ցուցանիշ)				
Կոռուպցիայի նկատմամբ վերահսկողության գործակից	42.8	21.6	76.4	15.9	43.7
Պետական կառավարման արդյունավետություն	51.4	49.0	74.0	37.5	53.8
Քաղաքական կայունություն և բռնության/ահաբեկչության բացակայություն	30.5	20.9	30	10.9	10
Օրենսդրական դաշտի որակ	62.5	37.0	83.2	7.7	52.4
Իրավունքի գերակայություն	48.6	29.3	63.9	25	42.3
Ձայնի իրավունք և հաշվետվողականություն	40.4	7.9	56.2	12.8	25.1

⁵⁸⁵ Աղբյուրը՝ <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>

⁵⁸⁶

Աղբյուրը՝

<https://www.sipri.org/sites/default/files/Data%20for%20all%20countries%20from%201988%E2%80%932018%20in%20constant%202017%29%20USD%2028pdf%29.pdf>

⁵⁸⁷ Հաշվարկներում նշված գործակիցներն օգտագործվել են տասնորդական միավորներով:

Ստորև ներկայացնում ենք Քլայնի բանաձևով հաշվարկների⁵⁸⁸ արդյունքում ստացված ռազմական հզորության գնահատման արդյունքները համապատասխանաբար Չայաստանի, Ադրբեջանի⁵⁸⁹, Թուրքիայի, Վրաստանի և Իրանի համար.

$$P_{33}=59686897$$

$$P_{U3}=108.264.194$$

$$P_{\rho}=1589160259$$

$$P_{\gamma}=43384856$$

$$P_{\tau}=1030529514$$

Վերջնական համեմատական ցուցանիշները ստանալու համար վերը արտացոլված արժեքային ցուցանիշները կրճատվել են միլիարդ անգամ՝ որպես չափման միավոր տարածքի ցուցանիշի համար վերցնելով հազար կմ²-ն, իսկ բնակչության թվի համար՝ մլն մարդ: Արդյունքում՝

$$P_{33}=0,06$$

$$P_{U3}=0,1$$

$$P_{\rho}=1,58$$

$$P_{\gamma}=0,04$$

$$P_{\tau}=1,03$$

Ստացված գործակիցներից կարող ենք եզրահանգել, որ տարածաշրջանի երկրների շարքում Չայաստանն իր ռազմական հզորությամբ առաջ է միայն Վրաստանից, իսկ ոչ «բարեկամաբար» տրամադրված մեր երկու հարևան երկրներին զիջում է, Էական է տարբերությունը հատկապես Թուրքիայի հետ համեմատության դեպքում: Նկատենք, որ մեր ստացած արդյունքները հիմնականում նման են Global Firepower ինդեքսին: Սակայն ակնհայտ է նաև, որ ո՛չ մեր հաշվարկներում, ո՛չ էլ նշված ինդեքսում հաշվի առնված չեն չափման չենթարկվող այնպիսի կարևոր գործոններ, ինչպիսիք են՝ զինվորական անձնակազմի բարոյահոգեբանական հատկանիշները, հայրենասիրությունը, ռազմական գործին քաջատեղակությունը (որը հաճախ ժառանգական գենով փոխանցվող գործոն է) և այլն:

Եզրակացություններ

Կատարված հետազոտությունն արտացոլում է տարածաշրջանի պետությունների ռազմական հզորության վերաբերյալ արդեն իսկ ձևավորված պատկերացումները՝ միաժամանակ հնարավորություն տալով բացահայտել, որ իրականում պետությունների ռազմական հզորության գնահատման չափանիշներում Էական փոփոխություններ չէին կարող լինել: Միշտ էլ բնակչության մեծ թիվ և մեծ տարածք ունեցող պետությունները այլ հավասար պայմաններում թե՛ տնտեսական զարգացման, թե՛ ռազմական հզորության ընդլայնման տեսանկյունից ավելի մեծ հնարավորություններ ունեն: Ընդ որում, թեև պետական կառավարման որակը կամ ռազմավարական մակարդակում խելամիտ որոշումների կայացումը կարող են մեծապես պայմանավորել պատերազմներում ներքաշված երկրների հաջողությունները, այնուամենայնիվ ռազմական հզորությունը պայմանավորող օբյեկտիվ գործոնների վրա դրանց ազդեցությունը կարող է ի հայտ գալ միայն որոշ ժամանակ անց՝ ՉՆԱ-ի աճի, ռազմական ծախսերի առավել արդյունավետ

⁵⁸⁸ Հաշվարկներում տարբեր երկրների համար միևնույն ցուցանիշները ներկայացված են միևնույն ժամանակաշրջանի համար:

⁵⁸⁹ Բնակչության թիվ և տարածք (C) գործոնը Ադրբեջանի դեպքում հաշվարկված է իրենց կողմից պաշտոնապես հրապարակված տարածքից հանած Արցախի Հանրապետության՝ Սահմանադրությամբ ամրագրված տարածքը:

օգտագործման, տեղական սպառազինությունների արտադրության ծավալների մեծացման և այլ ուղղություններով: Ակնհայտ է, որ գոնե միջնաժամկետ հեռանկարում ոչ իրատեսական է ակնկալել, որ պետական կառավարման արդյունավետությունը (որով, ի դեպ, Ադրբեջանը Համաշխարհային բանկի ինդիկատորներով զիջում է Հայաստանին) կարող է հիմք հանդիսանալ մեր երկրի տարածքի կամ բնակչության թվաքանակի աճի կանխատեսումների համար: Ուստի Հայաստանի ռազմական հզորության ընդլայնման համար այժմ և հետո առավել կարևորվելու է տնտեսական զարգացմանը, մարդկային կապիտալի զարգացմանը և տեխնոլոգիական ճեղքվածքի հաղթահարմանը միտված տնտեսական քաղաքականության իրականացումը:

MILITARY POWER ASSESSMENT OF ARMENIA AND NEIGHBORING COUNTRIES

LILIT KHURSHUDYAN

*Ministry of Defense of the Republic of Armenia, Deputy Minister Assistant;
NAS of RA, Institute of Economics after M. Kotanyan, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia*

The aim of the article is to assess and show Armenia's military power based on the most comprehensive approaches available in the military science, with assessment and comparison with the neighboring countries.

The objective is to present the characteristics of nation's military power and the assessment approaches, as well as to measure the military capabilities of the countries of interest in the scope of this research with the same method.

For the assessment of the military capabilities of Armenia and neighboring countries the formula proposed by Cline was opted for, as the most multi-factor, comprehensive, measurable formula, which also calculates indicators with utmost impact on the formation and manifestation of military power.

The calculations based on this formula show that the objective factors that determine the nation's military power (area, population, economic opportunity) have a significant impact on it, however correct strategic-level decision making on GDP growth, more efficient use of military expenditures, increase in local arms production and proper decision-making at the strategic level in other directions, as well as the quality of state administrative competence can create prerequisites for success in the war.

In the case of Armenia, it is obvious that the development of economic and human potential, as well as the implementation of economic policies aimed at bridging the technological gap, is important for expanding military power.

Keywords: *military power, military potential, Cline's formula, combat capability, military power index, state administrative competence, military spending, national strategy.*

ЛИЛИТ ХУРШУДЯН

*помощник заместителя министра обороны Республики Армения,
аспирант института экономики имени М. Котаняна НАН РА,
г.Ереван, Республика Армения*

Целью статьи является оценка и представление военной мощи Армении на основе наиболее полных комплексных подходов в военной науке и в сравнении с военной мощью соседних стран.

Наша задача – представить характеристики военной мощи государства и подходы к ее оценке, а также рассчитать военный потенциал стран, представляющих интерес для исследований.

Для оценки военной мощи Армении и соседних стран мы выбрали формулу, предложенную Кляйном, в качестве наиболее многофакторного и комплексного измерителя, а также как наиболее воздействующую формулу с учетом показателей на формирование и проявление военной мощи.

Расчеты, проведенные с помощью данной формулы, показывают, что объективные факторы, определяющие военную мощь государства (территория, население, экономические возможности), оказывают на него существенное влияние. Но рост ВВП, более эффективное использование военных расходов, увеличение производства оружия, принятие правильных решений на стратегическом уровне в других направлениях и качество государственного управления могут создать предпосылки для достижения успеха в войне.

В случае Армении очевидно, что для расширения военной мощи важно развитие экономического и человеческого потенциала, а также реализация экономической политики, направленной на преодоление технологического разрыва.

Ключевые слова: *военная мощь, военный потенциал, формула Кляна, боеспособность, индекс военной силы, государственное управление, военные расходы, национальная стратегия.*

ՀՏԴ 657.6

ՀՈՒՓՍԻՍԵ ՀՈՎՍԵՓՅԱԼ

*«Հայփոստ» ՓԲԸ կրտսեր ներքին աուղիտոր,
ՀՀ հանրային հատվածի որակավորված ներքին աուղիտոր,
Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և
կառավարման ֆակուլտետի ասպիրանտ,
թ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
hripsime.94@mail.ru*

Հողվածի նպատակն է վեր հանել հանրային հատվածի ներքին աուղիտի հիմնախնդիրները՝ կապված ռեսուրսավորման մոդելի հետ, ներկայացնել արտապատվիրման և ներպատվիրման առավելություններն ու թերությունները, ուսումնասիրել դրա հետ կապված աշխարհում առկա փորձը և զուգահեռներ տանելով՝ հնարավորինս օպտիմալ մոդել առաջարկել ՀՀ հանրային հատվածի ներքին աուղիտի արդյունավետ իրականացման համար:

Տեղական ու միջազգային փորձի, իրավական կարգավորումների, ինչպես նաև Հայաստանում հանրային հատվածի ներքին աուղիտի հետ կապված վերջին կարգացումների ուսումնասիրության և վերլուծությունների միջոցով աշխատանքում ներկայացվել են ոլորտի առկա իրավիճակը, նոր մարտահրավերները, ռիսկերը և հնարավորությունները: Վերլուծական, համեմատական և համադրական մեթոդների կիրառմամբ ներկայացվել են հանրային հատվածի ներքին աուղիտի ռեսուրսավորման հիմնական մոդելները, որոնց թվում են արտապատվիրումը, ներպատվիրումը և համապատվիրումը:

Հետապոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրահանգմանը, որ Հայաստանի Հանրապետությունում հանրային հատվածի ներքին աուղիտի կարգավորման գծով առկա են համակարգային բացեր ու խնդիրներ, որոնք լուրջ ռիսկեր ու մարտահրավերներ են պարունակում ՀՀ Կառավարության կողմից վերջերս որդեգրված ամբողջական արտապատվիրման քաղաքականության պայմաններում: Հիմնվելով Նշված խնդիրների, հայաստանյան տնտեսաիրավական համակարգի առանձնահատկությունների, տեղական և միջազգային փորձի վրա՝ ներկայացվել են առաջարկություններ համակարգային խնդիրների մեղմման և հանրային հատվածի ներքին աուղիտի արդյունավետ մոդելի կիրառման ուղղությամբ:

Հիմնաբառեր՝ ներքին աուղիտ, հանրային հատված, արտապատվիրում, աուղստորսինգ, ներպատվիրում, ինստրսինգ, համապատվիրում, ներքին աուղիտի ռեսուրսավորման մոդելներ:

Հանրային հատվածի դերն ու նշանակությունը: Հանրային հատվածը, որն առնչվում է կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտների հետ, յուրաքանչյուր երկրի համար կարևորագույն նշանակություն ունի: Այն առաջացել է պետության ձևավորման հետ միաժամանակ և ունի ռազմավարական, սոցիալ-տնտեսական, աշխարհաքաղաքական,

* Հողվածը ներկայացվել է 16.05.2020թ., գրախոսվել՝ 19.05.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

գիտակրթական, իրավահասարակական, մշակութաարժեքաբանական լուրջ դեր յուրաքանչյուր պետության գոյության ու զարգացման գործում: Բոլոր երկրներում պետությունը կարգավորում է տնտեսությունը: Ներկայիս շուկայական տնտեսության պայմաններում թեպետ պետության դերակատարումը տնտեսությունում համեմատաբար ավելի փոքրամասշտաբ է, այդուհանդերձ այն էական դեր է խաղում տնտեսության զարգացման գործում, և Հայաստանի Հանրապետությունն այս առումով բացառություն չէ:

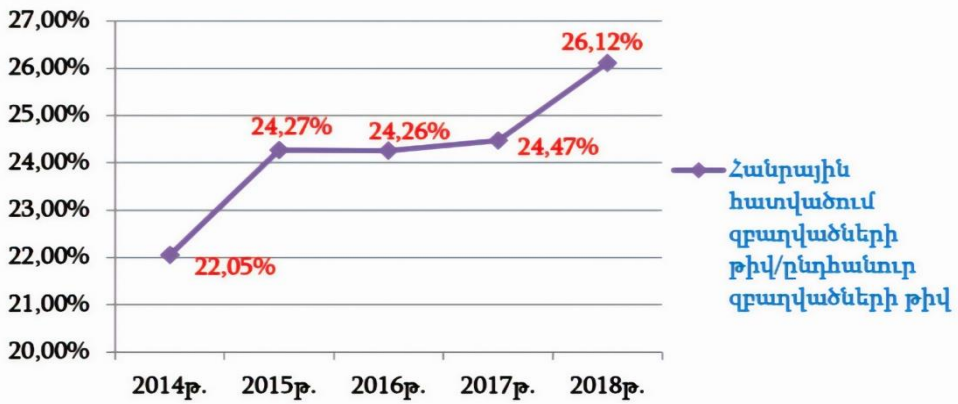
Հանրային հատվածի արդյունավետ գործունեությունն ապահովելը շատ կարևոր է, քանի որ վերջինիս ձախողման դեպքում ամբողջ տնտեսությունը և առհասարակ պետությունն է տուժելու: Որքան երկիրն իր տնտեսությունով բաց լինի մնացյալ աշխարհի համար, նույնքան էլ այդ ձախողումը համապատասխան հետևանքներ կունենա վերջինիս հետ տարբեր կապերով կապված երկրների ու դրանց տնտեսությունների համար: Ուստի հանրային հատվածի արդյունավետ գործունեության ապահովումը կարևոր հրամայական է, որում էլ ուրույն տեղ է զբաղեցնում հանրային հատվածի ներքին աուդիտը: «Ներքին աուդիտի մասին» ՀՀ օրենքը սահմանում է հանրային հատվածի կազմակերպությունների ներքին աուդիտի սկզբունքները, բնույթը, շրջանակը, համակարգը, դրա մասնակիցների հիմնական իրավունքներն ու պարտականությունները և կարգավորում է ներքին աուդիտի կազմակերպման ու գործունեության հետ կապված հիմնական հարաբերությունները: Օրենքը ներքին աուդիտը ներկայացնում է որպես անկախ, օբյեկտիվ հավաստիացման և խորհրդատվական գործառույթ, որն ուղղված է կազմակերպության գործունեության արդյունքի մեծացմանը և բարելավմանը, աջակցում է կազմակերպությանն իր նպատակներին հասնելու գործում՝ կազմակերպության ռիսկերի կառավարման, հսկողության ու կառավարչական գործընթացների համակարգված և կանոնակարգված գնահատման ու բարելավման միջոցով: Նույն օրենքը տալիս է նաև հանրային հատվածի կազմակերպությունների սահմանումը⁵⁹⁰, համաձայն որի՝ դրանք ՀՀ Սահմանադրությամբ և ՀՀ օրենքներով նախատեսված պետական մարմինները և տեղական ինքնակառավարման մարմիններն են, պետության կամ համայնքների հիմնարկները, պետական կամ համայնքների ոչ առևտրային կազմակերպությունները, հիսուն տոկոսից ավելի պետական կամ համայնքային մասնակցությամբ կազմակերպությունները:

Հանրային և մասնավոր հատվածում աշխատող ներքին աուդիտորների հարաբերակցությունը: Նախքան հանրային հատվածի ներքին աուդիտի առանձնահատկություններին, առկա խնդիրներին, ռիսկերին ու մարտահրավերներին անդրադառնալով՝ ներկայացնենք 2014-2018թթ. ՀՀ հանրային հատվածում զբաղվածների կշիռն ընդհանուր զբաղվածության ցուցանիշում:

Ինչպես երևում է վերոնշյալ գծապատկերից, 2014-2018թթ. տվյալներով հանրային հատվածում աշխատում է զբաղվածների ընդհանուր թվի շուրջ 1/4-ը: Այս առումով հետաքրքիր է հասկանալ, թե ՀՀ ներքին աուդիտորների որ մասն է զբաղված հանրային հատվածում և որը՝ մասնավոր: 2020թ. մարտի 2-ին ՀՀ Ազգային ժողովի ֆինանսավարկային և բյուջետային հարցերի մշտական հանձնաժողովում կազմակերպված հանրային հատվածի ներքին աուդիտի զարգացումների վերաբերյալ աշխատանքային քննարկման ընթացքում ներկայացված վիճակագրության համաձայն՝ մինչև 2018թ. աշունն իրականացված ուսումնասիրության արդյունքներով հանրային հատվածում աշխատել են 348 ներքին աուդիտորներ, որոնցից 271-ը պետական մարմիններում, մնացածը՝ համայնքներում⁵⁹¹:

⁵⁹⁰ ՀՀ օրենքը ներքին աուդիտի մասին, հոդված 2, 1-ին և 2-րդ կետեր:

⁵⁹¹ https://www.youtube.com/watch?v=wf2OuPIFyWA&feature=emb_title, 10-12-րդ րոպեներ

Գծապատկեր 1. ՀՀ հանրային հատվածում զբաղվածների կշիռն ընդհանուր զբաղվածության ցուցանիշում⁵⁹²

Համաձայն Ներքին աուդիտորների ինստիտուտ-Հայաստանի «Հանրային հատվածի ներքին աուդիտի մարտահրավերները» հրապարակման՝ 2018թ. վերջի դրությամբ հանրային հատվածում աշխատող ներքին աուդիտորների թիվը կազմել է 290: Նույն ժամանակաշրջանում ներքին աուդիտի կառուցվածքային միավորներ գործել են 102 պետական ու տեղական ինքնակառավարման մարմիններում (56-ը՝ պետականում և 46-ը՝ ՏԻՄ-երում), իսկ 136 գյուղական համայնքների ներքին աուդիտը պատվիրակվել է: Նույն հրապարակման տվյալներով՝ ՀՀ-ում ներքին աուդիտորների 67%-ն աշխատում է հանրային հատվածում, իսկ 33%-ը՝ մասնավոր, մինչդեռ մնացյալ աշխարհում հանրայինում՝ 25%-ը, իսկ մասնավորում՝ 75%-ը⁵⁹³:

Ինչպես տեսնում ենք, աշխարհում և ՀՀ-ում հանրային ու մասնավոր հատվածներում աշխատող ներքին աուդիտորների հարաբերակցությունները խիստ տարբեր են: Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ 2004-2010թթ. դրությամբ Հայաստանի ՀՆԱ-ում մասնավոր հատվածի բաժինը գնահատվել է 75%⁵⁹⁴, իսկ վերջին տարիներին՝ ավելի քան 80%⁵⁹⁵: Վերացարկվելով այն ենթադրությունից, որ գուցե հանրային հատվածում ներքին աուդիտի կադրերի ավելցուկ կա (ինչը հստակ ուսումնասիրությունների և գնահատումների կարիք ունի), նշենք, որ ՀՀ հանրային ու մասնավոր հատվածների ներքին աուդիտորների թվի հարաբերակցության այսպիսի տարբերությունը մնացյալ աշխարհի նկատմամբ կարող է պայմանավորված լինել նաև մասնավոր հատվածի կազմակերպությունների գործունեության տեսակներով, առկա հնարավորություններով, ռեսուրսների սահմանափակությամբ, ներքին աուդիտի ընկալմամբ, ինչպես նաև ներքին աուդիտ ունենալու պարտադիր նորմի բացակայությամբ (ՀՀ-ում ներքին աուդիտ ունենալու պարտադիր պահանջ է

⁵⁹² Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից, աղբյուրը՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2019, Չբաղվածություն

⁵⁹³ Ներքին աուդիտորների ինստիտուտ-Հայաստան, «Հանրային հատվածի ներքին աուդիտի մարտահրավերները», Հունիս, 2019, <https://jia.am/wp-content/uploads/2019/08/Internal-Audit-in-Public-Sector-Final-Arm.pdf> (09.06.2020)

⁵⁹⁴ **Գաբրիելյան Վ.**, «Պետական և մասնավոր սեփականության արդի հիմնահարցերը», Բանբեր Երևանի համալսարանի. Սոցիոլոգիա, Տնտեսագիտություն, Երևան, 2016թ., N3 (21), էջ 66:

⁵⁹⁵ **Կուրդիկյան Գ.**, «Պետություն-մասնավոր հատվածի համագործակցության հիմնական ուղղությունները (ՀՀ օրինակով)» թեմայով ատենախոսություն, Երևան, 2018թ., էջ 3:

Ներկայացվում բանկերի⁵⁹⁶, ապահովագրական ընկերությունների⁵⁹⁷, Ներդրումային ընկերությունների⁵⁹⁸ և հանրային հատվածի կազմակերպությունների համար⁵⁹⁹):

Ներքին աուդիտի դերը հանրային հատվածում: Անդրադառնալով հանրային հատվածում ներքին աուդիտի դերին՝ Նշենք, որ այն կարող է ներկայացվել որպես 3 գլխավոր տարրերի՝ ռիսկերի կառավարման, վերահսկողության և կառավարման գործընթացների գնահատում ու բարելավում: Ներքին աուդիտը հանրային հատվածի լավ աշխատանքի գրավական է, քանի որ կարող է տրամադրել անաչառ և օբյեկտիվ հավաստիացում առ այն՝ արդյո՞ք հանրային ռեսուրսներն արդյունավետորեն են օգտագործվել և ըստ անհրաժեշտության՝ նախանշված արդյունքներին հասնելու համար: Ներքին աուդիտը կարող է նպաստել կազմակերպությունում պատշաճ էթիկական և արժեհամակարգային նորմերի առկայությանն ու զարգացմանը, հաշվետվողականության բարելավմանը, կառավարման արդյունավետության և մատուցվող ծառայությունների որակի բարելավմանը, բարձրացնել քաղաքացիների և շահառուների վստահության աստիճանը հանրային հատվածը ներկայացնող մարմինների ու կազմակերպությունների նկատմամբ: Ներքին աուդիտը կարող է աջակցել ղեկավարողներին որոշումների կայացման հարցում՝ տրամադրելով անկախ հավաստիացում ծրագրերի, քաղաքականությունների, գործընթացների և արդյունքների վերաբերյալ: Այն կարող է աջակցել ռիսկերի (կոռուպցիա, խարդախություններ, չարաշահումներ, օրենքի խախտումներ, անհամապատասխանություններ և այլն) բացահայտման, կանխման և առհասարակ կառավարման գործում, Նոր մարտահրավերներին դիմագրավելու հարցում, մոնիթորինգի և վերահսկողության, ինչպես նաև թափանցիկ ու արդար գործունեության իրականացման, ֆինանսական արդյունավետության, իրավական համապատասխանության և կատարողականի բարձրացման գործում⁶⁰⁰:

Հավանաբար հենց այս գիտակցումով էլ 21-րդ դարի սկզբներից ՀՀ-ում փորձեր կատարվեցին հանրային հատվածում ներքին աուդիտի ներդրման համար, ինչն ի վերջո հանգեցրեց 2010թ.-ին «Ներքին աուդիտի մասին» ՀՀ օրենքի ընդունմանը և այնուհետև հանրային հատվածում ներքին աուդիտի ներդրմանը: Նշված օրենքին զուգահեռ՝ ոլորտի կարգավորման համար օգտագործվում են նաև Ֆինանսների նախարարի մի շարք որոշումներ՝ կապված աուդիտի մասնագիտական գործունեության ստանդարտների կիրառման մեթոդական ցուցումների, հանրային հատվածի ներքին աուդիտի ձեռնարկների և ներքին աուդիտի կանոնակարգի մշակման ուղեցույցների, ներքին աուդիտի ստորաբաժանմանը և ներքին աուդիտի կոմիտեին ներկայացվող հիմնական պահանջների, հանրային կազմակերպությունների ներքին աուդիտի միջավայրի սահմանման և գործառույթների նկարագրման, ներքին աուդիտի որակավորման կարգի և հանրային հատվածում ներքին աուդիտ իրականացնելու համար կազմակերպություններին ներկայացվող հիմնական պահանջների, ինչպես նաև ներքին աուդիտորների շարունակական մասնագիտական վերապատրաստման կարգի հետ:

⁵⁹⁶ ՀՀ օրենքը բանկերի և բանկային գործունեության մասին, հոդված 21, 3-րդ կետ

⁵⁹⁷ ՀՀ օրենքը ապահովագրության և ապահովագրական գործունեության մասին, հոդված 21, 4-րդ կետ

⁵⁹⁸ ՀՀ օրենքը արժեթղթերի շուկայի մասին, հոդված 60, 2-րդ կետ

⁵⁹⁹ ՀՀ օրենքը Ներքին աուդիտի մասին

⁶⁰⁰ "Internal Audit in the Public Sector", Middle East Point of View Magazine, Deloitte, Winter 2011 Issue, p. 40-45 (<https://www2.deloitte.com/ig/en/pages/about-deloitte/articles/deloittemepov4/mepov4-internal-audit-in-the-public-sector.html>) (09.06.2020)

ՀՀ Կառավարության որոշման⁶⁰¹ համաձայն՝ «Ներքին աուդիտի մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված լիազոր մարմինը ՀՀ Ֆինանսների նախարարությունն է, որն էլ հենց որակավորում է հանրային հատվածի ներքին աուդիտորներին և հանրային հատվածում ներքին աուդիտ իրականացնող կազմակերպություններին: Հավելենք նաև, որ նույն նախարարությունն էլ կանոնակարգում, կազմակերպում և համակարգում է ներքին աուդիտորների վերապատրաստման գործընթացը:

Ի լրումն վերը նշվածի՝ ավելացնենք, որ 2012թ.-ին Հայաստանում հիմնադրվել է Ներքին աուդիտորների ինստիտուտ-Հայաստանը (ՆԱԻ-Հայաստան)՝ որպես հասարակական կազմակերպություն⁶⁰²: Հիմնադրման օրվանից ՆԱԻ-Հայաստանը հանդիսանում է Ներքին աուդիտորների ինստիտուտ-Գլոբալի⁶⁰³ ներկայացուցիչը Հայաստանում: 2015թ.-ից այն հանդիսանում է նաև Ներքին աուդիտորների ինստիտուտների եվրոպական կոնֆեդերացիայի (ECIA) լիիրավ անդամ: ՆԱԻ-Հայաստանի անդամների թիվը 2018թ.-ի վերջի դրությամբ եղել է 180 (ոչ բոլորն ունեն միջազգային որակավորում), որից ոչ բոլորն են աշխատելիս եղել հանրային հատվածում⁶⁰⁴: Առկա և հասանելի տեղեկատվության ուսումնասիրության արդյունքում հանգում ենք այն եզրակացության, որ հանրային հատվածի ներքին աուդիտորների վերապատրաստման գործընթացում չկա լիազոր մարմնի ակներև համագործակցություն ՆԱԻ-Հայաստանի կամ ՆԱԻ-Գլոբալի հետ:

Հարկ է նշել, որ ի սկզբանե ներքին աուդիտը հանրային հատվածում ներդրվել է ներպատվիրման (ինսորսինգ, in-house կամ այլ կերպ ասած insourcing) տարբերակով, այսինքն՝ կառուցվելով գործել են ներքին աուդիտի կառուցվածքային միավորներ: Հաջորդիվ զուգահեռ կիրառվել է նաև արտապատվիրման (աութսորսինգ, outsourcing) տարբերակը, բայց մեծամասամբ՝ գյուղական համայնքների դեպքում: Նշենք, որ «Ներքին աուդիտի մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածի 2-րդ կետի համաձայն՝ ներքին աուդիտն իրականացնում են կազմակերպության կառուցվածքում գործող ներքին աուդիտի ստորաբաժանման կամ հրավիրված անձինք (որոնք ընդգրկված են սույն օրենքի համապատասխան հոդվածով սահմանված ցանկում): Այս կարգավորումը չի հակասում ներքին աուդիտի մասնագիտական գործունեության միջազգային ստանդարտներին (ՄԳՄՍ):

2019թ.-ի նոյեմբերին մամուլում տեղեկություններ տարածվեցին առ այն, որ ՀՀ Կառավարությունը համընդհանուր օպտիմալացումների շրջանակներում որոշել է լուծարել պետական կառավարական գերատեսչությունների ներքին աուդիտի վարչությունները: Ընդ որում, որոշումը կայացվել էր առանց մասնագիտական հանրության հետ համակողմանի քննարկումների: ՀՀ բոլոր պետական ու տարածքային ինքնակառավարման մարմիններին, ՀՀ նախագահի, ՀՀ ԱԺ, ինչպես նաև մարզպետարանների աշխատակազմերին ուղարկվել էր այդ մասին իրազեկող համապատասխան հանձնարարական-գրություն: Նախարարություններին մասնավորապես մինչև նոյեմբերի 15-ը ժամանակ էր տրվել դադարեցնել ներքին աուդիտի վարչությունների գործունեությունը, քանի որ որոշվել էր ներքին աուդիտի

⁶⁰¹ ՀՀ կառավարության 2011թ. օգոստոսի 11-ի N 1233-Ն որոշում «Ներքին աուդիտի գործընթացի կազմակերպման, «Ներքին աուդիտի մասին» ՀՀ օրենքով նախատեսված լիազոր մարմնի սահմանման և ՀՀ Կառավարության 2008թ. մայիսի 15-ի N 503-Ն որոշման մեջ փոփոխություններ ու լրացումներ կատարելու մասին

⁶⁰² Ներքին աուդիտորների ինստիտուտ-Հայաստանի պաշտոնական կայքէջ՝ <https://ia.am/>
⁶⁰³ Ներքին աուդիտորների ինստիտուտ-Գլոբալի պաշտոնական կայքէջ՝ <https://global.theia.org/Pages/globaliaHome.aspx>

⁶⁰⁴ Ներքին աուդիտորների ինստիտուտ-Հայաստան, «Հանրային հատվածի ներքին աուդիտի մարտահրավերները», Հունիս, 2019, <https://ia.am/wp-content/uploads/2019/08/Internal-Audit-in-Public-Sector-Final-Arm.pdf> (09.06.2020)

գործառնայթը պետական ողջ համակարգում այրուհետ պատվիրակել մասնավոր ընկերություններին՝ գնումների մասին օրենսդրության պահանջների համաձայն⁶⁰⁵: 2020թ.-ի սկզբներին նշված գործընթացը գտնվում էր դեռևս ընթացքի մեջ: համապատասխան որոշումներով դադարեցվում էին հանրային հատվածի տարբեր կառույցների ներքին աուդիտի վարչությունների գործունեությունները և ընթանում էին պետական գնումների գործընթացներ, որոշ կառույցների մասով առկա էին հաղթողներ: Գործընթացին որոշակիորեն խոչընդոտեց համաշխարհային համավարակը: Նշված նախաձեռնությունը հանգեցրեց մասնագիտական հանրության դժգոհություններին և անհանգստություններին:

Հասկանալու համար, թե ինչպես է մեկնաբանվում վերոնշյալ նախաձեռնությունը, ինչ հնարավորություններ ու ռիսկեր կարող է իր հետ բերել և որբանով է արդարացված, նախևառաջ դիտարկենք, թե առհասարակ ներքին աուդիտի ռեսուրսավորման ինչ մոդելներ (resourcing models) գոյություն ունեն, որոնք են դրանց առավելություններն ու թերությունները:

Ներքին աուդիտի ռեսուրսավորման մոդելները: Ընդհանուր առմամբ կարելի է առանձնացնել ներքին աուդիտի ռեսուրսավորման 3 հիմնական մոդելներ՝ ներպատվիրում (ինտրսինգ, in-house, insourcing), արտապատվիրում՝ ամբողջական կամ մասնակի (աութսորսինգ, outsourcing) և համապատվիրում (co-sourcing), այդ թվում՝ ենթապայմանագրային ծառայության տարբերակով (subcontracting)^{606,*} Փորձենք հասկանալ՝ նշված մոդելներից յուրաքանչյուրն ինչ է իրենից ներկայացնում:

Ներպատվիրման կամ, այլ կերպ ասած, ինտրսինգի դեպքում ներքին աուդիտի գործառնայթն իրականացվում է բացառապես կամ գերազանցապես ներքին ռեսուրսների՝ ներքին աշխատակազմի միջոցով և ղեկավարվում է կազմակերպության ներքին աշխատողների կողմից:

Արտապատվիրման կամ որ նույնն է՝ աութսորսինգի դեպքում ներքին աուդիտի գործառնայթի պատվիրակումը կարող է լինել ամբողջական կամ մասնակի: Ամբողջական արտապատվիրման դեպքում ներքին աուդիտի գործառնայթն ամբողջությամբ, այդ թվում՝ գործառնայթի կառավարումը պայմանագրային հիմունքներով իրականացվում է արտաքին մատակարարի կողմից, միայն նշված պայմանագրի կառավարումն է իրականացվում կազմակերպության ներկայացուցչի կողմից, ընդ որում, շատ քիչ հավանական է, որ նշված անձը ներքին աուդիտի ոլորտի համապատասխան գիտելիքներ և փորձ ունենա: Մասնակի արտապատվիրման, մասնավորապես ներքին կառավարմամբ արտապատվիրման պարագայում ներքին աուդիտի գործառնայթի մի մասը պատվիրակվում է արտաքին մատակարարին, բայց ներքին աուդիտի գործառնայթի կառավարումն իրականացվում է համապատասխան գիտելիքներ ու փորձ ունեցող ներքին աշխատակցի կողմից: Նշենք, որ որպես կանոն, պատվիրակված կազմակերպությունը չպետք է համընկնի տվյալ կազմակերպության արտաքին աուդիտն իրականացնող կազմակերպության հետ:

Համապատվիրման (co-sourcing) պարագայում ներքին աուդիտի գործառնայթը համատեղ իրականացվում է մեկ կամ մի քանի մատակարարների ու ներքին

⁶⁰⁵ <http://www.slaq.am/arm/news/1348232/> (09.06.2020).

⁶⁰⁶ Աղբյուրներ՝ “Factsheet: Internal Audit Resourcing Models”, The Institute of Internal Auditors- Australia, 2020 և <https://www.icas.com/professional-resources/audit-and-assurance/internal-audit/internal-audit-to-outsource-or-not> (09.06.2020)

* Մոդելների դասակարգումն ու բնութագրումը կատարվել են վերոնշյալ աղբյուրներում, ինչպես նաև մասնագիտական այլ հրատարակումներում և նյութերում առկա դասակարգումների վերլուծության, համադրման և համակցման արդյունքում: Նշենք, որ օգտագործված որոշ տերմինների, մասնավորապես՝ insourcing և co-sourcing հասկացությունների թարգմանությունը հեղինակային է, քանի որ դրանց մասով հաստատված թարգմանություն դեռևս առկա չէ:

ռեսուրսների կողմից, և գործառույթը կառավարվում է կազմակերպության ներքին աշխատակցի կողմից: Ենթապայմանագրային ծառայությունը կարելի է դիտարկել որպես համապատվիրման ենթատեսակ, քանի որ այդ ծառայության դեպքում սովորաբար սահմանափակ ժամկետներում կոնկրետ հանձնառության (engagement) կամ հանձնառության մասի իրականացումը ստանձնում է երրորդ կողմը:

Յուրաքանչյուր մոդել ունի իր առավելություններն ու թերությունները: Ներկայացնենք ԱՄԻ-Ավստրալիայի կողմից առանձնացված վերոնշյալ մոդելների հիմնական առավելություններն ու թերությունները:

Աղյուսակ 1

Ներքին աուդիտի ռեսուրսավորման մոդելների հիմնական առավելություններն ու թերությունները⁶⁰⁷

Առավելություններ	Թերություններ
1. Ներպատվիրում (in-house, insourcing)	
<ul style="list-style-type: none"> • Ռիսկերը վերաբերում են ներքին կառավարմանը • Կազմակերպության գործունեության, նպատակների, ռիսկերի, համակարգի և մշակույթի իմացություն • Ինդիվիդուալ արագ արձագանքելու ունակություն • Շահերի բախման բացակայություն • Աուդիտորական գործունեության որակի նկատմամբ առավել անմիջական վերահսկողություն • Կորպորատիվ գիտելիքների պահպանում • Առավել կայուն է և կենսունակ • Ընդհանրապես համարվում է ծախսարդյունավետ (cost-effective) 	<ul style="list-style-type: none"> • Կարող են դժվարություններ առաջանալ աշխատակազմի ներգրավման և պահպանման հետ կապված • Կարող է զգացվել մասնագիտական հմտությունների պակաս • Սահմանափակ ճկունություն • Կադրային ինդիվիդուալ կարող են առաջանալ անձնակազմի հետ
2.2. Մասնակի արտապատվիրում ներքին կառավարմամբ (Partial outsourcing with in-house management)	
<ul style="list-style-type: none"> • Ռիսկերը վերաբերում են ներքին կառավարմանը • Մասնագիտական հմտությունները կարող են ապահովվել • Ճկունություն • Հմտությունների փոխանցում ներքին մենեջերին (կառավարչին, ղեկավարին) արտաքին մատակարարից • Կարող է ապահովել այնպիսի մասնագիտական հնարավորություններ, որոնք հասանելի չեն ներպատվիրման պայմաններում 	<ul style="list-style-type: none"> • Կարող է առաջանալ շահերի բախում • Կարող է ավելի թանկ արժենալ, քան ներպատվիրման կամ համապատվիրման դեպքում • Ծառայություններ մատուցող անձնակազմի փոփոխություններ • Նշանակալիորեն նվազում են կազմակերպության վերաբերյալ գիտելիքներն ու իրազեկվածությունը • Կարող է խոչընդոտել մենեջմենթի (ղեկավարության) հետ մասնագիտական հարաբերությունների ձևավորմանը • Կարող է անհրաժեշտություն առաջանալ ներքին անձնակազմի կողմից որակի հետ կապված ինդիվիդուալ շտկման այն դեպքում, երբ արտաքին մատակարարի կողմից կիրառվող միջոցները մշտապես չկարողանան ապահովել որակը, ինչն էլ իր հերթին կհանգեցնի աուդիտների արժեքի և տևողության բարձրացմանը • Լրացուցիչ ժամանակի և ռեսուրսների անհրաժեշտություն՝ գնումների գործընթացի կազմակերպման, ծառայության մատակարարման և պայմանագրերի կառավարման համար • Արտաքին մատակարարի հետ աուդիտի ժամկետների հետ կապված ինդիվիդուալ ավելի դժվար հարաբերելի կարող են լինել

⁶⁰⁷ “Factsheet: Internal Audit Resourcing Models”, The Institute of Internal Auditors-Australia, 2020.

2.1. Ամբողջական արտապատվիրում (full outsourcing)	
<ul style="list-style-type: none"> • Եկուևություն • Կարող է ապահովել այնպիսի մասնագիտական հնարավորություններ, որոնք հասանելի չեն ներպատվիրման պայմաններում 	<p>Նույնը, ինչ մասնակի արտապատվիրման դեպքում, հավելած՝</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ռիսկերը վերաբերում են կազմակերպությանը, բայց միևնույն ժամանակ առնչվում են նրանց, ովքեր տվյալ կազմակերպության աշխատակից չեն • Մենեջմենթը կարող է ավելի քիչ վերահսկողություն ունենալ • Զիչ հավանական է, որ ներքին մենեջերը (դեկավարը) ունենա բավարար գիտելիքներ և փորձ աուդիտի որակն ապահովելու համար
3. Համապատվիրում (co-sourcing)	
<ul style="list-style-type: none"> • Ռիսկերը վերաբերում են ներքին կառավարմանը • Կազմակերպության գործունեության, նպատակների, ռիսկերի, համակարգի և մշակույթի իմացություն • Մասնագիտական հմտությունները կարող են ապահովվել • Եկուևություն • Ավելի քիչ շահերի բախում • Աուդիտորական գործունեության որակի նկատմամբ առավել անմիջական վերահսկողություն • Կորպորատիվ գիտելիքների պահպանում • Համարվում է առավել կայուն և կենսունակ • Հմտությունների փոխանցում ներքին մենեջերին (դեկավարին) արտաքին մատակարարից • Ընդհանրապես համարվում է ծախսարդյունավետ 	<ul style="list-style-type: none"> • Կարգային խնդիրներ կարող են առաջանալ անձնակազմի հետ • Ծառայություններ մատուցող անձնակազմի փոփոխություններ • Նշանակալիորեն նվազում են կազմակերպության վերաբերյալ գիտելիքներն ու իրազեկվածությունը • Կարող է խոչընդոտել մենեջմենթի (դեկավարության) հետ մասնագիտական հարաբերությունների ձևավորմանը • Կարող է անհրաժեշտություն առաջանալ ներքին անձնակազմի կողմից որակի հետ կապված խնդիրների շտկման այն դեպքում, երբ արտաքին մատակարարի կողմից կիրառվող միջոցները մշտապես չկարողանան ապահովել որակը, ինչն էլ իր հերթին կհանգեցնի աուդիտների արժեքի և տուղության բարձրացմանը • Լրացուցիչ ժամանակի և ռեսուրսների անհրաժեշտություն՝ գնումների գործընթացի կազմակերպման, ծառայության մատակարարման և պայմանագրերի կառավարման համար

Ինչպես երևում է վերը նշված աղյուսակից, արտապատվիրման պարագայում, չնայած հնարավորություններին, թերություններն ավելի շատ են և ավելի լուրջ: Դատելով ՀՀ հանրային հատվածում մեկնարկած գործընթացի բնույթից՝ կարելի է եզրակացնել, որ հանրային հատվածում նախաձեռնվել է անցում ներքին աուդիտի ամբողջական արտապատվիրման:

ՀՀ հանրային հատվածի ներքին աուդիտի վերաբերող վիճակագրությունն ու առկա խնդիրները: Լիազոր մարմնի պնդմամբ՝ ներպատվիրման մոդելի կիրառումն ըստ եության չի արդարացրել ներքին աուդիտի համակարգը ներդնելու հետ կապված ակնկալիքները: 2020թ.-ի մարտի 2-ին ՀՀ Ազգային ժողովի ֆինանսավարկային և բյուջետային հարցերի մշտական հանձնաժողովում կազմակերպված հանրային հատվածի ներքին աուդիտի զարգացումների վերաբերյալ աշխատանքային քննարկման ընթացքում ներկայացվեցին վերջին տարիներին հանրային հատվածում իրականացված աուդիտների վերաբերյալ ուսումնասիրությունների արդյունքում ստացված որոշակի քանակական ցուցանիշներ: Ըստ ներկայացված տվյալների՝ 2015-2017թթ. հանրային հատվածում իրականացվել է տարեկան 1,927 աուդիտորական առաջադրանք, որից 1,794-ը պետական բյուջեի մասով, իսկ 133-ը՝ որպես խորհրդատվություն: Նշված ժամանակաշրջանի համար ներքին աուդիտի տարեկան բյուջեն կազմել է մոտ 1,4 մլրդ դրամ, միավոր առաջադրանքի մոտավոր արժեքը՝ 726,000 դրամ: Ստորև ներկայացնենք աուդիտի առանձին տեսակների հետ կապված մոտավոր ցուցանիշները 2015-2017թթ.-ին:

ՀՀ հանրային հատվածում 2015-2017թթ. իրականացված աուդիտների քանակական ցուցանիշները⁶⁰⁸

Աուդիտի տեսակը	2015թ.	2016թ.	2017թ.	Միջին ցուցանիշ
Համակարգի գնահատման աուդիտ	714	620	655	663
Կատարողականի աուդիտ	26	66	52	48
Ֆինանսական աուդիտ	447	550	436	478
SS աուդիտ	2	3	5	3
Համապատասխանության կամ իրավական աուդիտ (ըստ տարիների ունեցել է նվազման միտում)*	-	-	265	397
Գնումների աուդիտ	-	-	-	2,043
Իրավապահ մարմիններին ներկայացված նյութեր				
	3	7	13	8
Ինքնուրույն կարգավորված դեպքեր				
	37,280	12,000	11,000	20,093

Ինչպես երևում է վերը նշված ցուցանիշներից, կատարողականի աուդիտին և հատկապես SS աուդիտին առաջադրանքների առավել փոքր հատվածն է բաժին ընկել, մինչդեռ SS աուդիտը բավականին կարևոր է, հատկապես 21-րդ տեղեկատվական դարաշրջանում: SS աուդիտի նման ցածր ցուցանիշը կարող է վկայել ինչպես մասնագետների պակասի, համակարգի ոչ լիարժեք ընկալման, այնպես էլ հանրային հատվածի գործունեության տեխնիկապես ցածր զինվածության մակարդակի մասին: Ընդգծենք ևս մեկ անգամ, որ վերը նշվածներն ընդամենը քանակական ցուցանիշներ են ներքին աուդիտի տարեկան առաջադրանքների մասով:

Ներքին աուդիտի մասին ՀՀ օրենքի համաձայն՝ կազմակերպությունների ներքին աուդիտի որակի երաշխավորման նպատակով կազմակերպության գործունեության հետ չառնչվող անձանց կողմից ՀՀ կառավարության սահմանված կարգով իրականացվում են կազմակերպության ներքին աուդիտի գնահատումներ⁶⁰⁹: Մինևույն ժամանակ ներքին աուդիտի ՄԳՄՍ 1312-ի համաձայն՝ ներքին աուդիտի արտաքին գնահատումները պետք է իրականացվեն կազմակերպությունից դուրս գտնվող որակավորված, անկախ գնահատողի կամ գնահատող թիմի կողմից առնվազն հինգ տարին մեկ⁶¹⁰: Նշենք, որ հանրային հատվածում ներքին աուդիտի արտաքին գնահատման մասով թե՛ արտապատվիրման գործընթացի մեկնարկից առաջ և թե՛ հետո որևէ տեղեկատվություն առկա չէ, հայտնի չէ նույնիսկ՝ արդյո՞ք նման գնահատում եղել է առհասարակ, և եթե եղել է, ապա ինչպիսին են եղել արդյունքները (ավելին, ինչպես փաստում են հանրային հատվածի ներքին աուդիտորները, նման ուսումնասիրություններ ու գնահատումներ չեն եղել⁶¹¹):

Ինչպես արդեն նշել ենք, լիազոր մարմինը որակավորում է նաև հանրային հատվածում ներքին աուդիտ իրականացնող կազմակերպություններին: Ուշագրավ է այն փաստը, որ մինչև 2019թ.-ը ընդամենը 3 աուդիտորական կազմակերպություն է որակավորված եղել հանրային հատվածում ներքին աուդիտ իրականացնելու համար, 2019թ.-ի հունիսին ավելացել է 4-րդը, իսկ ներքին աուդիտի ստորաբաժանումների

⁶⁰⁸ https://www.youtube.com/watch?v=wf2OupIFyWA&feature=emb_title, 10-14-րդ րոպեներ (09.06.2020) (Նշենք, որ բերված տվյալներն արտացոլում են պաշտոնապես ներկայացված ամենաթաքարմ տեղեկատվությունը):

* Դատարկ վանդակները նշանակում են ոչ թե քանակի բացակայություն, այլ պարզապես տվյալ տարիների ցուցանիշները չեն նշվել վերոնշյալ քննարկման ընթացքում:

⁶⁰⁹ ՀՀ օրենքը ներքին աուդիտի մասին, հոդված 13, կետ 6:

⁶¹⁰ Ներքին աուդիտի մասնագիտական գործունեության միջազգային ստանդարտներ, Ստանդարտ 1312 - «Արտաքին գնահատում»:

⁶¹¹ <https://m.mamul.am/am/post/89411> (09.06.2020):

լուծարման և արտապատվիրման գործընթացի մեկնարկից անմիջապես հետո որակավորվել են ևս 13 կազմակերպություններ⁶¹²:

Հարկ է նշել, որ բոլոր այն կազմակերպությունները, որոնք արտաքին աուդիտ իրականացնելու որակավորում ունեն, ըստ եուլթյան, հեշտորեն որակավորվում են նաև հանրային հատվածում ներքին աուդիտ իրականացնելու համար, կարգավորվում է միայն թղթաբանությունը: Նկատենք, որ ներքին աուդիտն ու արտաքին աուդիտը բավականին լուրջ տարբերություններ ունեն թե՛ ստանդարտների, թե՛ գիտելիքների ու հմտությունների, թե՛ պրակտիկայի տեսանկյունից և թե՛ առհասարակ որպես մասնագիտություն: Տարբերվում են նաև ներքին ու արտաքին աուդիտորների մտածողությունն ու հոգեբանությունը: Կարճ ժամանակահատվածում հնարավոր չէ արտաքին աուդիտորից փոխակերպվել որակյալ ներքին աուդիտորի՝ գիտելիքների, հմտությունների, փորձի և, իհարկե, մտածողության առումով: Հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ արտաքին աուդիտորական կազմակերպությունները ՀՀ հանրային հատվածում ներքին աուդիտ իրականացնելու համար կունենան կադրերի լուրջ պակաս և շատ հավանական է, որ նրանց կադրերի շարքերը համալրեն փոփոխությունների արդյունքում հանրային հատվածից դուրս մնացած ներքին աուդիտորները, ուստի եթե մոդելի փոփոխության հարցում խնդիրը մասնագետներն են եղել, ստացվում է, որ այդուհանդերձ նրանց մի մասը կրկին կիրականացնի հանրային հատվածի ներքին աուդիտ, բայց արդեն որպես այլ կազմակերպության աշխատակից: Գաղտնիք չէ, որ մասնավոր հատվածում, որպես կանոն և ըստ վիճակագրության, վարձատրությունը շատ ավելի բարձր է, քան հանրային հատվածում, ուստի մասնագիտական, մարդկային ռեսուրսներին առնչվող, ինչպես նաև վերահսկողական խնդիրներից, շահերի բախումներից զատ խիստ հավանական է, որ արտապատվիրման պարագայում ներքին աուդիտի ծառայության իրականացումը շատ ավելի թանկ արժենա: Դրա մասին փաստում է նաև Աղյուսակ 1-ը, ըստ որի՝ արտապատվիրումը ծախսարդյունավետության տեսանկյունից լավագույն մոդելն է:

Նշենք նաև, որ հանրային հատվածի ներքին աուդիտի արտապատվիրման համար ներկայումս իրականացվող գնումների գործընթացի շրջանակներում հայտարարվող մրցույթները հիմնականում 1 տարվա համար են նախատեսված, այսինքն՝ հաղթողի հետ կնքվում է 1 տարվա պայմանագիր⁶¹³, մինչդեռ ներքին աուդիտն իրականացվում է ոչ միայն տարեկան ծրագրով, այլև եռամյա ռազմավարական ծրագրի հիման վրա⁶¹⁴: Ներքին աուդիտի ՄԳՄՍ 2500 Հ1-ի համաձայն՝ ներքին աուդիտի ղեկավարը պետք է ներդրի հետստուգման գործընթաց (follow-up process)՝ հետևելու և համոզվելու համար, որ ղեկավարության գործողություններն արդյունավետորեն իրականացվել են կամ գործադիր ղեկավարությունն ընդունել է գործողություններ չձեռնարկելու ռիսկը⁶¹⁵: Այս մասով կարծում ենք, որ 1 տարվա պայմանագիրը բավականին խնդրահարույց է, քանի որ շատ հնարավոր է, որ հաջորդ տարի մեկ այլ կազմակերպություն հաղթի, և այստեղ ռազմավարական պլանավորման, ինչպես նաև հետստուգման աուդիտների հետ կապված լուրջ խնդիրներ կարող են առաջանալ, ինչն էլ ըստ եուլթյան կնվազեցնի ծառայության արդյունավետությունն ու որակը:

⁶¹² Աղբյուրը՝ Հանրային հատվածում ներքին աուդիտ իրականացնելու որակավորում ունեցող կազմակերպությունների ցանկը 09.06.2020 դրությամբ՝ http://www.minfin.am/hy/page/orakavorvatsneri_cank_nerqin_audit/:

⁶¹³ Ուսումնասիրության աղբյուր՝ <https://www.tender-monitoring.am/>:

⁶¹⁴ ՀՀ օրենքը՝ Ներքին աուդիտի մասին, հոդված 10, կետ 1:

⁶¹⁵ Ներքին աուդիտի մասնագիտական գործունեության միջազգային ստանդարտներ, Ստանդարտ 2500-«Առաջընթացի մոնիթորինգ»:

Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ արտաքին մատակարարների ցանկում ընդգրկված են ինչպես հայկական ընկերություններ, այնպես էլ միջազգային կազմակերպությունների հայաստանյան մասնաճյուղեր: Այստեղ հարկ է ընդգծել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը կիսապատերազմական իրավիճակում գտնվող երկիր է և, եթե նույնիսկ այդ վիճակում էլ չգտնվեր, բավականին ռիսկային է այլ կազմակերպության ներկայացուցիչներին պետական կառույցների (հատկապես՝ խիստ ռազմավարական, կենսական և անվտանգային նշանակության ոլորտների) հետ կապված ներքին համակարգերին, տեղեկատվությանն ու պետական գաղտնիքներին հասանելիություն տրամադրելը, այն էլ ներկայիս տեղեկատվական դարաշրջանում:

Մեկ այլ կարևոր ասպեկտ կապված է միջազգային փորձի հետ: Նշենք, որ առկա տեղեկատվության համաձայն՝ չկա աշխարհում որևէ երկիր, որն իր հանրային հատվածի ներքին աուդիտն ամբողջությամբ արտապատվիրում է: Կան և եղել են հանրային հատվածի որոշակի մասի արտապատվիրման կամ ներքին աուդիտի գործառույթի մասնակի արտապատվիրման դեպքեր: Ընդ որում, արտապատվիրումը նշված դեպքերում հիմնականում բացատրվում է ոչ բավարար աշխատակազմ և համապատասխան մասնագետներ ունենալու հանգամանքով: 2010թ.-ին իրականացված Ներքին աուդիտի գլոբալ հարցման տվյալներով՝ Արևմտյան Եվրոպայում և Կենտրոնական Ասիայում հարցմանը մասնակցածների (հանրային և մասնավոր հատվածը միասին վերցրած) 76%-ի պարագայում առհասարակ չեն կիրառվում ներքին աուդիտի արտապատվիրման և/կամ համապատվիրման մոդելները⁶¹⁶: Ավելի վաղ իրականացված ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզ է դարձել, որ մասնավորապես Միացյալ Թագավորության դեպքում ուսումնասիրված տարբեր տիպի 125 պետական հիմնարկների և գործակալությունների պարագայում, որտեղ ժամանակին ներքին աուդիտի գործառույթը արտապատվիրվել է, գերակշռող մասը որոշ ժամանակ անց անցում է կատարել ներպատվիրման: Որպես մոդելի թերություններ արձանագրվել են որակի աստիճանաբար նվազումը, կադրային խնդիրները, կազմակերպության վերաբերյալ գիտելիքների պակասը: Նմանատիպ հետազոտությունները Նոր Զելանդիայի, Ավստրալիայի, ինչպես նաև Հարավաֆրիկյան Հանրապետության հանրային հատվածներում բացահայտել են, որ ներպատվիրման պարագայում կազմակերպության աշխատանքի հետ կապված խարդախություններն ավելի հեշտ են հայտնաբերվում, վերահսկողությունն ու մոնիթորինգը որակական առումով ավելի բարձր են, ծառայությունն ավելի արդյունավետ է, ավելի շատ հավելյալ արժեք է ստեղծվում և կազմակերպության պահանջներին առավել արագ արձագանքելու հնարավորություն է ստեղծվում⁶¹⁷: Հավելենք նաև, որ ներկայումս Եվրոպական երկրների մեծ մասի պարագայում իրավական ակտերով սահմանվում են ներքին աուդիտի ստորաբաժանում (Internal Audit Unit) ունենալու պահանջները, մասնավորապես նախարարությունների և պետական կարևորագույն հիմնարկների դեպքում, և հատկապես խորհրդարանական կառավարմամբ երկրների հիմնական մասի դեպքում այդ ստորաբաժանումները գտնվում են վարչապետի ինստիտուտի ենթակայության ներքո (կենտրոնացված համակարգ)⁶¹⁸:

⁶¹⁶ “Internal Audit Around the World: A Perspective on Global Regions” (CBOK), The IIA Research Foundation, Florida, 2014.

⁶¹⁷ <https://arhmiutyun.org/2019/10/29/%d5%bf%d5%a5%d5%b2%d5%a5%d5%af%d5%a1%d5%b6%d6%84-%d5%ba%d5%a5%d5%bf%d5%a1%d5%af%d5%a1%d5%b6-%d5%af%d5%a1%d5%bc%d5%a1%d5%be%d5%a1%d6%80%d5%b4%d5%a1%d5%b6-%d5%b4%d5%a1%d6%80%d5%b4%d5%ab%d5%b6%d5%b6/> (09.06.2020)

⁶¹⁸ “Compendium of the Public Internal Control Systems in the EU Member States, 2012”, European Commission, Luxembourg, 2011 և ԵՄ մի շարք երկրների ներքին աուդիտին առնչվող իրավական ակտեր:

Եզրակացություններ և առաջարկություններ: Ամփոփելով ընդհանուր ուսումնասիրությունները՝ հանգել ենք հետևյալ եզրակացություններին, որոնք նաև առաջարկությունների հիմք են.

- ՀՀ հանրային հատվածի ներքին աուդիտորների շարունակական մասնագիտական վերապատրաստման գործընթացներում գրեթե չկա համագործակցություն տեղական ու միջազգային մասնագիտական կառույցների հետ: Վերջիններիս հետ սերտ համագործակցությունը կարող է բարձրացնել ոլորտային մասնագետների գիտելիքների ու հմտությունների մակարդակը՝ ծանոթացնելով առաջատար և լավագույն փորձերին, ինչպես նաև ոլորտի հետ կապված նոր մարտահրավերներին ու հնարավորություններին:

- ՀՀ հանրային հատվածի ներքին աուդիտ իրականացնելու համար աուդիտորների և աուդիտորական կազմակերպությունների որակավորման գործընթացը բավականին դյուրին է, մինչդեռ պրոֆեսիոնալիզմի բարձրացման տեսանկյունից նախընտրելի կլիներ առավել շատ մասնագիտական պահանջներ ներկայացնել (օրինակ՝ կազմակերպությունների դեպքում ներքին աուդիտի իրականացման փորձի և ներքին աուդիտորի միջազգային որակավորում ունեցող առնվազն 2 մասնագետի առկայության պարտադիր պահանջների ավելացում, իսկ աուդիտորների դեպքում որակավորման թեստերի անընդհատ թարմացում և համապատասխանեցում ներքին աուդիտի գլոբալ զարգացումներին ու մարտահրավերներին):

- ՀՀ հանրային հատվածի ներքին աուդիտի արտապատվիրման գործընթացը նախաձեռնվել է առանց մասնագիտական հանրության հետ համակողմանի քննարկման, առանց անկախ գնահատումների իրականացման, լուրջ ուսումնասիրությունների կատարման ու արդյունքների ներկայացման: Այս համատեքստում առաջարկում ենք բազմակողմանի քննարկումներ անցկացնել տեղական ու միջազգային մասնագիտական կառույցների, ինչպես նաև ոլորտի առաջատար փորձագետների հետ, լրջորեն և համակողմանիորեն ուսումնասիրել ու վերլուծել ՀՀ հանրային հատվածում ներքին աուդիտի համակարգի ներդրման օրվանից ի վեր իրականացված աշխատանքները, փորձել մասնագետների հետ համատեղ ջանքերով վեր հանել հիմնական խնդիրները, այդ թվում՝ ընկալման հետ կապված, դրանց լուծման ուղիներ մշակել, ինչպես նաև ուսումնասիրել համանման միջազգային փորձը (և՛ լավագույն, և՛ վատագույն), հետևել մասնագիտական կառույցների ուղեցույցներին և առաջարկություններին, ուսումնասիրել հանրային հատվածի ներքին աուդիտի մասով հաշվետվողականության և ներքին աուդիտորների անկախության հարցերը, և եթե նշված հարցերի ու համակարգի անարդյունավետության միջև կապեր ի հայտ գան, աշխատանքներ կատարել համակարգային փոփոխությունների ուղղությամբ և մշակել խորհրդարանական կառավարմամբ երկրների համար առավել արդյունավետ մոդել:

- Հանրային հատվածի ներքին աուդիտի արտապատվիրման համար գնումների միջոցով առաջարկվող պայմանագրային ժամկետները լիարժեք արդյունավետ չեն ներքին աուդիտի ռազմավարական ծրագրերի և հետստուգման գործընթացների իրականացման տեսանկյունից, ըստ այդմ առաջարկում ենք վերանայել նշված ժամկետները:

- Հանրային հատվածի ներքին աուդիտի ռեսուրսավորման մոդելների ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ մասնագիտական ռեսուրսների անբավարարության դեպքում ավելի արդյունավետ կարող է լինել ներպատվիրմանը զուգահեռ համապատվիրման և/կամ մասնակի արտապատվիրման մոդելների կիրառությունը, այդ թվում՝ սահմանափակ ժամկետների պայմանով, սակայն պետք է ուշադրություն դարձնել կառույցի ռազմավարական և անվտանգային

PUBLIC SECTOR INTERNAL AUDIT ISSUES IN ARMENIA

HRIPSIME HOVSEPYAN

*Haypost CJSC, Junior Internal Auditor;
Qualified Public Sector Internal Auditor of the RA;
Yerevan State University, Faculty of Economics and Management,
Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of the article is to highlight the public sector internal audit issues related to the resourcing model, to present the advantages and disadvantages of insourcing and outsourcing, to study the world practices and by drawing parallels to offer the best possible model for the effective implementation of the internal audit function in the public sector of the Republic of Armenia.

Through the study and analysis of local and international experience, legal regulations, as well as the latest developments related to the public sector internal audit in Armenia, the current situation, new challenges, risks and the opportunities of the sphere are presented in the article. Using analytical, comparative and combining methods, the main models, including insourcing, outsourcing and co-sourcing of the internal audit function in the public sector are stated.

As a result of the research, the conclusion was drawn that there are systemic gaps and problems in the regulation of the public sector internal audit in the Republic of Armenia, which contain serious risks and challenges in the case of the full outsourcing policy recently adopted by the Government of the RA. Based on the problems mentioned as well as taking into account the peculiarities of the Armenian economic and legal system, local and international experience, suggestions are made for the mitigation of systemic problems and applying an effective model for public sector internal audit.

Keywords: *Internal audit, public sector, outsourcing, insourcing, co-sourcing, internal audit resourcing models.*

ВОПРОСЫ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА ОБЩЕСТВЕННОГО СЕКТОРА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

РИПСИМЕ ОВСЕПЯН

*младший внутренний аудитор в ЗАО «Айпост»,
квалифицированный внутренний аудитор госсектора РА,
аспирант факультета экономики и менеджмента
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель данной статьи – выявить проблемы внутреннего аудита в общественном секторе, связанные с моделью ресурсирования, представить преимущества и недостатки инсорсинга и аутсорсинга, изучить мировую практику и, проводя параллели, предложить наилучшую возможную модель для эффективного применения функции внутреннего аудита в общественном секторе Республики Армения.

Благодаря изучению и анализу местного и международного опыта, правовых урегулирований, а также последних событий в сфере внутреннего аудита общественного сектора РА, в статье представлены текущая ситуация, новые вызовы, риски и возможности данной сферы. Используя аналитические, сравнительные и комбинированные методы, были представлены основные модели ресурсирования функции внутреннего аудита в общественном секторе, в том числе инсорсинг, аутсорсинг и косорсинг.

В результате исследования мы пришли к выводу о наличии системных пробелов и проблем в регулировании внутреннего аудита общественного сектора РА, которые содержат серьезные риски и проблемы в связи с недавним принятием политики правительством полного аутсорсинга. На основании упомянутых проблем, особенностей экономической и правовой системы Армении, местного и международного опыта, были сделаны предложения по смягчению системных проблем и применению эффективной модели внутреннего аудита общественного сектора.

Ключевые слова: *внутренний аудит, общественный сектор, аутсорсинг, инсорсинг, косорсинг, модели ресурсирования внутреннего аудита.*

**ՀԱՆՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՔԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ
ԲՆԱԿԱՐԱՆԱՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ-ՈՒՄ***

ՀՏԴ 351.778.532(479.25)

ԱՐՄԻՆԵ ՍԶԱՆՅԱԼ

*Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
ֆինանսական ֆակուլտետի ֆինանսների ամբիոնի դոցենտ,
տնտեսագիտության թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
am-80@mail.ru*

Ներկայացված թեմայի շրջանակներում նպատակ է դրվել ուսումնասիրելու բնակարանաշինարարության իրականացման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում, դիտարկել հիմնական վարձագումները վերջին տասնամյակներում, հետապոտել միջազգային շրջանակում տեղի ունեցող փոփոխությունները, վեր հանել մեր երկրում առկա հիմնախնդիրները՝ այդ գործընթացի իրացման հետ կապված հանրությանը հասանելիության ապահովման և ավելի շահավետ պայմանների առաջադրման համար:

Այդ նպատակին հասնելու համար դիտարկվել են հետևյալ խնդիրները՝ ՀՀ և այլ երկրներում անշարժ գույքի շուկան բնութագրող ցուցանիշների փոփոխության հիման վրա բացահայտել նոր կառուցապատվող շենքերում բնակարանների առաջարկի ու պահանջարկի հավասարակշռության խզման հիմնական պատճառները, բնակարանների առաջարկի ու պահանջարկի վրա ազդող գործոնները, պահանջարկի ձևավորման հետ կապված հիմնահարցերը:

Ուսումնասիրության ընթացքում կիրառվել են գիտական արևմտահաման, պատմականի ու տրամաբանականի չլուծակցման, համանմանության և օրինաչափությունների, վիճակագրական վերլուծության մեթոդներ: Հոդվածն ունի ինչպես ընդհանուր հետապոտության արդյունքների հիման վրա կատարված եպրահանգումներ, այնպես էլ թիրախային հիմնահարցերի շուրջ կոնկրետ առաջարկություններ: Վերջինս հիմնականում վերաբերում է Երևանում նորակառույց բնակարանաշինարարական աշխատանքների ծավալմանը, որն ընդգրկում է հասցեական սոցիալական ուղղվածություն՝ հիմնված քառակողմ փոխվստահելի հարաբերությունների վրա:

ՀՀ բնակարանաշինարարության սոցիալական կողմի ապահովման նպատակով վերջին վարձագումները թույլ են տալիս առանձնացնելու մի շարք խոչընդոտներ, որոնց ուղղությամբ լուծումներ նախանշելով և դրանց իրագործման համար համապատասխան միջոցառումներ ձեռնարկելով՝ կարող ենք հասնել համակողմանի ցանկալի արդյունքի:

Հիմնաբառեր՝ սոցիալական բնակարանաշինարարություն, հիփոթեքային վարկ, ներդրումներ նորակառույցներում, կանխավճար, ֆինանսավորման աղբյուրներ, ճգնաժամ, գնային քաղաքականություն:

* Հոդվածը ներկայացվել է 26.06.2020թ., գրախոսվել՝ 06.07.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

Ներածություն

Ժողովրդագրական զարգացումների բացասական միտումների կանխման, տնտեսության զարգացման կառուցվածքում շինարարության ճյուղի գծով առաջանցիկ աճի ապահովման, պետության որդեգրած կապիտալ ծախսերի քաղաքականության ապահովման, կառուցապատողների մրցակցային միջավայրի բարելավման, ինչպես նաև ՀՀ բնակարանաշինարարության սոցիալական կողմի ապահովման հիմնախնդիրները, պայմանավորված մակրոտնտեսական, սոցիալական, ներդրումային իրողություններով, անվիճելի են դարձնում ներկայացված թեմայի արդիականության հարցը: Աշխատանքում առաջնահերթությունը տրվել է Երևան համայնքին, բայց առաջարկվող փաթեթը կարող է ունենալ նաև մարզային ուղղվածություն՝ կախված վարկային հասանելիություն ունեցող կայուն եկամուտ ստացողների թվաքանակից: Եզրահանգումներն ու առաջարկությունները կարող են օգտակար ու կիրառելի լինել նաև Արցախի Հանրապետությունում բնակարանաշինարարության ոլորտում բարեփոխումների իրականացման նպատակով, քանի որ վերջին տարիներին Ստեփանակերտում ու Մարտունիում արդեն իսկ կատարվել են ավելի քան 15 մլն ԱՄՆ դոլարի չափով ներդրումներ, և առջևում են հարյուրավոր բնակարանների ապակենտրոնացված կառուցապատման նախագծերը: Համապարփակ վերլուծություն իրականացնելու նպատակով պետք է նախ և առաջ պատմական անդրադարձի միջոցով բացահայտենք ներկայի, անցյալի և ապա՝ հեռանկարային ապագայի միջև կապը:

Աղյուսակ 1.

ՀՀ անշարժ գույքի շուկան՝ 2009 և 2019թթ. II կիսամյակի ցուցանիշների համեմատությամբ⁶¹⁹

Ցուցանիշներ	2009 II կիս	2019 II կիս	(քանակ)
			2019 II կ. Երևան
1. Ընդհանուր գործարքներ	71974	101620	34319
2. Հիփոթեքային գրավադրում	780	2981	1852
3. Վարձակալության գործարք	6877	6459	3507

Հետաքրքիր է նաև ընդհանուր գործարքների քանակի դիտարկումը քառամյա կտրվածքով. ՀՀ-ում 1999 թվականին տարեկան կտրվածքով՝ 44789 գործարք, իսկ Երևանում՝ 22336 գործարք:⁶²⁰ Ըստ աղյուսակի տվյալների՝ 2019թ.-ի II կիսամյակում Երևանում անշարժ գույքի շուկայում արձանագրված գործարքները կազմում են ընդհանուր գործարքների 33.8%-ը, իսկ բնակարանների հիփոթեքային գրավադրման գործարքները կազմում են ՀՀ համանման գործարքների 68.7%-ը և Երևանի ընդհանուր հիփոթեքային գրավադրման գործարքների 81.1%-ը: ՀՀ-ում բնակարանների վարձակալության՝ 2019թ.-ի II կիսամյակի ցուցանիշը (790) 2.4 անգամ գերազանցում է նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի ցուցանիշը: Սա կարևոր է այն տեսանկյունից, որ ապագայում հիփոթեքային վարկով փոխարինելու հնարավորության

⁶¹⁹ «Անշարժ գույքի շուկայի վերլուծություն, 2019թ. երկրորդ կիսամյակ», ՀՀ անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտե, էջ 3-70, https://www.cadastre.am/storage/files/news/news_7987121679_1_Hodvac_Ilkis.2019.pdf, (25.06.2020):

⁶²⁰ «Անշարժ գույքի շուկան 1998-2008թթ.», ՀՀ կառավարության առընթեր ԱԳ ԿՊ կոմիտե, https://www.cadastre.am/storage/files/pages/pg_38574296_V-Ansharij_quiqi_shukan_1998-2008.pdf, (25.06.2020):

պոտենցիալ շրջանակ է ուրվագծվում: Նշենք, որ ընդհանուր վարձակալության գործարքների նվազում դիտարկվում է միայն 2009թ.-ի համեմատությամբ, մնացած տարիների նույն ժամանակահատվածում ամենաբարձր ցուցանիշը գրանցվել է 2017թ.-ի II կիսամյակում՝ 5507 գործարք: Երևանում վարձակալության գործարքների քանակը միայն բնակարանների մասով կազմում է 549 գործարք (ՀՀ համանման գործարքների 69.5%-ը):

2019թ.-ի II կիսամյակում բազմաբնակարան շենքերի բնակարանների առուվաճառքի գործարքների թիվը ՀՀ-ում կազմել է 9673 գործարք, որի 63.6%-ը՝ Երևանում (6151): 2019թ.-ի II կիսամյակում գործարքների առավել բարձր տոկոսաչափը ներկայացնող երեք վարչական շրջաններն են Կենտրոն, Արաբկիր, Նոր Նորք շրջանները⁶²¹:

Ներկայացնենք նաև գնագոյացման պատկերը Երևան քաղաքի վարչական շրջաններում.

Աղյուսակ 2.

Ավելի բարձր գների տատանումները 2019թ. II կիսամյակում⁶²²

(դրամ)

Վարչական շրջան	Առավելագույն	Նվազագույն	Միջին
1. Կենտրոն	739 200	396 000	628 100
2. Արաբկիր	468 000	267 700	429 100
3. Բանաթեռ-Չեյթուն	348 300	259 900	317 000

Երևան քաղաքում շուկայական միջինացված գները 2019թ.-ի II կիսամյակում աճել են 2019թ.-ի I կիսամյակի համեմատությամբ 7.1%-ով, իսկ 2018թ.-ի II կիսամյակի համեմատությամբ՝ 12%-ով: Աղյուսակում ներկայացված են միջինացված 300 հազ. դրամից բարձր 1քմ հաշվով առաջին երեք վարչական շրջանները: Կենտրոնում միջին գների աճը նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի համեմատ կազմել է 13.3%, Արաբկիրում և Դավիթաշենում՝ համապատասխանաբար 13.0% և 11.6%⁶²³:

Ըստ ՀՀ անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտեի (այսուհետ՝ Կադաստրի կոմիտե) տվյալների՝ 2020 թ.-ի առաջին եռամսյակում ՀՀ-ում գործարքների աճը կազմել է 13,5% նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի նկատմամբ, սակայն նախորդ տարվա չորրորդ եռամսյակի համեմատությամբ գործարքների թիվը զգալի պակասել է: Երևանում 2020 թ.-ի հունվարին բազմաբնակարան բնակելի շենքերի բնակարանների 1 քմ մակերեսի հաշվարկով շուկայական միջին գները 2019 թ.-ի դեկտեմբեր ամսվա համեմատ աճել են ընդամենը 0.6 %-ով, իսկ 2019 թ.-ի հունվարի համեմատ՝ 16 %-ով:⁶²⁴

⁶²¹ «Անշարժ գույքի շուկայի վերլուծություն, 2019թ. երկրորդ կիսամյակ», ՀՀ անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտե, էջ 38, https://www.cadastre.am/storage/files/news/news_7987121679_1_Hodvac_Ilkis.2019.pdf, (25.06.2020):

⁶²² Տես, նույն տեղում:

⁶²³ «Անշարժ գույքի շուկայի վերլուծություն, 2019թ. երկրորդ կիսամյակ», ՀՀ անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտե, էջ 38-39, https://www.cadastre.am/storage/files/news/news_7987121679_1_Hodvac_Ilkis.2019.pdf, (25.06.2020):

⁶²⁴ <https://proinfo.am/blog/%d4%b1%d5%b6%d6%81%d5%b5%d5%a1%d5%ac-%d5%bf%d5%a1%d6%80%d5%be%d5%a1-%d5%b0%d5%b8%d6%82%d5%b6%d5%be%d5%a1%d6%80%d5%ab->

Բնակարանների գծով գործարքները գերակշռում մաս են կազմում, բայց ինչպես Նշել ենք, ներկայացված թեմայի վերլուծության շրջանակը ի վերջո սահմանափակվում է Երևան քաղաքի նորակառույց բազմաբնակարան շենքերի ուսումնասիրությամբ, քանի որ առաջին հերթին բնակչության եկամուտների թույլատրելի չափն ունի մայրաքաղաքային կենտրոնացվածություն, և միջին խավի համար բնակարանների հասանելիությունը եկամտային հարկի վերադարձով հիփոթեքային վարկ ձևակերպելու միջոցով հնարավոր է միայն նորակառույցների դեպքում, որոնք ՀՀ մարզերում գրեթե չեն կառուցվել: Երևան քաղաքում նոր կառուցապատվող շենքերում բնակարանների առաջարկվող գների վերլուծության համար ներկայացնում ենք 2020թ.-ի I կիսամյակում կառուցված (կան նաև դեռևս կառուցվող) ավելի քան 10 շենքերի բնակարանների 1թմ համար սահմանված **ներկա** գործող գները: Չվերանորոգված բազմաբնակարան նորակառույց շենքերի 1թմ արժեքը, ըստ վերոնշյալ պատահական ընտրանքի, կարող է տատանվել 310 000-ից մինչև 686 396 դրամ (միջինը՝ 489 890 ՀՀ դրամ), վերանորոգվածի դեպքում՝ 367 000-ից մինչև 678 000 դրամ (միջինը՝ 573 582 ՀՀ դրամ): Նշենք, որ կառուցապատողների կողմից առաջարկվում են նաև մասնակի վերանորոգված տարբերակներ՝ 329 000-ից 435 000 դրամ գնային միջակայքով:⁶²⁵

Համատարած անորոշության ու սպասումների պայմաններում արդեն իսկ մարտ ամսից նկատելի է դարձել գործարքների թվի նվազումը (աշխատանքային ռեժիմի փոփոխություն, վճարունակ պահանջարկի, ներդրողների հետաքրքրության նվազում և այլն), իսկ ապրիլին վաճառքը խոր անկում է ապրել, սակայն մայիսից ակնկալվում էր որոշակի չափով վերականգնում ինչպես առաջարկի, այնպես էլ պահանջարկի մասով: Անորոշության մեղմացման և խառնաշփոթ սպասումների փոքր-ինչ կարգավորումից հետո նոր իրավիճակը թելադրելու է նոր պայմաններ և այն համեմատելի կարող է չլինել ինչպես արտակարգ դրության պայմանների, այնպես էլ նախորդ տարիների նույն ժամանակահատվածների միտումների հետ, մասնավորապես գների բարձրացման նախկին տենդենցը կարող է փոխարինվել միջնաժամկետ և ավելի երկարաժամկետ հատվածում գների նվազման տենդենցով:

Բացի Կադաստրի կոմիտեի տրամադրած, ինչպես նաև պատահական ընտրանքով նորակառույց շենքեր կառուցապատողների ներկայացված տեղեկատվությունից, նպատակահարմար է անդրադառնալ նաև այն գնային քաղաքականությանը, որը ձևավորվել է ըստ պետական աջակցության ծրագրերի: Սոցիալական ուղղվածությամբ տարբեր ծրագրեր կան, որոնք ընդգրկում են շահառուների ներ ու միակողմանի շրջանակ՝ կամ զինվորականներ, կամ փախստականներ, կամ մանկատան շրջանավարտներ և այլն: Հասարակության ավելի լայն շերտեր ընդգրկող և համադրելիության տեսանկյունից առավել մոտ ծրագրեր կարելի է համարել ներկայումս իրականացվող երիտասարդ ընտանիքներին աջակցող ծրագրերը, որոնց մեկնարկը տրվել է դեռևս 2007 թվականից և շարունակվում է առ այսօր:

Եթե ներկայացնենք մինչև և հետձգնաժամային ժամանակահատվածներում երիտասարդ ընտանիքներին աջակցող ծրագրերում 1թմ արժեքը, ապա 2007-2012թթ.-ին այն կազմել է 170 000 – 185 000 դրամ, 2013 - 2018թթ.-ին՝ 290 000 – 296 000 դրամ, իսկ ներկայումս՝ 485 000 - 670 000 դրամ: Վերջին տարբերակը եթե համեմատենք հանրային ծառայողներին բնակարանով ապահովման ծրագրի հետ, որն ընդգրկում է

<https://www.eras.am> (կայքէջ՝ Երագ բնակելի թաղամաս), <https://www.ysugu.am> (կայքէջ՝ ԵՊՀ Շրջանավարտների Միավորում), <https://www.luyser.am> (կայքէջ՝ Լույսեր բնակելի համայնք), <https://www.estateameriabank.am> (Ամերիաբանկի պաշտոնական կայքէջ), հաշվարկը կատարվել է հեղինակի կողմից 2020թ. II եռամսյակի տվյալներով:

շահառուների ավելի նեղ շրջանակ, ապա կարող ենք ասել, որ ըստ ՀՀ կառավարության հաստատած կարգի՝ մինչև 2023թ.-ը բնակարանների բաշխումը կիրականացվի 1թմ արժեքը 310 000 դրամով, իսկ ներքին հարդարմամբ՝ 345 000 դրամով: Համեմատության համար նշենք, որ ծրագրին չմասնակցելու դեպքում այդ բնակարանների շուկայական գինը կազմում է 1300 ԱՄՆ դոլարին համարժեք դրամ:⁶²⁶

Ակնհայտ է, որ միայն գնային համեմատությունը չի արտացոլում տարբեր ծրագրերի առավելությունները կամ համեմատական ոչ բարենպաստ պայմանները, քանի որ ուսումնասիրությունները ենթադրում են ծրագրերի համակողմանի ուսումնասիրությունն տեղանքի, շինարարական չափորոշիչների, վարկավորման պայմանների և այլ մանրամասնությունների շուրջ: Ներկայացվող առաջարկությունների փաթեթը հավաքական առումով կարող ենք համարել նոր, չնայած առանձին բաղադրիչների մասով դիրքորոշումներ հայ իրականության մեջ կարող ենք հազվադեպ հանդիպել (օրինակ՝ միաժամանակ չի առաջարկվում ցածր կանխավճար, ոչ բարձր տոկոսադրույք կամ բնակարանի արժեք և այլն): Անդրադառնալով մասնակից կողմերին և ներկայացնելով այն սպասելիքները, որոնք հանրությունը ներկայացնում է որպես առաջնային պահանջներ՝ բնակարանի ձեռք բերման հարցում:

Բանկային համակարգ: Ի տարբերություն ՀՀ կառավարության՝ անկալիքները բանկային համակարգից առավելապես վերաբերում են ֆինանսական օժանդակությանը, քանի որ վերջին տարիներին փոփոխությունները հիմնականում վերաբերում են ոչ տոկոսային միջոցառումների բարելավմանը:⁶²⁷

Ուսումնասիրությունները փաստում են կանխավճարի ծանր բեռի առկայությունը Հայաստանում, այդ իսկ պատճառով առաջարկվում է բանկային համակարգին՝ կանխավճարը սահմանել 0-10%, քանի որ նոր կառուցվող բնակարանը և այլ գույքը դիտարկվելու են որպես զրավի առարկա: Կանխավճարի չափի նվազեցումը ինչպես ՀՀ-ում, այնպես էլ այլ երկրներում բանկերի կողմից դիտվում է շատ ռիսկային, սակայն ուսումնասիրությունները վկայում են, որ նույնիսկ բանկերի՝ ներկայիս վարած զգուշավոր քաղաքականության պայմաններում, միևնույնն է, պանդեմիայի երկարատև ժամանակահատվածում ավելի հստակ է ուրվագծվելու կայուն եկամուտ ունեցողների շրջանակը, ուստի բանկերի՝ այդ մասով ստանձնած ռիսկը չի կարող լինել ավելին, քան մինչկորոնավիրուսային ժամանակաշրջանում էր: Առաջարկվում է հիփոթեքային վարկավորման հասանելիության մեծացման նպատակով նախ և առաջ դիտարկել կանխավճարի նվազման, տոկոսադրույքի՝ մինչև մեկ տոկոսով նվազման հնարավորությունը կամ նվազագույն շեմի պահպանումն այն դեպքում, երբ մեր բանկային համակարգում 2020 թվականին 17 բանկերի կողմից առաջարկվող առաջնային շուկայում հիփոթեքային վարկի (դրամով) անվանական տոկոսադրույքը տատանվում է 9-17%-ի միջակայքում:⁶²⁸ ՌԴ-ում հիփոթեքային վարկի տոկոսադրույքի նվազումը մինչև մեկ տոկոսով պլանավորվում էր միջևաժամկետ հատվածում (2021 թվականին՝ միջին տոկոսադրույքը 8.5, իսկ 2024 թվականին՝ 7.9):⁶²⁹ Ներկա իրավիճակը կարող է խոչընդոտել ծրագրային ցուցանիշի կատարողականի ապահովումը: ՀՀ և ՌԴ սուբսիդավորվող ծրագրերում ավելի ցածր տոկոսադրույք է սահմանված: ԱՄՆ-ում տոկոսադրույքը կազմում է 5%, ճապոնիայում՝ 1.21%, իսկ Գերմանիայում՝ 1%:

⁶²⁶ <https://www.ysugu.am> (ԵՊՀ Շրջանավարտների Միավորման պաշտոնական կայքէջ), <https://www.minurban.am> (ՀՀ քաղաքաշինության կոմիտեի պաշտոնական կայքէջ), (25.06.2020):

⁶²⁷ Ֆինանսական կայունության հաշվետվություն 2019, ՀՀԿԲ, Երևան, 2020թ., էջ 23, <https://www.cba.am>, ՀՀ ԿԲ պաշտոնական կայքէջ, (25.06.2020):

⁶²⁸ <https://www.banks.am> (ՀՀ 17 առևտրային բանկերի 2020թ. II եռամսյակի տվյալներ)

⁶²⁹ Национальные проекты: Целевые показатели и основные результаты, Москва, 2019г., 39с., <http://static.government.ru/media/files/p7nn2CS0pVhvQ980OwAt2dzCIAietQih.pdf>, (25.06.2020)

ՀՀ կառավարություն:

ՀՀ հարկային օրենսգրքով սահմանված դրույթների պահանջների համաձայն՝ ֆիզիկական անձանց կողմից վճարված եկամտային հարկի վերադարձը հիփոթեքային վարկի սպասարկման համար վճարված տոկոսագումարների չափով ինքնին ֆինանսական անուղղակի աջակցություն է ենթադրում: Սակայն պետք է նշել, որ արտակարգ դրության ռեժիմի պայմաններում կառավարությունը նաև ուղղակի ֆինանսավորման հակաճգնաժամային միջոցառումների առաջարկ արեց և ձևավորվեցին մի շարք հնարավորություններ: 2020 թվականի մայիսի 14-ին ՀՀ կառավարությունը հաստատել է պետական աջակցության 2020-2023թթ. հետևյալ ծրագրերը.

1. Միանվագ դրամական աջակցության ծրագիր,
2. Կանխավճարի ապահովագրության ծրագիր,
3. Երեխային ծննդյան աջակցության ծրագիր՝ հիփոթեքային վարկ մարող ընտանիքներին:

Այս 3 ծրագրերի շրջանակներում աջակցության չափը տատանվում է 0.5-4 մլն դրամ՝ կախված մի շարք պայմանների բավարարման մակարդակից: Բոլոր պետական աջակցության ծրագրերն ունեն մի այսպիսի առանձնահատկություն՝ առկա են որոշակի սահմանափակումներ և համընդհանուր բնույթ չունեն: Օրինակ՝ շահառուի ընտրության համապատասխանության որոշումից հետո բոլոր շահառուները մեկ տարվա կտրվածքով չեն կարողանալու օգտվել ֆինանսական աջակցությունից, քանի որ բյուջեի սահմանափակության պատճառով ամեն տարի հատկացվելու է ընդհանուր պահանջվող գումարի մի մասը:

Հաջորդ հնարավորությունն այն է, որ կապիտալի երկարաժամկետ ու կայուն աճի ապահովման նպատակով ստեղծվել է «Ձեռնարկատեր+» տնտեսություն հակաճգնաժամային ներդրումներ» հիմնադրամը: Ընդհանուր գումարը կազմում է 50 մլրդ դրամ, և ֆինանսավորվելու են երկրի համար ռազմավարական նշանակության ունեցող ոլորտների ծրագրեր՝ պայմանով, որ

- ներդրումները կատարվեն բացառապես Հայաստանում,
- պետության կողմից յուրաքանչյուր ներդրման դիմաց մասնավոր գործընկերոջ և առևտրային բանկի կողմից ներդրված գումարը եռապատկվի⁶³⁰:

Շինարարական կազմակերպություն:

Տնտեսական մրցակցության և պաշտպանության հանձնաժողովի ուսումնասիրությունների արդյունքներով փաստագրվել է, որ ՀՀ-ում նորակառույց բնակարանաշինության ոլորտը մրցակցային է, և գերիշխող դիրք զբաղեցնող տնտեսավարող սուբյեկտներ չկան:

Առաջարկվում է շինարարական կազմակերպության կողմից գնի վերանայում

- մեկնարկային գին սահմանելով 400 000 դրամը՝ կազմակերպությունը կարող է վերանայել 1քմ-ի արժեքը բարձրացման ուղղությամբ՝ ըստ տարբեր հատկանիշների՝ գոտիականություն, հարկայնություն, էկոնոմ դաս, հանձնումը մինչև շահագործումը և այլն,
- վերանորոգված ու չվերանորոգված տարբերակների միջև սահմանել առնվազն 50 000 դրամ տարբերություն:

Շինարարության ոլորտի զգայունությունը տնտեսական տատանումների նկատմամբ արտահայտվում է այլ ոլորտներից շղթայական փոփոխականության կախվածության տեսքով: Ստանձնած ռիսկի փոխհատուցման հնարավորությունները շինարարական կազմակերպությունը կարող է կառավարելի դարձնել լայնածավալ ու մատչելի ծրագրի նախաձեռնման դեպքում՝ հիմք ընդունելով մասշտաբի էֆեկտի հանգամանքը: «Եժան» առաջարկի գաղափարախոսությունն արդարացված կլինի, եթե

⁶³⁰ <https://iravaban.net/273535.html>, (25.06.2020)

շինարարական կազմակերպությունը հանդես գա աճող պահանջարկին ընդառաջ գնացող, հանրությանը խրախուսող նոր բնակարանաշինության ծրագրով:

Հասարակություն: Ըստ համապատասխան հնարավորությունների միջակայքի՝ հանրային կարիքի բացահայտումը ենթադրում է ՀՀ-ում միջին աշխատավարձի մեծության ու փոփոխության ուսումնասիրություն: Ըստ ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի՝ միջին ամսական անվանական աշխատավարձը 2020 թվականի ապրիլին կազմել է 196 629 դրամ, տարեսկզբից՝ 191 623 դրամ, իսկ նախորդ տարի՝ 182 673 դրամ: Չնայած աճի միտումներին՝ միջին աշխատավարձի ցածր մակարդակը և մինչև 200 հազ. դրամ աշխատավարձ ստացողների գերակայությունը ներկա ժամանակահատվածում բանկային համակարգի կողմից առաջարկվող կանխավճարի չափը դարձրել են գերխնդիր: Կանխավճարին հաջորդում են 1թմ գնի բարձր մակարդակը և հիփոթեքային վարկի բարձր դրույքաչափը: Գիշտ է, վերջինս 1թմ գնի համեմատությամբ ունի ավելի թույլ ազդեցություն, քանի որ գործում է եկամտային հարկի մասով փոխհատուցման մեխանիզմը, այնուամենայնիվ վարկի գումարի նվազումը, կախվածություն ունենալով գնի փոփոխությունից ու հիփոթեքային վարկի դրույքաչափի նվազումից, առավել ակտիվ կաշխուժացնի պահանջարկը անշարժ գույքի շուկայում:

XXI դարի երկրորդ տասնամյակում ՀՀ-ում լայն թափ ստացավ հիփոթեքային վարկավորման շուկան, սակայն բնակչության մի լայն զանգված դեռևս չի կարողանում մեծ ցանկության դեպքում ձեռք բերել նոր բնակարան՝ պայմանավորված մի շարք պատճառներով (ցածր եկամուտ, բարձր տոկոսադրույք, կանխավճարի վճարման անհնարինություն, համավարկառուների բացակայություն, վարկային ոչ լավ պատմություն և այլն): 2019 թվականին հիփոթեքային վարկի ծավալային ու քանակական աճը տարվա կտրվածքով համապատասխանաբար կազմել է 37.1% և 20%⁶³¹, իսկ եկամտային հարկի վերադարձի գծով գումարներն աճել են 69%-ով և կազմել են 7.9 մլրդ դրամ: Ելնելով նաև, որ եթե 2017 թվականի համեմատությամբ վերջինիս աճը կազմել է 227%, ապա 2016 թվականի համեմատությամբ այն տասնապատկվել է:⁶³²

Փաթեթի իրագործման կարևոր հիմնահարցերից մեկը ֆինանսավորման աղբյուրների նախանշումն է: Առանձնացնենք ներքին ու արտաքին ֆինանսավորման աղբյուրները:

Ֆինանսավորման ներքին աղբյուրներ կարող են լինել.

- Հեղինակության և վստահության ամրապնդման նպատակով շինարարական կազմակերպության կողմից կորպորատիվ պարտատոմսերի թողարկումը,
- Աշխարհում ընդունելի տարբերակ է համարվում նախագծային ֆինանսավորումը, երբ գնորդների միջոցները պահվում են բանկի էսթրոու հաշիվներում մինչև կառուցապատողի կողմից շինության հանձնումը, իսկ բանկ-գործընկերը փոխառու միջոցներ է տրամադրում ընկերությանը⁶³³,
- Պետական աջակցությունից օգտվելու հնարավորությունը,
- Սեփական միջոցները՝ հնարավորության դեպքում:
Ֆինանսավորման արտաքին աղբյուրներ կարող են լինել.
- Եվրոպարտատոմսերի թողարկման մշակույթի արմատավորումն Ընկերությունում,

⁶³¹ Ֆինանսական կայունության հաշվետվություն 2019, ՀՀԿԲ, Երևան, 2020թ., էջ 23, <https://www.cba.am>, (ՀՀ ԿԲ պաշտոնական կայքէջ), (25.06.2020):

⁶³² <https://www.taxservice.am> (ՀՀ հարկային պետական ծառայության պաշտոնական կայքէջ), (25.06.2020):

⁶³³ <https://www.araratbank.am/hy/%D5%B0%D5%A1%D5%B7%D5%AB%D5%BE%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AB-%D5%BD%D5%BA%D5%A1%D5%BD%D5%A1%D6%80%D5%AF%D5%B8%D6%82%D5%B4-%D5%A2%D5%AB%D5%A6%D5%B6%D5%A5%D5%BD/95/>, (25.06.2020):

- Այլ երկրների բանկերից ու ֆինանսավարկային հաստատություններից փոխառու և դրամաշնորհային միջոցների ներգրավումը,
- Միջազգային կազմակերպություններից փոխառու և դրամաշնորհային միջոցների ներգրավումը (օրինակ՝ ԶԲ, ՎՉԵԲ):

Հատկանշական է, որ տարվա երկրորդ կիսամյակում հնարավոր է լինելու օգտվել ՎՉԵԲ-ի կողմից 2020 թվականի համար հայտարարված ուղեւշային 100 մլն եվրոյից՝ մաս-մաս բանկային համակարգի խողովակի միջոցով մասնավոր հատվածին վարկավորելու միջոցով:⁶³⁴ Ներդրումների աշխուժացման նպատակով 100 մլն եվրոն կարող է դառնալ 200 մլն եվրո՝ կախված ինչպես մինչգնաժամային, այնպես էլ հետոգնաժամային ժամանակահատվածում ծրագրավորվող նախագծերի կայունությունից:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ ըստ համապատասխան հնարավորությունների՝ հանրային պահանջարկի ձևավորումը ենթադրում է միջին, բայց կայուն եկամտի առկայություն, վարձակալված կամ երկրորդային շուկայից ձեռք բերվելիք անշարժ գույքի փոխարինում էկոնոմ դասի նորակառույց բնակարանով (սա դիտարկվում է որպես հիմնական պահանջարկը համայնող կոմպոնենտ), մրցակցային միջավայրում բնակարանների գների նվազում և շինարարական կազմակերպության կողմից համապատասխան գնով շինարարական աշխատանքներ նախաձեռնելու ցանկություն և կարողություն, Կառավարության կողմից երաշխիք, որ վարկի ձևակերպման ողջ ժամանակահատվածում կայացված որոշումները, օրենսդրական նախաձեռնությունները կունենան ինչպես ֆինանսական, այնպես էլ ոչ ֆինանսական աջակցության տեսանկյունից միայն դրական ազդեցություն, բանկերի կողմից հիփոթեքային վարկի տոկոսադրույքի նվազագույն շեմի մինչև մեկ տոկոսով նվազման ապահովում և ներկա կանխավճարի չափից պակաս գումարով կամ այլ գույքով վարկ ստացողների մեծ բանակի ձևավորում: Առաջարկվող չափորոշիչների վերանայումը վերոնշյալ օղակների կողմից (պետություն, բանկային համակարգ, կառուցապատող ընկերություն) կնպաստի հանրության կողմից համապատասխան պահանջարկի ձևավորմանը:

Ամփոփելով նշենք, որ Կառավարության ձեռնարկումներին ընդառաջ գնալով՝ բնակարանաշինարարական հերթական ծրագիրը հետադարձ կապ կապահովի նոր աշխատատեղերի ստեղծման առնչությամբ, կկանխի արտագաղթը՝ ստեղծելով Հայաստանում երկարաժամկետ մալու տրամադրություններ, արդյունքում կունենանք ժողովրդագրական ցուցանիշների բարելավում, կմեծանա տնտեսության աճին շինարարության ճյուղի աճի նպաստումը, իսկ հետևանքը կլինի սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմքերի ամրապնդումը:

⁶³⁴ <https://www.1lurer.am/hy/2020/01/31/2020-%D5%AB%D5%B6-%D5%8E%D4%B6%D4%B5%D4%B2-%D5%A8-%D5%80%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%BD%D5%BF%D5%A1%D5%B6%D5%B8%D6%82%D5%B4-100-%D5%B4%D5%AB%D5%AC%D5%AB%D5%B8%D5%B6-%D5%A5%D5%BE%D6%80%D5%B8%D5%B5%D5%AB-%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%A4%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%B4-%D5%AF%D5%A1%D5%B6%D5%AB/183343>, (25.06.2020):

ARMINE SCHANYAN

*Armenian State University of Economics, Faculty of Finance,
Chair of Finance, Associate Professor, Ph.D. in Economics,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of the article is to study the peculiarities of housing construction in Armenia, to observe the main developments in recent decades, to study the changes taking place within the international framework, to identify the problems existing in our country in order to ensure public access in connection with the implementation of this process and offer more favorable conditions.

In order to achieve the goal set, the following issues were considered: based on the change in real estate market indicators in other countries and in the Republic of Armenia, to identify the main reasons for the imbalance in housing supply and demand in newly constructed buildings, factors affecting on apartments' supply and demand, issues related to demand formation.

During the study, methods of scientific abstraction, historical and logic combination, similarity and patterns, statistical analysis were used. The article includes conclusions based on the results of a general survey, as well as specific recommendations on target issues. The latter mainly refers to the development of newly built apartment construction works in Yerevan, which includes a targeted social orientation based on quadrilateral trust relationships. The latest developments directed to ensure the social aspect of housing construction in the Republic of Armenia allow us to identify a number of obstacles, in the direction of which by outlining solutions and taking appropriate measures for their implementation, we can achieve the desired comprehensive result.

Conclusions and suggestions can be useful and applicable for the implementation of reforms in the field of housing construction in the Republic of Artsakh.

Key words: *social housing construction, mortgage loan, investments in new buildings, down payment, sources of funding, crisis, pricing policy.*

ТРЕБОВАНИЯ ОБЩЕСТВА И СОЦИАЛЬНОЕ ЖИЛИЩНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО В РА

АРМИНЕ СЧАНЫН

*доцент кафедры финансов финансового факультета
Армянского государственного экономического университета,
кандидат экономических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

В рамках представленной темы поставлены цели рассмотреть особенности жилищного строительства в Армении, отследить основные развития последних десятилетий в этой сфере, изучить происходящие в международных кругах изменения, выявить существующие в нашей стране проблемы для выдвижения связанных с реализацией этого процесса более выгодных условий и обеспечения наиболее полной осведомленности общественности. Для достижения целей были поставлены следующие задачи: на основе изменения характеристик рынка недвижимости в других странах и в Республике Армения

выявить основные причины дисбаланса в спросе и предложении жилья в новостройках, факторы, влияющие на спрос и предложение на жилье, а также вопросы, связанные с формированием спроса. В ходе исследования были использованы методы научной абстракции, сопоставление исторического и логического методов, метод тождества и закономерности, а также метод статистического анализа и др. В статье содержатся выводы по результатам исследования в целом, а также конкретные рекомендации по основным вопросам. Последнее преимущественно касается объема строительных работ в Ереване, которые имеют адресную социальную ориентацию, основанную на четырехсторонних взаимоотношениях. Последние процессы, направленные на обеспечение социального аспекта жилищного строительства в Республике Армения, позволяют нам выявить ряд трудностей, в преодолении которых можно достичь существенных результатов, наметив решения и приняв соответствующие меры для их реализации. Выводы и предложения могут быть полезны и применимы для проведения реформ и в жилищном секторе Республики Арцах.

Ключевые слова: *социальное жилищное строительство, ипотечное кредитование, инвестиции в новостройки, первоначальный взнос, источники финансирования, кризис, ценовая политика.*

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРОВЕДЕНИЮ БАЗОВОЙ СЕРДЕЧНО-ЛЕГОЧНОЙ РЕАНИМАЦИИ ПРИ ВНЕГОСПИТАЛЬНОЙ ОСТАНОВКЕ СЕРДЦА*

УДК 355.244

КАРИНЕ МАНАСЯН

*доцент кафедры Гражданской обороны и чрезвычайных ситуаций,
Ереванского государственного университета,
кандидат биологических наук,
г. Ереван, Республика Армения
kmanasyan@ysu.am*

Статья отражает современные теоретические знания и практический опыт выполнения базовой сердечно-легочной реанимации (СЛР) при внегоспитальной остановке сердца. Представлены рекомендации, касающиеся ключевых вопросов и наиболее важных проблем базовой реанимационной помощи.

Цель исследования: ознакомление с новыми методами выполнения высококачественной СЛР на догоспитальном этапе, повышение эффективности базовых реанимационных мероприятий, увеличение уровня выживаемости пострадавших.

Целью статьи является также распространение современных знаний в области реанимации и повышение вовлеченности очевидцев в выполнение базовой СЛР при остановке сердца.

В работе использован метод целевого анализа обновленных инструкций ведущих международных организаций по реанимации – Американской сердечной ассоциации (American Heart Association Guidelines Update for Cardiopulmonary Resuscitation and Emergency Cardiovascular Care 2015; 2020), Европейского совета по реанимации (European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation 2010; 2015), публикаций Международного согласительного комитета по реанимации (International Liaison Committee on Resuscitation, ILCOR), а также анализа результатов современных научных и клинических исследований в области СЛР.

Разбираются особенности оказания реанимационной помощи в особых условиях места происшествия, а также при тяжелой обструкции дыхательных путей инородным телом.

В работе рассмотрены новые стратегии повышения вовлеченности окружающих, не имеющих профессиональной медицинской подготовки, в выполнение эффективной высококачественной СЛР в ожидании специализированной помощи, включая СЛР, инструктируемую диспетчером неотложной медицинской службы, а также только-компрессионную базовую сердечно-легочную реанимацию (ТК-СЛР),

* Հոդվածը ներկայացվել է 03.08.2020թ., գրախոսվել՝ 18.08.2020թ., տպագրվել է 20.09.2020թ.:

предусматривающую выполнение только компрессий грудной клетки без искусственной вентиляции легких методом «рот в рот».

Рассматривается вопрос рекомендуемого времени ожидания возможной аутореанимации после прекращения безуспешной СЛР для констатации смерти после остановки сердца.

Работа может быть использована для повышения эффективности обучения базовой СЛР, направленного на приобретение необходимых знаний, умений и практических навыков оказания высококачественной реанимационной помощи, а также для развития новых усовершенствованных программ обучения и увеличения возможностей ранней реанимации при внезапной остановке сердца.

Ключевые слова: базовая сердечно-легочная реанимация (СЛР), стандартная сердечно-легочная реанимация (С-СЛР), только-компрессионная сердечно-легочная реанимация (ТК-СЛР), остановка сердца, основные мероприятия СЛР, автоматический наружный дефибриллятор (АНД), аутореанимация.

Понятие о базовой сердечно-легочной реанимации

Внезапная остановка сердца остается ведущей причиной смерти во многих странах мира. Согласно новым данным Американской ассоциации сердца, примерно 88% случаев внезапной остановки сердца происходит во внегоспитальных условиях, и решающим фактором сохранения жизни в подобной ситуации является своевременное выполнение высококачественной базовой сердечно-легочной реанимации (СЛР)⁶³⁵.

Именно от нее в значительной мере зависит исход ситуации.

Сердечно-легочная реанимация (СЛР) – это комплекс мероприятий, направленных на оживление в случае остановки кровообращения и дыхания. СЛР можно разделить на два больших этапа: первичная, или базовая СЛР, которая осуществляется на месте происшествия без использования специального оборудования и медикаментов, и специализированная, или расширенная СЛР, которая выполняется профессиональными медицинскими работниками.

Основной задачей базовой, или первичной СЛР является элементарное поддержание жизни при остановке сердечной деятельности, а цель заключается в обеспечении циркуляции оксигенированной крови, доставке ее мозгу и сохранении таким образом мозга живым до начала специализированной помощи, в частности, до начала дефибрилляции.

Базовую СЛР следует немедленно начинать, если у пострадавшего нет признаков жизни: сознания, целенаправленных движений, нормального дыхания, или они сомнительны.

Вовремя начатая сердечно-легочная реанимация, может увеличить шансы на выживание в два или четыре раза⁶³⁶.

Известно два способа базовой сердечно-легочной реанимации. Это проверенная временем традиционная, или стандартная сердечно-легочная реанимация (С-СЛР) с компрессией грудной стенки и искусственной вентиляцией легких, и второй способ – это реанимация путем только компрессий грудной клетки без искусственной вентиляции легких, получившая название только-компрессионной сердечно-легочной реанимации (ТК-СЛР). ТК-СЛР появилась в качестве альтернативы С-СЛР и направлена на упрощение СЛР

⁶³⁵ American Heart Association Guidelines for Cardiopulmonary Resuscitation and Emergency Cardiovascular Care. Updated Jan 2020. <https://www.cprcertificationonlinehq.com/aha-cpr-guidelines-latest-jan-2014> - 01.08.2020.

⁶³⁶ Wissenberg M, Lippert FK, Folke F, et al. Association of national initiatives to improve cardiac arrest management with rates of bystander intervention and patient survival after out-of-hospital cardiac arrest. JAMA 2013;310:1377–84.

и максимальное вовлечение случайных очевидцев в оказание базовой реанимационной помощи.

Без проведения базовой СЛР при остановке сердца во внегоспитальных условиях пострадавший не имеет шансов на выживание, поэтому любая СЛР предпочтительнее бездействия⁶³⁷.

Основные признаки внегоспитальной остановки сердца и последовательность действий при оказании базовой реанимационной помощи.

Для оказания эффективной реанимационной помощи во внегоспитальных условиях крайне важно раннее выявление остановки сердца на основе четкого знания основных признаков его остановки⁶³⁸.

Прямыми показаниями к немедленному началу выполнения базовой СЛР являются отсутствие сознания и отсутствие нормального дыхания. Изменения цвета кожи, бледность или цианоз не являются диагностическими критериями остановки сердца⁶³⁹.

Как только обнаруживается критическая ситуация, предварительно убедившись, что пострадавший и все окружающие находятся в безопасности, приступают к проверке ответной реакции пострадавшего и наличия у него нормального дыхания после открытия дыхательных путей. Если пострадавший не реагирует и у него нет нормального дыхания, вызывают профессиональную помощь, доставку Автоматического наружного дефибриллятора (АНД) и незамедлительно начинают компрессии грудной клетки. Если оказывающий помощь обучен и имеет желание выполнять искусственную вентиляцию легких методом «рот в рот», то после 30 компрессий он выполняет 2 искусственных дыхания и далее продолжает СЛР в соотношении 30:2. При неумении или нежелании выполнять искусственное дыхание осуществляют только компрессии грудной клетки.

После доставки АНД электроды прикрепляют на грудную клетку пострадавшего и наносят электрический разряд.

С учетом повсеместного распространения мобильных телефонов для распознавания остановки сердца у пострадавшего и выполнения реанимационных мероприятий лицам без профессиональной медицинской подготовки рекомендуется получение диспетчерской помощи неотложной медицинской службы по громкой телефонной связи⁶⁴⁰.

При оказании реанимационной помощи взрослому пострадавшему с признаками остановки сердца общая последовательность действий во внегоспитальных условиях такова:

БЕЗОПАСНОСТЬ → ПРОВЕРКА РЕАКЦИИ ПОСТРАДАВШЕГО → ОТКРЫТИЕ ДЫХАТЕЛЬНЫХ ПУТЕЙ → ПРОВЕРКА ДЫХАНИЯ → ВЫЗОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОМОЩИ → КОМПРЕССИИ ГРУДНОЙ КЛЕТКИ → ИСКУССТВЕННОЕ ДЫХАНИЕ → СЛР 30:2 → АНД

⁶³⁷ European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation 2015: Section 1. Executive summary. Resuscitation 2015; 95:1–80. doi:10.1016/j.resuscitation. 2015.07.038 CrossrefMedlineGoogle Scholar. Koenraad G. Monsieurs, Jerry P. Nolanc.; Neumar RW, Shuster M, Callaway CW, et al. Part 1: Executive Summary: 2015 American Heart Association Guidelines Update for Cardiopulmonary Resuscitation and Emergency Cardiovascular Care. Circulation. 2015 Nov 3. 132 (18 Suppl 2):S315–67.

⁶³⁸ Berg RA, Hemphill R, Abella BS, et al. Part 5: Adult Basic Life Support: 2010 American Heart Association Guidelines for Cardiopulmonary Resuscitation and Emergency Cardiovascular Care. Circulation. 2010. 122:S685–S705.

⁶³⁹ Breckwoldt J, Schloesser S, Arntz HR. Perceptions of collapse and assessment of cardiac arrest by bystanders of outofhospital cardiac arrest (ООНСА). Resuscitation 2009; 80: 1108–13.

⁶⁴⁰ American Heart Association Guidelines for Cardiopulmonary Resuscitation and Emergency Cardiovascular Care. Updated Jan 2020. <https://www.cprcertificationonlinehq.com/aha-cpr-guidelines-latest-jan-2014 - 01.08.2020>.

Несмотря на то, что для ясности алгоритм представлен в виде линейной последовательности действий, установлено, что первые шаги по проверке реакции пострадавшего, открытию дыхательных путей, проверке дыхания и звонок диспетчеру неотложной службы можно выполнять одновременно или в быстрой последовательности⁶⁴¹.

Для проверки реакции пострадавшего, следует слегка встряхнуть его за плечи и громко спросить: «Вы в порядке?». Если пострадавший не реагирует, открывают дыхательные пути, разогнув шею и подняв подбородок. «Наблюдая, слушая и ощущая», проверяют наличие нормального дыхания.

В первые минуты после остановки сердца у пострадавшего может сохраняться очень слабое дыхание, или обнаруживаться агональное дыхание в виде редких, медленных, шумных вздохов, характерных для ранних стадий остановки сердца. Агональное дыхание при остановке сердца могут иметь до 40% пострадавших⁶⁴². Такое дыхание приравнивается к отсутствию нормального дыхания. Короткие генерализованные судороги также могут служить первым проявлением остановки сердца, поэтому у пострадавшего с судорогами рекомендуют тщательно оценивать дыхание⁶⁴³.

При оценке состояния пострадавшего непрофессионалами нет необходимости проверки пульса на магистральных артериях. Доказано, что пальпация пульса на сонной артерии (или любой другой магистральной артерии) недостаточно точна для определения наличия или отсутствия кровообращения⁶⁴⁴. А в случае оценки состояния пострадавшего прошедшими подготовку профессиональными спасателями на определение пульса тратят не более 10 сек, а для того, чтобы не задерживать начало компрессий грудной клетки, наличие пульса и дыхания рекомендуется проверять одновременно.

Основные мероприятия стандартной сердечно-легочной реанимации, их последовательность и методика выполнения

К основным мероприятиям стандартной сердечно-легочной реанимации (С-СЛР) относят: закрытый массаж сердца (С – circulation), обеспечение проходимости дыхательных путей (А – airway) и искусственную вентиляцию легких (В –breathing). Такая последовательность мероприятий определяется как С-А-В алгоритм сердечно-легочной реанимации. Первым и наиболее важным шагом в указанной последовательности является закрытый массаж сердца посредством компрессий грудной клетки. После этого выполняется открытие дыхательных путей и искусственная вентиляция легких. Логика такой последовательности основывается на том факте, что после остановки сердца кровь в течение нескольких минут остается оксигенированной и может сохранять мозг живым при обеспечении циркуляции оксигенированной крови. Очень важно, чтобы в процессе С-СЛР время прерывания компрессий для выполнения искусственного дыхания было минимальным.

Фундаментальной проблемой искусственного поддержания кровообращения при остановке сердца является очень низкий (менее 30% от нормы) уровень сердечного

⁶⁴¹ European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation 2015: Section 1. Executive summary. Resuscitation 2015; 95:1–80. doi:10.1016/j.resuscitation. 2015.07.038 CrossrefMedlineGoogle Scholar. Koenraad G. Monsieurs, Jerry P. Nolanс.

⁶⁴² Bobrow BJ, Zuercher M, Ewy GA, et al. Gasping during cardiac arrest in humans is frequent and associated with improved survival. Circulation 2008; 118: 2550–4.

⁶⁴³ European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation 2015: Section 1. Executive summary. Resuscitation 2015; 95:1–80. doi:10.1016/j.resuscitation. 2015.07.038 CrossrefMedlineGoogle Scholar. Koenraad G. Monsieurs, Jerry P. Nolanс.

⁶⁴⁴ Nyman J, Sihvonен M. Cardiopulmonary resuscitation skills in nurses and nursing students. Resuscitation 2000; 47: 179–84.; Tibballs J, Russell P. Reliability of pulse palpation by healthcare personnel to diagnose paediatric cardiac arrest. Resuscitation 2009; 80: 61–4.

выброса, создаваемого компрессией грудной клетки, что приводит к довольно низкому уровню мозгового (30 – 60 % от нормы) и коронарного (5 – 20 % от нормы) кровотока⁶⁴⁵.

При проведении компрессий грудной клетки коронарное давление повышается постепенно, и с каждой очередной паузой, необходимой для проведения искусственного дыхания, оно быстро снижается. Необходимо минимум 20 непрерывных компрессий, чтобы достигнуть максимально возможного уровня системной гемодинамики. Исследования показали, что наиболее эффективным является соотношение числа компрессий грудной клетки и искусственных вдохов, равное 30 : 2⁶⁴⁶.

Правильное выполнение базовых реанимационных мероприятий, точное соблюдение специфических параметров компрессий грудной клетки и искусственной вентиляции легких во многом определяет конечный результат реанимации.

Пострадавшего укладывают на твердую поверхность на спину. Встав на колени сбоку от пострадавшего, реаниматор устанавливает основание одной ладони в центре грудной клетки пострадавшего (центром считается нижняя половина грудины пострадавшего), а основание другой ладони располагает поверх первой. Пальцы рук реаниматор приподнимает так, чтобы давление приходилось на грудину, а не на ребра пострадавшего. Руки должны быть перпендикулярны к поверхности грудной клетки пострадавшего и не согнутыми в локтевых суставах, чтобы при давлении на грудину использовалась не только сила рук, но и тяжесть тела. Если пострадавший находится в ограниченном пространстве, компрессии можно выполнять из-за головы пострадавшего.

Компрессии грудной клетки взрослого реанимируемого производят с такой силой, чтобы грудина опускалась вниз не менее, чем на 5 см, но не более, чем на 6 см. После каждой компрессии грудную клетку полностью освобождают от давления и, не теряя контакта между руками и грудиной, дают полностью расправиться грудной стенке. Руки реаниматора ни в коем случае не должны препятствовать расширению грудной клетки до исходных размеров. Полное расправление грудной клетки улучшает венозный возврат и повышает эффективность СЛР. Частота компрессий должна составлять не менее 100—120 /в мин.

После 30 компрессий грудной клетки открывают дыхательные пути и переходят к искусственной вентиляции легких. Положив руку на лоб пострадавшего, реаниматор осторожно наклоняет голову пострадавшего назад и кончиками пальцев, размещенными под подбородком, поднимает нижнюю челюсть, открывая таким образом дыхательные пути.

Далее для проведения искусственной вентиляции легких методом «рот в рот» большим и указательным пальцами руки, лежащей на лбу пострадавшего, реаниматор сжимает крылья носа и открывает рот пострадавшего, удерживая при этом подбородок поднятым. Сделав нормальный вдох, реаниматор плотно, герметично охватывает открытым ртом рот пострадавшего и равномерно вдвухает воздух, одновременно наблюдая за экскурсией передней стенки грудной клетки. На вдвухание, обеспечивающее эффективный искусственный вдох, тратят приблизительно 1 секунду, как при нормальном дыхании. После вдвухания воздуха, удерживая голову пострадавшего разогнутой, а подбородок поднятым, реаниматор немедленно освобождает рот пострадавшего, контролирует пассивный выдох по спаданию передней стенки грудной клетки и по звуку выходящего воздуха. Затем реаниматор выполняет еще одно вдвухание (предварительно вдохнув воздух)

⁶⁴⁵ Koster R.W., Bauhin M.A., Bossaert L.L. et al. European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation 2010. Section 2. Adult basic life support and automated external defibrillators // Resuscitation. — 2010. — V. 81. — P. 1277-1292.

⁶⁴⁶ Koster R.W., Bauhin M.A., Bossaert L.L. et al. European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation 2010. Section 2. Adult basic life support and automated external defibrillators // Resuscitation. — 2010. — V. 81. — P. 1277-1292.

в рот пострадавшего, чтобы получить в сумме два искусственных вдоха. Важно, чтобы продолжительность выдоха у пострадавшего примерно вдвое превышала продолжительность вдувания (соотношение вдоха и выдоха 1:2), иначе выдох у пострадавшего не будет полноценным в отношении выведения углекислого газа.

На два искусственных вдоха тратят не более 10 сек., чтобы минимизировать время прерывания компрессий грудной клетки.

Далее перемещают руки в правильное положение в центре грудной клетки пострадавшего и выполняют следующие 30 компрессий. Продолжают компрессии грудной клетки и искусственные вдохи в соотношении 30:2.

Только-компрессионная сердечно-легочная реанимация

Другая разновидность базовой сердечно-легочной реанимации - это только-компрессионная сердечно-легочная реанимация (ТК-СЛР), которая появилась как альтернатива стандартной сердечно-легочной реанимации (С-СЛР) при внегоспитальной остановке сердца и включает только компрессии грудной клетки, без искусственной вентиляции легких методом «рот-в-рот».

Принятие ТК-СЛР ассоциируется с более высоким уровнем выживаемости и направлено на упрощение СЛР для спасателей и медицинских работников, а также максимальное вовлечение окружающих в оказание реанимационной помощи при внегоспитальной остановке сердца. Эта стратегия базовой сердечно-легочной реанимации в настоящее время привлекает все больше внимания⁶⁴⁷.

Только компрессионную сердечно-легочную реанимацию (ТК-СЛР) рекомендуют применять представителям немедицинских профессий, которые не желают или не способны выполнять искусственное дыхание методом «рот в рот»⁶⁴⁸.

Отсутствие необходимости непосредственного контакта с пострадавшим для выполнения искусственного дыхания методом «рот в рот» увеличивает количество желающих оказывать реанимационную помощь при остановке сердца и приводит таким образом к максимальному вовлечению окружающих в оказание реанимационной помощи до прибытия профессионалов, создавая предпосылки для повышения уровня выживаемости.

Важным аргументом в пользу нового реанимационного подхода является также то обстоятельство, что при этом способе СЛР компрессии грудной клетки не прерываются для проведения искусственного дыхания и, следовательно, не прекращается циркуляция оксигенированной крови и доставка кислорода клеткам головного мозга, сердца и других органов.

Вопрос о том, является ли традиционная СЛР с компрессией и вентиляцией предпочтительнее только-компрессионной СЛР в ситуации, когда реанимационную помощь

⁶⁴⁷ К. Манасян. Новая стратегия базовой сердечно-легочной реанимации при внегоспитальной остановке сердца. «Образование в XXI веке», № 2(2), С. 186-194, 2019. Издательство ЕГУ, Ереван.; Jacob Hollenberg. Survival in Out-of-Hospital Cardiac Arrest After Standard Cardiopulmonary Resuscitation or Chest Compressions Only Before Arrival of Emergency Medical Services. Nationwide Study During Three Guideline Periods. *Circulation*. 2019; Vol. 139, No 23, 2600–2609 <https://doi.org/10.1161/CIRCULATIONAHA.118.038179>.

⁶⁴⁸ American Heart Association Guidelines for Cardiopulmonary Resuscitation and Emergency Cardiovascular Care. Updated Jan 2020. <https://www.cprcertificationonlinehq.com/aha-cpr-guidelines-latest-jan-2014>; European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation 2015: Section 1. Executive summary. *Resuscitation* 2015; 95:1–80. doi:10.1016/j.resuscitation. 2015.07.038 CrossrefMedlineGoogle Scholar. Koenraad G. Monsieurs, Jerry P. Nolanc.; Neumar RW, Shuster M, Callaway CW, et al. Part 1: Executive Summary: 2015 American Heart Association Guidelines Update for Cardiopulmonary Resuscitation and Emergency Cardiovascular Care. *Circulation*. 2015 Nov 3. 132 (18 Suppl 2):S315-67.; Jacob Hollenberg. Survival in Out-of-Hospital Cardiac Arrest After Standard Cardiopulmonary Resuscitation or Chest Compressions Only Before Arrival of Emergency Medical Services. Nationwide Study During Three Guideline Periods. *Circulation*. 2019; Vol. 139, No 23, 2600–2609 <https://doi.org/10.1161/CIRCULATIONAHA.118.038179>

оказывает непрофессионал, остается открытым. Нет доказательных данных в пользу эффективности того или иного способа базовой сердечно-легочной реанимации.

Однако известно, что ТК-СЛР не применяется в случае оказания базовой реанимационной помощи детям в возрасте 8-и лет и младше, утопающим, а также при остановке сердца в результате передозировки наркотиков. Для успеха реанимации таких пострадавших критически важны как искусственное дыхание, так и компрессии грудной клетки, поэтому при оказании реанимационной помощи им выполняют стандартную сердечно-легочную реанимацию (С-СЛР)⁶⁴⁹.

Особенности проведения базовой сердечно-легочной реанимации у детей.

Базовые реанимационные мероприятия у детей, потерявших сознание и способность дышать нормально, в основном совпадают с таковыми для взрослых⁶⁵⁰. Однако выбор способа базовой СЛР, алгоритм и параметры выполнения реанимационных мероприятий должны соответствовать возрастной норме реанимируемого (таб. 1).

Детям до одного года, прежде чем начать компрессии грудной клетки, нужно сделать 5 первичных вдохов, чтобы как можно быстрее ликвидировать недостаток кислорода и избыток углекислого газа в тканях и затем выполнять компрессии грудной клетки и искусственную вентиляцию легких методом «рот в рот и нос» в соотношении 30:2.

Компрессии грудной клетки детям моложе 1 года выполняют двумя пальцами (указательным и средним) на уровне ниже сосковой линии на ширину одного пальца либо первыми фалангами первых двух пальцев кистей, фиксируя остальными пальцами спину новорожденного. Сжимают грудную клетку не менее, чем на треть ее глубины, обеспечивая глубину компрессии 4 см и частоту 100 /в мин.

Детям от 1-го года до 8-и лет компрессии грудной клетки выполняют одной или двумя руками на уровне нижней трети грудины. Глубина компрессии должна составлять 5 см. Толчки должны быть ритмичными, несильными, но резкими. Частота толчков 100 /в мин. Соотношение компрессий грудной клетки и искусственной вентиляции 30:2.

Искусственная вентиляция легких у детей до 1 года осуществляется методом «рот в рот и нос». В этом случае ребенок лежит на спине, на небольшом валике под спиной и плечевым поясом. Голова запрокинута. Реаниматор осторожно фиксирует голову правой рукой, сделав небольшой вдох, осторожно, но герметично охватывает открытым ртом рот и нос ребенка и вдвухает воздух. Чтобы предупредить повреждение легких ребенка, оказывающий помощь вдвухает воздух с меньшей силой, чем взрослому человеку и тщательно следит за дыхательными движениями передней грудной стенки. После вдвухания реаниматор немедленно освобождает рот и нос ребенка и контролирует пассивный выдох. Частота вдвуханий 1 /3-4 сек. Длительность вдоха около 1 сек., как и у взрослых.

Детям от 1-го года до 8-и лет искусственная вентиляция легких осуществляется методом «рот в рот» с частотой 1 /3-4 сек. с вдвуханием меньшего объема воздуха, чем взрослому.

⁶⁴⁹ European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation 2015: Section 1. Executive summary. Resuscitation 2015; 95:1–80. doi:10.1016/j.resuscitation. 2015.07.038 CrossrefMedlineGoogle Scholar. Koenraad G. Monsieurs, Jerry P. Nolanc.; Neumar RW, Shuster M, Callaway CW, et al. Part 1: Executive Summary: 2015 American Heart Association Guidelines Update for Cardiopulmonary Resuscitation and Emergency Cardiovascular Care. Circulation. 2015 Nov 3. 132 (18 Suppl 2):S315-67.

⁶⁵⁰ European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation 2015: Section 1. Executive summary. Resuscitation 2015; 95:1–80. doi:10.1016/j.resuscitation. 2015.07.038 CrossrefMedlineGoogle Scholar. Koenraad G. Monsieurs, Jerry P. Nolanc.; Neumar RW, Shuster M, Callaway CW, et al. Part 1: Executive Summary: 2015 American Heart Association Guidelines Update for Cardiopulmonary Resuscitation and Emergency Cardiovascular Care. Circulation. 2015 Nov 3. 132 (18 Suppl 2):S315-67.

Таблица 1

**Алгоритм и параметры выполнения мероприятий базовой СЛР
в различных возрастных группах**

Сокращения: СЛР – сердечно-легочная реанимация; С-СЛР – стандартная сердечно-легочная реанимация; ТК-СЛР – только компрессионная сердечно-легочная реанимация.

Возрастная группа	Взрослые	Дети от 1 года до 8 лет	Дети до 1 года
Способ базовой СЛР	ТК-СЛР или С-СЛР	С-СЛР	С-СЛР (после 5-и первичных вдохов)
Алгоритм основных мероприятий СЛР	ТК-СЛР: только компрессии грудной клетки; или С-СЛР: 30 компрессий грудной клетки, 2 искусственных дыхания	30 компрессий грудной клетки, 2 искусственных дыхания	5 первичных вдохов; 30 компрессий грудной клетки, 2 искусственных дыхания
Глубина компрессий грудной клетки	5-6 см	5 см	4 см
Частота компрессий грудной клетки	100-120 /в мин	100 / в мин.	100 / в мин
Способ искусственной вентиляции легких	рот в рот	рот в рот	рот в рот и нос
Частота вдуваний	1/ 4-5 сек	1/ 3-4 сек	1/ 3-4 сек

Сердечно-легочная реанимация в особых условиях места происшествия – при утоплении, электротравме, во время происшествий с большим количеством пострадавших

Утопление – это процесс, приводящий к первичному респираторному нарушению при погружении в жидкостную среду⁶⁵¹. Это общее определение было принято по предложению группы экспертов на Международном конгрессе по утоплению в Амстердаме (2002 г) для того, чтобы внести ясность во множество (>20) существующих определений понятия утопление. Оно отражает сущность процесса, а термины «мокрое утопление», «сухое утопление», «активное или пассивное утопление», «параутопление», «вторичное утопление» и «молчащее или немое утопление» отставлены в пользу общего термина «утопление»⁶⁵².

Утопление вызывает сильную кислородную недостаточность (асфиксию) и может привести к асфиктической остановке сердца, повреждению мозга и смерти. Погружение в воду более, чем на 10 мин, ассоциируется с неблагоприятным исходом⁶⁵³. Погружение в

⁶⁵¹ van Beeck EF, Branche CM, Szpilman D, Modell JH, Bierens JJ. A new definition of drowning: towards documentation and prevention of a global public health problem. Bull World Health Organ. 2005 Nov. 83(11):853-6. [Medline].

⁶⁵² van Beeck EF, Branche CM, Szpilman D, Modell JH, Bierens JJ. A new definition of drowning: towards documentation and prevention of a global public health problem. Bull World Health Organ. 2005 Nov. 83(11):853-6. [Medline].

⁶⁵³ Jasmeet Soar, Ian Maconochie et al. 2019 International Consensus on Cardiopulmonary Resuscitation and Emergency Cardiovascular Care Science With Treatment Recommendations: Summary From the Basic Life Support; Advanced Life Support; Pediatric Life Support; Neonatal Life Support; Education, Implementation, and Teams; and First Aid Task Forces. <https://doi.org/10.1161/CIR.0000000000000734> Circulation. 2019;140:e826–e880.

ледяную воду может увеличить окно выживания и оправдывает продление поиска и действий по спасению.

В случае утопления критически важны быстрое извлечение из воды и начало СЛР. Приоритетом реанимационных стратегий в подобных ситуациях являются оксигенация и вентиляция, поэтому только-компрессионная сердечно-легочная реанимация (ТК-СЛР) в случае утопления отвергается⁶⁵⁴. Искусственная вентиляция легких должна быть начата уже в воде⁶⁵⁵. Пять первичных вдуваний в воде являются началом базовой реанимационной помощи. Продолжительность каждого вдувания должна составлять не менее 1 сек. для преодоления сопротивления дыхательных путей. После извлечения утопающего из воды его укладывают на твердую поверхность и выполняют компресии грудной клетки и искусственное дыхание в соотношении 30:2. При возможности желателен использование автоматического наружного дефибриллятора (АНД).

Поражение электрическим током случается относительно редко, но потенциально может вызвать тяжелые полиорганные повреждения с высокой летальностью и осложнениями. При выполнении СЛР пострадавшим в результате поражения электрическим током важно соблюдение мер безопасности и, в первую очередь, освобождение пострадавшего от контакта с электрическим током. Нельзя приближаться к пострадавшему не убедившись, что все источники тока выключены.

Во время происшествий с большим количеством пострадавших, превышающим ресурсы спасателей, к пострадавшим, не подающим признаков жизни и не имеющим шансов на спасение, СЛР не применяется⁶⁵⁶. Такая рекомендация связана с необходимостью рационального использования имеющихся ограниченных ресурсов в ситуациях с массовыми пострадавшими и оказания помощи, в первую, очередь тем пострадавшим, которые по итогам сортировки имеют шанс на спасение.

Обструкция дыхательных путей инородным телом (ОДПИТ)

В некоторых случаях необходимость выполнения базовой СЛР может возникнуть в случае тяжелой обструкции дыхательных путей инородным телом. Обструкция дыхательных путей, вызванная инородными телами, относится к неотложным состояниям. Инородные тела могут вызвать как легкую, так и тяжелую обструкцию дыхательных путей. Если пострадавший способен говорить, кашлять и дышать, у него легкая обструкция. Его следует инструктировать кашлять, так как кашель создает высокое давление в дыхательных путях, что может способствовать выталкиванию инородного тела.

Если пострадавший теряет способность говорить, кашлять, если он ослаблен и дышит с трудом или не дышит совсем, то у него тяжелая обструкция дыхательных путей. У детей старше одного года и взрослых с тяжелой обструкцией и еще сохраненным сознанием необходимо немедленно устранять обструкцию ударом в спину, а если это не помогает освобождать дыхательные пути толчком в живот. Удары взрослому пострадавшему наносят основанием ладони между лопатками. При этом пострадавший должен быть наклонен вперед, чтобы предмет обструкции при смещении вышел изо рта, а не провалился назад в дыхательные пути. Для выполнения абдоминальных толчков, встав позади пострадавшего и обхватив область верхней части живота пострадавшего и наклонив его, совершить 5 резких толчков внутрь и вверх. Таким образом чередуют 5 ударов по спине и 5 абдоминальных толчков. Сочетание этих действий повышает вероятность успеха.

⁶⁵⁴ Topjian AA, Berg RA, Bierens JJ, Branche CM, Clark RS, Friberg H, et al. Brain Resuscitation in the Drowning Victim. *Neurocrit Care*. 2012 Sep 6.

⁶⁵⁵ Perkins GD. In-water resuscitation: a pilot evaluation. *Resuscitation*. 2005 Jun. 65 (3):321-4.

⁶⁵⁶ European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation 2015: Section 1. Executive summary. *Resuscitation* 2015; 95:1–80. doi:10.1016/j.resuscitation. 2015.07.038 CrossrefMedlineGoogle Scholar. Koenraad G. Monsieurs, Jerry P. Nolan.

В случае, если при обструкции дыхательных путей пострадавший в какой-то момент теряет сознание, его осторожно опускают на землю и начинают стандартную СЛР с компрессий грудной клетки. Резкое сдавление грудной клетки повышает давление в дыхательных путях сильнее, чем абдоминальные толчки. После 30 компрессий выполняют 2 искусственных вдоха и продолжают до тех пор, пока пострадавший не придет в себя и начнет дышать нормально. Одновременно вызывают службу неотложной помощи.

Применение Автоматического наружного дефибриллятора

Только базовая сердечно-легочная реанимация редко запускает работу сердца, так как даже на фоне закрытого массажа сердца гипоксия сердечной мышцы быстро прогрессирует. На вероятность восстановления сердечной деятельности существенно влияет нанесение электрического разряда с помощью Автоматического наружного дефибриллятора (АНД). Ранняя дефибрилляция, выполненная в течение 3–5 минут после развития остановки сердца, увеличивает выживаемость до 50–70%⁶⁵⁷. АНД безопасны и эффективны даже при использовании лицами с минимальной подготовкой или совсем без нее. АНД дают возможность дефибриллировать за много минут до прибытия профессиональной помощи⁶⁵⁸.

Еще до того, как будет доставлен АНД, при обнаружении признаков остановки сердца, следует немедленно начинать компрессии грудной клетки. Продолжительные высококачественные компрессии грудной клетки значительно увеличивают шанс на спасение при дефибрилляции.

Как только АНД доставлен, его включают и прикрепляют электроды на грудную клетку пострадавшего. Если спасатель не один, то этим занимается помощник, а спасатель продолжает СЛР. Убедившись, что никто из окружающих и спасателей в том числе, не прикасается к пострадавшему, спасатель нажимает кнопку разряда. После этого спасатель немедленно возобновляет СЛР и продолжает в соответствии с голосовыми и визуальными подсказками или указаниями диспетчера неотложной службы.

Прерывание компрессий грудной клетки для нанесения разряда дефибриллятора не должно превышать 5 сек. После каждой попытки дефибрилляции продолжают СЛР в течение 2-х минут, затем делают паузу для быстрой оценки ритма и проверки возможных признаков оживления.

Стандартные АНД подходят для применения у детей старше 8 лет. Для детей от 1 года до 8-и лет используют педиатрические электроды с регулятором дозы энергии, или педиатрический дефибриллятор, если есть такая возможность.

Рекомендуется внедрение АНД в общественных местах, учреждениях, местах скопления людей. Существует мнение, что экономически целесообразным является размещение АНД в зонах, где можно ожидать одной остановки сердца за 5 лет^{659, 660}.

⁶⁵⁷ European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation 2015: Section 1. Executive summary. Resuscitation 2015; 95:1–80. doi:10.1016/j.resuscitation. 2015.07.038 CrossrefMedlineGoogle Scholar. Koenraad G. Monsieurs, Jerry P. Nolan.; European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation 2015 Section 2. Adult basic life support and automated external defibrillation. Gavin D. Perkins, Anthony J. Handley, et al. Resuscitation 95 (2015), 81-99. <https://cprguidelines.eu/>.

⁶⁵⁸ European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation 2015 Section 2. Adult basic life support and automated external defibrillation. Gavin D. Perkins, Anthony J. Handley, et al. Resuscitation 95 (2015), 81-99. <https://cprguidelines.eu/>.

⁶⁵⁹ Nichol G., Huszti E., Birnbaum A., et al. Costeffectiveness of Lay Responder Defibrillation for Outofhospital Cardiac Arrest. Annals of Emergency Medicine 2009; 54: 226-35 e1-2.;

⁶⁶⁰ Folke F., Lippert FK., Nielsen SL., et al. Location of cardiac arrest in a city center: strategic placement of automated external defibrillators in public locations. Circulation 2009; 120: 510–7.

Показатели эффективности и продолжительность базовой СЛР.

Показателями эффективности проведения базовой сердечно-легочной реанимации служат:

- розовый цвет кожных покровов (особенно лица);
- сужение зрачков;
- появление самостоятельного дыхания и сердечной деятельности.

Если в процессе СЛР появились признаки жизни (целенаправленные движения, нормальное дыхание или кашель), которые постепенно усиливаются, реанимационные мероприятия продолжают до восстановления самостоятельного кровообращения и полного восстановления адекватного дыхания.

После восстановления самостоятельного дыхания и кровообращения, сознание возвращается не во всех случаях. И тогда пострадавшего укладывают в устойчивое боковое положение, чтобы предотвратить асфиксию от западения языка.

Если, несмотря на весь комплекс проведенных реанимационных мероприятий, у пострадавшего не появляются признаки жизни, то компрессии грудной клетки и искусственное дыхание прекращают, а пострадавшего признают умершим. Момент прекращения реанимационных мероприятий считается временем наступления биологической смерти.

Однако на сегодняшний день в медицинской литературе описаны случаи восстановления спонтанного кровообращения после остановки сердца и прекращения безуспешной СЛР⁶⁶¹. Явление отсроченного восстановления спонтанного кровообращения после прекращения СЛР получило название аутореанимации, или феномена Лазаря. Термин «феномен Лазаря» заимствован из истории о библейском персонаже Лазаре, который был воскрешен Иисусом Христом через четыре дня после смерти.

Переход от жизни к смерти – это сложный физиологический процесс. Смерть обычно устанавливается на основании или необратимого прекращения функций мозга или прекращения функций кровообращения и дыхания. Однако, учитывая, что феномен Лазаря может иметь место, смерть не должна быть констатирована сразу после прекращения СЛР, необходимо некоторое время (около 10 минут или дольше) для проверки и подтверждения смерти. Сегодня нет единого мнения относительно рекомендуемого времени ожидания возможной аутореанимации для констатации смерти после прекращения СЛР. Согласно данным некоторых зарубежных исследований, этот промежуток времени составляет от 2 до 10 мин⁶⁶².

Вопрос, касающийся определения времени установления смерти после прекращения неуспешной СЛР, в современном мире приобретает особую актуальность в связи с медицинской практикой забора донорских органов для трансплантации. Практика извлечения донорских органов для трансплантации требует четкого знания научно подтвержденных данных о продолжительности времени, необходимого для подтверждения смерти. Жизнеспособные органы могут забираться только у мертвых пациентов⁶⁶³. Таким образом необходимы дальнейшие исследования для достоверного определения границ времени аутореанимации.

⁶⁶¹ **K. Hornby, MSc; L. Hornby, MSc; S. D. Shemie, MD** A Systematic Review of Autoresuscitation after Cardiac Arrest. Posted: 05/04/2010; Crit Care Med. 2010; 38(5):1246-1253. © 2010 Lippincott Williams & Wilkins.

⁶⁶² **Shemie SD, Baker AJ, Knoll G, et al:** National Recommendations for Donation after Cardiocirculatory Death in Canada: Donation after Cardiocirculatory Death in Canada. *CMAJ* 2006; 175:S1

⁶⁶³ **Youngner SJ, Arnold RM:** Ethical, Psychosocial & Public Policy Implications of Procuring Organs from NHB Cadaver Donors. *JAMA* 1993; 269:2769–2774.

ԿԱՐԻՆԵ ՄԱՆԱՍՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի քաղաքացիական պաշտպանության և արտակարգ
հրավիճակների ամբիոնի դոցենտ, կենսաբանական գիտությունների թեկնածու,
բ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Աշխատանքում լուսաբանվում են արտահոսպիտայալիս սրտի կանգի դեպքում առաջնային սիրտ-թոքային վերակենդանացման (ՍԹՎ) վերաբերյալ ժամանակից տեսական գիտելիքն ու գործնական փորձը: Շարադրված են ՍԹՎ-ն առանցքային հարցերին և կարևորագույն խնդիրներին առնչվող հանձնարարականները:

Հետազոտության նպատակն է՝ ծանոթացնել ՍԹՎ-ն բարձրորակ նոր մեթոդներին, որոնք ուղղված են առաջնային վերակենդանացման օգնության արդյունավետության բարձրացմանը և փրկված կյանքերի թվի ավելացմանը: Աշխատանքը կնպաստի նաև առաջնային սիրտ-թոքային վերակենդանացման մասին ժամանակակից գիտելիքի տարածմանը և պատահական ականատեսների ներգրավմանը առաջնային վերակենդանացման գործընթացում:

Հոդվածում օգտագործվել է վերակենդանացման միջազգային առաջատար կազմակերպությունների՝ Ամերիկյան Սրտային Անցիացիայի (American Heart Association Guidelines Update for Cardiopulmonary Resuscitation and Emergency Cardiovascular Care 2015; 2020), Եվրոպական վերակենդանացման խորհրդի (European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation 2010; 2015) վերանայված ուղեցույցների, ինչպես նաև Վերակենդանացման միջազգային համաձայնեցման խորհուրդի (International Liaison Committee on Resuscitation, ILCOR) հրատարակումների և վերակենդանացման ոլորտում ժամանակակից գիտական ու կլինիկական հետազոտությունների արդյունքների նպատակային վերլուծության մեթոդը:

Հետազոտությունում քննարկվում են առանձնահատուկ պայմաններում վերակենդանացման յուրահատկությունները, ինչպես նաև շնչուղիները օտար մարմնով խցանվելու դեպքում օգնությունը:

Հոդվածում ներկայացված է պատահական ականատեսների բարձրորակ և արդյունավետ ՍԹՎ-ն կատարման գործընթացին ներգրավվածության բարձրացման ռազմավարությունը՝ ներառյալ դիսպետչերի կողմից ուղեկցվող ՍԹՎ-ը և միայն կոմպրեսիոն սիրտ-թոքային վերակենդանացումը (ՄԿ-ՍԹՎ), որը ենթադրում է սրտի մերսումներ առանց բերանից բերան եղանակով արհեստական շնչառության:

Քննարկվում է հնարավոր ինքնավերակենդանացման երաշխավորվող ժամանակահատվածը տուժածի մահը հաստատելու համար անարդյունավետ ՍԹՎ-ն դադարեցնելուց հետո:

Աշխատանքը կարող է օգտագործվել ՍԹՎ-ն ուսուցման արդյունավետության ու վերակենդանացման գործողությունների որակի բարձրացման, ինչպես նաև նոր ուսումնական ծրագրերի ստեղծման և տուժածների կենդանի մնալու հավանականության մեծացման համար:

Հիմնաբառեր՝ առաջնային կամ բազային սիրտ-թոքային վերակենդանացում (ՍԹՎ), ստանդարտ սիրտ-թոքային վերակենդանացում (Ս-ՍԹՎ), միայն կոմպրեսիոն սիրտ-թոքային վերակենդանացում (ՄԿ-ՍԹՎ), սրտի կանգ, ՍԹՎ-ան հիմնական գործողությունները, ավտոմատեցված արտաքին դեֆիբրիլյատոր (ԱԱԴ), ինքնավերակենդանացում:

CONTEMPORARY GUIDANCE FOR BASIC CARDIOPULMONARY RESUSCITATION DURING OUT-OF-HOSPITAL CARDIAC ARREST

KARINE MANASYAN

*Yerevan State University, Department of Civil Protection and Disasters,
Ph.D. in Biological Sciences,
Yerevan, Republic of Armenia*

This research paper reflects contemporary theoretical knowledge as well as practical experience in performing basic cardiopulmonary resuscitation (CPR) during out-of-hospital cardiac arrest. The important issues and key questions in cardiopulmonary resuscitation are presented.

The study aims at introducing the high quality CPR performance new methods during out-of-hospital cardiac arrest, improving the effectiveness of basic resuscitation activities.

The paper is also aimed at sharing contemporary theoretical knowledge and new practices in delivering basic CPR for better inclusion of bystanders in the event of cardiac arrest to save more lives.

The research based on an target analysis technique of the renewed guidelines of leading international resuscitation organisations - American Heart Association Guidelines Update for Cardiopulmonary Resuscitation and Emergency Cardiovascular Care (2010; 2015; 2020), European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation (2015), publications of the International Liaison Committee on Resuscitation (ILCOR 2019), alongside contemporary scientific and clinical research in CPR.

This paper discusses the features of basic resuscitation aid in special circumstances of the location of the event as well as based on foreign bodies being the cause of severe obstruction.

High quality cardiopulmonary resuscitation remains essential to improving outcomes in an event of a cardiac arrest. New strategies are covered in ensuring better inclusion of bystanders, not having professional medical background, in performing high quality, effective cardiopulmonary resuscitation while waiting for professional medical services to arrive. These cover Dispatcher-Assisted CPR (DA-CPR) for bystanders, as well as chest compression-only Cardiopulmonary Resuscitation (CO-CPR) without mouth to mouth ventilation.

Further, the recommended waiting period for possible autoresuscitation after ceasing failed cardiopulmonary resuscitation is discussed in order to aid verification of death.

Finally, it is concluded that this paper could be able to be used for improving education and training in basic cardiopulmonary resuscitation aimed at increasing survival rate among patients with out-of-hospital cardiac arrest as well as for development of enhanced study programmes.

Key words: *basic cardiopulmonary resuscitation (CPR), standard cardiopulmonary resuscitation, compression-only cardiopulmonary resuscitation (CO-CPR), cardiac arrest, main CPR activities, automated external defibrillator (AED), autoresuscitation.*

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԶԵՏԱՉՈՏՈՂԻ ԱՍԲՈՆ
TRIBUNE OF YOUNG RESEARCHER
ТРИБУНА МОЛОДОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ

**ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ԶԱՆՐԱԴԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԶԻՄՆԱԽՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ***

ՉՏԴ 327.8(44+ 479.243)

ՍԱՐԻԱՍ ԹՈՓԱԿՅԱՆ

ԵՊՅ միջապագային հարաբերությունների ֆակուլտետի մագիստրատ,
բ. Երևան, Զայաստանի Զանրապետություն
mariam.topakyan@gmail.com

Հողվածի նպատակն է ներկայացնել Ֆրանսիայի Զանրապետության դիրքորոշումը և քաղաքականությունը Ղարաբաղյան հիմնախնդրի շուրջ: Մեր խնդիրն է վեր հանել և վերլուծել Ֆրանսիայի Զանրապետության և ֆրանսիական քաղաքական շրջանակների պաշտոնական դիրքորոշումները, վերաբերմունքը և ժամանակի հոլովությունում դրանց փոփոխությունները Ղարաբաղյան հիմնախնդրի և դրա հանգուցալուծման վերաբերյալ, որը ժամանակի ընթացքում դարձել է հայ-ֆրանսիական բարեկամական հարաբերությունների քաղաքական օրակարգի և երկխոսության կարևոր բաղադրատարրերից մեկը:

Հետապոտության իրականացման ընթացքում կիրառվել են պատմահամեմատական, բովանդակային ու արխիվային փաստաթղթերի և այլ նյութերի համադրման, վերլուծության մեթոդները:

Հետապոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ հայ-ֆրանսիական հարաբերություններում իր նշանակալի տեղն ունի Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը և դրա խաղաղ կարգավորումը: Մինսկի խմբում Ֆրանսիայի Զանրապետության հանդես գալը, հիմնախնդրի կարգավորման վերաբերյալ երկու երկրների դիրքորոշումների համանմանությունը վկայում են հիմնախնդրի կարգավորման վերաբերյալ երկու երկրների դինամիկ և ակտիվ գործընկերության ու փոխգործակցության մասին: Բացի այդ, Ֆրանսիայի Զանրապետության՝ Մինսկի խմբի շրջանակում և դրանից դուրս իրականացրած քայլերն ու նախաձեռնությունները վկայում են նաև տարածաշրջանում ամրապնդվելու և տարածաշրջանային կարգացումներն ի նպաստ սեփական շահերի ու նպատակների իրականացմանը ծառայեցնելու ֆրանսիական կողմի նպատակի մասին:

Հիմնաբառեր՝ Ֆրանսիայի Զանրապետություն, հայ-ֆրանսիական հարաբերություններ, Ղարաբաղյան հիմնախնդիր, ԵԱՀԿ Մինսկի խումբ, բանակցային գործընթաց, անվտանգություն, ֆրանսահայ համայնք, միջխորհրդարանական բարեկամության խմբեր:

* Հողվածը ներկայացվել է 24.04.2020թ., գրախոսվել՝ 28.04.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

Հայ ժողովրդի ներկայի և հետագա կայուն զարգացման ու բնականոն կենսագործունեության համար առանցքային և կարևորագույն նշանակություն ունի Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը, որի հանգուցալուծման են նպատակաուղղված Հայաստանի Հանրապետության և Հայ Սփյուռքի միացյալ ջանքերը՝ միաժամանակ նպաստելով ու խթանելով հիմնախնդրի միջազգայնացմանը և դրա վերաբերյալ համապարփակ իրազեկվածության բարձրացմանը՝ այն մշտապես միջազգային հանրության քաղաքական օրակարգում պահելով: Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորումը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական օրակարգի և ազգային անվտանգության առանցքային խնդիրն է⁶⁶⁴, որից անմիջականորեն բխում է Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական դիրքորոշումը հիմնախնդրի առնչությամբ, ըստ որի՝ հիմնախնդրի կարգավորումը պետք է հիմնված լինի հետևյալ սկզբունքների վրա՝ 1. Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման հիմք պետք է հանդիսանա Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի իրականացման ճանաչումը, 2. Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ պետք է ունենա հայկական կողմի իրավագործության տակ գտվող անխափան ցամաքային կապ, 3. Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգությունը պետք է միջազգայնորեն երաշխավորված լինի⁶⁶⁵:

Ինչպես գիտենք, հայ-ֆրանսիական բարեկամական հարաբերությունները հիմնված են երկու երկրների՝ Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հիմնախնդիրների ու գերակայությունների շուրջ երկկողմ համագործակցության ու փոխգործակցության վրա: Ֆրանսիայի Հանրապետության հետ ունեցած պատմական հարուստ անցյալ ունեցող բարեկամական հարաբերությունները Հայաստանի համար կարևորագույն նշանակություն ունեն սաև Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման տեսանկյունից: Ֆրանսիան համաշխարհային քաղաքականության ազդեցիկ դերակատարներից է, որն իր շահերը, հետաքրքրություններն ու նպատակներն ունի աշխարհի տարբեր տարածաշրջաններում՝ ներառյալ ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Հարավային Կովկասում, ուստի Հայաստանի հետ ունեցած բարեկամական հարաբերությունների վրա հիմնվելով՝ Ֆրանսիան ձգտում է ամրապնդվել և քաղաքական ազդեցություն ունենալ նաև այս տարածաշրջանում: Բացի այդ, Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ ֆրանսիական կողմի դիրքորոշումը, քաղաքականությունը և հանգուցալուծման հարցում ներգրավվածությունը կարևոր է մի շարք առումներով. նախ Ֆրանսիան Եվրամիության առաջատար երկրներից է, Ռուսաստանի Դաշնության և Ամերիկայի Սիացյալ Նահանգների հետ միասին որպես Եվրոպայի ծայն ներկայացված է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի եռանախագահությունում, ինչը վկայում է աշխարհում և Եվրոպայում նրա ունեցած քաղաքական կշռի մասին⁶⁶⁶:

1992 թվականի մարտի 24-ին Հայաստանի և Ադրբեջանի՝ ԵԱՀԿ-ին անդամակցելուց հետո Բելառուսի Հանրապետության մայրաքաղաք Մինսկում գումարված կոնֆերանսի ժամանակ որոշում ընդունվեց Լեռնային Ղարաբաղի խնդրով զբաղվող հատուկ խումբ ստեղծել, որով և դրվեց ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի գործունեության հիմքը⁶⁶⁷: Փաստորեն, միջազգային հանրության անունից Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմամբ լիազորված էր զբաղվել ԵԱՀԿ-ն, որի

⁶⁶⁴ Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարություն, URL: <https://www.mfa.am/filemanager/Statics/Doctrinarm.pdf>:

⁶⁶⁵ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիր, URL: <https://www.mfa.am/hy/nagorno-karabakh-issue/>:

⁶⁶⁶ **Վարապետյան Ա.**, Ֆրանսիայի Հանրապետության քաղաքականությունը ԼՂ հակամարտության կարգավորման հարցում, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 139.6, Եր., 2013, էջ 43:

⁶⁶⁷ **Манасян А.**, Карабахский конфликт: Ключевые понятия и хроника, Ер., 2005, С. 55.

գործունեությունը այս գործընթացում ընդունված է կապել Մինսկի խմբի գործունեության հետ⁶⁶⁸:

1993 թվականի մարտի 12-ին կնքվեց «Հայաստանի Հանրապետության և Ֆրանսիայի Հանրապետության միջև համաձայնության, բարեկամության և համագործակցության մասին» պայմանագիրը, որում ի թիվս այլ հարցերի, առանձին հոդվածով (հոդված 7⁶⁶⁹) ամրագրվում էր նաև Հայաստանի Հանրապետության և Ֆրանսիայի Հանրապետության սերտ համագործակցությունը եվրոպայում անվտանգության ու համագործակցության խորհրդակցության շրջանակներում, որոնք համատեղ գործողություններ են ծավալում նրա՝ հատկապես իրավական ոլորտի հաստատությունների ամրապնդման համար, որպեսզի նպաստեն կայունությանը, անվտանգությանը և իրավական պետությանը եվրոպական մայրցամաքում՝ օժանդակելով այնպիսի նորմերի ընդունմանը, որոնք նպաստում են հակամարտությունների կանխմանը⁶⁷⁰:

1996 թվականի դեկտեմբերի 3-ին Պորտուգալիայի Հանրապետության մայրաքաղաք Լիսաբոնում տեղի ունեցած գազաթափողովի ժամանակ Ֆրանսիան չխոչընդոտեց ԵԱՀԿ նախագահության՝ հակամարտության կարգավորման սկզբունքները (1. Հայաստանի և Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականություն, 2. ստորագրվելիք խաղաղության համաձայնագրի մեջ Լեռնային Ղարաբաղի համար Ադրբեջանի կազմում ամենաբարձր ինքնավարության կարգավիճակ՝ հիմնված ինքնորոշման սկզբունքի վրա, 3. ԼՂՀ և նրա ողջ բնակչության անվտանգության ապահովում՝ ներառյալ երկու կողմերից խաղաղության համաձայնագրի բոլոր դրույթների հարգման փոխադարձ երաշխիքների ամրագրումը⁶⁷¹) սահմանող հռչակագրի կազմմանը, որը չէր ստացել Հայաստանի հավանությունը⁶⁷²: Հետագայում Ֆրանսիան հարաբերականացրեց և որոշակիացրեց իր վերաբերմունքը և քաղաքականությունը ինչպես Ադրբեջանի, այնպես էլ Վրաստանի նկատմամբ՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ամերիկացիները սիրաշահում են վերջիններին և բացի այդ, հիշյալ երկրները քաղաքական, տնտեսական և անգամ պատմական պատճառներով շրջվել են դեպի եվրոպական այլ պետություններ (Վրաստանը դեպի Գերմանիա, Ադրբեջանը՝ ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա)⁶⁷³: Ուստի պարզ է դառնում, որ ֆրանսիական կողմը, այս ամենը հաշվի առնելով, պետք է վերաձևակերպեր իր ակնկալիքները, հետագա բայելերը, իր առջև դրված նպատակները և խնդիրները տարածաշրջանում՝ առաջին հերթին զարկ տալով և խթանելով Հայաստանի Հանրապետության հետ քաղաքական կայուն երկխոսության զարգացմանն ու խորացմանը:

Պետք է փաստել, որ հայկական կողմը երկկողմ փոխայցելությունների և հանդիպումների ժամանակ բազմիցս ներկայացնելով հիմնախնդրի լուծման դժվարությունները՝ միաժամանակ նշում էր, որ հակամարտության խաղաղ կարգավորումը ձեռնառու է բոլորին, սակայն ընդունելի բանաձևեր գտնելու և Ղարաբաղի անվտանգության երաշխիքներն ապահովելու համար ցանկալի է Ֆրանսիայի և

⁶⁶⁸ **Բալայան Տ.**, Ղարաբաղյան հիմնահարցը և միջազգային դիվանագիտությունը 1991-1994 թթ., Եր., 2004, էջ 52:

⁶⁶⁹ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն, պատմադիվանագիտական բաժնի կյուբեր (այսուհետ՝ ՀՀ ԱԳՆ ՊՂԲ), ց. 1, գ. 180, թ. 73:

⁶⁷⁰ «Պայմանագիր Հայաստանի Հանրապետության և Ֆրանսիայի Հանրապետության միջև համաձայնության, բարեկամության և համագործակցության մասին», URL: <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=21760>:

⁶⁷¹ ՀՀ ԱԳՆ ՊՂԲ, ց. 3, գ. 185, թ. 12:

⁶⁷² ՀՀ ԱԳՆ ՊՂԲ, ց. 1, գ. 180, թ. 170:

⁶⁷³ ՀՀ ԱԳՆ ՊՂԲ, ց. 1, գ. 180, թ. 171:

Եվրոպական համայնքի այլ առաջատար երկրների առավել ակտիվ ու նպատակալաց միջնորդությունը⁶⁷⁴: 1996 թվականից Ֆրանսիան ակտիվացրեց իր քայլերը և՛ Եվրոպայում, և՛ Հարավային Կովկասում՝ համագործակցություն սկսելով մի շարք երկրների, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետության հետ, որի մասին են վկայում կարճ ժամանակամիջոցում Հայաստան կատարած ֆրանսիացի բարձրաստիճան պաշտոնյաների՝ իրար հաջորդող այցերը (Սենատի նախագահ Ռ. Մոնորի՝ 30.05.1996⁶⁷⁵, արտգործնախարար Է. դը Շարեթ՝ 09.10.1996⁶⁷⁶ և 02.04.1997⁶⁷⁷), որոնք հիմնականում նպատակ էին հետապնդում ուսումնասիրել ու գտնել Ղարաբաղի հակամարտության լուծումը⁶⁷⁸: Հետաքրքրական է, որ Ֆրանսիայի արտգործնախարար Է. Դը Շարեթի՝ մինչև 1997-ին տարածաշրջան կատարած ապրիլյան այցը ֆրանսիացի բարձրաստիճան ոչ մի պաշտոնյա չէր այցելել Ադրբեջան⁶⁷⁹:

Նույն թվականի հունիսին Ֆրանսիայի Հանրապետության վարչապետ Լ. ժոսպենը Ղարաբաղյան հակամարտության և դրա հնարավոր հանգուցալուծման վերաբերյալ հանդես եկավ հայտարարությամբ, որում մասնավորապես ասված էր. «Այս հարցում ես ընդունում եմ այն սկզբունքների հակադրությունը, որոնք առաջ են քաշվում միջազգային հանրության կողմից լուծում գտնելու համար այդ հակամարտությանը: Դուք իրավացիորեն մատնանշում եք այն ձևական անհամապատասխանությունը, որ իրավական մի դիրքը բավարարում է հայկական կողմին, մյուս կողմը՝ ադրբեջանցիներին: Հակամարտության մեջ երկակիությունը այդտեղ է: Դրա կարգավորումը դժվարությամբ կարող է հենվել այդ սկզբունքներից միայն մեկի հաշվառման վրա, բացառությամբ ուժով պարտադրելուց և պատերազմական դրությունը երկարաձգելուց: Միջազգային հանրությունը, ԵԱՀԿ-ն հաշվի է առել միջազգային այդ արժեքների հակասությունը, որովհետև այստեղ, ինչպես նաև այլ հակամարտություններում, հնարավոր չէ խաղաղության հասնել առանց շահագրգիռ կողմերի միջև ուղղակի բանակցությունների հետևանքով ձեռք բերված փոխզիջումների: Միջազգային հանրությունը կարող է և պարտավոր է դրա համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծել»⁶⁸⁰:

1997 թվականի հունվարի 1-ին Ֆրանսիան ընտրվեց ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի համանախագահ, ինչը ԵԱՀԿ խաղաղության գործընթացի մեջ առավել ակտիվորեն ներգրավելու նրա կամքի վկայությունն էր⁶⁸¹: Դրան խստիվ առարկեց Ադրբեջանը, որը Ֆրանսիային համարում էր հայամետ տրամադրված պետություն՝ այնտեղ քաղաքական ազդեցիկ կշիռ ու հեղինակություն, պատմական հարուստ անցյալ ունեցող հայ համայնքի առկայության պատճառով: Այսպիսով՝ ըստ ֆրանսիացի պաշտոնյաների՝ Ադրբեջանը մերժեց Ֆրանսիայի թեկնածությունը՝ վերածվելով ամերիկացիների գործիքի⁶⁸²: Արդյունքում՝ 1997 թվականի փետրվարի 14-ին ԵԱՀԿ-ում որոշում ընդունվեց երեք համանախագահների՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի մասին: Այդ ժամանակ, ինչպես գիտենք, ակտիվ փուլում էին հայ-ֆրանսիական երկկողմ փոխայցելությունները, որոնց ընթացքում բուռն քննարկումներ էին ծավալվում Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ: Ի դեպ, այս պարագայում Ֆրանսիան օգտվում էր Հայաստանում

⁶⁷⁴ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 1, գ. 180, թ. 67:

⁶⁷⁵ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 1, գ. 180, թ. 96:

⁶⁷⁶ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 7, գ. 22, թ. 6:

⁶⁷⁷ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 2, գ. 37, թ. 29:

⁶⁷⁸ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 3, գ. 185, թ. 12:

⁶⁷⁹ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 2, գ. 37, թ. 25:

⁶⁸⁰ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 2, գ. 37, թ. 25:

⁶⁸¹ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 1, գ. 180, թ. 170:

⁶⁸² ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 1, գ. 180, թ. 171:

համակրանքի կապիտալից և բարենպաստ միջավայրից, որը նրան թույլ էր տալիս ամրապնդել իր ներկայությունը տարածաշրջանում⁶⁸³:

1997 թվականին Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի՝ Ֆրանսիա կատարած այցի ժամանակ Ֆրանսիայի նախագահ Ժակ Շիրակը, կարևորելով ֆրանսիական կողմի մասնակցության հնարավորությունը հակամարտության խաղաղ լուծման հարցում, նշեց, որ Ֆրանսիան, ինչպես միշտ, կողմ է խաղաղ, բանակցային ճանապարհով հիմնախնդրի կարգավորմանը՝ չբացառելով բանակցություններին որպես բանակցող կողմ Լեռնային Ղարաբաղի մասնակցության հնարավորությունը՝ նշելով, որ առանց Ղարաբաղի ոչինչ հնարավոր չէ անել⁶⁸⁴: «Ֆրանսիան և Հայաստանը պնդում են Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության անվտանգության միջազգային երաշխիքների անհրաժեշտությունը և միջազգային հանրությանն ու Եվրոպական համայնքին հրավիրում համակողմանիորեն բավարարել նրա սոցիալ-տնտեսական պահանջմունքները», - ասված է երկու երկրների նախագահների համատեղ հայտարարությունում⁶⁸⁵: Նախագահ Ժակ Շիրակը այս մասին բարձրաձայնել էր նաև 1998 թվականին Ռուսաստանի Դաշնություն կատարած պետական այցի ժամանակ⁶⁸⁶: Պարզ է, որ ֆրանս-ադրբեջանական հարաբերություններում որոշակի լարվածություն առաջացրեց ադրբեջանցիների կողմից Ֆրանսիայի համանախագահության մերժումը, որը պարզորոշ կերպով դրսևորվեց Ադրբեջանի նախագահ Չեյդար Ալիևի՝ Ֆրանսիա կատարած այցի ժամանակ⁶⁸⁷: 1998 օգոստոսի 22-ին Իրանի Իսլամական Հանրապետություն այցելեց Ֆրանսիայի արտգործնախարար Յ. Վեդրինը, որի ընթացքում իրանական պաշտոնական շրջանակների հետ հանդիպումների ժամանակ քննարկվեց նաև Ղարաբաղյան հակամարտության խնդիրը և դրա հանգուցալուծման հարցը, որի ժամանակ իրանական կողմը (արտգործնախարար Զ. Խարազիի առաջարկությամբ) ցանկություն հայտնեց համագործակել ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հետ՝ հակամարտության կարգավորմանն աջակցելու համար⁶⁸⁸: Այսինքն՝ ֆրանսիական քաղաքական շրջանակները և ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում և դրանից դուրս ցանկանում էին լայն բանակցային գործընթաց սկսել՝ փորձելով համագործակցել նաև հիմնախնդրի հանգուցալուծմամբ շահագրգռված մյուս կողմերի հետ:

Ինչպես նշվեց, 1998 թվականին Ֆրանսիայի նախագահ Ժակ Շիրակը պետական այց էր կատարել Ռուսաստանի Դաշնություն, որի ժամանակ Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Բորիս Ելցինի հետ քննարկել էր Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հարցը, և համաձայնության էին եկել խաղաղությանն աջակցելու հարցում⁶⁸⁹: Այդ ամենից կարելի էր ենթադրել, որ ժամանակի ընթացքում ձևավորվելու էր Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման վերաբերյալ ֆրանս-ռուսական հայանպաստ հակակշռություն, աշխույժ փոխգործակցություն և համագործակցություն՝

⁶⁸³ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 5, գ. 22, թ. 68:

⁶⁸⁴ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 3, գ. 185, թ. 11:

⁶⁸⁵ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 1, գ. 180, թ. 90:

⁶⁸⁶ Discours de M. Jacques Chirac, Président de la République, sur l'ancienneté des relations franco-russes, la coopération culturelle et économique entre la France et la Russie et sur la vocation de la Russie à devenir partenaire de l'Union européenne et des organisations internationales, politiques et économiques, Moscou le 26 septembre 1997, URL: <http://discours.vie-publique.fr/notices/977016667.html>.

⁶⁸⁷ Chirac le fataliste, 09.10.1997, URL: https://www.lexpress.fr/informations/chirac-le-fataliste_624647.html.

⁶⁸⁸ France – Iran. Visite du chef de la diplomatie française en Iran, 22.08.1998, URL: <https://www.universalis.fr/evenement/22-23-aout-1998-visite-du-chef-de-la-diplomatie-francaise-en-iran/>.

⁶⁸⁹ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 1, գ. 180, թ. 168:

ընդդեմ ամերիկյան բացահայտ աղբրեջանամետ դիրքորոշումների, մոտեցումների ու նախաձեռնությունների:

Ճավալվող քաղաքական իրադարձությունների վրա որոշակի ազդեցություն ունեցավ 1998 թվականին Հայաստանում նոր նախագահի ընտրությունը, որը լիովին նոր մոտեցումներ ներկայացրեց Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման վերաբերյալ: Ռոբերտ Քոչարյանը արտաքին քաղաքականության մեջ անզիջում քաղաքական գծի կողմակից էր՝ ի տարբերություն նախորդի՝ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի, որը, ըստ ֆրանսիացիների բնորոշման, Ղարաբաղյան հիմնահարցի բանակցային գործընթացում չափավորության խորհրդանիշ էր⁶⁹⁰:

2000-2001 թվականներին բանակցային գործընթացում ակտիվ ու առավել նախաձեռնողական միջնորդության փորձ ձեռնարկեց Ֆրանսիայի նախագահ Ժակ Շիրակը: Այդ ամենը ինքնանապատակ չէր. Ժակ Շիրակի նախագահության վերջին շրջանն էր և օգտվելով Ֆրանսիայի՝ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ լինելու հանգամանքից, ինչպես նաև օգտագործելով իր հեղինակությունը՝ փորձեց նոր նախաձեռնություններով հանդես գալ հիմնախնդրի հանգուցալուծման ուղղությամբ: Այդ ընթացքում տեղի ունեցան Հայաստանի ու Ադրբեջանի նախագահների չորս հանդիպումներ, որոնց ընթացքում մշակվեցին հիմնախնդրի կարգավորման վերաբերյալ որոշակի սկզբունքներ, որոնք հայտնի դարձան Փարիզյան սկզբունքներ անվանմամբ: Դրանց հիմնական կարևոր կետերն էին՝ 1. Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի միջև կապը Լաչինի միջանցքով ապահովելու դիմաց Ադրբեջանի ու Նախիջևանի միջև Մեղրիով կապ ապահովելու սկզբունքը համարժեքության սկզբունքով, 2. Լեռնային Ղարաբաղին պետք է տրվեն անվտանգության լիարժեք երաշխիքներ, 3. փախստականների հարցի կարգավորում մասնավորապես նրանց նախկին բնակավայրեր վերադառնալու իրավունքի իրացումով⁶⁹¹:

Պետք է նշել, որ հենց նույն ժամանակահատվածում ի հայտ եկան Փարիզյան սկզբունքները բացառող ու ժխտող փաստարկներ: Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարար Վիլայաթ Գուլիևը հերքում էր, թե Հայաստանն ու Ադրբեջանը 2001 թվականին Փարիզում ձեռք էին բերել որոշակի համաձայնություններ՝ Ղարաբաղյան հակամարտության լուծման ուղղությամբ⁶⁹², իսկ Հայաստանի ղեկավարներն իրենց հերթին նախագահ Յեյդար Ալիևին մեղադրում էին Փարիզյան սկզբունքները խեղաթյուրված ներկայացնելու մեջ՝ կտրականապես հերքելով, որ դրանք հիմնված են տարածքների փոխանակման գաղափարի վրա: Ըստ հայ ղեկավարների՝ Ադրբեջանը Մեղրիով ունենալու էր սոսկ երաշխավորված հաղորդակցության ուղի, մինչդեռ Հայաստանը վերահսկելու էր Լեռնային Ղարաբաղն ու Լաչինը⁶⁹³: Այսինքն՝ այս հանդիպումը ևս ըստ էության անարդյունավետ եղավ՝ համաձայնության և ընդհանուր դիրքորոշման չհասնելու պատճառով:

2001 թվականի հունվարի 26-ին Փարիզում ընթացան Ռոբերտ Քոչարյանի և Յեյդար Ալիևի հերթական բանակցությունները՝ նախագահ Ժակ Շիրակի նախաձեռնությամբ ու մասնակցությամբ: Բանակցությունների երկրորդ փուլը տեղի ունեցավ Փարիզում նույն թվականի մարտի 4-ին: Գնահատելով բանակցությունների գրանցած արդյունքները՝ Ֆրանսիայի նախագահ Ժակ Շիրակը նշեց, որ «Ղարաբաղյան խնդրի լուծման գործում դրական տեղաշարժ է նկատվել», - վստահություն հայտնելով, որ «որոշակի պայմաններում, որոնց համար հողն արդեն մշակվել է, Հայաստանի և

⁶⁹⁰ ՀՀ ԱԳՆ ՊՊԲ, ց. 5, գ. 22, թ. 69:

⁶⁹¹ **Nalbandyan E.**, Haut-Karabagh: Un reglement en vue?, 06.02.2015, URL: http://www.politiqueinternationale.com/revue/article.php?id_revue=146&id=1357&content=synopsis.

⁶⁹² Ադրբեջանը կրկին հերքում է «Փարիզյան սկզբունքները», 10.07.2002, URL: <https://www.azatutyun.am/a/1569901.html>:

⁶⁹³ Տե՛ս նույն տեղում:

Աղբրեջանի հակամարտության խաղաղ հանգուցալուծման սերմը պետք է լավ ծիլեր տա մինչև ընթացիկ տարվա վերջը, որոնք այնուհետև կվերաճեն Բաքվի և Երևանի համար փոխընդունելի քաղաքական քայլերի»⁶⁹⁴:

2001 թվականի մայիսին Նախագահ Ժակ Շիրակի՝ կովկասյան տարածաշրջան կատարած այցից և Հայաստանի Նախագահ Ռոբերտ Զոչարյանի հետ հանդիպումից հետո ԵԱՀԿ ֆրանսիական համանախագահությունը հայտարարեց, որ Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման համար անհրաժեշտ են նոր մեխանիզմներ, որոնք հաշվի կառնեն բոլոր կողմերի տեսակետները⁶⁹⁵: Կարելի է ասել, որ Ֆրանսիան ի սկզբանե ձգտում էր Ղարաբաղյան հիմնախնդրում հնարավորինս անաչառ միջնորդությամբ հանդես գալ, նույնը սակայն չի կարելի ասել ԱՄՆ-ի մասին, որը, հետամուտ լինելով սեփական շահերին և նպատակներին, նախևառաջ մտածում էր Աղբրեջանի հետ կնքած նավթային պայմանագրերի և փոխահավետ, բազմաուղրտ համագործակցության մասին:

Հայ-ֆրանսիական բարեկամական հարաբերությունների նոր շրջափուլը սկսվեց 2006 թվականին, երբ պետական այցով Հայաստան ժամանեց Ֆրանսիայի Նախագահ Ժակ Շիրակը, որի ընթացքում հանդես եկավ կարևոր քաղաքական հայտարարություններով՝ կոչ անելով Թուրքիային ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը⁶⁹⁶: Անդրադառնալով Ղարաբաղյան հակամարտության հարցը ԵԱՀԿ-ից Միացյալ Ազգերի Կազմակերպությունն տեղափոխելու խնդրին՝ Ժակ Շիրակը հայտարարեց նաև, որ դեմ է Ղարաբաղյան հակամարտության հարցի տեղափոխմանը ԵԱՀԿ շրջանակներից դեպի քաղաքական այլ հարթություն⁶⁹⁷:

2006 թվականի փետրվարի 10-11-ը Նախագահ Ժակ Շիրակը Եյիսեյան պալատում հանդիպումներ ունեցավ Հայաստանի Նախագահ Ռոբերտ Զոչարյանի և Աղբրեջանի Նախագահ Յեյդար Ալիևի հետ, որից հետո Հայաստանի ու Աղբրեջանի ղեկավարներն ուղևորվեցին Ռամբուլե ամրոց, որտեղ Նախագահ Ժակ Շիրակի միջնորդությամբ տեղի ունեցավ Հայաստանի ու Աղբրեջանի Նախագահների հերթական հանդիպումը⁶⁹⁸, որը կայացավ հակամարտության կարգավորման բանակցային գործընթացի նոր փուլի՝ Պրահայի գործընթացի ընթացքում, սակայն այդ բանակցություններում ևս, ինչպես նախորդներում, որևէ հաջողություն ու տեղաշարժ չարձանագրվեց:

Ռոբերտ Զոչարյան-Յեյդար Ալիև բանակցությունները, ընդհանուր առմամբ, տևեցին չորս ժամ, իսկ ակնկալվող առաջընթացը մնաց անհասանելի՝ երկու կողմերի անզիջում և անշրջելի դիրքորոշումների պատճառով⁶⁹⁹: Ըստ որոշ աղբյուրների տվյալների՝ Ռամբուլեում կայացած երկկողմ բանակցությունների ծախսողման գլխավոր պատճառը Զեյրաջարի (Զարվաճառ) և Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցում

⁶⁹⁴ Քի Վեսթի ծնունդն ու վախճանը, 04.04.2011, URL: <https://mediamax.am/am/news/keywest/541/>:

⁶⁹⁵ ՀՀ ԱԳՆ ՊՂԲ, ց. 5, գ. 22, թ. 143:

⁶⁹⁶ En Arménie, Jacques Chirac a pressé la Turquie de reconnaître le génocide, 02.10.2006, URL: https://www.lesechos.fr/02/10/2006/LesEchos/19763-192-ECH_en-armenie-jacques-chirac-a-presse-la-turquie-de-reconnaitre-le-genocide.htm.

⁶⁹⁷ Fin de la visite d'Etat de Jacques Chirac en Arménie, 01.10.2006, URL: http://www.collectifvan.org/article_print.php?id=4370.

⁶⁹⁸ Բանակցությունները շարունակվում են, 10.02.2006, URL: <https://www.a1plus.am/12947.html>:

⁶⁹⁹ Le sort du Haut-Karabakh négocié à Rambouillet, 11.02.2006, URL: https://www.liberation.fr/planete/2006/02/11/le-sort-du-haut-karabakh-negocie-a-rambouillet_29522.

երկու կողմերի սուր հակասություններն էին, որոնց շուրջ այդպես էլ հնարավոր չէր լինի համաձայնության հասնել⁷⁰⁰:

2008-2009 թվականներին բանակցային գործընթացում արձանագրվեցին որոշակի փոփոխություններ, որոնք հիմնականում պայմանավորված էին ներքին և արտաքին մի շարք գործոններով՝ նախևառաջ տարածաշրջանում ի հայտ եկած նոր իրողություններով՝ ռուս-վրացական հնգօրյա պատերազմով, տարածաշրջանում ռուսական ազդեցության մեծացումով, Հայաստանում և Ադրբեջանում կայացած նախագահական ընտրություններով և հայ-թուրքական հարաբերություններում տեղի ունեցած փոփոխություններով, որոնք անմիջականորեն ազդեցին հիմնախնդրի կարգավորման բանակցային գործընթացի և դրա բնականոն ծավալման ընթացքի վրա:

Ֆրանսիական կողմը նախագահ Նիկոլա Սարկոզիի գլխավորությամբ սկսեց առավել ակտիվորեն մասնակցություն և ներգրավվածություն ունենալ հիմնախնդրի կարգավորման բանակցային գործընթացում, որի առնչությամբ նախագահ Սարկոզին Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևին ուղղված նամակում նշել էր. «Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի կարգավորման առումով 2009 թվականը բացառիկ և նպատակահարմար կլինի, և հիմնախնդրի կարգավորմանը հասնելու համար անհրաժեշտ է օգտվել այդ հնարավորությունից: ... Ֆրանսիան պատրաստ է իր ներդրումը ունենալ այդ դրական տեղաշարժում, իսկ ավելի լայն իմաստով՝ մտադիր է մասնակցություն ունենալ Կովկասը խաղաղության և առաջընթացի գոտու վերածելուն ցանկացած աջակցության»⁷⁰¹:

2011 թվականի սեպտեմբերին Հայաստանի⁷⁰², իսկ մեկ ամիս անց՝ հոկտեմբերին, Ֆրանսիայի նախագահների պաշտոնական այցերի ընթացքում քննարկվել էր նաև հակամարտության կարգավորման, բանակցային գործընթացի ընթացքի և բանակցություններում ֆրանսիական կողմի ներգրավվածության, դրա մակարդակի, աստիճանի հետ կապված և այլ հարցեր:

2011 թվականի մայիսի 26-ին Դոփլում (Ֆրանսիա) կայացած «Մեծ Ութնյակի» գագաթաժողովում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների ղեկավարներ Դմիտրի Մեդվեդևի, Բարաք Օբամայի և Նիկոլա Սարկոզիի՝ հակամարտության բոլոր կողմերին ուղղված համատեղ հայտարարության մեջ վերահաստատվեցին և ևս մեկ անգամ սահմանվեցին հիմնախնդրի կարգավորման հիմքը կազմող միջազգային իրավունքի սկզբունքներն ու հանգուցալուծման նորմերը: Հատուկ ընդգծվեց, որ խաղաղ կարգավորումն այլընտրանք չունի, իսկ ուժի կիրառումը խստորեն կդատապարտվի միջազգային հանրության կողմից⁷⁰³: Այդ հայտարարությունում համանախագահները մասնավորապես նշել էին. «Մենք հստակորեն կոչ ենք անում կողմերի առաջնորդներին իրենց բնակչությանը նախապատրաստել խաղաղությանը, այլ ոչ թե պատերազմին»⁷⁰⁴, այսինքն՝ հայտարարությունը խստորեն դատապարտում էր խաղաղության դեմ ուղղված

⁷⁰⁰ Arménie Échec des négociations sur le Nagorny-Karabakh, 13.02.2006, URL: <https://www.lorientlejour.com/article/524024/ArmenieEchec-des-negociationssur-le-Nagorny-Karabakh.html>.

⁷⁰¹ Ըստ Նիկոլա Սարկոզիի՝ եկող տարին բացառիկ է լինելու Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հասնելու առումով, 28.11.2008, URL: <https://armenpress.am/arm/news/449464.html>:

⁷⁰² Նախագահ Սերժ Սարգսյանը հանդիպել է Նիկոլա Սարկոզիին, 29.09.2011, URL: <https://www.aysor.am/am/news/2011/09/29/sarkozy-sargsyan/339644>:

⁷⁰³ Joint statement on the Nagorno-Karabakh Conflict, by the Presidents of the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries at the G-8 Summit, Deauville, 26.05.2011, URL: <http://www.osce.org/mg/78195>.

⁷⁰⁴ **Քոչարյան Շ.**, Ինչու դեռևս կարգավորված չէ Ղարաբաղի հակամարտությունը, ճգնաժամերի կանխարգելում և խաղաղաշինություն, հ. 3, Բոյոսել, 2013, էջ 27, URL: http://www.historyofarmenia.am/images/menus/1085/Article_nkr_arm.pdf:

բոլոր մարտահրավերներն ու սպառնալիքները, որոնք երկու կողմերի ազգաբնակչությունների համար վտանգավոր և աղետաբեր էին լինելու:

2012-2013 թվականների ընթացքում հիմնախնդրի կարգավորման ուղղությամբ բազմապիսի նախաձեռնություններով էին հանդես գալիս ֆրանսիացի քաղաքական, հասարակական մի շարք գործիչներ, և այդ շրջանում էր, որ քննարկվում էր Լեռնային Ղարաբաղի հետ խորհրդարանական բարեկամական խմբերի ստեղծման հարցը, որը տեղի ունեցավ 2013 թվականի մարտի 19-ին, որում ընդգրկված են ֆրանսիացի քաղաքական, հասարակական գործիչներ, խորհրդարանի պատգամավորներ և սենատորներ⁷⁰⁵: Խորհրդարանական բարեկամության խմբի ստեղծումը առաջին հերթին միտված էր Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների հետ անմիջական կապի հաստատմանը, ինչպես նաև նրանց հետ կայուն համագործակցության սկզբնավորմանը և դրա հետագա խորացմանն ու ծավալմանը:

2014 թվականի հոկտեմբերի 27-ին Ֆրանսիայի նախագահ Ֆրանսուա Օլանդի նախաձեռնությամբ Փարիզում Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահներ Սերժ Սարգսյանի և Իլհամ Ալիևի մասնակցությամբ կազմակերպվեցին զազաթաժողովներ, որոնց ընթացքում ընդգծվել էր հակամարտության խաղաղ կարգավորման այլընտրանքի բացակայությունը, այսինքն՝ հակամարտությունը պետք է պարտադիր խաղաղ լուծում ունենար, ինչպես նաև պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել կողմերի միջև շարունակելու բարձր մակարդակի բանակցությունները⁷⁰⁶:

2015 թվականին լրանում էր Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարեյիցը, և ինչպես աշխարհի տարբեր երկրներում, ֆրանսահայ համայնքում ևս իրենց գործունեությունն էին ակտիվացրել լրբֆիստական կազմակերպությունները, որոնց քաղաքական օրակարգում ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանն ու դատապարտման խնդիրն էր, այլև Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը, որի հանգուցայլուծմանն օժանդակելու և աջակցելու համար ֆրանսահայ լրբֆիստական կազմակերպությունները նորանոր նախաձեռնություններով ու քայլերով էին հանդես գալիս:

2015 թվականի սեպտեմբերի 21-ին նախագահ Սերժ Սարգսյանին Հայաստանի Հանրապետության անկախության տոնի կապակցությամբ հղած շնորհավորական ուղերձում նախագահ Ֆրանսուա Օլանդը, անդրադառնալով Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման խնդրին և այդ հարցում ֆրանսիական կողմի շահագրգռվածությանն ու նախաձեռնողականությանը, մասնավորապես նշել էր. «Որպես Միևսկի խմբի համանախագահ, Ֆրանսիան վճռականորեն կշարունակի Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորմանն ուղղված իր միջնորդական ջանքերը՝ հուսալով, որ 2014 թվականի հոկտեմբերին Փարիզում կայացած զազաթաժողովի առաջխաղացումները կնպաստեն հարցի շուտափոյթ լուծմանը»⁷⁰⁷:

Իր նշանակությամբ և արդյունքներով կարևոր էր Եվրախորհրդարանի 2016 թվականի ապրիլի 12-ի լիազումար նիստը (Ստրասբուրգ), որտեղ ի թիվս այլ հարցերի, քննարկումներ տեղի ունեցան նաև Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ, որի ընթացքում ելույթներ հնչեցին Ադրբեջանի ապակառուցողական քաղաքականության,

⁷⁰⁵ Արցախի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարություն, Միջազգային համագործակցություն, URL: <http://www.nkr.am/hy/international-cooperation>:

⁷⁰⁶ Ամփոփվել են ԼՂ հիմնախնդրի կարգավորմանն ուղղված փարիզյան բանակցությունները, 27.10.2014, URL: <https://www.president.am/hy/press-release/item/2014/10/27/President-Serzh-Sargsyan-triple-meeting-in-Paris/>:

⁷⁰⁷ Ֆրանսիայի նախագահ Օլանդը հայ ժողովրդին երջանկություն, բարօրություն և հաջողություն է մաղթում, 21.09.2015, URL: <https://armeniasputnik.am/armenia/20150921/697532.html>:

արցախցիների խաղաղ գոյատևման համար երաշխիքների ապահովման և ԼՂՀ ճանաչման վերաբերյալ⁷⁰⁸:

2017 թվականի մարտի 8-ին Ելիսեյան պալատում կայացած Հայաստանի Հանրապետության և Ֆրանսիայի Հանրապետության Նախագահների հերթական մամուլ ասուլիսում խոսելով Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման մասին՝ Նախագահ Ֆրանսուա Օլանդը նշել էր. «...Մենք պարտավոր ենք շարունակելու մեր ջանքերը Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը կարգավորելու գործում: Դուք գիտեք Ֆրանսիայի՝ որպես ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրի պատրաստակամությունը այս հակամարտությանը լուծում գտնելու մեջ: 2016 թվականի ապրիլյան բախումները և մի քանի օր առաջ պատահած դեպքերը դրա ողբերգական ապացույցներն են: Չենքի ուժը ոչ մեկին և երբեք բարիք չի բերել, խաղաղությունն էլ հաստատվել է այնտեղ, ուր տիրել է դիմացինին ականջալուր լինելու ու խելամիտ փոխզիջումների անհրաժեշտության գիտակցումը: Ակնհայտ է, որ խաղաղությունը ոչ թե հակասությունների բացակայությունն է, այլ դրանք խաղաղ միջոցներով կարգավորելը»⁷⁰⁹:

Այս հայտարարության առնչությամբ կարելի է նշել, որ ֆրանսիական կողմը արտահայտում էր հայկական կողմի դիրքորոշմանը համահունչ դիրքորոշում, համաձայն որի՝ Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը պետք է լուծվի բացառապես խաղաղ կարգավորում՝ այդպիսով մեկընդմիջտ բացառելով հիմնախնդրի հանգուցալուծման այլ տարբերակները: Ֆրանսահայ համայնքը ևս այդ ժամանակահատվածում հանդես էր գալիս ակտիվ գործունեությամբ, որի օրինակներից էր Ֆրանսիայում Ադրբեջանի դեսպանի հրապարակային քննադատությունը՝ կապված նրա բացահայտ հակահայ գործունեության ու Նախաձեռնությունների հետ⁷¹⁰, ի հակադրություն որի՝ ֆրանսահայ կազմակերպությունները հանդես էին գալիս «խաղաղություն Ղարաբաղին, ժողովրդավարություն՝ Ադրբեջանին» կարգախոսով՝ նշելով, որ ի սկզբանե ադրբեջանական կողմը դեմ է եղել հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորմանը, որի գլխավոր պատճառներից մեկը նրանք համարում էին Ադրբեջանում ժողովրդավարության բավականին ցածր մակարդակը⁷¹¹:

2018 թվականն իր գրանցած արդյունքներով նշանակալի էր ինչպես Հայաստանի Հանրապետության, այնպես էլ հայ-ֆրանսիական հարաբերությունների էլ ավելի ամրապնդման ու խորացման տեսանկյունից: 2018 թվականի հունվարի 22-ին պաշտոնական այցով Ֆրանսիայում էր գտնվում Հայաստանի Հանրապետության Նախագահ Սերժ Սարգսյանը՝ հանդիպում ունենալով Նախագահ Էմանուել Մակրոնի հետ, որը հետաքրքրվել էր Նաև Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման բանակցային գործընթացի վերջին զարգացումներով և այդ գործընթացն առաջ մղելու հնարավորությունների վերաբերյալ Նախագահ Սարգսյանի մոտեցումներով, ինչպես նաև տարածաշրջանի երկրների հետ Հայաստանի հարաբերություններով⁷¹²:

⁷⁰⁸ **Բաղդասարյան Ն.**, Արցախի Հանրապետության ճանաչման խոսույթը որպես հակամարտության զսպման լծակ ապրիլյան և հետապրիլյան ռազմաքաղաքական զարգացումներում, «Արցախի Հանրապետության միջազգային ճանաչման հիմնախնդիրներն ու հեռանկարները» 2-րդ միջազգային երիտասարդական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, ԱԵԳՄՄ, 2017, էջ 105:

⁷⁰⁹ Օլանդը՝ ԼՂ հիմնախնդրի մասին. Ռչինչ այդքան վատ չէ, ինչքան ստատուս քվո, 09.03.2017, URL: <https://www.aysor.am/am/news/2017/03/09/1224654>:

⁷¹⁰ Le CCAF dénonce les méthodes dangereuses de l'ambassadeur d'Azerbaïdjan en France, 04.01.2017, URL: <http://ancnews.info/?p=10719>.

⁷¹¹ Paix au Karabakh, démocratie en Azerbaïdjan!, 12.03.2017, URL: https://www.liberation.fr/debats/2017/03/12/paix-au-karabakh-democratie-en-azerbaïdjan_1555172.

⁷¹² Նախագահներ Սերժ Սարգսյանը և Էմանուել Մակրոնն ամփոփել են բարձր մակարդակի բանակցությունների արդյունքները, 23.01.2018, URL:

Հարկ է նշել, որ 2017 թվականից Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահի պաշտոնը զբաղեցնող Էմանուել Մակրոնը միայն 2018 թվականի սկզբից սկսեց որոշակի հետաքրքրություն ցուցաբերել և դիրքորոշում արտահայտել Ղարաբաղյան հիմնախնդրի և դրա հանգուցալուծման վերաբերյալ: Այդ կապակցությամբ Ֆրանսիայի Հանրապետության խորհրդարանի իշխող կուսակցության («Առաջ Հանրապետություն») հայազգի պատգամավոր Դանիել Ղազարյանը նշել էր. «Ես կարծում եմ, որ Մակրոնի գործունեությունն այդ գործընթացում կդառնա նրա նախորդի՝ Ֆրանսուա Օլանդի քաղաքականության շարունակությունը: Անհրաժեշտ է Ֆրանսիայի նոր նախագահին մի քիչ ժամանակ տալ և դրանով իսկ չկասկածել, որ նա կարող է այդ հակամարտության կարգավորման գործում ակտիվ մասնակցություն ունենալ»⁷¹³: 2018 թվականին չնայած ադրբեջանական կողմի խոչընդոտող քայլերին՝ շարունակվում էր հիմնախնդրի կարգավորման բանակցային գործընթացը: Այդ ամենի վերաբերյալ արձագանք կար 2018 թվականի փետրվարի 28-ին Սումգայիթյան ոճրագործության 30-րդ տարեիցի կապակցությամբ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի հայտարարության մեջ, ըստ որի՝ «Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովը արձանագրում է, որ Ադրբեջանի իշխանությունները, հակադրվելով միջազգային հանրությանն ու ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրներին, խաթարում են Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի հանգուցալուծման բանակցային գործընթացը՝ շարունակելով ապավինել ուժի և ուժի սպառնալիքի կիրառմանը»⁷¹⁴, որը լայնորեն լուսաբանվեց ֆրանսիական մամուլում և որին աջակցություն արտահայտեցին Լիոնում Սումգայիթյան ոճրագործության 30-րդ տարեիցին նվիրված միջոցառման ժամանակ⁷¹⁵:

2018 թվականին իր գործունեությունն ակտիվացրեց նաև Ֆրանսիա-Արցախ բարեկամության խումբը, որը նույն թվականի փետրվարի 5-ին ֆրանսիական իշխանություններին կոչ էր արել ուղիղ, անկեղծ ու կառուցողական երկխոսության մեջ մտնել Արցախի իշխանությունների հետ և դրանով իսկ նպաստել հիմնախնդրի արդարացի և բացառապես խաղաղ կարգավորմանը⁷¹⁶ (այդպիսով բացառելով հիմնախնդրի կարգավորման այլ տարբերակները)՝ հիմնված Յելսինկյան եզրափակիչ ակտի հիմնարար սկզբունքների, այդ թվում՝ ուժի և ուժի սպառնալիքի չկիրառման, տարածքային ամբողջականության, ժողովուրդների հավասար իրավունքների ու ինքնորոշման սկզբունքների հիման վրա⁷¹⁷:

Հայաստանում տեղի ունեցած իշխանափոխությունից հետո առաջին անգամ 2018 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի պաշտոնակատար Նիկոլ Փաշինյանն աշխատանքային այցով Ֆրանսիայում էր (ՀՀ վարչապետի պաշտոնակատար Նիկոլ Փաշինյանը նախագահ Էմանուել Մակրոնի հետ առաջին անգամ հանդիպել էր նույն թվականի հուլիսի 11-ին Բրյուսելում՝ ՆԱՏՕ-ի

<https://www.president.am/hy/press-release/item/2018/01/23/President-Serzh-Sargsyans-press-point-with-President-Macron>:

⁷¹³ Ֆրանսիացի պատգամավոր. Էմանուել Մակրոնը դեռ չի հասցրել իրեն դրսևորել Ղարաբաղի հարցով, 10.10.2017, URL: <https://artsakhpress.am/arm/news/74051/fransiapatgamavor%E2%80%A4emanuel-makrony-der-chi-hascrel-iren-drsevorel-xarabaxi-harcov.html>:

⁷¹⁴ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի հայտարարությունը Սումգայիթյան ոճրագործության 30-րդ տարեիցի կապակցությամբ, 28.02.2018, URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=6180&lang=arm>:

⁷¹⁵ Սումգայիթյան ջարդերի 30-ամյա տարեիցին նվիրված միջոցառում Լիոնում, 28.02.2018, URL: :

⁷¹⁶ Le Cercle d’Amitié France-Artsakh appelle Paris à ouvrir un dialogue direct avec la diplomatie artsakhiote, 05.02.2018, URL: <http://www.france-artsakh.fr/2018/02/05/le-cercle-damitie-france-artsakh-appelle-paris-a-ouvrir-un-dialogue-direct-avec-la-diplomatie-artsakhiote/>.

⁷¹⁷ Մինսկի խմբի համանախագահների հայտարարությունը, 12.07.2018, URL: <https://www.Iragir.am/2018/07/12/363659/>:

կենտրոնակայանում, որի ընթացքում անդրադարձ էր կատարվել նաև Ղարաբաղյան հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորմանը⁷¹⁸), որտեղ հանդիպումներ ունեցավ նախագահ Էմանուել Մակրոնի, ֆրանսահայ համայնքի մի շարք ներկայացուցիչների հետ, որոնց ընթացքում քննարկումներ տեղի ունեցան նաև Ղարաբաղյան հիմնախնդրի շուրջ⁷¹⁹:

2018 թվականի նոյեմբերին Ֆրանսիա-Արցախ բարեկամության խմբի նախագահ Գի Թեյսիերը հանդես եկավ հետաքրքիր և արտառոց նախաձեռնությամբ՝ կոչ անելով Ֆրանսիայի Հանրապետության Ազգային ժողովի Ֆրանսիա-Հայաստան և Ֆրանսիա-Արցախ բարեկամության խմբերի ներկայացուցիչներին աշխատել ու համագործակցել Արցախի իշխանությունների հետ՝ առաջարկելով նրանց պատվիրակություն ձևավորել և ուղարկել Արցախ՝ Արցախի իշխանությունների հետ համագործակցելու համար⁷²⁰:

Այսինքն՝ տվյալ ժամանակահատվածում բարձրացել էր Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ ֆրանսիական քաղաքական շրջանակների հետաքրքրությունը, որի պատճառն ըստ երևույթին նախագահ Էմանուել Մակրոնի որդեգրած և դրսևորած նախաձեռնողականությունն ու հայաստան դիրքորոշումն ու մոտեցումներն էին ինչպես Հայոց ցեղասպանության, այնպես էլ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի և դրա հետագա կարգավորման վերաբերյալ:

Ամփոփելով կատարված ուսումնասիրությունը՝ կարելի է նշել, որ հայ-ֆրանսիական բարեկամական հարաբերությունների ամուր հիմքը կազմում է երկու երկրների երկկողմ փոխշահավետ համագործակցությունը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական գերակայությունների շուրջ: Ֆրանսիական կողմը ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում և դրանից դուրս ամենատարբեր մակարդակներով հանդես է եկել հիմնախնդրի բացառապես խաղաղ կարգավորմանը նպաստող նախաձեռնություններով ու քայլերով, որոնք խթանել են հիմնախնդրի կարգավորման բանակցային գործընթացի ծավալմանը և քաղաքական արդյունքների գրանցմանն ու ձեռքբերմանը:

Այսպիսով՝ հայ-ֆրանսիական բարեկամական հարաբերությունների համատեքստում ուրույն տեղ ունի Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը, որի շուրջ հայկական ու ֆրանսիական քաղաքական շրջանակների դիրքորոշումների համահունչությունը և ֆրանսիական կողմի՝ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում հնարավորինս անկողմնակալ միջնորդական առաքելությամբ հանդես գալու պատրաստականությունը և ցանկությունը, ֆրանսահայ կազմակերպությունների կողմից ամենատարբեր մակարդակներով հիմնախնդրի շուրջ ծավալվող քննարկումները փաստում են հայ-ֆրանսիական դիմամիկ գործընկերային համագործակցության և դրա առանցքում Ղարաբաղյան հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորմանն ուղղված երկկողմ շահագրգռվածության և նախաձեռնողականության մասին:

⁷¹⁸ Նիկոլ Փաշինյանը և Էմանուել Մակրոնը քննարկել են հայ-ֆրանսիական հարաբերությունների հետագա զարգացմանն ուղղված հարցեր, 11.07.2018, URL: <http://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2018/07/11/Nikol-Pashinyan-Emmanuel-Macron/>:

⁷¹⁹ Նիկոլ Փաշինյանն ու Էմանուել Մակրոնը քննարկել են Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորումը, 14.09.2018, URL: <https://armeniasputnik.am/world/20180914/14460248/paris-nikol-pashinyan-emanuel-makron.html>:

⁷²⁰ Guy Teissier invite les groupes d'amitié France-Arménie et France-Azerbaïdjan de l'Assemblée nationale à venir dialoguer avec les autorités et le peuple d'Artsakh, 05.11.2018, URL: <http://www.france-artsakh.fr/2018/11/05/guy-teissier-invite-les-groupes-damitie-france-armenie-et-france-azerbaïdjan-de-lassemblee-nationale-a-venir-dialoguer-avec-les-autorites-et-le-peuple-dartsakh/>.

MARIAM TOPAKYAN

*Yerevan State University, Faculty of International Relations,
Master's Student,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of this article is to present the position and policy of the French Republic in Nagorno-Karabakh conflict. The task is to identify and analyze the official positions, attitudes of the French Republic and French political circles and their changes over time on the Nagorno-Karabakh conflict and its resolution, which has become one of the most important elements of the political agenda and dialogue of the Armenian-French friendly relations over time.

In the course of the study, historical-comparative and content analysis methods were applied.

As a result of the research the conclusion was drawn that the Karabakh conflict and its peaceful settlement have a significant place in Armenian-French relations. The participation of the French Republic in the Minsk Group and the similarity of the two countries' positions on the settlement of the issue testify for the dynamic and active partnership and interaction of the two countries in the settlement of the issue. In addition, the steps and initiatives undertaken by the French Republic within the Minsk Group and beyond are also evidence of the French side's goal of strengthening in the region and serving regional developments in pursuit of its own interests and goals.

Keywords: *French Republic, Armenian-French relations, Nagorno-Karabakh conflict, OSCE Minsk Group, negotiation process, security, French-Armenian community, inter-parliamentary friendship groups.*

ПОЗИЦИЯ И ПОЛИТИКА ФРАНЦУЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В НАГОРНО-КАРАБАХСКОМ КОНФЛИКТЕ

МАРИАМ ТОПАКЯН

*магистрант факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – представить позицию и политику Французской Республики в Нагорно-Карабахском конфликте. Наша главная задача – выявить и проанализировать официальную позицию Французской Республики и французских политических кругов по Нагорно-Карабахской проблеме и ее урегулированию, что на протяжении долгих лет

является одной из важнейших составляющих политической повестки и дружественного диалога в армяно-французских отношениях.

В ходе исследования были применены методы исторического, сравнительного анализа и анализ содержания.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что в армяно-французских отношениях важное место занимает проблема карабахского конфликта и его мирного урегулирования. Участие Французской Республики в Минской группе и схожесть позиций двух стран по урегулированию этого вопроса свидетельствуют о динамичном и активном партнерстве и взаимодействии двух стран в разрешении этой проблемы. Кроме того, инициативы и шаги, предпринятые Французской Республикой как в рамках Минской группы, так и за её границами, также свидетельствуют о стремлении французской стороны к укреплению в регионе и использованию региональных событий в собственных интересах и целях.

Ключевые слова: *Французская Республика, армяно-французские отношения, Нагорно-Карабахский конфликт, Минская группа ОБСЕ, переговорный процесс, безопасность, французско-армянская община, межпарламентские группы дружбы.*

**ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌՑԱՆՑ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ՝ ՆԿԻՐՎԱԾ ՇՈՒԾԻԻ ՀԱՅ
 ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ**

Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության և մշակույթի նախարարության, ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի և «Մշակույթ և ապագա» հիմնադրամի համատեղ նախաձեռնությամբ հուլիսի 15-16-ը տեղի ունեցավ միջազգային առցանց գիտաժողով՝ **«Ադրբեջանի ցեղասպանական վարքը. պատմություն և արդիականություն»** խորագրով՝ նվիրված **Շուշիի հայ բնակչության ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին**: Գիտաժողովի գործընկերներն էին Արցախի գիտական կենտրոնը, «Խաչմերուկ» սոցիոլոգիական և քաղաքագիտական նախաձեռնությունների հասարակական կազմակերպությունը (Երևան), Հայաստանի ազգային արխիվը, Երևանի Պետական Համալսարանի հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, «Կաճառ» գիտական կենտրոնը (Արցախ), «Օրբելի» վերլուծական հետազոտությունների կենտրոնը (Երևան), «Հայաստանի հետ բարեկամության և համագործակցության ընկերակցություն» (Ռուսաստանի Դաշնություն), Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանը:

ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
 ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գիտաժողովի նպատակն էր վերհանել հայոց մշակութային կենտրոններից Շուշիում 1920թ.-ին թուրքերի կողմից իրականացված հայ բնակչության

ցեղասպանության դրդապատճառները, բուն ընթացքն ու հետևանքները՝ ևս մեկ անգամ բարձրաձայնելու Ադրբեջանի կազմակերպած ոճրագործության մասին, միջազգային հանրության ուշադրությունը սևեռելու հիմնահարցի վրա և իրավասու մարմիններին ներկայացնելու սահմանված ընթացակարգով համապատասխան միջազգային ատյաններ դիմելու, Ադրբեջանին իրավական ու քաղաքական պատասխանատվության ենթարկելու անհրաժեշտությունը:

Գիտաժողովին զեկուցումներով հանդես եկան հիմնախնդրով զբաղվող ուրջ 50 մասնագետներ **Չայաստանի Հանրապետությունից, Արցախի Հանրապետությունից, Ռուսաստանի Դաշնությունից, Ֆրանսիայից, Անգլիայից, Մեծ Բրիտանիայից, Գերմանիայից, Լիբանանից:**

Գիտաժողովի կազմկոմիտեում ընդգրկված էին Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության և մշակույթի նախարար Լուսինե Ղարախանյանը, ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար Յուրի Սուվարյանը, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն Աշոտ Մելքոնյանը, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների իստիտուտի տնօրեն Արամ Սիմոնյանը, Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության և մշակույթի նախարարի խորհրդական Մելանյա Բալայանը, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայոց հարցի և Հայոց ցեղասպանության բաժնի վարիչ Արմեն Մարությանը, Արցախի գիտական կենտրոնի գիտաշխատող Ստեփան Ղադայանը, Սոցիոլոգիական և քաղաքագիտական նախաձեռնությունների «Խաչմերուկ» հասարակական կազմակերպության (Երևան) նախագահ Վահան Բաբախանյանը, Արցախի պետական համալսարանի պրոռեկտոր Վալերի Ավանեսյանը, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի ղեկավար, Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի հումանիտար ամբիոնի վարիչ Միեր Հարությունյանը:

Գիտաժողովի շրջանակում տեղի ունեցավ **«Շուշին պատմական լուսանկարներում և արխիվային փաստաթղթերում»** խորագրով ցուցահանդեսը, որը կազմակերպել էր **Չայաստանի ազգային արխիվը:**

Գիտաժողովը բացեց Արցախի Հանրապետության Կրթության, գիտության և մշակույթի նախարարի խորհրդական Մելանյա Բալայանը՝ ներկայացնելով միջոցառման նպատակներն ու խնդիրները, իսկ Արցախի Հանրապետության նախագահի մամուլի խոսնակն ընթերցեց նախագահ Արայիկ Հարությունյանի ուղերձը՝ ուղղված գիտաժողովի մասնակիցներին ու կազմակերպիչներին:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահ Ռադիկ Մարտիրոսյանի ուղերձը ներկայացրեց պատմության ինստիտուտի հայկական գաղթօջախների և Սփյուռքի պատմության բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գևորգ Ստեփանյանը:

Ողջույնի ելույթներով հանդես եկան ԱՀ կրթության, գիտության և մշակույթի նախարար Լուսինե Ղարախանյանը, ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար Յուրի Սուվարյանը, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանը, իսկ օրինության խոսքով՝ Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի առաջնորդ Պարզև արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյանը:

Գիտաժողովը բաղկացած էր լիազումար նիստից, որը նախագահում էր Աշոտ Մելքոնյանը: Լիազումար զեկուցումներով հանդես եկան ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ԵՊՀ

Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն Արամ Սիմոնյանը՝ **«Շուշիի ավերումը. պատմություն և դասեր»**, Արցախի Պետական Համալսարանի գիտության և միջազգային համագործակցության հարցերով պրոռեկտոր, պ.գ.դ., պրոֆեսոր Վալերի Ավանեսյանը՝ **«Միջազգային հարաբերությունները 1918-1920թթ. և հայերի ողբերգությունը Շուշի քաղաքում. դասերը և հետևանքները»**, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, փ. գ. դ., պրոֆեսոր Ալեքսանդր Մանասյանը՝ **«Ադրբեջան. հիվանդության պատմություն» (ցեղասպանական քաղաքական վարքի ձևավորումը)**, պ. գ. դ., պրոֆեսոր (ԱրՊՀ) Վահրամ Բալայանը՝ **«Ժողովրդագրական գործընթացները Շուշիում 19-րդ դարից մինչև մեր օրերը»**, Վ. Բ. Արծրունու անվան Սևծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն, IMEMO RAS-ի ավագ գիտաշխատող (Ռուսաստան) Վիկտոր Լադեին-Ռանսկին՝ **«Հայոց ցեղասպանությունը Շուշիում և ժամանակակից աշխարհաքաղաքականությունը»**, Հայաստանի հետ բարեկամության և համագործակցության ռուսաստանյան միություն, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, ՌԲԳԱ ակադեմիկոս, Երևանի Վալերի Բրյուսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարանի պատվավոր դոկտոր, Բորիս Պոլտավսկու անվան գրական մրցանակի դափնեկիր, Հայաստանի գրողների միության պատվավոր անդամ Վիկտոր Կրիվոպոլսկովը՝ **«Լեռնային Ղարաբաղի հայերի ցեղասպանության, կոտորածների, ջարդերի զանգվածային փաստերի և Ադրբեջանի Հանրապետությունում ահաբեկչության և հայատյացության ժամանակակից քաղաքականության ակունքները. պատմասոցիոլոգիական տեսանկյուն»** զեկուցումներով:

Գիտաժողովի աշխատանքները շարունակվեցին վեց մասնախմբերում՝ թեմատիկ հետևյալ ուղղություններով՝ **«Ադրբեջանի իշխանությունների կազմակերպած Շուշիի հայ բնակչության ցեղասպանությունը. պատճառները, նպատակները, փուլերը ու հետևանքները»**, **«Արցախի 1918-1920թթ. պատմական իրադարձությունների նենգափոխումներն արդրեջանական պատմագրության կողմից»**, **«Շուշիի հայկական ժառանգության նկատմամբ Ադրբեջանի իրագործած մշակութային եղեռնի քաղաքականությունը»**, **«Հայերի ցեղասպանությունն Ադրբեջանում՝ որպես պանթուրքիզմի բաղկացուցիչ մաս»**, **«Շուշիի հայերի կոտորածների թեման փաստաթղթերում, գրական ստեղծագործություններում և պարբերական մամուլում»**, **«Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից հայերի ցեղասպանության հանցագործության միջազգային դատապարտման և կանխարգելման գործնական միջոցները»**: Մասնախմբերը նախագահեցին Արմեն Մարությանը, Միեր Հարությունյանը, Ամատունի Վիրաբյանը, Գևորգ Ստեփանյանը, Աննա Ասատրյանը, Վրեժ Հարությունյանը, Էդիկ Մինասյանը, Մարիամ Ավագյանը, Թեհմինա Մարությանը, Մելանյա Բալայանը, Վահան Բաբախանյանը և Ալեքսանդր Մանասյանը:

Յուրաքանչյուր մասնախմբի զեկուցումների ավարտին տեղի ունեցավ քննարկում համապատասխան թեմատիկ հարցադրումների շուրջ:

Այսպիսով՝ Շուշիի 1920թ.-ի զարհուրելի կոտորածը ադրբեջանական իշխանությունների՝ Արցախը նվաճելու և հպատակեցնելու՝ երկու տարի տևած փորձերի գագաթնակետը դարձավ: Հարավային Կովկաս Թուրքիայի ներխուժման արդյունքում ձևավորված Ադրբեջանի՝ Արցախի նկատմամբ անզուսպ և ոչնչով չհիմնավորված

տարածքային հավակնությունները սկիզբ դրեցին ադրբեջանա-ղարաբայան հակամարտությանը՝ ժամանակակից ընկալմամբ: Ադրբեջանական իշխանությունները փորձեցին թուրքական զորքերի ուղղակի աջակցությամբ հասնել իրենց նպատակին: Հետագայում թուրք սպաներն ու էմիսարները շարունակեցին օժանդակություն ցուցաբերել ադրբեջանական ռազմական կազմավորումներին, այդ թվում՝ 1920 թ. Շուշիի կոտորածների կազմակերպման հարցում՝ փորձելով շարունակել հայերի ցեղասպանությունն արդեն Արևելյան Հայաստանում:

Հարավային Կովկասի հանրապետությունների խորհրդայնացմանը հաջորդած Ադրբեջանին Արցախի բռնակցմամբ խնդիրը չլուծվեց, քանի որ Արցախի հայ բնակչության հանդեպ ադրբեջանական իշխանությունների քաղաքականությունը փոխվել էր միայն ձևով, բայց ոչ բովանդակությամբ: 1980-ական թթ. վերջին և 1990-ական թթ. սկզբին խորհրդային Միության փլուզման գործընթացի սկիզբը կրկին արդիական դարձրեց Արցախի հայ բնակչության ֆիզիկական անվտանգության խնդիրը: Ի պատասխան Արցախի ժողովրդի՝ Հայաստանի հետ վերամիավորման խաղաղ պահանջներին՝ Ադրբեջանում թափ առավ հայերի զանգվածային սպանությունների և ջարդերի ալիքը:

1988-1990թթ. հայկական ջարդերը 1920թ.-ի Շուշիի կոտորածների շարունակությունը դարձան և ակնառու կերպով ցույց տվեցին, որ անգամ 70 տարի անց չէին փոխվել ադրբեջանական իշխանությունների ո՛չ նպատակները և ո՛չ էլ մեթոդները: Միայն շնորհիվ Արցախի ժողովրդի ինքնակազմակերպման, որ ստեղծել էր արդյունավետ գործող պետություն՝ բոլոր անհրաժեշտ ինստիտուտներով, ներառյալ՝ մարտունակ բանակը, ինչպես նաև համայն հայության աջակցության՝ հաջողվեց ետ մղել 1991-1994 թթ.-ի Ադրբեջանի զինված ագրեսիան և թույլ չտալ Արցախում Շուշիի սցենարի կրկնությունը՝ սակայն արդեն ավելի մեծ մասշտաբներով: Այսօր Արցախի իշխանություններն ու ժողովուրդը գործադրում են բոլոր ջանքերը Շուշիի վերածննդի և մասնավորապես՝ ադրբեջանական իշխանությունների կողմից ոչնչացված քաղաքի մշակութային ժառանգության վերականգնման համար:

Միջազգային առցանց գիտաժողովի արդյունքներն ամփոփվեցին Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից հայերի ցեղասպանության հանցագործության միջազգային դատապարտման և կանխարգելման գործնական միջոցներ ձեռնարկելու հարցերի շուրջ օրախնդիր քննարկումով, ինչի արդյունքում ընդունվեց **գիտաժողովի մասնակիցների հայտարարությունը**.

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

«Ադրբեջանի պետական ահաբեկչության ու էթնիկական պտուղների քաղաքականությունը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան շրջաններում առայսօր միջազգայնորեն չի դատապարտվել, իսկ արյան ու ավերածությունների միջոցով ստեղծված այդ պետությունը պատասխանատվության չի ենթարկվել: Անպատժելիության պատճառով Ադրբեջանի ղեկավարության ոճրագործ ձեռքերին ապատություն է տվել նորից նախճիրներ կյուրթելու բնիկ ժողովուրդների դեմ, բարբարոսաբար ոչնչացնելու նրանց ստեղծած քաղաքակրթային արժեքները:

Այսպես կոչված՝ Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետության կարճատև գոյությունն անհամեմատելիորեն հարուստ է պատերազմների սանձադրժումով, բռնություններով, ավազակային հարձակումներով ու կողոպուտներով, Էթնիկական զտումներով և բնիկներին պատկանող պատմաճարտարապետական կոթողների փանգվածային ոչնչացումով: Թուրքական սփյուռքի օգնությամբ ստեղծված այդ խամաճիկային պետությունն ինքնահռչակման օրից՝ 1918 թ. մայիսի 27-ից ի վեր Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան շրջաններում իրականացնում է պետական ահաբեկչության քաղաքականություն, դառնալով ցեղասպանության թուրքական քաղաքականության կույր գործիքը: Այդ քաղաքականության սահմուկեցուցիչ դրսևորումները Այսրկովկասի ողջ տարածաշրջանի պատմության մռայլ էջերն են կապմում: Դրանցից հատկանշելի են Բաբվի 1918 թ. և Շուշիի 1920 թ. եղեռնագործությունները: Իր պատմական հայրենիքից հայ ազգաբնակչության բռնի տեղահանության քաղաքականության շուրջ 70-ամյա անպատիժ գործադրումն այսօր հայրենապրկել է Ադրբեջանում հնուց ի վեր ապրող կես միլիոնից ավելի հայերի, մարդկային ու մշակութային վիթխարի և անդառնալի կորուստների պատճառ դարձել: Բայց այդ ամենին քաղաքական գնահատական չտալը, չդատապարտելը և հանցագործ Ադրբեջանին պատասխանատվության չենթարկելը հանգեցրել են նրան, որ այդ պետությունն այսօր դարձել է տարածաշրջանի ամենաագրեսիվ, սպառապինությունների մրցավազքով և նոր պատերազմ սանձադրժելու միջոցքով տառապող մի անկանխատեսելի ու վտանգավոր կապմավորում, պատերազմի մշտական օջախ, որը սպառնում է հարավկովկասյան տարածաշրջանի անվտանգությանը, միջազգային կառույցների տնտեսական, քաղաքական և տարածաշրջանային այլ ծրագրերի իրականացմանը: Այդ սպառնալիքը հատկապես ակնհայտ է հայկական կողմի համար, քանզի տասնամյակների փորձը վերջինիս օգնում է ավելի լավ ճանաչելու եկվոր հարևանների խարդախությունները, կանխատեսելու նրանցից եկող վտանգը: Միաժամանակ, դա Արցախի հայ ազգաբնակչությանն իրավունք է տալիս դիմելու փնկված ինքնապաշտպանության, ինչպես արդեն դա արել է XX դարի 90-ականների սկզբներին և 2016 թ. ապրիլին Ադրբեջանի նախահարձակմանը դիմագրավելու ժամանակ կամ էլ կանխարգելիչ հակահարված հասցնելու սահմանագծում հակառակորդի դիպուկահարների ու դիվերսիոն-հետախուլակական խմբերի չդադարող սադրանքների ու ոտնձգությունների զսպման նպատակով: Իսկ համաշխարհային ուժային կենտրոնները, կաշկանդված իրենց հակասական շահերից և կուրացած ադրբեջանական քարոզչամեթենայի կեղծիքների խաբուսիկ ցուլքից, դեռևս հապաղում են բռնել պանթուրքական վառանցանքներով տառապող ոճրագործի ձեռքը, դատապարտել պատերազմի սպառնալիքներով ու հրադարարի ռեժիմը խախտելով, փանսպան սադրանքներով իրավիճակը ապակայունացնելու և խաղաղարար գործընթացը տապալելու Ադրբեջանի քաղաքականությունը: Առաջընթացի հասնելու համար հայկական կողմի անելիքները ևս շատ են, մանավանդ, որ ճշմարտությունը տեղ հասցնելու համար պահանջվում է երկարատև ու անդադար պայքար: Այս տեսակետից կարելի է հատկանշել նաև հասարակության ակտիվության գործոնը: Ցեղասպանություն վերապրած մեր հայրենակիցների սերունդների նպատակը ոչ միայն Ադրբեջանի պետական ահաբեկչության ու Էթնիկական զտումների քաղաքականության դատապարտումն է, այլև միջազգային հանրությունից, նախ և առաջ, Ադրբեջան-ԼՂՀ հակամարտության

կարգավորման գործընթացում ներգրավված պետություններից նույնն ակնկալելն ու պահանջելն է:

Այսպես կոչված՝ Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետության կողմից ծրագրված ու կապմակերպված Բաբու և Շուշի քաղաքների հայ բնակչության ջարդերը և Արցախի երբեմնի ծաղկուն մայրաքաղաքի հրկիսումը էթնիկական պոման ադրբեջանական քաղաքականության հերթական դրսևորումներն էին, ոչ միայն արմենոցիդի թուրքական քաղաքականության շարունակությունը, այլ նաև ոտնձգություն ամբողջ մարդկության ու ժողովրդավարության դեմ: Երկու օր շարունակված միջապային առցանց գիտաժողովի մասնակիցները դատապարտում են Ադրբեջանի ոճրագործությունները և վստահություն են հայտնում, որ միջապային հանրության կողմից այդ երկրի պետական ահաբեկչության ու էթնիկական պտումների շարունակվող քաղաքականության դատապարտումը կամ դրան համարժեք քաղաքական, իրավական գնահատական տալը կարող են դառնալ նման հակամարդկային դրսևորումների կանխարգելման ամենաարդյունավետ միջոցը:

Ներկայիս Ադրբեջանը, լինելով այսպես կոչված Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետության իրավահաջորդը, և օգտվելով անպատժելիությունից, որդեգրել է իր նախորդի ոճրագործ քաղաքականությունը: Դրա վկայությունն են հանդիսանում 1987-91 թվականների Ադրբեջանի հայ ազգաբնակչության ջարդերը և բռնատեղահանությունները, ագրեսիայի նախաձեռնումը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ, իսկ ներկայում սահմաններ փակելով, հրադադարի ռեժիմը պարբերաբար խախտելով, խաղաղարար գործընթացին խոչընդոտելով պատերապմի ու սպառապիտությունների մրցավապքի մշտական հրահրումը:

Թուրքիայի ու Ադրբեջանի ցեղասպանական քաղաքականությունը վերապրածների սերունդները դատապարտում և անընդունելի են համարում քաղաքական հիմնախնդիրները բիրտ ուժի միջոցով լուծելու՝ այդ երկու կապմավորումների քաղաքական գիծը: Թեև մեր ժողովուրդը միշտ էլ կարծել է, թե միայն քաղաքակիրթ ճանապարհով կարելի է լուծել պետությունների միջև վիճահարույց հիմնախնդիրները, սակայն պատմությունը սովորեցնում է, որ ծառացած խնդիրները պետք է լուծել՝ ապավինելով սեփական ուժերին, մեր ազգի բազկի ու մտքի հավաքական պորությանը: Ուստի, Շուշիի հայերի հանդեպ եղեռնագործության 100-րդ և Արևմտյան Հայաստանի ու Թուրքիայի տարածքում հայ ազգաբնակչության ցեղասպանության 105-րդ տարելիցներին հայ ժողովուրդը միջապային հանրությունից ընդամենն ակնկալում է դատապարտել Ադրբեջանի՝ տասնամյակներ շարունակվող հակահայկական գործողությունները ու բոլոր հնարավոր միջոցներով ու ապդեցության լծակներով այդ երկրի ավտորիտար իշխանություններին հետ պահել Այսրկովկասի անվտանգությանը մշտապես սպառնալու անմիտ մարտավարությունից: Կամ գոնե համակողմանիորեն աջակցել Ադրբեջանի ագրեսիվությունը զսպելու կարևոր առաքելությունն արդեն գրեթե երեք տասնամյակ իրականացնող Լեռնային (Արցախի) Հանրապետությանը և նրա փառապանծ Պաշտպանության բանակին:

Անթույլատրելի է աչք փակել նաև ամենաբարձր մակարդակով Նախիջևանում իրականացվող հայկական մշակութային արժեքների յուրացման և ոչնչացման վրա: Երբ ծայրահեղական ահաբեկիչները Մերձավոր Արևելքում զապանաբար ոչնչացնում են մշակութային համամարդկային արժեքները, իսկ պատմական Կոստանդնուպոլսում

մկլիթի է վերածվում Սուրբ Սոֆիայի տաճատը, առավել քան զգացվում է Նախիջևանում ադրբեջանցիների կողմից հայկական բացառիկ խաչքարերի ջարդուկշուր անելու նախադեպը և վանդալիզմի այլ գործողությունները դատապարտելու, ինչպես նաև Ադրբեջանին պատասխանատվության ենթարկելու անհրաժեշտությունը:

Նախիջևանյան թեման շարունակությունն է Ադրբեջանի պետական ահաբեկչության ու էթնիկական զտումների քաղաքականության մերկացման և Արցախի հետ սերտորեն առնչվում է ինչպես Ադրբեջանի հետ հակամարտության համատեքստում, այնպես էլ այն առումով, որ հենց Նախիջևանի ողբերգական ճակատագիրը մղեց Արցախի հայ ազգաբնակչությանը պարզելու պայքարի դրոշը՝ Ադրբեջանի ոճրագործ քաղաքականությունից ինքնապաշտպանվելու նպատակով: 1920 թ. մարտյան ողբերգությանը զոհ գնացին նաև ժամանակին Ազուլիսից Շուշի տեղափոխված մեր հայրենակիցները, ուստի Արցախի ոստանի ու Նախիջևանի կապը ոչ միայն պատմականորեն է, այլ նաև Ադրբեջանի նույն ոճրագործ քաղաքականությանը ենթարկվելու դժբախտությունն ունենալու տեսանկյունից:

Շուշիի մարտյան ողբերգության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջազգային առցանց գիտաժողովում ներկայացված Վեկուցումները նպատակ ունեն ևս մեկ անգամ բարձրաձայնել Արցախի երբեմնի ոստանում Ադրբեջանի կազմակերպած հայերի կոտորածների մասին, միջազգային հանրության ուշադրությունը սևեռել հիմնահարցի վրա և իրավասու մարմիններին ներկայացնել սահմանված ընթացակարգով համապատասխան միջազգային ատյաններ դիմելու և Ադրբեջանին իրավական ու քաղաքական պատասխանատվության ենթարկելու անհրաժեշտությունը:

Շուշիում Ադրբեջանի կողմից կազմակերպված ոճրագործությունները հայ ազգաբնակչության նկատմամբ ցեղասպանության տասնամյակներ շարունակվող քաղաքականության հերթական դրսևորումն էին և բացահայտում են Ադրբեջանի ահաբեկչական, ագրեսիվ ու անմարդկային բնույթը:

Մեր օրերում, երբ տեղաբնիկների ցեղասպանության միջոցով ձևավորված Ադրբեջանի ղեկավարները բարձր ամբիոններից ճամարտակում են ժողովրդավարական արժեքների մասին, պետականորեն իրենց իսկ կազմակերպած ու իրագործած ոճրագործությունների, այդ թվում նաև ս. թ. հուլիսի 12-ին Տավուշի շրջանում ինքնիշխան Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը խախտելու նպատակով սադրիչ նախահարձակման համար ցինիկորեն մեղադրում դրանց զոհ գնացած անմեղ հայերին, ավելի քան հրատապ է, մանավանդ՝ ներկայում լայն թափ ստացած տեղեկատվական պատերազմի պայմաններում, անցյալի ողբերգական իրադարձությունների վերաիմաստավորումը, դրանց համարժեք գնահատական տալը և, դրանով իսկ Ադրբեջանին դիմակապերձ անելը»:

Սույն թվականի օգոստոսի 10-ին ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայում (ԳԱԱ) անցկացվեց **«Սևրի դաշնագիրը և Հայկական հարցը»** գիտաժողովը՝ նվիրված Սևրի դաշնագրի 100-ամյակին: Գիտաժողովի մասնակիցները մեկ րոպե լռությամբ հարգեցին Բեյրութում պայթյունի հետևանքով զոհվածների հիշատակը: Գիտաժողովի մասնակիցներին ուղերձ էր հղել ՀՀ վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը: Ուղերձն ընթերցեց ՀՀ ԳԱԱ փոխնախագահ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Յուրի Շուբուրյանը:

Բացման խոսքով հանդես եկավ ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-բարտուղար, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Յուրի Սուվարյանը: «100 տարի առաջ՝ ճիշտ այս օրը, Թուրքիայի սուլթանական կառավարության և Անտանտի երկրների միջև կնքվեց պայմանագիր, որում կար անդրադարձ Հայկական հարցին: Թուրքիան ճանաչում էր Հայաստանի անկախությունը: Ըստ այդ պայմանագրի՝ առաջարկում էր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ Վուդրո Վիլսոնին՝ գծելու ապագա անկախ Հայաստանի սահմանները: Այդ սահմանները պետք է անցնեին Երզրումի, Վանի, Բիթլիսիի, Տրապիզոնի շրջանակներում: Վուդրո Վիլսոնն ընդունեց սահմանների վերաբերյալ արբիտրաժային վճիռը սակայն բավական ուշ՝ 1920թ-ի սոյեմբերի 22-ին: Հետո Սևրի պայմանագիրը, ըստ էության, չիրականացավ: Բայց մի բան փաստ էր, որ Բագրատունյաց Հայաստանի ցավալի կործանումից 875 տարի հետո, ինչպես նաև Կիլիկյան Հայաստանի թագավորության անկումից 545 տարի հետո միջազգայնորեն ընդունվեց, ճանաչվեց հայ ժողովրդի իրավունքն իր պատմական հողերի վրա՝ Հայկական լեռնաշխարհում վերաստեղծելու անկախ պետությունը: Սա մի երևույթ էր, որն անանց արժեք ունի, որովհետև ճանաչվեց հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքն իր իսկ պատմական տարածքում, և սա շատ հուսադրող փաստ էր Հայկական հարցի լուծման համար, բայց պայմանագրի դրույթները չիրագործվեցին: Այս

խնդիրը միշտ մեր գիտական և պատմագիտական մտքի կենտրոնում է եղել: Շատ հետազոտություններ, գրքեր և հոդվածներ են նվիրվել այդ խնդրին, և այսօր՝ 100 տարի անց, տարիների հեռվից փորձ է արվում դիտարկելու Սևրի պայմանագրի փիլիսոփայությունը և թե ինչ պատճառներով այն հնարավոր չեղավ իրագործել: Չուսով ենք, որ կստեղծվի պատմական մի իրավիճակ, որ այդ խնդիրն, այնուամենայնիվ, կստանա իր լուծումը: Մեր գիտաժողովի զեկուցումները նվիրված են հենց այդպիսի խնդիրների դիտարկմանը, այն ուղիների նախանշմանն ու բացահայտմանը, որոնք հնարավորություն կտան նախ արժևորել Սևրի պայմանագիրը, խորամուխ լինել նրա եռթյան մեջ և փորձել տեսնել, թե աշխարհաբաղաբական ինչ ճիսկեր կան այսօր, որոնք Սևրի լույսի ներքո կարող են մեր երկրի համար վտանգ սպառնալ և ինչպես դրանք հաղթահարել»,- ասաց ակադեմիկոս Յուրի Սուվարյանը:

Այնուհետև, ՀՀ ԳԱԱ պատմության և արևելագիտության ինստիտուտների գիտնականները հանդես եկան զեկուցումներով: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանը հանդես եկավ **«Հայկական հարցը Սևրի դաշնագրում. պատմություն և արդիական խնդիրներ»** թեմայով զեկուցմամբ: ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ռուբեն Սաֆրաստյանը ներկայացրեց **«Թուրքիա. առերեսում Սևրի հետ (պատմաաշխարհաբաղաբական մտորումներ)»** զեկուցումը: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Կարեն Խաչատրյանը ներկայացրեց **«Սևրի դաշնագիրը և Ռուսաստանը»** զեկուցումը, նույն ինստիտուտի Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արմեն Մարությանը ներկայացրեց **«Սևրի դաշնագիրը որպես պահանջատիրության իրավական հիմքերից մեկը»** զեկուցումը: ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Թուրքիայի բաժնի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Լևոն Հովսեփյանը հանդես եկավ **«Սևրի ուրվականը 100 տարի անց. Սևրի սինդրոմը Թուրքիայի արդի հասարակական-բաղաբական խոսույթում»** զեկուցմամբ:

Գիտաժողովը կազմակերպել էր ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքը: Գիտաժողովը հեռարձակվեց առցանց եղանակով:

ՀՀ ԳԱԱ տեղեկատվական-վերլուծական ծառայություն, 10.08.2020թ.

URL: <https://www.sci.am/newsview.php?id=353&langid=1>

«Գիտական Արցախ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները

«Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպության «Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է ՀՀ ԲՈԿ-ի կողմից հաստատված «Ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական հրատարակությունների» ցանկում: Պարբերականը, որի հիմնադիրը Երևանի պետական համալսարանն է, լույս է տեսնում տարեկան առնվազն 2 անգամ (2020 թվականից՝ տարեկան 4 անգամ):

«Գիտական Արցախ» պարբերականը գտնվում է www.elibrary.ru կայքում:

Պարբերականում տպագրության են ընդունվում նախկինում տպագիր կամ էլեկտրոնային պարբերականներում չհրատարակված բարձրորակ աշխատանքներ (գիտական հոդվածներ, գրախոսություններ), որոնք համապատասխանում են պարբերականի ուղղվածությանը (հասարակական գիտություններ), ունեն գիտական նորույթ և արդիականություն:

Բոլոր նյութերը գրախոսվում են: Գիտական աստիճան չունեցող հեղինակները պետք է հոդվածին կից ներկայացնեն գիտական դեկլարարի կարծիքը՝ ստորագրված կամ ամբիոնի երաշխավորությունը՝ ստորագրված և կնքված:

Նախքան հոդված ուղարկելը հեղինակները պարտավոր են www.aegmm.org կայքի «Գիտական Արցախ» պարբերականի բաժնում ծանոթանալ գիտական հրատարակումների էթիկային և խստորեն հետևել դրան:

1-ին համարը լույս է տեսնում ապրիլին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև փետրվարի 15-ը), 2-րդ համարը՝ հուլիսին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև մայիսի 15-ը), 3-րդը՝ հոկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հուլիսի 15-ը), իսկ 4-րդ համարը՝ դեկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հոկտեմբերի 1-ը):

«Գիտական Արցախ» պարբերականում տպագրված հոդվածները տեղադրվում են ԱԵԳՄՄ-ի նախագիծ հանդիսացող Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքում (www.artsakhib.am), որից հետո հղումներն ուղարկվում են հեղինակներին:

Հոդվածները պետք է ուղարկել scientific.artsakh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին, որին պետք է կցել նաև հեղինակի բջջային հեռախոսահամարը և բնակության հասցեն՝ ինդեքսի նշումով:

Աշխատանքներին ներկայացվող տեխնիկական պահանջներն են.

Համակարգչային շարվածքը՝ MS Word 2003-2010 ծրագիր:

Էջի ֆորմատը՝ 170*240 մմ, լուսանցքները բոլոր կողմերից՝ 20 մմ:

Ծավալը՝ 7-20 էջ՝ ներառյալ ավիոփագրերը:

Տեքստի տառատեսակը՝ հայերեն՝ Arian AMU, ռուսերեն և անգլերեն՝ Times New Roman:

Հոդվածի ներկայացման լեզուն՝ հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն:

Առաջին էջի վերին տողում (մեջտեղում) 13 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է հոդվածի վերնագիրը: Մեկ տող բաց թողնելով տողի ձախ կողմում նշվում է հոդվածի **ՀՏԴ**-ն: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) տրվում են հեղինակ(ներ)ի Անուն Ազգանուն(ներ)ը: Մեկ տող ներքև՝ տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, շեղատառ

(Italic) տրվում է աշխատավայրը, բուհը կամ գիտահետազոտական կենտրոնը, ֆակուլտետը, գիտական աստիճանը, կոչումը, քաղաքը և երկիրը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով տրվում է հեղինակի էլեկտրոնային փոստի հասցեն:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ 12 pt տառաչափով, շեղատառ *(Italic)*, թավ **(Bold)** ներկայացվում է հոդվածի ամփոփագիրը (аннотация, abstract), որտեղ 120-170 բառի սահմաններում պետք է արտացոլվեն հետազոտության նպատակները, խնդիրները, մեթոդները, ինչպես նաև հեղինակի հիմնական ելույթները: Ամփոփագիրը պետք է իրենից ներկայացնի ինքնուրույն տեքստ, որը կնկարագրի հետազոտության հիմնական արդյունքներն առանց հոդվածն ընթերցելու: Ամփոփագրում պետք չէ բառացիորեն կրկնել հոդվածի նախադասությունները:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է գրել «**Հիմնաբառեր**» և նշել 7-10 հիմնաբառ:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է ներկայացնել աշխատանքի հիմնական տեքստը, որի տառաչափը 12 pt է, տողերի հեռավորությունը՝ 1: Տեքստը պետք է հավասարեցված լինի երկու կողմերից (Alignment: Justify): Պարբերությունները սկսել 1 սմ խորքից՝ TAB-ի կիրառմամբ:

Աղյուսակները պետք է համարակալվեն և ունենան վերնագրեր:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը և լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Հոդվածի լեզվից տարբերվող մյուս 2 լեզուներով ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է լինեն հոդվածի սկզբնական մասի (վերնագրից մինչև բանալի բառերը ներառյալ) թարգմանությունը և տրվում են հիմնական տեքստից հետո:

Հղումները պարտադիր են. տրվում են տողատակում, աճման կարգով՝ 10 pt տառաչափով, տողերի հեռավորությունը՝ 1: Հղման տեքստը պետք է հավասարեցված լինի երկու կողմից (Alignment: Justify): Պարբերություններն սկսել 1 սմ խորքից՝ TAB-ի կիրառմամբ: Հղման մեջ պետք է ներկայացված լինեն օգտագործված աշխատանքի հեղինակի ազգանունը և անվան առաջին տառը **(Bold)**, այնուհետև աշխատանքի վերնագիրը, հատորը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը և էջը:

Լրացուցիչ տեղեկությունների համար կարող եք կապվել «Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր, ի.գ.թ., դոցենտ Ավետիք Հարությունյանի հետ՝ գրելով avetiq.hh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին կամ պանգահարելով +37497277770 հեռախոսահամարին:

The requirements for «Scientific Artsakh» journal

The «Scientific Artsakh» journal of the «Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA)» NGO is included in the list of «Scientific publications acceptable for the publication of the main results and provisions of theses» approved by the RA HAC. The journal, founded by Yerevan State University, is published at least twice a year (since 2020 4 times a year).

The «**Scientific Artsakh**» journal is posted on www.elibrary.ru website.

High-quality works that are not previously published in printed or electronic journals (scientific articles, reviews), which correspond to the orientation of the journal (Social Sciences) and have scientific novelty and relevance, are accepted for publication in the journal.

All materials are reviewed. The authors, without academic degrees, along with the article represent the opinion of the supervisor, certified by the signature, or the recommendation of the Department, certified by signature and seal.

Before submitting the article, the authors are required to become familiar with the ethics of scientific publications set on the website www.aegmm.org in the «Scientific Artsakh» journal section and strictly follow it.

The 1st issue is published in April (**articles are accepted until February 15**), the 2nd issue – in July (**articles are accepted until may 15**), the 3rd issue – in October (**articles are accepted until July 15**), and the 4th issue – in December (**articles are accepted until October 1**).

The articles published in the «Scientific Artsakh» journal are placed on Artsakh E-Library website (www.artsakhlib.am), which is the UYSSA project, after which the links are sent to the authors.

Articles should be sent to the scientific.artsakh@gmail.com e-mail, with the obligatory indication of the mobile number of the author and the actual address (postal code is required).

Technical requirements for works:

Computer typing: program MS Word 2003-2010.

Page format: 170*240 mm, margins (left, right, top, bottom)՝ 20 mm.

Volume: 7-20 pages (summary inclusive).

Text font: Armenian-Arian AMU, Russian and English – Times New Roman.

Language of articles: Armenian, Russian, English.

On the top line of the first page (center alignment) in capital letters, bold, font size – 13 pt the title of the article is written. The **UDC** of the article is indicated in the left-aligned line a line down. Over the line, in the center of the line, font size – 12 pt, capital letters, bold the name(s) of the author(s) is indicated. In the center of the line below, font size 12 pt, italicized the place of work, University or research center, faculty, scientific degree, title, city and country are indicated. On the line below in the center, font size 12pt the author’s email is provided.

Over a line, font size 12, bold, italic an abstract (սւփոխում, аннотация), in the 120-170 words amount including forth goals, objectives, research methods, and main conclusions of the author must be set. The abstract should be a separate text describing the main results of the study without reading the article.

Over a line the word «Keywords» must be written and 7-10 words must be specified.

Over a line, the main text of the work with the font size of 12 pt, line spacing of 1 pt must be submitted. The text should be aligned on both sides (Alignment: Justify). The paragraph should be started with an indentation of 1 cm, using the TAB:

Tables should be numbered and have titles.

Diagrams, diagrams, drawings and drawings must be clear and printable.

Abstracts in two languages other than the language of writing are required, which are the translation of the initial part of the article (from the title to the keywords inclusive) and are indicated after the main text.

References required are listed in the bottom of the page, on the rise, font size 10 pt with line spacing 1pt. The link text must be aligned on both sides (Alignment: Justify). Paragraphs begin with a space of 1 cm, using the TAB: The link indicates the name and the first letter of the author’s name of the source used (Bold), then the title of the work, volume, place of publishing, year and page.

Требования к оформлению статей журнала «Научный Арцах»

Журнал «Научный Арцах» общественной организации «Объединение молодых учёных и специалистов Арцаха» (ОМУСА) включен в список «Научных изданий, приемлемых для публикации основных результатов и положений диссертаций», утвержденных ВАК Республики Армения. Журнал, учредителем которого является Ереванский государственный университет, издается не менее двух раз в год (с 2020 года 4 раза в год).

Журнал «Научный Арцах» размещен на сайте www.elibrary.ru.

К публикации в журнале принимаются высококачественные работы, не публиковавшиеся ранее в печатных или электронных журналах (научные статьи, рецензии), которые соответствуют направленности журнала (общественные науки) и имеют научную новизну и актуальность.

Все материалы рецензируются. Авторы, не имеющие ученой степени, должны представить вместе со статьей отзыв научного руководителя, заверенный подписью, или рекомендацию кафедры, заверенную подписью и печатью.

До предоставления статьи авторы обязаны ознакомиться с этикой научных публикаций на сайте www.aegmn.org в разделе журнала «Научный Арцах» и неукоснительно следовать ей.

1-ый номер публикуется в апреле (статьи принимаются до 15-го февраля), 2-ой номер – в июле (статьи принимаются до 15-го мая), 3-ий номер – в октябре (статьи принимаются до 15-го июля), а 4-ый номер – в декабре (статьи принимаются до 1-го октября).

Статьи, опубликованные в журнале «Научный Арцах», размещаются на сайте Электронной библиотеки Арцаха (www.artsakhlib.am), являющемся проектом ОМУСА, после чего ссылки отправляются авторам.

Статьи должны быть присланы на электронный адрес scientific.artsakh@gmail.com, с обязательным указанием номера мобильного телефона автора и фактического адреса (почтовый индекс обязателен).

Технические требования к оформлению работ:

Компьютерный набор: программа MS Word 2003-2010.

Формат страницы: 170*240 мм, поля (левое, правое, верхнее, нижнее) – 20 мм.

Объем: 7-20 страниц (резюме включительно).

Шрифт текста: армянский – Arian AMU, русский и английский – Times New Roman.

Язык представления статей: армянский, русский, английский.

На верхней строке первой страницы (выравнивание по центру) прописными буквами, полужирным (Bold) ирифтом, размер – 13 кегль пишется заголовок статьи. Через строку с выравниванием по левому краю указывается УДК статьи. Через строку, по центру строки кеглем 12, прописными буквами, полужирным ирифтом указывается имя и фамилия (фамилии) автора (авторов). На строке ниже по центру кеглем 12, курсивом (Italic) указывается место работы, вуз или научно-

исследовательский центр, факультет, ученая степень, звание, город и страна. На строке ниже по центру кеглем 12 предоставляется электронный адрес автора.

Через строку кеглем 12, полужирным шрифтом (**Bold**) и курсивом (*Italic*) предоставляется аннотация (*summary, abstract*), в которой в объеме 120-170 слов должны быть изложены цели, задачи, методы исследования, а также основные выводы автора. Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст, описывающий основные результаты исследования без прочтения статьи.

Через строку необходимо написать «Ключевые слова» и указать 7-10 слов.

Пропустив одну строку, необходимо представить основной текст работы кеглем 12 с межстрочным интервалом – 1 пт. Текст должен быть выровнен с двух сторон (*Alignment: Justify*). Абзац необходимо начинать с отступом в 1 см, используя TAB:

Таблицы должны быть пронумерованы и иметь заголовки.

Диаграммы, схемы, чертежи и рисунки должны быть четкими, подлежащими печати.

Резюме на двух языках, отличных от языка написания статьи, обязательны, представляют собой перевод начальной части статьи (от заголовка до ключевых слов включительно) и указываются после основного текста.

Ссылки обязательны, указываются в конце страницы по нарастающей кеглем 10 с межстрочным интервалом 1 пт. Текст ссылки должен быть выровнен с двух сторон (*Alignment: Justify*). Абзацы начинаются с отступом в 1 см, используя TAB. В ссылке указываются фамилия и первая буква имени автора использованного источника (**Bold**), затем название работы, том, место издательства, год и страница.

За дополнительной информацией можно обратиться к главному редактору журнала «Научный Арцах», к.ю.н., доценту Аветику Арутюняну, написав по электронному адресу avetiq.hh@gmail.com или позвонив по телефону +37497277770.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՅԱԽ
SCIENTIFIC ARTSAKH
НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 3(6), 2020

*«Գիտական Արցախ» պարբերականը լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:
 Հրատարակվում է 2018 թվականից:*

The «Scientific Artsakh» journal is published four times a year. It has been published since 2018.

Журнал «Научный Арцах» выходит четыре раза в год. Издается с 2018 года.

Գլխավոր խմբագիր՝
 Editor-in-Chief:
 Главный редактор:

Ավետիգ Զարույունյան
Avetik Harutyunyan
Аветик Арутюнян

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ,
 հայերեն լեզվի պատասխանատու
 Deputy Editor-in-Chief,
 Responsible for Armenian
 Заместитель главного редактора,
 Ответственный за армянский язык

Թեհմինա Մարությունյան

Tehmina Marutyan

Теймина Марутян

Անգլերեն լեզվի պատասխանատու՝
 Responsible for English
 Ответственный за английский язык

Ալվինա Ներսեսյան
Alvina Nersesyan
Альвина Нерсесян

Ռուսերեն լեզվի պատասխանատու՝
 Responsible for Russian
 Ответственный за русский язык

Ռուզաննա Սարգսյան
Ruzanna Sargsyan
Рузанна Саркисян

Համակարգչային շարվածքը, ոճը,
 տառածևերը և էջադրումը՝
 Computer set, style, font and layout
 Компьютерный набор, стиль, шрифт
 и верстка

«Արցախ» հրատարակչություն
«Artsakh» Publishing House

Издательство «Арцах»

Շապիկի ձևավորումը՝
 Cover design
 Дизайн обложки

Արմինե Զոչարյան
Armine Kocharyan
Армине Кочарян

Website: www.aegmm.org, www.artsakhinstitute.org.
 E-mail: scientific.artsakh@gmail.com, avetiq.hh@gmail.com.
 Tel. (+374) 97277770.

Ստորագրված է տպագրության՝ 20.09.2020թ.:

Չափսը՝ 70*100/16: Թուղթը՝ օֆսետը:

Ծավալը՝ 18 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 150 օրինակ:

Տպագրված է «ՄՐՍ ԳՐԱՏՈՒՆ» ՍՊԸ տպագրատանը: